

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
JURIDISKĀ FAKULTĀTE

PROMOCIJAS DARBS

STARPTAUTISKO TIESĪBU PĀRKĀPUMI PSRS–LATVIJAS
ATTIECĪBĀS

Juridiskās zinātnes
doktora studiju programmas
doktorante
Veronika Sajadova
St. apliec. numurs Dokt 06027

Promocijas darba vadītājs
Juris Bojārs, Dr. habil. jur., profesors

Rīga 2013

SATURS

	Lpp.
Ievads	8
1. NODAĻA. IESKATS STARPTAUTISKAJĀS TIESĪBĀS	12
1.1. Starptautiskās tiesības	12
1.2. Starptautisko tiesību avoti	12
1.2.1. Starptautiskās paražu tiesības	13
1.2.1.1. Starptautiskā paraža un tās elementi	13
1.2.1.2. Valstu prakse	14
1.2.1.3. <i>Opinio juris</i>	16
1.2.2. Starptautiskie līgumi	16
1.2.3. Starptautisko tiesību principi	17
1.3. Starptautisko tiesību subjekti	18
1.3.1. PSRS kā starptautisko tiesību subjekts	19
1.3.2. Latvijas Republika kā starptautisko tiesību subjekts	20
1.4. Secinājumi	20
2. NODAĻA. STARPTAUTISKO TIESĪBU PĀRKĀPUMI	21
I. ULTIMĀTA IESNIEGŠANA	21
II. LATVIJAS REPUBLIKA KĀ STARPTAUTISKO TIESĪBU PĀRKĀPĒJA?.....	23
2.1. Pirms PSRS–Latvijas savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanas Latvija esot noslēgusi ar Igauniju militāru savienību, kas vērsta pret PSRS, bet pēc pakta parakstīšanas nav izstājusies no tās	23
2.2. Latvija paplašinājusi militāro savienību ar Igauniju, pieaicinot Lietuvu un mēģinot iesaistīt Somiju	26
2.3. Baltijas valstis sasauca divas slepenas konferences	28
2.4. Baltijas valstu ģenerālštābi pastiprināja savstarpējus sakarus slepenībā no PSRS	29
2.5. Baltijas valstīs izveidots Baltijas Antantes preses orgāns <i>Revue Baltique</i>	30
2.6. Citi „līdzīgi” pārkāpumi	31
2.7. Savstarpējās palīdzības pakta 4. punkta pārkāpums	32
III. PSRS KĀ STARPTAUTISKO TIESĪBU PĀRKĀPĒJA	33
3.1. Suverenitātes, neatkarības, neiejaukšanās, teritoriālās neaizskaramības un valstu līdztiesības principa pārkāpšana	33
3.1.1. Suverenitātes princips	33

3.1.2.	Neatkarības princips	33
3.1.3.	Neiejaukšanās princips	34
3.1.4.	Teritoriālās neaizskaramības princips	34
3.1.5.	Valstu līdztiesības princips	34
3.1.6.	Minēto principu nostiprināšana PSRS nacionālajās tiesībās un PSRS– Latvijas divpusējos līgumos	35
3.1.7.	Minēto principu pārkāpšana, PSRS un Vācijai vienojoties	36
3.2.	Tautu un nāciju pašnoteikšanās tiesību pārkāpšana	47
3.2.1.	Tautu un nāciju pašnoteikšanās tiesības	47
3.2.2.	Latvijas tautas pašnoteikšanās tiesības	48
3.3.	Starptautisko strīdu mierīgas risināšanas principa pārkāpšana	50
3.3.1.	Starptautisko strīdu mierīgas risināšanas princips	50
3.3.2.	Starptautisko strīdu mierīgas risināšanas principa nostiprināšana PSRS–Latvijas divpusējos līgumos	53
3.4.	Neitralitātes tiesību pārkāpšana	54
3.4.1.	Neitralitātes tiesības	54
3.4.2.	Latvijas neitralitāte	55
3.4.3.	Neitrālo un citu valstu tiesības un pienākumi	56
3.4.4.	Neitralitātes tiesību izbeigšanās	57
3.5.	Spēka lietošanas un tā draudu aizliegums, agresija	58
3.5.1.	Tautu Savienības mēģinājumi	59
3.5.2.	Kelloga–Briāna pakts	61
3.5.3.	Neuzbrukšanas līgumi	62
3.5.4.	Konvencija par agresijas definīciju	63
3.5.5.	ANO Statūti	64
3.5.6.	PSRS spēka lietošanas draudi un agresija pret Latviju	65
3.6.	Okupācija un aneksija	70
3.6.1.	Okupācija	70
3.6.2.	Okupācijas tiesību kodifikācija	70
3.6.3.	Militārās okupācijas jēdziens	72
3.6.4.	Militārās un miermīlīgās okupācijas	74
3.6.5.	Situācijas, kad nav okupācijas	77
3.6.6.	Okupācija un iebrukums	77
3.6.7.	Okupācija un iekarojums	78
3.6.8.	Okupācija un pakļaušana	79

3.6.9. Okupācija un cesija	79
3.6.10. Okupācijas sākums	79
3.6.11. Okupācijas ilgums	80
3.6.12. Okupācijas izbeigšanās	80
3.6.13. Okupācijas izbeigšanās ar aneksiju	81
3.6.14. Aneksijas neatzīšanas princips	82
3.6.15. Valsts kontinuitāte	84
3.6.16. Okupētājvalsts tiesības un pienākumi	85
3.6.17. PSRS kā okupācijas tiesību subjekts	86
3.6.18. Latvijas okupācija un aneksija	88
3.6.18.1. Latvijas Republikas skatpunkts	88
3.6.18.2. PSRS un tās tiesību pēcteces Krievijas Federācijas skatpunkts	89
3.6.18.3. Starptautisko tiesību skatpunkts	90
– Privātīpašuma nacionalizācija	94
– Nodokļi	94
– Likumu spēkā esamība	94
– Kompetentās tiesas	95
– Iedzīvotāju deportācijas	95
3.7. <i>Pacta sunt servanda</i> principa pārkāpšana	96
IV. PSRS–LATVIJAS LĪDZ 1940. GADAM NOSLĒGTO DIVPUSĒJO LĪGUMU SPĒKĀ ESAMĪBA	97
4.1. Miera līguma spēkā esamība	97
4.1.1. Latvijas Republikas skatpunkts	97
4.1.2. PSRS tiesību pēcteces Krievijas Federācijas skatpunkts	98
4.1.3. Starptautisko tiesību skatpunkts	98
4.2. Savstarpējās palīdzības pakta spēkā esamība	98
4.2.1. Latvijas Republikas skatpunkts	98
4.2.2. PSRS tiesību pēcteces Krievijas Federācijas skatpunkts	99
4.2.3. Starptautisko tiesību skatpunkts	99
V. SECINĀJUMI	106
3. NODAĻA. PSRS REPRESIJAS PRET PADOMJU SAVIENĪBĀ DZĪVOJOŠIEM LATVIEŠIEM UN LATVIJAS IEDZĪVOTĀJIEM	108
I. „LATVIEŠU AKCIJA”	108
II. DEPORTĀCIJAS KĀ REPRESIJAS	110

2.1.	PSRS deportāciju politika	110
2.2.	Deportēto personu klasifikācija	111
2.3.	Latvijas iedzīvotāju deportācijas PSRS deportāciju vēsturē	112
III.	1941. GADA 14. JŪNIJA LATVIJAS IEDZĪVOTĀJU REPRESIJAS	113
3.1.	Deportācijas sagatavošanas darbi	113
3.2.	Latvijas iedzīvotāju aresti un deportācijas norise	114
3.3.	Arestēto Latvijas iedzīvotāju liktenis	120
3.4.	Represijas pret Latvijas armijas karavīriem	126
3.5.	Deportēto personu nometināšana un iekārtošana darbā	127
3.5.1.	Krasnojarskas novads	127
3.5.2.	Novosibirskas apgabals	128
3.5.3.	Kazahijas PSR	130
IV.	1949. GADA 25. MARTA LATVIJAS IEDZĪVOTĀJU REPRESIJAS	131
4.1.	Īpašumu ekspropriācija un deportācijas sagatavošanas darbi	131
4.2.	Deportācijas norise	137
4.3.	Deportēto nometināšana	139
V.	SECINĀJUMI	141
4.	NODAĻA. STARPTAUTISKIE NOZIEGUMI	145
I.	STARPTAUTISKO NOZIEGUMU KLASIFIKĀCIJA	145
1.1.	Noziegumi pret mieru	145
1.2.	Kara noziegumi	147
1.3.	Noziegumi pret cilvēci	148
1.3.1.	Vēsturiskā attīstība	148
1.3.2.	Jēdziens „noziegumi pret cilvēci” kā starptautiskās paražu tiesības ..	151
1.3.3.	Noziegumu pret cilvēci elementi	152
A.	<i>Actus reus</i>	152
A.1.	<i>Actus reus</i> jābūt veiktai saistībā ar noziegumiem pret mieru vai kara noziegumiem	152
A.2.	Jābūt uzbrukumam	153
A.3.	<i>Actus reus</i> jābūt daļai no plaša vai sistemātiska uzbrukuma ..	154
A.4.	<i>Actus reus</i> jābūt valsts darbības vai politikas elementam	154
A.5.	<i>Actus reus</i> jābūt veiktai pret jebkuriem civiliedzīvotājiem ...	154
A.6.	Nozieguma izdarītāji	156
A.7.	Konkrētie noziegumi	156
	– Slepkavība	156

– Iznīcināšana	157
– Paverdzināšana	158
– Deportācija	158
– Ieslodzīšana	160
– Spīdzināšana	161
– Citas nehumānas darbības	162
– Vajāšana	162
B. <i>Mens rea</i>	163
B.1. Nodarījumam jābūt daļai no plaša vai sistemātiska uzbrukuma civiliedzīvotājiem	163
B.2. Nodoms un zināšana	163
1.4. Genocīds	164
1.4.1. Vēsturiskā attīstība	164
1.4.2. Genocīda elementi	167
C. <i>Actus reus</i>	167
C.1. Nozieguma izdarītāji	167
C.2. Aizsargājamās grupas	168
– Nacionālās, etniskās, rases un reliģiskās grupas	168
– Politiskās grupas	169
C.3. Grupa kā tāda	170
C.4. Konkrētie noziegumi	170
– Sodāmie nodarījumi	170
– Iznīcināšana	170
– Garīgais kaitējums	171
– Etnocīds	172
D. <i>Mens rea</i>	172
D.1. Motīvs un nodoms	172
D.2. Zināšana	173
D.3. „Pilnīgi vai daļēji”	173
D.4. Valsts plāns vai politika	174
1.5. Kara noziegumi, noziegumi pret cilvēci un genocīds	174
1.5.1. Noziegumu pret cilvēci un genocīda kopējais un atšķirīgais	175
1.6. Starptautisko tiesību piemērošana Latvijā	176
1.6.1. Starptautisko noziegumu klasifikācija Latvijas nacionālajās tiesībās ..	176
1.6.2. Starptautisko tiesību vieta Latvijas tiesību sistēmā	179

II. PSRS VEIKTIE STARPTAUTISKIE NOZIEGUMI	181
2.1. Kara noziegumi	181
2.2. Noziegumi pret mieru	181
2.3. Noziegumi pret cilvēci un genocīds	181
2.3.1. PSRS represijas kā noziegumi pret cilvēci un genocīds	181
2.3.2. PSRS represijas kā genocīds	182
– Nacionālās un etniskās grupas locekļu iznīcināšana	183
– Tīša tādu dzīves apstākļu radīšana nacionālajai un etniskajai grupai, lai šo grupu pilnīgi vai daļēji fiziski iznīcinātu	184
– Bērnu nodošana piespiedu kārtā no vienas grupas citai	184
– Etnocīds	185
2.3.3. PSRS represijas kā noziegumi pret cilvēci	185
– Iznīcināšana	186
– Spaidudarbs	186
– Deportācija	186
– Ieslodzīšana un spīdzināšana	187
III. SECINĀJUMI	188
5. NODAĻA. STARPTAUTISKI TIESISKĀ ATBILDĪBA	189
I. IESKATS STARPTAUTISKĀS ATBILDĪBAS TIESĪBĀS	189
1.1. Valstu atbildība	190
1.2. Individuālā atbildība	192
1.3. Vadības atbildība	193
1.4. Reparācijas	194
1.5. Universālā jurisdikcija	197
1.6. Kompetentās tiesas	199
1.7. Imunitāte	200
1.8. Tiesiskuma princips	200
1.9. Noilgums	201
1.10. Amnestija	202
1.11. Pārejas perioda taisnīgums	203
1.12. Secinājumi	203
II. LATVIJAS PRASĪJUMA TIESĪBAS	204
2.1. Latvijas iekšlietas	204
2.1.1. Represētās personas, rehabilitācija, amnestija un kompensācijas	204
2.1.2. Citas darbības	207

2.2.	Latvijas–Krievijas divpusējās attiecības	210
2.3.	Latvijas divpusējās attiecības ar Igauniju un Lietuvu	214
2.3.1.	Baltijas ceļš un citas akcijas	214
2.3.2.	Baltijas asambleja	215
2.3.3.	Baltijas Ministru padome	215
2.4.	Latvija un Eiropas Savienība	216
2.5.	Latvija un starptautiskās organizācijas	225
2.5.1.	Eiropas Drošības un sadarbības organizācija	225
2.5.2.	UNESCO	225
2.6.	Secinājumi	226
	Kopsavilkums	228
	Anotācija	233
	Annotation	234
	Résumé	235
	Izmantotās literatūras, normatīvo aktu un juridiskās prakses saraksts	236
	Grāmatas	236
	Atsevišķi raksti grāmatās vai internetā	246
	Periodika	252
	Normatīvie akti	262
	Juridiskās prakses materiāli	273
	Arhīvu materiāli	276
	Izmantoto saīsinājumu saraksts	277
	Paraksts	278

IEVADS

Vēsture ir „cilvēku nelaimju zinātne”, un divdesmitais gadsimts pārliecinoši to apstiprināja. Protams, arī pagājušos laikos tautas un valstis demonstrēja masveida vardarbības piemērus. Tomēr divdesmitais gadsimts šajā ziņā pārspēja visus iepriekšējos gadsimtus. Pietiek ar ātru retrospektīvu atskatu, lai secinātu, ka divdesmitais gadsimts ir grandiozu humanitāro katastrofu gadsimts – tie ir divi pasaules kari, nacisms, komunisms, dažas lokālas un cita rakstura katastrofas. No šīm katastrofām būtiskākā ir komunisms. Komunisms radās agrāk par fašismu un nacismu un ilga daudzus gadus pēc tiem, aizskarot četrus kontinentus.¹ Komunisms ir tik briesmīgs, jo tā noziegumi neietilpst ne likumības, ne paražu robežās ne no vēstures, ne no morāles viedokļa.²

Komunisms skāra arī Latviju. 47 gadus Latvija atradās zem komunisma jūga, un Latvijas vēsture bija īpaši traģiska šo gadu garumā. Latviju divas reizes okupēja, bet latviešus un citus Latvijas iedzīvotājus pakļāva neskaitāmām nežēlīgām represijām. Latviešus un citus Latvijas iedzīvotājus masveidā nogalināja, nepamatoti ieslodzīja un spīdzināja, šķīra no viņu ģimenēm, izsūtīja tūkstošiem kilometru tālu no savas zemes, nodarbināja spaidudarbos, spieda dzīvot necilvēciskos apstākļos un pakļāva citām briesmām. Šie notikumi kardināli mainīja Latvijas vēsturi un novirzīja Latvijas attīstību uz citu – grūtu ceļu.

Tāpēc par šī promocijas darba **mērķi** ir izvirzīta starptautisko un nacionālo tiesību pārkāpumu un starptautisko noziegumu konstatēšana un analīze Padomju Sociālistisko Republiku Savienības (turpmāk – PSRS, Padomju Savienība) un Latvijas savstarpējās attiecībās.

Promocijas darbā ir izskatīti tie starptautisko un nacionālo tiesību pārkāpumi, kā arī starptautiskie noziegumi, kuri saistīti ar PSRS ultimāta iesniegšanu Latvijai, PSRS veikto Latvijas okupāciju un aneksiju, kā arī ar Latvijas iedzīvotāju represijām.

Promocijas darbā izpētīti šādi nozīmīgi pret latviešiem un citiem Latvijas iedzīvotājiem PSRS veiktie starptautiskie noziegumi: Padomju Savienībā dzīvojošo latviešu masveida nošaušana, aresti un citas represijas, kas veiktas „Latviešu akcijas” ietvaros 1937.–1938. gadā; 1941. gada 14. jūnija Latvijas iedzīvotāju masveida deportācija, ieslodzīšana, aresti, spīdzināšana, nošaušana un citas represijas; 1949. gada 25. marta Latvijas iedzīvotāju masveida deportācija, ieslodzīšana, aresti, spīdzināšana, īpašumu atņemšana un citas represijas.

Promocijas darba mērķa sasniegšanai ir izvirzīti šādi **uzdevumi**:

- 1) apzināt, kāda bija starptautiskā situācija, kad PSRS veica Latvijas okupāciju un aneksiju, un kā notika latviešu un citu Latvijas iedzīvotāju masu represijas;

¹ Куртуа С. Преступления коммунизма. Книга: Черная книга коммунизма: Преступления, террор, репрессии. Москва: Три века истории, 1999, с. 34.

² Куртуа С., ibid., с. 35.

- 2) apzināt PSRS pieļautos starptautisko un nacionālo tiesību pārkāpumus un veikt to tiesisko analīzi;
- 3) apzināt Latvijas valsts pieļautos starptautisko un nacionālo tiesību pārkāpumus un veikt to tiesisko analīzi;
- 4) apzināt PSRS veiktos starptautiskos noziegumus pret latviešiem un citiem Latvijas iedzīvotājiem, to mērķus, pamatojumu, norisi, sekas un sniegt to juridisko kvalifikāciju;
- 5) apzināt, kāda atbildība jānes PSRS par starptautisko un nacionālo tiesību pārkāpumiem un starptautiskiem noziegumiem.

Lai sasniegtu promocijas darba mērķi un atrisinātu visus izvirzītos uzdevumus, darbs ir iedalīts **piecās nodaļās**. Pirmajā nodaļā sniegts ieskats starptautiskajās tiesībās, akcentējot tos starptautisko tiesību pamatus, bez kuru izpratnes nav iespējams analizēt starptautiskās tiesiskās attiecības starp PSRS un Latviju.

Otrajā nodaļā apkopoti un analizēti PSRS starptautisko tiesību pārkāpumi, kas saistīti ar Latvijas okupāciju un aneksiju, kā arī sniegta šo pārkāpumu kvalifikācija. Papildus pētīti Latvijas Republikas pēc PSRS inkriminācijām it kā pieļautie pārkāpumi, kurus PSRS uzskatīja par pamatu Latvijas okupācijai un aneksijai.

Trešajā nodaļā apkopoti un pētīti PSRS starptautiskie noziegumi pret latviešiem un citiem Latvijas iedzīvotājiem, analizēta PSRS deportāciju politika, noskaidrota Latvijas vieta PSRS represiju politikā. Vienlaikus sniegta izsūtīto personu klasifikācija.

Ceturtajā nodaļā aplūkota starptautisko noziegumu klasifikācija, detalizēti aprakstīti starptautisko noziegumu elementi, analizēta starptautisko tiesību piemērošana Latvijā, kā arī sniegta PSRS veikto starptautisko noziegumu kvalifikācija.

Piektajā nodaļā sniegts ieskats starptautiskās atbildības tiesībās, akcentējot uzmanību uz tās pamatelementiem, kā arī analizētas Latvijas Republikas prasījuma tiesības par okupācijas fakta konstatēšanu un zaudējumu atlīdzināšanu, kā atzīšanu Latvijas valdība cenšas panākt gan divpusējās attiecībās ar Krievijas Federāciju, gan starptautiskā līmenī.

Promocijas darbā izmantotas šādas **pētījumu metodes**:

- 1) salīdzināmā metode. Promocijas darbs ietver gan PSRS un Latvijas Republikas nacionālo tiesību, gan starptautisko tiesību, gan Eiropas Savienības tiesību salīdzināšanu;
- 2) induktīvā metode. Promocijas darbā šī metode izmantota, lai no atsevišķām tiesu lietām izdarītu vispārējus secinājumus;
- 3) deduktīvā metode. Promocijas darbā šī metode izmantota, lai no vispārējiem PSRS masu deportāciju pētījumiem izdarītu atsevišķus secinājumus;
- 4) tiesību normu tulkošanas metodes. Šīs metodes izmantotas, lai interpretētu attiecīgas tiesību normas;

- 5) vēsturiskā metode. Šī metode palīdz ilustrēt Latvijas un starptautisko tiesību attīstību, norāda iekšējos un ārējos faktorus, kas ietekmē šo procesu;
- 6) socioloģiskā metode. Promocijas darbā šī metode dod iespēju saskatīt Latvijas un starptautisko tiesību attīstības atbilstību sabiedrības vajadzībām.

Promocijas darbā izmantoti 563 avoti: grāmatas, raksti periodiskajos izdevumos un rakstu krājumos, normatīvie akti, juridiskās prakses materiāli un arhīvu materiāli gan latviešu valodā, gan svešvalodās, pamatā angļu un krievu valodā. (Svešvalodā izmantotās literatūras citātus tulkojusi autore.) Darbā aptverti ne tikai mūsdienas, bet arī vēsturiski avoti, piemēram, 19. gadsimtā vai 20. gadsimta sākumā izdotās grāmatas, kas dod iespēju noskaidrot starptautisko tiesību izpratni attiecīgā periodā. Promocijas darbā daudz tiek izmantoti pirmavoti, starp tiem arhīvu materiāli, tāpat arī gan Latvijas, gan starptautisko tiesu (Pastāvīgā starptautiskā tiesa, ANO Starptautiskā tiesa) un starptautisko tribunālu (Nirnbergas Starptautiskais kara tribunāls, Ruandas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls, Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls), kā arī Eiropas Cilvēktiesību tiesas un citu tiesu prakse.

PSRS starptautisko tiesību pārkāpumu un starptautisko noziegumu izpēte pašlaik ir ārkārtīgi **aktuāla**. Pirmkārt, līdz šim laikam Krievijas Federācija kā PSRS tiesību pēctece nav apmierinājusi Latvijas prasību atzīt PSRS veiktās Latvijas okupācijas faktu, nosodīt staļinisma režīma laikā pastrādātos noziegumus un atlīdzināt Latvijai un tās iedzīvotājiem ar šiem notikumiem saistītos zaudējumus un morālo kaitējumu.

Otrkārt, PSRS represijas vēl joprojām tiek pētītas. Padomju laikā šī problēma ietilpa „slēgtajā zonā”, kas bija vēsturiskās patiesības noliegšana. Pētnieki nonāca bezizejā, jo trūka pētījumu avotu bāzes. Vēl joprojām daudzi arhīva dokumenti nav pieejami, jo tiem nav noņemta slepenība.

Treškārt, vēl joprojām PSRS represijas dažādi interpretē un vērtē. Varbūt tieši šādu iemeslu dēļ Krievijas Federācija nav apmierinājusi Latvijas prasības un atlīdzinājusi zaudējumus. Tādēļ pastāv iespēja veikt jaunu pamatotu pētījumu un formulēt personisko viedokli.

Ceturtkārt, vēl joprojām turpinās PSRS represiju, it īpaši deportāciju, izmeklēšana un iztiesāšana. Tagad ir pienācis laiks, kad par genocīdu pret latviešu tautu notiesātās personas griežas Eiropas Cilvēktiesību tiesā. Arī Eiropas Savienība ir iesaistījusies PSRS starptautisko noziegumu pētniecībā un izvērtēšanā, kas var būtiski ietekmēt un sekmēt Latvijas prasību apmierināšanu.

Piektkārt, pat mūsdienās gan Eiropā, gan Āfrikā tiek pastrādāti šajā promocijas darbā aprakstītie starptautiskie noziegumi, no kuriem cieš miljoniem cilvēku.

Promocijas darba **novitāte** izpaužas vairākos apstākļos. Tas ir pirmais fundamentālais pētījums, kurā apkopoti un aplūkoti PSRS starptautisko un nacionālo tiesību pārkāpumi un starptautiskie noziegumi pret Latviju un tās iedzīvotājiem.

Turklāt promocijas darbs satur problēmjaudātājumu vispusīgu un padziļinātu starpdisciplīnu, proti – juridisku un vēsturisku – pētījumu. Pieejamos literatūras avotos sniegta tikai dažu PSRS represiju, pārsvarā deportāciju, atsevišķa vēsturiskā vai juridiskā analīze. PSRS represijas pamatā pēta tikai vēsturnieki, veicot minēto jautājumu vēsturisko analīzi, reizēm pat sniedzot neprofesionālu un pretrunīgu juridisko analīzi. Savukārt juristi pārsvarā veic notikumu izpēti no tiesību viedokļa, nevērtējot ar to saistītos vēsturiskos apstākļus, kas var būtiski ietekmēt pētījuma secinājumus. Tāpēc šajā promocijas darbā vispusīgi un padziļināti pētīts starptautiskais stāvoklis, PSRS politika un tās plāni, kā arī normatīvie akti un citi dokumenti, kas bija saistīti ar Latvijas okupāciju un aneksiju, kā arī latviešu un citu Latvijas iedzīvotāju masu represijām. Šāds pētījums var noteikt Latvijas vietu PSRS politikā un tās plānos un apzināties, kāpēc šie plāni tika īstenoti. Savukārt masu represiju materiālās bāzes noteikšana dod iespēju pareizi un kvalitatīvi kvalificēt PSRS noziegumus.

Promocijas darbam ir liela teorētiskā un praktiskā nozīme tā aktualitātes un novitātes dēļ. Šeit sniegtās atziņas var noderēt par pamatu gan turpmākiem PSRS starptautisko tiesību pārkāpumu un starptautisko noziegumu pētījumiem, gan apsūdzības izvirzīšanai pret tiem, kas izdarīja starptautiskos noziegumus pret latviešiem un citiem Latvijas iedzīvotājiem, gan Latvijas Republikas prasībai pret Krievijas Federāciju par okupācijas fakta atzīšanu un zaudējumu atlīdzināšanu.

1. NODAĻA

IESKATS STARPTAUTISKAJĀS TIESĪBĀS

Tiesību mērķis – nodrošināt mieru.

V. Irvings

1.1. Starptautiskās tiesības

Starptautiskās tiesības ir „līgumu un paražu tiesību, starptautisko tiesību principu un normu kopums, kas reglamentē starptautisko attiecību kārtību un ir izstrādāts valstu sadarbības rezultātā”³.

Kaut arī starptautisko tiesību pētnieki nav vienprātis par starptautisko tiesību rašanās laiku un pamatu, taču neizraisa šaubas fakts, ka starptautiskās tiesības kopš tā rašanās pastāvīgi attīstās un mainās, reizēm pat kardināli. Turklāt starptautisko tiesību subjektu attieksme pret starptautiskajām tiesībām un to interpretācija var atšķirties. Šo faktu apzināšana ir ārkārtīgi svarīga promocijas darba mērķa sasniegšanai, jo ir nepieciešams noskaidrot starptautisko tiesību specifiku pārskatāmā periodā un vietā.

Pētnieku viedoklis ir dažāds arī par starptautisko tiesību attīstības vēstures periodizāciju. Promocijas darbā starptautisko tiesību vēsture iedalīta šādos posmos:

- starptautiskās tiesības senajos laikos;
- starptautiskās tiesības viduslaikos (5. gadsimts – 1648. gads);
- starptautiskās tiesības jaunajos laikos: (1648.–1815. gads; 1815.–1919. gads; 1919.–1945. gads;)
- mūsdienu starptautiskās tiesības.⁴

Promocijas darbā pamatā izskatītas starptautiskās tiesības laikā starp Pirmo un Otro pasaules karu, taču starptautiskās tiesības pirms šī perioda (pārsvarā 19. gadsimta beigās) un mūsdienu starptautiskās tiesības arī ir analizētas.

1.2. Starptautisko tiesību avoti

Saskaņā ar Tautu Savienības 1920. gada 16. decembra **Pastāvīgās starptautiskās tiesas Statūtu**⁵ un vēlāk arī Apvienoto Nāciju Organizācijas (turpmāk – ANO) 1945. gada 26. jūnija **Starptautiskās tiesas Statūtu**⁶ 38. pantu par starptautisko tiesību avotiem uzskata:

³ Bojārs J. Starptautiskās publiskās tiesības I. Rīga: Zvaigzne ABC, 2004, 1. lpp.

⁴ Саваськов П. В. История и наука международного права. Книга: Международное право: Учебник. Москва: Международные отношения, 2000, с. 17–18.

- (a) vispārējās un speciālās *starptautiskās konvencijas*, kas nosaka normas, kuras skaidri atzīst strīdā iesaistītās valstis;
- (b) *starptautiskās paražas* kā vispārējas ar likumu atzītas prakses pierādījums;
- (c) civilizēto tautu atzītie *vispārējie tiesību principi*;
- (d) *tiesu nolēmumi* un dažādu nāciju visaugstākās kvalifikācijas autoru *doktrīna* kā tiesību normas noteikšanas papildu līdzeklis.

Līdz ar to starptautisko tiesību avoti ir iedalīti pamatavotos (konvencijas, paražas, principi) un palīgavotos (tiesu nolēmumi, tiesību doktrīna), taču nenosakot hierarhiju starp pamatavotiem.⁷

Taču 20. gadsimta sākumā starptautisko tiesību pētnieki nebija vienisprātis attiecībā uz starptautisko tiesību avotu uzskaitījumu. Tā, piemēram, L. Openheims (*Oppenheim*) uzskatīja, ka starptautisko tiesību avoti ir līgumi un paražas.⁸ F. Martenss (*Мартенс*) pieturējās pie viedokļa, ka starptautisko tiesību avoti ir starptautiskās paražas, starptautiskie līgumi, diplomātiskās pārrunas un akti, nacionālie likumi un valdību pasākumi, tiesu prakse, starptautisko tiesību vēsture un zinātne.⁹ Savukārt G. G. Vilsons (*Wilson*) uzskatīja, ka starptautisko tiesību avoti ir prakse un paradumi, tiesu nolēmumi un precedenti, līgumi un valsts dokumenti, doktrīna un diplomātiski dokumenti.¹⁰ Taču ir skaidrs, ka attiecībā uz tādiem starptautisko tiesību avotiem kā paražas un līgumi pētniekiem bija vienots viedoklis.

1.2.1. Starptautiskās paražas

1.2.1.1. Starptautiskā paraža un tās elementi

Kā atzina L. Openheims, paraža ir tiesību, to skaitā starptautisko tiesību pirmavots.¹¹ Tātad Pastāvīgās starptautiskās tiesas Statūtu 38. pantā **starptautiskā paraža** definēta kā „ar likumu atzītās vispārējās prakses pierādījums”¹². Taču ir vispārzināms, ka šim formulējumam ir

⁵ Statute of the Permanent Court of International Justice (1920). P.C.I.J., Series D, no. 1 (2nd edn), 7, UKTS 23 (1923), Cmd 1981, 1 Hudson 530, 6 L.N.T.S. 380.

⁶ Statute of the International Court of Justice (1945). 59 Stat. 1055, 3 Bevens 1179.

⁷ Degan V. Sources of International Law. The Hague, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1997, p. 5.

⁸ Oppenheim L. International Law: A Treatise. Vol. I. Peace. 2nd edition. New York, Bombay, Calcutta: Longmans, Green and Co., 1912, p. 22.

⁹ Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. 1. 3-е изд. Санкт-Петербург: [B. i.], 1895, с. 187–192.

¹⁰ Wilson G. International Law. 8th edition. New York, Newark, Boston, Chicago: Silver, Burdett and Company, 1922, pp. 39–44.

¹¹ Oppenheim L. International Law: A Treatise. Vol. I. Peace. 2nd edition. New York, Bombay, Calcutta: Longmans, Green and Co., 1912, p. 22.

¹² Statute of the Permanent Court of International Justice (1920). P.C.I.J., Series D, no. 1 (2nd edn), 7, UKTS 23 (1923), Cmd 1981, 1 Hudson 530, 6 L.N.T.S. 380.

trūkumi.¹³ Var teikt, ka rati ir novietoti pirms zirga, tātad ka praksē rodams pierādījumu paražai, nevis otrādi.¹⁴

Taču, lai gan pastāv minētās nepilnības, no starptautiskās paražas definīcijas var izsecināt divus elementus: nodibinātu, plaši izplatītu un pastāvīgu valstu praksi (latīņu val. – *usus*) un psiholoģisko elementu (latīņu val. – *opinio juris sive necessitatis*¹⁵ jeb saīsināti *opinio juris*).¹⁶

Starptautisko paražu divu elementu teoriju ir atzinusi arī ANO Starptautiskā tiesa Lībijas Arābu Džamahīrijas/Maltas *Continental Shelf lietā*, nosakot: „protams, ir neapšaubāmi, ka starptautisko paražu tiesību materiāls jāmeklē galvenokārt faktiskajā praksē un *opinio juris*”¹⁷. Taču tiesību doktrīnā pastāv arī citi viedokļi: ir autori, kuri noliedz divu elementu teoriju, un ir tādi, kas uzskata, ka pastāv daudz vairāk elementu. Piemēram, J. Braunlijs (*Brownlie*) min šādus starptautisko paražu elementus: ilgums; prakses vienveidība un pastāvība; prakses vispārība; *opinio juris et necessitatis*.¹⁸ Promocijas darbā izmantota klasiskā divu elementu teorija starptautisko paražu noteikšanai.

Pastāv dažādi starptautisko paražu veidi. **Vispārējās** paražas piemēro attiecībās starp visām valstīm, bet **speciālās** – tikai ierobežotam valstu skaitam.¹⁹ Ir vēl **reģionālās** paražas, kuras atzīst un lieto tikai noteiktos reģionos.²⁰

1.2.1.2. Valstu prakse

„Valstu prakse ir paražu tiesību neapstrādāts materiāls.”²¹ Ir diezgan grūti loģiski klasificēt valstu prakses pierādījumus.²² To paveikt mēģināja Starptautisko tiesību komisija 1950. gadā, kura noteica šādus valstu prakses avotus: starptautisko instrumentu (līgumi un konvencijas) teksti; starptautisko tiesu nolēmumi; nacionālo tiesu nolēmumi; nacionālā likumdošana; diplomātiskā

¹³ Villiger M. E. Customary International Law and Treaties: A Manual on the Theory and Practice of the Interrelation of Sources. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 1997, p. 15.

¹⁴ Degan V. Sources of International Law. The Hague, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1997, p. 143.

¹⁵ *Opinio juris sive necessitatis* (latīņu val.) – princips, atbilstoši kuram valsts uzvedība var kļūt par starptautisko paražu tiesību, ja tā izriet no valsts pārliecības, ka starptautiskās tiesības (drīzāk nekā morālās saistības) nosaka, kādai jābūt uzvedībai. Sk.: Black's Law Dictionary. 7th edition. Ed. by B. A. Garner. St. Paul, Minnesota: West Group, 1999, p. 1119.

¹⁶ Thirlway H. The Sources of International Law. Book: International Law. Ed. by M. Evans. New York: Oxford University Press, 2003, p. 125.

¹⁷ ANO Starptautiskās tiesas spriedums lietā: Case Concerning the Continental Shelf (Libyan Arab Jamahiriya/Malta), I.C.J. Reports, 1985, p. 29, para. 27.

¹⁸ Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 янв. 1919 г. – 30 июня 1920 г. Москва: Госполитиздат, 1958, с. 7–10.

¹⁹ D'Amato A. The Concept of Special Custom in International Law, American Journal of International Law, 1969, no. 63, p. 212.

²⁰ Bojārs J. Starptautiskās publiskās tiesības I. Rīga: Zvaigzne ABC, 2004, 68. lpp.

²¹ Villiger M. E. Customary International Law and Treaties: A Manual on the Theory and Practice of the Interrelation of Sources. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 1997, p. 16.

²² Cobbet P., Grey F. T. Cases on International Law. Vol. I. Peace. 5th edition. London: Sweet & Maxwell Limited, 1931, p. 6.

sarakste; nacionālo tiesību padomnieku viedokļi; starptautisko organizāciju prakse.²³ Taču valstu prakses pierādījumi ir atrodamī arī tādās avotās kā militārās rokasgrāmatās; instrukcijās bruņotajiem un drošības spēkiem; militārajos paziņojumos kara laikā; valdības komentāros likumprojektiem; uzvedībā kaujas laukā; noteiktu ieroču izmantošanā vai neizmantošanā un izturēšanās pret dažādu kategoriju personām u.c.²⁴

Iespējamās situācijas, kad valsts nevēlas sekot citu valstu praksei un rīkojas pretēji tai. Šāda atkāpšanās ir pieļaujama tikai tad, ja iebildumi pret valstu praksi izteikti paražas veidošanās agrīnajos posmos, un tie tiek pastāvīgi uzturēti. Taču, ja paražu tiesību norma jau ir izveidojusies, tā kļūst saistoša visām valstīm, un no tās nevar vienpusēji atkāpties.²⁵

Lai paraža kļūtu saistoša visām valstīm, kā noteica ANO Starptautiskā tiesa *Asylum lietā*, normai jābūt **pastāvīgi** un **vienveidīgi** izmantotai valstu praksē.²⁶ Turklāt, kā noteica ANO Starptautiskā tiesa Vācijas Federatīvās Republikas/Dānijas un Vācijas Federatīvās Republikas/Nīderlandes *North Sea Continental Shelf lietās*, valstu praksei jābūt **plašai** un **vienotai**.²⁷

Lai valstu prakse kļūtu pastāvīga un vienveidīga, ir nepieciešams laiks, taču, cik ilgs – tas ir atkarīgs no lietas. Ja ir pierādīta prakses pastāvība un vispārība, nav nepieciešams noteikt šīs prakses laiku, kaut arī laiks var būt pastāvības un vispārības pierādījums.²⁸

Vai ir nepieciešams noteikts darbību skaits, lai izveidotu paražu tiesību normu? Šis jautājums arī ir diskutabls. Kā noteikusi Pastāvīgā starptautiskā tiesa *Wimbledon lietā*, pietiek tikai ar diviem precedentiem paražu tiesību normas izveidošanai.²⁹

Tāpat ir grūti noteikt, cik valstu ir nepieciešams, lai izveidotu paražu tiesību normu. Jāsaka, ka tas ir atkarīgs no tādu prakšu skaita, kas runā pretī normai. Tā, piemēram, neliels skaits valstu var radīt paražu tiesību normu, ja nav tādas valstu prakses, kas konfliktē ar radīto normu.³⁰ Turklāt jāņem vērā kopējais valstu skaits konkrētā laika periodā, kad radās norma.

²³ Yearbook of International Law Commission, 1950, Vol. II, pp. 26–30.

²⁴ Henkerts Ž. M. Starptautisko humanitāro paražu tiesību pētījums: ieguldījums tiesiskuma principa izpratnē un ievērošanā bruņota konflikta laikā. Starptautiskais Sarkanā Krusta apskats, 2005. marts, 87. sēj., nr. 857, 5. lpp.

²⁵ Villiger M. E. Commentary on the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, p. 8.

²⁶ ANO Starptautiskās tiesas spriedums lietā: *Asylum Case (Colombia/Peru)*, I.C.J. Reports, 1950, p. 276, para. 74.

²⁷ ANO Starptautiskās tiesas spriedums lietā: *North Sea Continental Shelf Cases*, ibid., (Federal Republic of Germany/Denmark; Federal Republic of Germany/Netherlands), I.C.J. Reports, 1969, p. 43, para. 74.

²⁸ Brownlie J. Principles of Public International Law. 6th edition. New York: Oxford University Press, 2003, p. 7.

²⁹ Degan V. Sources of International Law. The Hague, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1997, p. 153.

³⁰ Akehurst M. Custom as a Source of International Law. Book: Sources of International Law. Ed. by M. Koskenniemi. Dartmouth: Ashgate, 2000, p. 268.

1.2.1.3. *Opinio juris*

Kā noteica ANO Starptautiskā tiesa Vācijas Federatīvās Republikas/Dānijas un Vācijas Federatīvās Republikas/Nīderlandes *North Sea Continental Shelf* lietās, *opinio juris* ir valsts pārliecība, ka tiesību norma ir padarījusi valsts praksi par obligātu.³¹ Valsts pārliecība ir „subjektīvs elements”³², un, protams, valstij nav nekādas „psiholoģijas”³³.

ANO Starptautiskās tiesas judikatūrā ir noteiktas divas pieejas *opinio juris* pastāvēšanas pierādīšanai. Lielākajā daļā gadījumu tiesa vēlējas piekrist *opinio juris* pastāvēšanai uz šādiem pamatiem: vispārējās prakses pierādījumi; vienprātība literatūrā; iepriekšējie tiesas vai citu starptautisko tribunālu konstatējumi. Taču daudz retāk tiesa piemēroja stingrāku pieeju un prasīja normu likumības atzīšanas pozitīvo pierādījumu.³⁴

Var gadīties arī, ka valsts prakses un *opinio juris* elementi atrodas vienā valsts darbībā, piemēram, verbālā.³⁵ Taču šajos gadījumos jāuzmanās no valsts prakses un valsts pārliecības elementu saplūšanas.³⁶

1.2.2. Starptautiskie līgumi

Kā minēts iepriekš,³⁷ starptautiskie līgumi ir vēl viens starptautisko tiesību avots. Saskaņā ar 1969. gada 23. maija **Vīnes konvencijas par starptautisko līgumu tiesībām** 2. pantu **līgums** ir starptautiska vienošanās, noslēgta starp valstīm rakstiskā formā, ko regulē starptautiskās tiesības neatkarīgi no tā, vai vienošanās ietverta vienā dokumentā vai divos, vai vairākos saistītos dokumentos, un neatkarīgi no tā nosaukuma.³⁸ Tiešām, pastāv dažādi līgumu nosaukumi, piemēram, konvencija, protokols, pakts, statūti u.c. Taču līguma nosaukums neietekmē tā spēku.

Kā atzina L. Openheims, līgumu spēks izriet no paražas kā no starptautisko tiesību pirmavota, turklāt piebilstot, ka tikai tie līgumi atzīstami par starptautisko tiesību avotu, kuri paredz

³¹ ANO Starptautiskās tiesas spriedums lietā: *North Sea Continental Shelf Cases* (Federal Republic of Germany / Denmark; Federal Republic of Germany / Netherlands), I.C.J. Reports, 1969, p. 43, para. 77.

³² *Ibid.*

³³ Villiger M. E. *Customary International Law and Treaties: A manual on the Theory and Practice of the Interrelation of Sources*. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 1997, p. 48.

³⁴ Brownlie J. *Principles of Public International Law*. 6th edition. New York: Oxford University Press, 2003, p. 8.

³⁵ O’Connell M. E. *Taking Opinio Juris Seriously, a Classical Approach to International Law on the Use of Force*. Book: *Customary International Law on the Use of Force: A Methodological Approach*. Ed. by E. Cannizzaro, P. Palchetti. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2005, p. 16.

³⁶ Henkerts Ž. M. *Starptautisko humanitāro paražu tiesību pētījums: ieguldījums tiesiskuma principa izpratnē un ievērošanā bruņota konflikta laikā*. Starptautiskais Sarkanā Krusta apskats, 2005. marts, 87. sēj., nr. 857, 8. lpp.

³⁷ Sk.: promocijas darba 1. nodaļas 1.2. punkts.

³⁸ Vienna Convention on the Law of Treaties (1969). 1155 U.N.T.S. 331. Sk. arī: Vīnes konvencija par starptautisko līgumu tiesībām. Latvijas Vēstnesis, 2003. 3. aprīlis, nr. 52. Konvencija stājās spēkā 1980. gada 27. janvārī. Latvija pievienojās konvencijai 1993. gada 6. aprīlī, un tā ir spēkā no 1993. gada 3. jūnija. Par Latvijas pievienošanos sk.: Par pievienošanos 1969. gada 23. maija Vīnes konvencijai par starptautisko līgumu tiesībām: LR Augstākās Padomes 1993. gada 06. aprīļa lēmums. Latvijas Vēstnesis, 2003. 3. aprīlis, nr. 52.

jaunas normas nākotnes starptautiskajai uzvedībai vai apstiprina, nosaka vai atceļ spēkā esošās paražu vai konvencionālās normas.³⁹

F. Martens faktiski apstiprināja L. Openheima viedokli, apgalvojot, ka līgumos nostiprinātām normām jābūt atzītām praksē un juridiski saistošām.⁴⁰ G. G. Vilsons arī atzīmēja līgumu saistošo spēku, nosakot, ka līgumi ir pierādījums tam, ko valstis ir atzinušas par tiesībām.⁴¹

Kaut līgums ir saistošs tikai līgumslēdzēja pusēm, līguma principi un normas, kuras deklarē starptautiskās paražu tiesības, ir saistošas arī trešajām personām, kuras nav līguma puses. Turklāt, ja līguma puses un trešās personas plaši praktizē līgumā nostiprinātus principus, šie principi var kļūt par starptautiskajām paražu tiesībām.⁴² Šajā gadījumā jāpastāv abiem paražu elementiem: vispārējai praksei un *opinio juris*.⁴³

1.2.3. Starptautisko tiesību principi

Līdz 1920. gadam vispārējie tiesību principi netika atzīti un pat nebija zināmi kā starptautisko tiesību pamatavots.⁴⁴ Taču laikā, kad tapa Pastāvīgās starptautiskās tiesas Statūtu 38. pants, Juristu komisija pieļāva, ka nākotnē tiesa var saskarties ar situāciju, kad strīda jautājumu neregulē ne līgums, ne paražu tiesību norma. Līdz ar to nebūtu vēlams, ka tiesa pasludina, ka nevar izskatīt lietu, jo tiesībās pastāv robs.⁴⁵ Tāpēc starptautisko tiesību avotu sarakstu nolēma papildināt ar „civilizēto tautu atzītajiem tiesību vispārējiem principiem”⁴⁶.

Pastāv dažādi viedokļi par to, uz ko attiecas tiesību vispārējo principu (angļu val. – *general principles of law*) jēdziens. Daži zinātnieki uzskata, ka ar šo principu palīdzību var pārbaudīt pozitīvo, t.i., cilvēka radīto normu likumību. Savukārt citi pieturas pie viedokļa, ka tiesību vispārējie principi veido līgumu un paražu tiesību apakšnozari. Taču ir arī zinātnieki, kas uzskata, ka principi veido atsevišķu tiesību avotu.⁴⁷

³⁹ Oppenheim L. *International Law: A Treatise*. Vol. I. Peace. 2nd edition. New York, Bombay, Calcutta: Longmans, Green and Co., 1912, pp. 23–24.

⁴⁰ Мартенс Ф. *Современное международное право цивилизованных народов*. Т. 1. 3-е изд. Санкт-Петербург: [B. i.], 1895, с. 189.

⁴¹ Wilson G. *International Law*. 8th edition. New York, Newark, Boston, Chicago: Silver, Burdett and Company, 1922, p. 41.

⁴² Solf W. A. *Protection of Civilians against the Effects of Hostilities under Customary International Law and under Protocol I*. *American University International Law Review*, 1986, no. 1, p. 123.

⁴³ O’Connell M. E. *Taking Opinio Juris Seriously, a Classical Approach to International Law on the Use of Force*. Book: *Customary International Law on the Use of Force: A Methodological Approach*. Ed. by E. Cannizzaro, P. Palchetti. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2005, p. 20.

⁴⁴ Degan V. *Sources of International Law*. The Hague, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1997, p. 46.

⁴⁵ Thirlway H. *The Sources of International Law*. Book: *International Law*. Ed. by M. Evans. New York: Oxford University Press, 2003, p. 130.

⁴⁶ *Statute of the Permanent Court of International Justice (1920)*. P.C.I.J., Series D, no. 1 (2nd edn), 7, UKTS 23 (1923), Cmd 1981, 1 Hudson 530, 6 L.N.T.S. 380, Article 38.

⁴⁷ Shaw M. N. *International Law*. 6th edition. New York: Cambridge University Press, 2008, p. 99.

Starptautisko tiesību pētnieku vidū arī nav vienotas nostājas attiecībā uz to, ko nozīmē tiesību vispārējie principi: vai tie ir nacionālo tiesību principi vai arī starptautisko tiesību principi. Taču nav pamata apšaubīt, ka tie ietver gan nacionālo, gan starptautisko tiesību principus.⁴⁸ Turklāt, kā norādīja J. Braunlijs, ir tādi vispārējie principi kā, piemēram, piekrišanas, savstarpīguma, valstu vienlīdzības, lēmumu un risinājumu pabeigtības, vienošanās likumības, labticības, nacionālās jurisdikcijas, jūras brīvību principi, kuri ir tik ilgstoši un tik vispārēji atzīti, ka vairs nav tieši saistīti ar valstu praksi.⁴⁹

Galvenie starptautisko tiesību principi minēti **Apvienoto Nāciju Organizācijas Statūtos**:

- 1) visu ANO dalībnieku suverēnā līdztiesība (2. panta 1. punkts);
- 2) uzņemto saistību labticīga pildīšana (2. panta 2. punkts);
- 3) starptautisko strīdu risināšana mierīgiem līdzekļiem (2. panta 3. punkts);
- 4) atturēšanās no spēka lietošanas vai tā draudiem pret jebkuras valsts teritoriālo integritāti vai politisko neatkarību vai jebkurā citā veidā (2. panta 4. punkts);
- 5) nāciju līdztiesība un pašnoteikšanās (1. panta 2. punkts), u.c.⁵⁰

Kā norāda A. Kasēze (*Cassese*) tādi principi, kā, piemēram, suverenitāte, neiejaukšanās, strīdu mierīga risināšana, pašnoteikšanās tiesības, cilvēktiesību respektēšana, spēka lietošanas vai tā draudu aizlieguma princips spēlē galveno lomu pasaules valstu sabiedrības „konstitucionālo principu” veidošanā.⁵¹

Vēlāk starptautisko tiesību principus ietvēra **Deklarācijā par starptautisko tiesību principiem, kas attiecas uz draudzīgām attiecībām un sadarbību starp valstīm saskaņā ar Apvienoto Nāciju Organizācijas Statūtiem**,⁵² ko ANO Ģenerālā asambleja pieņēma 1970. gada 24. oktobrī.

1.3. Starptautisko tiesību subjekti

Mūsdienās par **starptautisko tiesību subjektiem** ir atzītas valstis; starptautiskās organizācijas; nācijas vai tautas, kas cīnās par savu neatkarību; etniskās grupas; nacionālās, etniskās un reliģiskās minoritātes; karojošās puses; nemiernieki; fiziskās personas.⁵³

⁴⁸ Malanczuk P. Akehurst's Modern Introduction to International Law. 7th revised edition. London, New York: Routledge, 1997, p. 48.

⁴⁹ Brownlie J. Principles of Public International Law. 6th edition. New York: Oxford University Press, 2003, pp. 18–19.

⁵⁰ Charter of the United Nations (1945). 1 U.N.T.S. XVI, 59 Stat. 1031, T.S. 993, 3 Bevans 1153.

⁵¹ Cassese A. International Law. 2nd edition. Oxford: Oxford University Press, 2005, p. 188.

⁵² Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation among States in Accordance with the United Nations Charter (1970): U.N. G.A. Res. No. 2625. 25 GAOR Supp. 28 at 121, U.N. Doc. A/8028.

⁵³ Bojārs J. Starptautiskās publiskās tiesības I. Rīga: Zvaigzne ABC, 2004, 82.–83. lpp.

Taču 20. gadsimta pirmajā pusē par galveno – ja ne vienīgo – starptautisko tiesību subjektu uzskatīja valstis. Pie tam L. Openheims atzina, ka ne visas valstis ir reāli subjekti, bet gan tikai *suverēnās un civilizētās valstis*.⁵⁴ Savukārt F. Martens apgalvoja, ka starptautisko tiesību subjekti ir *neatkarīgās valstis* un tautas.⁵⁵

Kā uzskata J. Starke (*Starke*), jēdzienam „valsts” nav konkrētas definīcijas.⁵⁶ Taču, kā noteikts 1933. gada 26. decembra **Montevideo konvencijā par valstu tiesībām un pienākumiem**, valstij piemīt šādas pazīmes: pastāvīgi iedzīvotāji; noteikta teritorija; valdība un spēja iesaistīties attiecībās ar citām valstīm.⁵⁷

1.3.1. PSRS kā starptautisko tiesību subjekts

PSRS kā valsts, respektīvi, starptautisko tiesību subjekts, radās 1922. gadā un pastāvēja līdz 1991. gadam. PSRS sastāvā ietilpa padomju sociālistiskās republikas, kuru skaits mainījās PSRS pastāvēšanas laikā.

PSRS starptautiskā atzīšana sākās 1923. gadā un turpinājās vairākus gadus. Piemēram, ASV atzina PSRS tikai 1933. gadā. Ieilgušās starptautiskās atzīšanas dēļ PSRS vēlu iestājās starptautiskajās organizācijās, piemēram, par Tautu Savienības dalībnieci PSRS kļuva tikai 1934. gadā.

Tā kā PSRS nodibinājās 1917. gada Oktobra revolūcijas rezultātā un pamatā ieņēma bijušās Krievijas impērijas teritoriju, kā arī ieguva bijušās Krievijas impērijas padotos un materiālos resursus, tā sākumā neuzskatīja sevi par Krievijas impērijas tiesību pēcteci. Taču daļēji PSRS akceptēja Krievijas impērijas darbības, piemēram, atzina par saistošiem dažus starptautiskos līgumus, kurus bija noslēgusi Krievijas impērija.⁵⁸

PSRS pieskaitīja sevi „sociālisma nometnei”, pretstatā „kapitālisma nometnei”, pie kuras PSRS pieskaitīja Rietumvalstis. No tā izriet atšķirīga pieeja tiesībām, arī starptautiskajām tiesībām.

Šī promocijas darba apskatāmajā laika periodā, t.i., 20. gadsimta 30.–50. gadi, PSRS augstākā valsts varas institūcija bija PSRS Augstākā Padome, kas īstenoja likumdošanas varu.⁵⁹ Savukārt izpildvara piederēja PSRS Ministru Padomei.⁶⁰ Taču faktisko varu īstenoja Vissavienības

⁵⁴ Oppenheim L. *International Law: A Treatise*. Vol. I. Peace. 2nd edition. New York, Bombay, Calcutta: Longmans, Green and Co., 1912, p. 107.

⁵⁵ Мартенс Ф. *Современное международное право цивилизованных народов*. Т. 1. 3-е изд. Санкт-Петербург: [В. и.], 1895, с. 233.

⁵⁶ Starke J. G. *An Introduction to International Law*. 2nd edition. London: Butterworth & Co. Ltd., 1950, p. 73.

⁵⁷ *Montevideo Convention on the Rights and Duties of States* (1933). 165 L.N.T.S. 19.

⁵⁸ Sīkāk sk.: promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.3.1. punkts.

⁵⁹ Конституция СССР, 1936. Москва: ОГИЗ, 1936, статья 30.

⁶⁰ Ibid., статья 64.

Komunistiskā (boļševiku) partija (turpmāk – VK(b)P), kuras vadītājs no 1922. gada līdz 1953. gadam bija J. Staļins.

1.3.2. Latvijas Republika kā starptautisko tiesību subjekts

Latvijas Republika kā valsts radās 1918. gada 18. novembrī, ar ieroču spēku pirmo reizi izcīnot brīvību un neatkarību. Līdz 1917. gada Oktobra revolūcijai un kopš 18. gadsimta Latvijas teritorija atradās Krievijas impērijas sastāvā vai pakļautībā.

Padomju Krievija pirmā atzina Latvijas valsts neatkarību 1920. gadā, taču starptautisko *de jure*⁶¹ atzīšanu Latvijas Republika ieguva tikai 1921. gada janvārī ar Antantes Augstākās Padomes lēmumu. Šis fakts ietekmēja to, ka atšķirībā no PSRS Latvija kļuva par Tautu Savienības dalībnieci jau 1921. gada septembrī.

Latvija tika izveidota kā neatkarīga demokrātiska un parlamentāra republika. Taču 1934. gada 15. maijā notika valsts apvērsums un pie varas nāca K. Ulmanis, bet Latvija kļuva par autoritāru valsti. Saeimas darbību apturēja, un tās funkcijas nodeva Ministru kabinetam, kā arī apturēja attiecīgos 1922. gada 15. februāra Satversmes pantus. Šāda situācija saglabājās līdz 1940. gada notikumiem, kas aprakstīti šī darba 2. nodaļā.

1.4. Secinājumi

Šajā nodaļā sniegts īss ieskats starptautiskajās tiesībās, akcentējot tos starptautisko tiesību pamatus, bez kuru izpratnes nav iespējams turpmāk analizēt starptautiskās tiesiskās attiecības starp PSRS un Latviju.

Tā kā starptautiskās tiesības nepārtraukti attīstās, šajā nodaļā ir noskaidrota starptautisko tiesību vēstures posmu klasifikācija. Starptautiskajās attiecībās piemēro atšķirīga juridiskā spēka starptautisko tiesību avotus, līdz ar to nodaļā sniegta starptautisko tiesību avotu klasifikācija, kā arī to apraksts. Starptautisko attiecību dalībnieki ir starptautisko tiesību subjekti, tāpēc vienlaikus ir sniegta starptautisko tiesību subjektu klasifikācija. Promocijas darbā pamatā izskatītas starptautiski tiesiskās attiecības starp Latvijas Republiku un PSRS, kā arī sniegta atsevišķu vēstures notikumu un faktu kvalifikācija, tāpēc šajā nodaļā ir aprakstīts, kā šīs valstis ieguva starptautisko tiesību subjekta statusu. Saistībā ar to, ka Latvija un PSRS pirms Otrā pasaules kara bija līdztiesīgi starptautisko tiesību subjekti, tās varēja iesaistīties starptautiski tiesiskajās attiecībās, un tām bija jāievēro spēkā esošās starptautiskās tiesības.

⁶¹ *De jure* (latīņu val.) – pastāvošs atbilstoši tiesībām. Sk.: Black's Law Dictionary. 7th edition. Ed. by B. A. Garner. St. Paul, Minnesota: West Group, 1999, p. 437.

2. NODAĻA

STARPTAUTISKO TIESĪBU PĀRKĀPUMI

1939.–1940. gadā Latvijas, Lietuvas un Igaunijas liktenis tika izlemts pēc ciniskās, laupītkārās Staļina un Hitlera vienošanās par ietekmes sfēru sadalīšanu...

No Maskavas rakstnieku literāri sabiedriskās kustības „Aprīlis” paziņojuma.⁶²

I. ULTIMĀTA IESNIEGŠANA

1940. gada 16. jūnijā plkst. 13:00 (pēc Latvijas laika) PSRS Tautas Komisāru Padomes (turpmāk – TKP) priekšsēdētājs un ārlietu tautas komisārs V. Molotovs iesniedza Latvijas sūtnim Maskavā F. Kociņam **paziņojumu**⁶³, ar kuru saskaņā Latvijai līdz tās pašas dienas plkst. 23:00, t.i., desmit stundu laikā, bija jāizpilda šādas prasības:

„1) *nekavējoties sastādīt Latvijā tādu valdību*, kas būtu spējīga un gatava nodrošināt Padomju–Latvijas savstarpējās palīdzības pakta godīgu izvešanu dzīvē;

2) *bez kavēšanās nodrošināt padomju karaspēka daļu brīvu ielaišanu Latvijas teritorijā*, lai tās novietotu Latvijas svarīgākajos centros tādā skaitā, kas būtu pietiekošs, lai nodrošinātu PSRS un Latvijas savstarpējās palīdzības pakta realizēšanas iespēju un novērstu varbūtējus provokatoriskus aktus pret padomju garnizonu Latvijā [V.S.]”

Šāds PSRS valdības paziņojums kvalificējams kā ultimāts.⁶⁴ Starptautiskajās tiesībās **ultimāts** nozīmē notu vai memorandu, kurā kādas valsts valdība vai tās diplomātiskais pārstāvis izvirza noteikumus, uz kuriem valsts uzstāj.⁶⁵ Ultimāts, vismaz teorētiski, nav piespiešana, kaut arī tam var būt tādas pašas sekas un paredzēti piespiedu līdzekļi vai pat karš, ja gadījumā uzstādītās prasības netiks izpildītas.⁶⁶

Ultimātā ir noteikta prasība pretējai pusei dot ātru, skaidru un kategorisku atbildi. Citiem vārdiem, ultimātā tiek paziņoti galīgie nosacījumi vai piekāpšanās, tā teikt, personas, kura ved

⁶² Волков С. В., Емельянов Ю. В. До и после секретных протоколов. Москва: Воениздат, 1990, с.15.

⁶³ PSRS valdības paziņojums Latvijas valdībai, 16.06.1940. // Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B.i.], 1995, 340.–342. lpp.

⁶⁴ Satversmes tiesas 2007. gada 29. novembra spriedums lietā Nr. 2007-10-0102. Latvijas Vēstnesis, 2007. 30. novembris, nr. 193, 24.2. punkts.

⁶⁵ Сатоу Э. Руководство по дипломатической практике. Пер. с англ. под ред. А. А. Трояновского. [B.v.]: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1947, с. 114.

⁶⁶ Oppenheim L. International Law: A Treatise. Vol. II. Disputes, War and Neutrality. 7th edition. Great Britain: Longmans, 1952, p. 133.

pārrunas, „pēdējais vārds”.⁶⁷ 1907. gada Hāgas konvencija (III) Par karadarbību sākšanu,⁶⁸ kas regulē ultimāta un kara pieteikšanas deklarācijas iesniegšanu, nenosaka atbildes minimālo termiņu, tāpēc šis periods var būt ļoti īss, piemēram, dažas stundas.⁶⁹ Arī Latvijai nebija dots ilgs laiks pārdomām. Saskaņā ar PSRS iesniegto ultimātu prasības bija jāizpilda desmit stundu laikā.

Ultimāts var būt vienkāršs (angļu val. – *simple*) vai kvalificēts (angļu val. – *qualified*). Tas ir **vienkāršs**, ja nesatur atsauci uz līdzekļiem, kurus ultimātu nosūtītājuse puse plāno piemērot. Ultimāts ir **kvalificēts**, ja tas satur norādi uz piemērojamiem līdzekļiem, piemēram, retorsijām, represālijām, miermīlīgu blokādi, noteiktas teritorijas okupāciju vai karu.⁷⁰ Kvalificētajam ultimātam jābūt izteiktam tā, lai ultimāta saņēmējam nebūtu šaubu par kara pieteikšanu, ja gadījumā tas nepakļausies prasībām.⁷¹

Latvijai izvirzītais ultimāts bija kvalificēts. Ultimātā nebija norādīti ne pasākumi, kādi tiks vērsti ultimāta nepieņemšanas gadījumā, ne spēka lietošanas draudi, bet vien tikai tas, ka, nesaņemot atbildi noteiktajā laikā, PSRS uzskatīs, ka Latvija atteikusies izpildīt tās prasības.

D. A. Lēbers uzskata, ka spēka lietošanas draudi izriet no prasības par padomju karaspēka brīvu ielaišanu Latvijā, kas lika nojaust, ka pretējā gadījumā karaspēks šķērsos Latvijas robežu vardarbīgi.⁷² Savukārt Eiropas Cilvēktiesību tiesas tiesnesis R. Maruste (*Maruste*), acīmredzot pamatojoties uz D. A. Lēbera secinājumiem,⁷³ pieļauj, ka spēka lietošanas draudi bija adresēti Latvijai ultimāta veidā.⁷⁴

Ir pamats domāt, ka spēka lietošanas draudi izrietēja no dažādiem apstākļiem. Iesniedzot ultimātu, F. Kociņam tika mutiski paziņots, ka Latvijas valdības atbilde tiek gaidīta ultimāta noteiktajā laikā, „pretējā gadījumā notiksot darbība”⁷⁵. Šādus draudus nevarēja ignorēt, ņemot vērā padomju karaspēku Baltijas valstīs un pie Baltijas valstu robežām.⁷⁶ Turklāt bija jāreķinās ar starptautisko attiecību stāvokli šajā periodā, ar Latvijas pozīciju starptautiskajā arēnā, ar iepriekšējām PSRS darbībām attiecībā uz citām valstīm, it īpaši Lietuvu, kurai līdzīga satura

⁶⁷ Сагоу Э. Руководство по дипломатической практике. Пер. с англ. под ред. А. А. Трояновского. [В.в.]: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1947, с. 114.

⁶⁸ Hague Convention (III) Relating to the Opening of Hostilities (1907). 36 Stat. 2259, T.S. No. 263. Sk. arī: Hague Convention (III) Relating to the Opening of Hostilities. Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998. Konvencija stājās spēkā 26.01.1910.

⁶⁹ Oppenheim L. International Law: A Treatise. Vol. II. Disputes, War and Neutrality. 7th edition. Great Britain: Longmans, 1952, p. 296.

⁷⁰ Ibid., p. 295.

⁷¹ Ibid., p. 296.

⁷² Lēbers D. A. Latvijas valsts bojāeja 1940. gadā. Starptautiski tiesiskie aspekti. Grām.: Latvijas valsts atjaunošana. 1986.–1998.: autoru veltījums Latvijas Republikas proklamēšanas 80. gadadienai. Rīga: Latvijas Universitātes žurnāla „Latvijas Vēsture” fonds, 1998, 10. lpp.

⁷³ Loeber D. A. Legal Consequences of the Molotov–Ribbentrop Pact for the Baltic States on the Obligation „to Overcome the Problems Inherited from the Past”. Baltic Yearbook of International Law, 2002, Vol. 1, p. 132.

⁷⁴ Eiropas Cilvēktiesību tiesas tiesneša R. Marustes 2003. gada 9. oktobra atsevišķs viedoklis lietā: 48321/99 Slivenko v. Latvia.

⁷⁵ Latvijas sūtņa Padomju Savienībā F. Kociņa pārskats, 21.06.1940. // Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B.i.], 1995, 348.–350. lpp.

⁷⁶ Sīkāk sk.: promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.5.6. punkts.

ultimātu iesniedza dienu iepriekš, kā arī attiecībā uz Somiju, kurai PSRS uzbruka, jo tā atteicās pieņemt izvirzītās prasības. Par to PSRS vēlāk izslēdza no Tautu Savienības. Tādējādi var secināt, ka Latvijai tika izvirzīts ultimāts, kura nepieņemšana būtu pielīdzināta kara pieteikšanai.

Taču Latvija nolēma izvairīties no kara un līdz ultimātā noteiktajam laikam plkst. 22:40,⁷⁷ pieņēma abas PSRS prasības. Pamatojoties uz to, nākamajā dienā plkst. 5:00 PSRS ieveda savu karaspēku Latvijas teritorijā, tādējādi saskaņā ar Latvijas oficiālo historiogrāfiju to prettiesisku okupējot.

Kāds bija PSRS pamatojums iesniegt Latvijai ultimātu? Tātad PSRS paziņoja, ka „Latvijas valdība ne tikai *nav likvidējusi* vēl pirms Padomju–Latvijas savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanas radīto militārsavienību ar Igauniju, kas vērsta pret PSRS, bet arī to paplašinājusi, pievelkot šai savienībā Lietuvu, un cenšas iesaistīt tajā arī Somiju”, un, ka „Latvija kopā ar citām Baltijas valstīm *nodarbojusies* ar augšminētās militārsavienības atdzīvināšanu un paplašināšanu, par ko liecina tādi fakti, kā divu slepenu trīs Baltijas valstu konferenču sasaukšana 1939. gada decembrī un 1940. gada martā, lai formāli izveidotu paplašināto militārsavienību ar Igauniju un Lietuvu; Latvijas, Igaunijas un Lietuvas ģenerālštābu sakaru pastiprināšana, ko izdarīja slepenībā no PSRS; speciāla militārās Baltijas antantes preses orgāna *radīšana* 1940. gada februārī – “*Revue Baltique*”, ko izdeva angļu, franču un vācu valodās Tallinā un tamlīdzīgi [V.S.]”.

Tādējādi PSRS secināja, ka Latvijas valdība „rupji” pārkāpusi 1939. gada 5. oktobra PSRS–Latvijas Savstarpējās palīdzības pakta 4. pantu, ar kuru saskaņā bija uzņēmusies „nenoslēgt nekādas savienības un nepiedalīties nekādās koalīcijās”, kas vērstas pret PSRS.

II. LATVIJAS REPUBLIKA KĀ STARPTAUTISKO TIESĪBU PĀRKĀPĒJA?

Jāizskata detaļās, kādus pārkāpumus PSRS pārmeta Latvijai, un vai tiešām Latvija bija tos pieļāvusi?

2.1. Pirms PSRS–Latvijas savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanas Latvija esot noslēgusi ar Igauniju militāru savienību, kas vērsta pret PSRS, bet pēc pakta parakstīšanas nav izstājusies no tās

Tiešām, 1923. gada 1. novembrī Latvija bija noslēgusi ar Igauniju **Līgumu par aizsardzības savienību**. Līguma 1. pantā noteikts, ka „Augstās līgumslēdzējas valstis apņemas piekopt *tikai tīru miera politiku* ar nolūku *uzturēt un nostiprināt draudzības saites*, kā arī *izveidot*

⁷⁷ Кантор Ю. Прибалтика: война без правил (1939–1945). Санкт-Петербург: ООО «Журнал “Звезда”», 2011, с. 57.

saimnieciskās attiecības ar visām nācijām, it sevišķi starp Baltijas valstīm un kaimiņu zemēm [V.S.].”⁷⁸

Savukārt saskaņā ar līguma 3. pantu augstās līgumslēdzējas valstis apņēmas palīdzēt cita citai tai gadījumā, ja kādai valstij uzbruktu bez izaicinājuma no tās puses valsts tagadējās robežās. Tātad, ja uzbruktu kādai no augstām līgumslēdzējām valstīm bez izaicinājuma no tās puses, tad otrai valstij jāuzskata, ka tā atrodas karastāvoklī un jāsniedz bruņotā palīdzība.

1934. gada 17. februārī starp Latviju un Igauniju tika noslēgts **Savienības organizācijas līgums**, ko uzskatīja par 1923. gada 1. novembra līguma „organisko turpinājumu”. Šajā līgumā puses vienojās padziļināt abu valstu starpā pastāvošo savienību, taču paredzot iespēju arī citām valstīm pievienoties šai savienībai. Līgumā paredzēja, ka ārlietu ministru konferenču institūts darbosies regulāri, kā arī nodibinās pastāvīgu padomi abu valstu likumdošanas un ekonomiskās politikas saskaņošanai. Bez tam līgums noteica, ka starptautiskās konferencēs Latvija un Igaunija uzstāsies vienoti – ar kopēju delegāciju, vai arī uzdodot vienai delegācijai pārstāvēt abu valstu intereses. Ar līgumu bija paredzēts arī veidot ciešākus kontaktus starp abu valstu diplomātiskajām un konsulārajām pārstāvniecībām.⁷⁹

Taču 1939. gada 5. oktobrī Latvijas un PSRS starpā noslēgtajā **Savstarpējās palīdzības paktā** nav noteikumu par to, ka Latvija apņemas pārtraukt savu dalību Līgumā par aizsardzības savienību. Savstarpējā palīdzības pakta 4. pants nosaka: „Abas Līdzējas Puses *apņemas nenoslēgt* nekādas savienības un *nepiedalīties* nekādās koalīcijās, kas vērstas pret vienu no Līdzējām Pusēm [V.S.].”⁸⁰

Tātad šī apņemšanās bija vērsta uz nākotnes, nevis pagātnes notikumiem. Vēl vairāk, saskaņā ar 1932. gada 5. februārī Latvijas un PSRS starpā noslēgto **Neuzbrukšanas līgumu** līgumslēdzējas valstis deklarēja, ka „starp saistībām, ko katra līdzēja puse *līdz šim laikam uzņēmusies*, nav nevienas, kas kavē viņu savstarpējo attiecību miermīlīgu attīstību un kas runā pretim šim līgumam [V.S.].”⁸¹

Līguma 3. pantā noteikts, ka „līgumā paredzētās saistības *nekādā ziņā nevar ierobežot vai grozīt* starptautiskās tiesības un saistības, kas Augstām līdzējām pusēm izriet no līgumiem, kurus

⁷⁸ Līgums par aizsardzības savienību starp Latvijas un Igaunijas Republikām, 01.11.1923. Grām.: Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli, 1940. gada 16. jūnijs – 19. jūlijs. Sast. I. Šneidere, A. Žvinklis. Rīga: Zinātne, 1991, 231.–233. lpp.

⁷⁹ Latvijas–Igaunijas ārlietu ministru apspriede: Parakstīts Latvijas–Igaunijas savienības organizācijas līgums. Latvijas Kareivis, 1934. 18. februāris, nr. 39, 2. lpp.

⁸⁰ Savstarpējās palīdzības pakts starp Latviju un Padomju Sociālistisko Republiku Savienību, 05.10.1939. Grām.: Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B.i.], 1995, 118.–119. lpp. Pakts stājās spēkā 11.10.1939.

⁸¹ Latvijas un Padomju Sociālistisko Republiku Savienības neuzbrukšanas līgums, 05.02.1932. Valdības Vēstnesis, 1932. 5. jūlijs, nr. 146, 2. lpp. Latvijas Republikas Saeima ratificēja līgumu 1939. gada 21. jūnijā, bet Padomju Savienībā – Vissavienības Centrālā Izpildkomiteja 1932. gada 11. jūlijā. Līgums stājās spēkā 1932. gada 28. jūlijā.

viņas noslēgušas pirms šā līguma spēkā stāšanās un pienācīgi publicējušas katras puses oficiālos izdevumos, ciktāl šajos līgumos neietilpst agresīvi elementi šā līguma nozīmē [V.S.].”⁸²

Nepieciešams atzīmēt, ka sākotnēji Neuzbrukšanas līgumu parakstīja uz trim gadiem, taču 1934. gadā 4. aprīlī parakstīja protokolu, ar kuru līguma termiņu pagarināja uz desmit gadiem, t.i., līdz 1945. gada 31. decembrim,⁸³ tātad uz termiņu, kas ietvēra abas Latvijas padomju okupācijas.

Kā izriet no PSRS ultimāta, Latvijai tika pārmests, ka tā veikusi darbības „slepenībā no PSRS”. Tādējādi Latvijas sūtnis Maskavā F. Kociņš, iepazīstoties ar ultimāta saturu, tieši vērsa PSRS TKP priekšsēdētāja un ārlietu tautas komisāra V. Molotova uzmanību uz to, ka „Latvijas pakts ar Igauniju pastāvot jau desmit gadu un ka tas jau sen visiem bijis zināms”⁸⁴. Vēl vairāk: 16. jūnijā, atsaucoties uz iepriekšējā dienā izvērstajiem notikumiem Lietuvā, Latvijas telegrāfa aģentūra tika pilnvarota paskaidrot, ka „Lietuva nav pievienojusies Latvijas–Igaunijas 1923. gada 1. novembra militāram līgumam un nepastāv arī nekāds cits militārs līgums starp trim Baltijas valstīm”⁸⁵.

Tāpēc nebija nekāda tiesiska pamata PSRS ultimātā izteiktajam uzskatam, ka „Padomju valdība *rēķinājusies* ar to, ka pēc Padomju–Latvijas savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanas Latvija izstāsies no militārsavienības ar citām Baltijas valstīm un tādā kārtā šī militārsavienība būs likvidēta [V.S.]”⁸⁶

Līgumu par aizsardzības savienību Latvija noslēdza ar Igauniju 16 gadus pirms Savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanas ar PSRS. Turklāt līdz Savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanas dienai Līgums par aizsardzības savienību jau septiņus gadus turpināja darboties kopš Neuzbrukšanas līguma parakstīšanas 1932. gadā. Tādējādi PSRS nebija pamata rēķināties ar to, ka situācija, kas pastāvējusi daudzus gadus, būs atrisināta dažu mēnešu laikā.

Kā izriet no Neuzbrukšanas līguma 3. panta un Savstarpējās palīdzības pakta 4. panta, līgumslēdzējas valstis apņēmas nenoslēgt savienības un nepiedalīties koalīcijās, neslēgt starptautiskus līgumus un neuzņemties saistības, kam ir „agresīvi elementi” un „kas vērsti pret vienu no Līdzējām Pusēm”. Savā ultimātā PSRS norādīja, ka Latvijas militārsavienība ar Igauniju ir vērstā pret PSRS, taču nedz ultimātā, nedz citos dokumentos PSRS nesniedza tam pamatojumu.

⁸² Latvijas un Padomju Sociālistisko Republiku Savienības neuzbrukšanas līgums, 05.02.1932. Valdības Vēstnesis, 1932. 5. jūlijs, nr. 146, 2. lpp.

⁸³ Padomju varas atjaunošana Latvijā un Latvijas PSR iestāšanās PSRS sastāvā: Dokumenti un materiāli. Sast. A. Spreslis, Ē. Žagars. Rīga: Zinātne, 1987, 75.–76. lpp. Saeima ratificēja protokolu 1934. gada 5. maijā, bet PSRS CIK – 1934. gada 27. aprīlī. Ratifikācijas dokumentu apmaiņa notika 1934. gada 2. jūnijā.

⁸⁴ PSRS ārlietu tautas komisāra V. Molotova un Latvijas sūtņa Padomju Savienībā F. Kociņa sarunas pieraksts, 16.06.1940. // Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B.i.], 1995, 338.–340. lpp.

⁸⁵ Lietuva nav pievienojusies Latvijas–Igaunijas militāram līgumam. Kurzemes Vārds, 1940. 16. jūnijs, nr. 144, 1. lpp.

⁸⁶ PSRS valdības paziņojums Latvijas valdībai, 16.06.1940. // Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli, turpat, 341. lpp.

2.2. Latvija paplašinājusi militāro savienību ar Igauniju, pieaicinot Lietuvu un mēģinot iesaistīt Somiju

Latvija un Igaunija bija paplašinājušas savā starpā nodibināto politisko savienību, iesaistot tajā arī Lietuvu. Šādas savienības dibināšanas nepieciešamību un iemeslus precīzi norādīja franču laikraksts *Le Temps*: „Reģionālo līgumu sistēma Tautu Savienības garā izplatās arvien vairāk, jo starptautiskie apstākļi piespiež uz to mazās valstis, kas padotas atkarībai no lielām valstīm. Tā ir vienīgā izeja aizstāvēt savas intereses un savu neatkarību. Vienīgi caur šo sistēmu viņas var paglābties no lielo valstu iespaidiem. [...] [Latvijas, Igaunijas un Lietuvas. – *V.S.*] valstu stāvoklis nav visai drošs un ir saprotams, ka viņas grib apvienot savus spēkus. [...] Katras Baltijas valsts neatkarība atkarājas no pārējo drošības. Un tā kā šai neatkarībai nav citas garantijas, kā tautas cieša griba būt brīvai, tad viņām jārīkojas solidāri, lai pasargātu savu eksistenci. [...] Tā pamazām radīsies Mazā Antante. Tā no Egejas jūras līdz Baltijas jūras izplešas reģionālo līgumu sistēma, kuras uzdevums ir miera veicināšana un ceļa sagatavošana patiesai Eiropas ūnijai.”⁸⁷

Taču nav saprotams, kāpēc PSRS pārmet Latvijai, ka Baltijas valstu savienība nodibināta 1939. un 1940. gadā noturēto konferenču laikā. Jau 1934. gada 17. februāra **Līgumā starp Latviju un Igauniju savienības organizēšanai** tika paredzēta iespēja paplašināt šo valstu starpā pastāvošo aizsardzības savienību (6. pants).⁸⁸ Taču paplašināto savienību – Baltijas Antante jeb Mazā Antante – nodibināja vēlāk, t.i., 1934. gada 12. septembrī, Baltijas valstīm parakstot **Saprašanās un sadarbības līgumu**. Antante bija izveidota ne bez PSRS ierosinājuma „ievieš mieru un stabilitāti šajā Eiropas daļā”⁸⁹. Droši vien tāpēc dibināšanas līgumā Baltijas valstu valdības apņēmas saskaņot „savus miera centienus” un „saprasties tajos ārējās politikas jautājumos, kuriem kopēja nozīme, un sniegts savstarpēji politisku un diplomātisku palīdzību savos starptautiskos sakaros” (1. pants).⁹⁰

Vienlaikus ar Saprašanās un sadarbības līgumu parakstīja **Konfidenciālo deklarāciju**, saskaņā ar to saistības, kas izrietēja no iepriekš minētā Līguma savienības organizēšanai 6. panta, apturēja līdz brīdim, kamēr būs spēkā Saprašanās un sadarbības līgums (3. punkts). Turklāt deklarācijas 2. punktā Baltijas valstis paziņoja, ka tām nav saistību ar citām valstīm, kas varētu vēlāk iebilst pret Saprašanās un sadarbības līguma noslēgšanu.⁹¹

⁸⁷ Baltijas valstu savienības centieni atskaņa. Latvijas Kareivis, 1934. 12. jūlijs, nr. 151, 1.–2. lpp.

⁸⁸ Līgums starp Latviju un Igauniju savienības organizēšanai, 17.02.1934. Valdības Vēstnesis, 1934. 28. marts, nr. 71, 1. lpp. Latvija ratificēja līgumu 23.03.1934., Latvijā tas stājās spēkā 28.03.1934.

⁸⁹ Crowe D. M. The Baltic States and the Great Powers: Foreign Relations, 1938–1940. Boulder, Oxford: Westview Press, 1993, p. 24.

⁹⁰ Saprašanās un sadarbības līgums starp Latviju, Lietuvu un Igauniju, 12.09.1934. Valdības Vēstnesis, 1934. 26. septembris, nr. 217, 1.–2. lpp. Latvija ratificēja līgumu 26.09.1934., Latvijā tas stājās spēkā tai pašā dienā.

⁹¹ Konfidenciālā deklarācija pie Saprašanās un sadarbības līguma starp Latviju, Lietuvu un Igauniju, 12.09.1934. Latvijas Vēsture, 1996, nr. 5, 87. lpp.

Līgums par Baltijas Antanti bija domāts kā nemilitārs reģionāls pakts par savstarpēju diplomātisku atbalstu Tautu Savienības garā. Diemžēl šai Antantei bijaniecīga nozīme tālākajā politiskajā attīstībā.⁹² Taču trīs Baltijas valstu apvienība veidoja nozīmīgu militāro faktoru. Kopā tās varēja mobilizēt armiju, kura sastāvētu no 500 tūkstoš cilvēku, kas nebija maz tajā laikā, kad Vācijas bruņotie spēki aprobežojās ar 100 tūkstoš cilvēku. Vēl vairāk, Baltijas republikas varēja nodrošināt vairāk nekā 100 tanku, 400 frontes līnijas lidmašīnu, četras zemūdenes un ievērojamo skaitu citu ieroču. Kaut gan Baltijas Antante, protams, nevarētu ar saviem militāriem spēkiem apturēt kādu lielāku spēku. Tieši pretēji, Baltijas valstu mēģinājums militāri nostiprināties būtu varējis paātrināt pret Baltijas valstīm vērstu agresiju.⁹³ Tomēr ar savu cilvēkspēju un bruņojumu, politiskām un ekonomiskām saiknēm ar Lielbritānijas un Skandināvijas resursiem Baltijas valstis būtu pietiekami sīksts pretinieks.⁹⁴

Jāatzīmē, ka Baltijas Antanti starptautiski atzina 1936. gada oktobrī, kad Latviju uzaicināja pārstāvēt Baltijas valstis Ženēvā kā nepastāvīgu Tautu Savienības Padomes locekli.⁹⁵

Atgriežoties pie Saprašanās un sadarbības līguma, jāatzīmē tā 7. pantā noteikto: „Šim līgumam var pievienoties trešās valstis, pie kam šāda pievienošanās var notikt tikai uz Augsto Līdzēju Pušu kopīgas vienošanās pamata.”⁹⁶

Kā norādīts Lietuvā izdotajā laikrakstā *Lietuvos Aidas*: „Runājot par septīto pantu .. galvenā kārtā domāta Somija un Polija. Bet tā kā Somija pašlaik orientējas uz Skandināviju, un Polijas pievienošanās nav domājama bez Viļņas strīdus jautājuma nokārtošanas, tad pagaidām esot maz cerību uz Baltijas valstu savienības paplašināšanu teritoriālā ziņā.”⁹⁷

Šajā sakarā ir nepieciešams atzīmēt, ka sākotnēji lielo Baltijas Antanti bija iecerēts nodibināt starp trim Baltijas valstīm, kā arī Poliju un Somiju. Taču Polijas–Lietuvas konflikta dēļ par Viļņas apgabala, kuru bija okupējusi Polija, piederību bija mēģinājumi izveidot Baltijas Antanti bez Lietuvas. Tomēr tas neizdevās, jo Somijas valstsvīru vairākums augstāk vērtēja sadarbību ar Skandināvijas valstīm.⁹⁸ Ja gadījumā lielā Baltijas Antante būtu izveidota, apvienības karaspēks varētu būt diezgan nozīmīgs.⁹⁹

⁹² Balodis A. Latvijas un latviešu tautas vēsture. Rīga: Kabata, 1991, 261. lpp.

⁹³ Taurēns J. Latvija Baltijas Antantē: problēmas un secinājumi. Latvijas Vēsture, 1998, nr. 1, 97. lpp.

⁹⁴ The Baltic and the Outbreak of the Second World War. Ed. by J. Hiden and Th. Lane. [B.v.]: Cambridge University Press, 2002, p. 17.

⁹⁵ Rauch G. The Baltic States: The Years of Independence: Estonia, Latvia, Lithuania, 1917–1940. London: C. Hurst & Company, 1974, p. 182.

⁹⁶ Saprašanās un sadarbības līgums starp Latviju, Lietuvu un Igauniju, 12.09.1934. Valdības Vēstnesis, 1934. 26. septembris, nr. 217.

⁹⁷ Pēdējās ziņas: Lietava. Latvijas Kareivis, 1934. 15. septembris, nr. 207, 4. lpp.

⁹⁸ Bojārs J. Starptautiskās publiskās tiesības I. Rīga: Zvaigzne ABC, 2004, 205. lpp.

⁹⁹ Розанов Г. Л. Сталин-Гитлер: Документальный очерк советско-германских дипломатических отношений, 1939–1941 гг. Москва: Международные отношения, 1991, с. 7.

Saprašanās un sadarbības līgumu noslēdza Ženēvā, vienā no Tautu Savienības Ģenerālsekretariāta zālēm. Sarīkotajā pieņemšanā par godu līguma parakstīšanai piedalījās ap 100 žurnālistu.¹⁰⁰

Tāpēc nebija pamata PSRS apgalvojumiem par to, ka tai nekas nebija zināms par šī līguma noslēgšanu. Kā minēts iepriekš,¹⁰¹ PSRS pati atbalstīja Baltijas Antantes dibināšanu. Turklāt PSRS izlūkdienests aktīvi darbojās Baltijas valstīs, un par Antantes darbību bija zināms kā no oficiāliem, tā arī neoficiāliem avotiem. Bez tam PSRS izdevās vienoties ar Lietuvu par savas politikas Baltijā saskaņošanu ar PSRS. Līdz ar to PSRS radās iespēja ietekmēt Lietuvu, kamēr liela ietekme Latvijā bija Vācijai, bet Igaunijā – Polijai.¹⁰²

Baltijas Antantes mūžs nebija garš. Savienība beidza pastāvēt ar tās dalībvalstu valdību kopējo deklarāciju 1940. gada 10. jūlijā¹⁰³ vai saskaņā ar citu avotu – 1940. gada 3. jūlijā.¹⁰⁴ Līdz šim laikam pētnieki nav ieguvuši savā rīcībā konkrētas ziņas par Baltijas Antantes pretpadomju darbību.¹⁰⁵

2.3. Baltijas valstis sasauca divas slepenas konferences

Šos un nākamos divus pārmetumus PSRS faktiski izteica ne tikai Latvijai, bet arī pārējām Baltijas valstīm. Tiešām, 1939. gada decembrī un 1940. gada martā Baltijas valstis tiešām sasauca divas konferences. Taču tās nebija slepenas. Īstenībā tika sasauktas Baltijas valstu ārlietu ministru konferences, kuras norisinājās 1939. gada 7.–8. decembrī un 1940. gada 14.–16. martā. Šīs konferences organizēja Baltijas valstu starpā 1934. gada 12. februārī noslēgtā Saprašanās un sadarbības līguma ietvaros jau 10. un 11. reizi. Konferences sasauca saskaņā ar minētā līguma 2. panta pirmo daļu: „Augstās Līdzējas Puses nolemj nodibināt visu trīs valstu ārlietu ministru periodiskas konferences, kas notiks regulāri vismaz divas reizes gadā, pārmaiņus katras valsts teritorijā.”¹⁰⁶

Kādus jautājumus izskatīja šajās konferencēs, un vai šīs konferences bija vērstas pret PSRS? Acīmredzot aizdomas par konferenču pretpadomju raksturu radās sakarā ar nesen

¹⁰⁰ Baltijas valstis iegājušas jaunā sadarbības posmā: Parakstīts Latvijas–Igaunijas–Lietuvas sadarbības līgums. Latvijas Kareivis, 1934. 14. septembris, nr. 206, 3. lpp.

¹⁰¹ Sk.: promocijas darba 2. nodaļas II apakšnodaļas 2.2. punkts.

¹⁰² Ilmjārv M. The Soviet Union, Lithuania and the Establishment of the Baltic Entente. Lithuanian Foreign Policy Review, 1998, no. 2, p. 100.

¹⁰³ Osmanczyk E. J. Encyclopedia of the United Nations and International Agreements. Vol. 3. N to S. New York, London: Routledge, 2003, p. 166.

¹⁰⁴ Информация из Эстонии в НКВД на 4 июля 1940 года. Pieejams: <http://svr.gov.ru/material/prib07.htm#28> [aplūkots 2012. gada 28. februārī].

¹⁰⁵ Кантор Ю. Прибалтика: война без правил (1939–1945). Санкт-Петербург: ООО «Журнал “Звезда”», 2011, с. 45.

¹⁰⁶ Saprašanās un sadarbības līgums starp Latviju, Lietuvu un Igauniju, 12.09.1934. Valdības Vēstnesis, 1934. 26. septembris, nr. 217.

noslēgtiem savstarpējās palīdzības paktiem starp PSRS un Baltijas valstīm. Taču īstenībā Baltijas valstu ārlietu ministru konferencēs apsprieda galvenokārt saimnieciskos jautājumus. Desmitajā konferencē mēģināja kopējiem spēkiem atrast līdzekļus pārvarēt saimnieciskās grūtības, kā arī noskaidrot tās nozares, kurās iespējama savstarpēja preču apmaiņa. Konstatēja nepieciešamību visu triju Baltijas valstu rīcības saskaņošanu tirdzniecības jomā ar ārvalstīm. Vienlaikus tika panākts nodrošināt Baltijas valstu neitrālo politiku pēc vienādiem principiem.¹⁰⁷ Šajā konferencē ministri patiešām pieskārs arī ar PSRS noslēgtiem savstarpējās palīdzības paktiem, taču tikai tādēļ, lai ***apmierinoši novērtētu to realizāciju.***¹⁰⁸

Savukārt vienpadsmitajā konferencē trīs Baltijas valstu ministri vienprātīgi izteica apmierinātību par miera noslēgšanu starp PSRS un Somiju, nosprauda tālākos ekonomiskās un kultūras sadarbības soļus, pārrunāja jautājumu par padomju karaspēka kontingentu Baltijas valstīs, iezīmēja vienotu skatpunktu par neuzbrukšanas līgumu ar PSRS un to protokolu interpretēšanu.¹⁰⁹

Tāpēc PSRS, zinādama par Baltijas valstu Saprāšanās un sadarbības līgumu, zināja arī par šī līguma ietvaros noturētajām konferencēm un konferencē izskatītiem jautājumiem, vismaz no PSRS pilnvaroto pārstāvju Baltijas valstīs telegrammām. Tādēļ šīs konferences nevar uzskatīt par slepenām. Turklāt tās nebija vērstas pret PSRS.

2.4. Baltijas valstu ģenerālštābi pastiprināja savstarpējus sakarus slepenībā no PSRS

Kā ziņots PSRS ārlietu tautas komisāra 1940. gada 14. jūnija telegrammā pilnvarotajiem pārstāvjiem Lietuvā, Latvijā, Igaunijā un Somijā, Baltijas valstu ģenerālštābu mijiedarbība izpaudās šādā veidā: „Igaunija iecēla militāro atašeju Lietuvā, bet Lietuva – Igaunijā. 1939. gada novembrī–decembrī notika Lietuvas un Latvijas štābu vadītāju apmaiņas braucieni. 1939. gada decembrī trīs Lietuvas ģenerāļi kopā ar ierēdņiem no Ārlietu ministrijas brauca uz Igauniju un Latviju.”¹¹⁰

Telegrammā nebija atzīmēts, ka Baltijas valstu ģenerālštābi veic vērstas pret PSRS darbības. Taču tieši šajā dokumentā parādījās vārdkopa, kuru vēlāk minēja ultimātā, proti, „slepenībā no PSRS”. Kā izpaudās šī slepenība, nav minēts. Tāpēc ir nepieciešama atruna, ka Latvija nebija uzņēmusies tādas saistības, lai tai būtu jāziņo PSRS par sava ģenerālštāba darbībām, kas pie tam būtu pretrunā ar Latvijas suverēnajām tiesībām.

¹⁰⁷ Igaņu prese par Baltijas valstu ārlietu ministru konferenci. Latvijas Kareivis, 1939. 10. decembris, nr. 281, 8. lpp.

¹⁰⁸ Письмо первого секретаря полпредства СССР в Латвии М. С. Ветрова в НКВД СССР, 22.12.1939. // Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией: Август 1939 г. – август 1940 г. Москва: Международные отношения, 1990, с. 210.

¹⁰⁹ Телеграмма полпреда СССР в Латвии И. С. Зотова в НКВД СССР, 26.03.1940 // Ibid., с. 265–266.

¹¹⁰ Телеграмма наркома иностранных дел СССР В. М. Молотова полпредам СССР в Литве, Латвии, Эстонии и Финляндии, 14.06.1940 // Ibid., с. 371.

2.5. Baltijas valstīs izveidots Baltijas Antantes preses orgāns *Revue Baltique*

Žurnālu *Revue Baltique* dibināja nevis kā Baltijas Antantes, bet gan kā latvju-igauņu-lietuvju sadarbības biroja preses izdevums. Starp šīm divām organizācijām pastāvēja liela atšķirība – Baltijas Antanti veidoja kā starpvaldību organizāciju, Sadarbības biroju – kā nevalstisku organizāciju.

Sadarbības biroju nodibināja 1934. gada 1. jūlijā Baltijas tautu tuvināšanās biedrību konferencē kā šo tuvināšanās biedrību sadarbības organizāciju. Baltijas valstīs pastāvēja sešas tuvināšanās biedrības: Latvijas–Igaunijas, Igaunijas–Latvijas, Igaunijas–Lietuvas, Lietuvas–Igaunijas, Latvijas–Lietuvas un Lietuvas–Latvijas. Sadarbības biroja sastāvā ietilpa divi pārstāvji no katras tuvināšanās biedrības. Dažādos laikos tie bija zvērināti advokāti, publicisti, profesori, pilsētas galvas un citi. Sadarbības birojs uzturēja kontaktus tuvināšanās biedrību starpā, sekoja Baltijas valstu politiskai, saimnieciskai un kultūras dzīvei, veda Baltijas valstu savienības idejas propagandu, sarīkoja priekšlasījumus, referātus, izstādes, izdeva brošūras, veicināja kultūras vērtību apmaiņu, sarīkoja Baltijas valstu tautu tuvināšanās kongresus un ekskursijas.¹¹¹ Pirmo sadarbības kongresu sasauca 1935. gada 30.–31. jūnijā, bet pēdējo – ceturto – 1938. gada 16.–20. augustā. Šie kongresi bija ļoti populāri un plaši, jo tajos aicināja piedalīties visus, kam bija interese par aktuāliem kongresos apspriežamiem jautājumiem. Tā, piemēram, vienā no pēdējiem kongresiem piedalījās vairāk nekā 30 organizācijas ar kopskaitā apmēram 1000 delegātu.¹¹²

Ideja par Baltijas valstu kopēja žurnāla *Revue Baltique* izdošanu radās Baltijas valstu Sadarbības biroja prezidija 1939. gada 10. decembra sēdē. Paredzēja, ka žurnāls iznāks trīs reizes gadā, pārmaiņus katru gadu vienā no trijām Baltijas valstīm, sākot ar Igauniju. Žurnālu iecerēja izdot vācu, franču un angļu valodā.¹¹³ Žurnālam „tika izvirzīts uzdevums sekmēt Baltijas valstu ciešāku tuvināšanos, savstarpēju informācijas apmaiņu un zināšanu izplatīšanu par šīm valstīm. Iespējamai sagatavotajā žurnāla 2. numurā bija paredzēti sekojoši materiāli par Latviju: V.Munters. Latvijas ārpolitikas attīstība; A. Zalts. Vāciešu repatriācija no Latvijas; O. Nonācs. Par garīgo vērtību apmaiņu; J.Vītoliņš. Strāvojumi latviešu mūsdienu mūzikā; J.Kadilis. Problēmu nostādnes un galvenie virzieni latviešu literatūrā.”¹¹⁴

Tādējādi var secināt, ka žurnāls *Revue Baltique* nebija radīts militāriem mērķiem, it īpaši vēršoties pret PSRS.

¹¹¹ Triju Baltijas tautu sadarbības biroja kopsēdei sanākot. Rīts, 1935. 19. janvāris, nr. 19, 2. lpp.

¹¹² Kultūras un brīvības manifestācija: Atklāts igauņu, latvju un lietuvju sadarbības kongress. Jaunākās Ziņas, 1938. 16. jūnijs, nr. 133, 1. lpp.

¹¹³ Baltijas valstu sadarbības kongress notiks Tallinā nākošā gada jūnijā. Latvijas Kareivis, 1939. 12. decembris, nr. 282, 8. lpp.

¹¹⁴ Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B.i.], 1995, 242. lpp.

2.6. Citi „līdzīgi” pārkāpumi

Interesanti atzīmēt, ka PSRS pārmeta Latvijai apvienošanās ar citām Baltijas valstīm, nevis pavisam nesen notikušo **Neuzbrukšanas līguma**¹¹⁵ parakstīšanu ar Vāciju. Atsevišķu neuzbrukšanas līgumu ar Vāciju vienlaicīgi parakstīja arī Igaunija. Doma par šāda līguma parakstīšanu radās pirms pieciem gadiem sakarā ar sarunām par Austrumeiropas paktu, taču līgumu parakstīja 1939. gada 7. jūnijā uz desmit gadiem. Neuzbrukšanas līguma noslēgšanu piedāvāja Latvija, bet pozitīvs iznākums šai lietai bija tikai 1939. gada 28. aprīlī, tai pašā dienā, kad Vācijas kanclers Ā. Hitlers savā lielajā runā Reihstāgam teica: „Vācija uzskata arī Baltijas valstis par svarīgu tirdzniecības partneru. Šī iemesla dēļ mūsu intereses ir, lai tās dzīvotu pašas savu neatkarīgu un kārtīgu nacionālo dzīvi ..”¹¹⁶

Vispār tajā laikā bija pieņemts noslēgt neuzbrukšanas līgumus ar partnervalstīm. Tā, piemēram, Neuzbrukšanas līgumu 1934. gada 26. janvārī bija parakstījusi Vācija ar Poliju, kaut arī 1939. gada 28. aprīlī tas tika laužts. Neuzbrukšanas līgumus ar vairākām valstīm bija parakstījusi arī PSRS, tāpēc Latvijas valdība uzskatīja, ka neuzbrukšanas līguma noslēgšana ar Vāciju palīdzētu saglabāt mieru Eiropā.

Latvijas–Vācijas Neuzbrukšanas līguma 1. pantā bija noteikts, ka: „Latvijas [R]epublika un Vācijas [V]alsts nekādā gadījumā nevērsīsies viena pret otru ar karu vai pielietos citāda veida varas līdzekļus. Ja no kādas trešās valsts puses notiktu pret vienu no līdzēju pusēm kāda pirmā rindkopā aprādīta veida darbība, tad otra līdzēja puse šādu darbību nekādi neatbalstīs [V.S.]”¹¹⁷

Kāpēc Vācija piekrita parakstīt Neuzbrukšanas līgumu? Pirmkārt, iespēju, kuru dēļ Baltijas valstis sniedza gadījumā, ja Lielbritānija un Francija censtos aplenkt Vāciju. Otrkārt, dēļ eksporta tirdzniecības ar Baltijas un Skandināvijas valstīm kara gadījumā. Treškārt, sakarā ar izmaiņām Ā. Hitlera 11. aprīļa pavēlē, kas attiecās uz iespējamo Latvijas dienvidu daļas un visu galveno Latvijas ostu okupāciju un aneksiju, lai atņemtu Sarkanās armijas Jūras kara flotei pieeju Baltijas jūrai un novērstu padomju intervenci Vācijā.¹¹⁸

Vēl pirms Latvijas–Vācijas Neuzbrukšanas līguma parakstīšanas tika izplatītas baumas, ka līgumam ir pievienoti slepeni panti par to, ka Latvija, tāpat kā Igaunija, vienojusies koordinēt ar Vāciju visus aizsardzības militāros pasākumu, kas vērsti pret PSRS. Gan Latvija, gan Vācija vēl pirms līguma parakstīšanas noraidīja šādu informāciju. Latvijas ārlietu ministrs V. Munters, kurš

¹¹⁵ Neuzbrukšanas līgums starp Latviju un Vāciju, 07.06.1939. Kurzemes Vārds, 1939. 8. jūnijs, nr. 126, 1. lpp. Līgums ratificēts 1939. gada 21. jūnijā.

¹¹⁶ Hitlers prasa Dancigas pievienošanu Vācijai: atbilde Rūzvelta telegrammai. Kurzemes Vārds, 1939. 29. aprīlis, nr. 96, 4. lpp.

¹¹⁷ Neuzbrukšanas līgums starp Latviju un Vāciju, 07.06.1939., turpat.

¹¹⁸ The Baltic and the Outbreak of the Second World War. Ed. by J. Hiden and Th. Lane. [B.v.]: Cambridge University Press, 2002, pp. 61–65.

parakstīja Latvijas–Vācijas Neuzbrukšanas līgumu Latvijas valdības vārdā, vēl 1939. gada 13. maijā savā runā valsts padomju kopsēdē paziņoja: „... tur [Latvijas–Vācijas Neuzbrukšanas līgumā. – V.S.] nebūs nekādas slepenas lietas, par ko sācis rakstīt viens otrs no mūsu baumu fabrikantiem. Vispār mazām valstīm nav ieteicams iesaistīties slepenos nolīgumos un Latvija var būt pārliecināta, ka viņai ne ar vienu valsti nav slepenu vai militāru saistību un es varu apliecināt vēl vairāk, proti, ka Kārļa Ulmaņa vadītā valdība nekad neies uz slepenām saistībām un ka viņa tautas uzticību nekad neizmantos mūsu līdzšinējās brīvās un neatkarīgās rīcības ierobežošanai.”¹¹⁹

Taču ir zināms par memorandu, ko Vācijas oficiālā ziņu dienesta vadītājs G. Dertingers sastādīja dienu pēc neuzbrukšanas līguma noslēgšanas. Memorandā paziņoja, ka Latvija un Igaunija papildus vienojušās koordinēt ar Vāciju visus aizsardzības militāros pasākumus, vērstus pret PSRS. Memorandā vienlaikus minēts, ka Igaunija un Latvija bija informēta par draudiem, kas izriet no PSRS, un par neitralitātes politikas prātīgo piemērošanu. Memorandā arī paziņots, ka kopš tā laika, kad Latvija un Igaunija vairs nebija spējīgas sevi aizsargāt, Vācija bija gatava tām palīdzēt.¹²⁰

Pēc citas versijas šāda slepenā panta minētajos līgumos nebija, jo pārrunu gaita neliecināja par to, ka šāda panta esamība būtu vēlama. Tomēr pretrunīgie paziņojumi demonstrēja to, ko Vācija gribēja sasniegt.¹²¹ Būtu lietderīgi minēt arī V. Molotova vārdus saistībā ar šo līgumu noslēgšanu. Viņš paziņoja, ka „Vācija ir noslēgusi šos paktus savās interesēs, nevis dēļ draudzības attiecībā uz PSRS”¹²².

Iebildumus pret Latvijas–Vācijas Neuzbrukšanas līguma parakstīšanu bija cēlusi arī Lielbritānija. Tā 1939. gada 12. maijā bija iesniegusi Latvijai notu, brīdinot par Neuzbrukšanas līguma nesavienojamību ar patiesu neitralitāti. Taču Latvija nebija to ņēmusi vērā.

2.7. Savstarpējās palīdzības pakta 4. punkta pārkāpums

Latvija nebija iesaistījies tādās militārajās savienībās, kas būtu vērstas pret PSRS, un tāpēc nebija pārkāpusi Savstarpējās palīdzības pakta.

¹¹⁹ Latvijas ārpolitiskā stāja: Valdība nekad neies uz slepenām saistībām. Ārlietu ministra V. Muntera runa valsts padomju kopsēdē. Kurzemes Vārds, 1939. 13. maijs, nr. 108, 1. lpp.

¹²⁰ Рукопожатие с Гитлером: Латвийско-германский пакт о ненападении: забытая страница истории. Вести сегодня, 2009. 28 мая, № 15, с. 8.

¹²¹ The Baltic and the Outbreak of the Second World War. Ed. by J. Hiden and Th. Lane. [B.v.]: Cambridge University Press, 2002, p. 69.

¹²² Ibid.

III. PSRS KĀ STARPTAUTISKO TIESĪBU PĀRKĀPĒJA

PSRS nepamatoti apsūdzēja Latviju vairākos pārkāpumos. Taču vai PSRS no savas puses bija ievērojusi nacionālās un starptautiskās tiesības? Jārod atbilde uz šo jautājumu.

3.1. Suverenitātes, neatkarības, neiejaukšanās, teritoriālās neaizskaramības un valstu līdztiesības principa pārkāpšana.

3.1.1. Suverenitātes princips

Suverenitātes jēdziens tika ieviests politikas zinātnē vēl 1577. gadā,¹²³ vēlāk kļūstot par vienu no starptautisko tiesību pamatjēdzieniem¹²⁴ un arī pamatprincipiem. **Suverenitāte** var būt definēta kā augstākās, pašregulējošās varas esamība pār konkrētu ģeogrāfisko teritoriju, piemēram, valsts teritoriju.¹²⁵ Kā noteica ANO Starptautiskā tiesa *Corfu Channel lietā*, „valsts suverenitātes respektēšana ir starptautisko attiecību svarīgākais pamats”¹²⁶.

3.1.2. Neatkarības princips

Suverenitātē vai virsvadībā izpaužas valsts neatkarība tās iekšējās un ārējās lietās.¹²⁷ Savukārt neatkarība ir galvenā valsts starptautiskā tiesība.¹²⁸ Kā definēja Starptautisko tiesību komisija 1949. gadā sagatavotajā Deklarācijas par valstu tiesībām un pienākumiem projektā, **neatkarība** ir valsts spēja nodrošināt savu labklājību un attīstību brīvi no citu valstu dominēšanas.¹²⁹ Kā noteica Pastāvīgā starptautiskā tiesa *S. S. „Lotus” lietā*, „valstu neatkarības ierobežojumi nav pieņemami”¹³⁰.

¹²³ Oppenheim L. *International Law: A Treatise*. Vol. I. Peace. 2nd edition. New York, Bombay, Calcutta: Longmans, Green and Co., 1912, p. 111.

¹²⁴ Dixon M., McCorquodale R. *Cases and Materials on International Law*. 2nd edition. London: Black Stone, 1995, p. 279.

¹²⁵ Zenović P. *Human Rights Enforcement via Peremptory Norms – A Challenge to State Sovereignty*. RGSL Research Papers, 2012, no. 6, p. 10.

¹²⁶ ANO Starptautiskās tiesas spriedums lieta: *The Corfu Channel Case (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland/Albania)*, I.C.J. Reports, 1949, p. 35.

¹²⁷ Мартенс Ф. *Современное международное право цивилизованных народов*. Т. 1. 3-е издание. Санкт-Петербург: [B. i.], 1895, с. 288.

¹²⁸ *Ibid.*, с. 300.

¹²⁹ Shaw M. N. *International Law*. 6th edition. New York: Cambridge University Press, 2008, p. 211.

¹³⁰ Pastāvīgās starptautiskās tiesas spriedums lieta: *Case of the S. S. „Lotus”*, P.C.I.J. Series A, no. 10, 1927, p. 18.

3.1.3. Neiejaukšanās princips

Pretrunā ar tiesībām uz neatkarību ir „iejaukšanās tiesības”.¹³¹ Šīs saiknes dēļ valstīm ir aizliegts iejaukties citu valstu iekšējās un ārējās lietās. Turklāt, kā norāda A. Kasēze, kopš 19. gadsimta sākuma neiejaukšanās princips ir izkristalizējies noteiktās paražu tiesību normās, piemēram, normā, kas aizliedz valstij iejaukties ārvalsts iekšējā organizācijā.¹³² Taču pastāv izņēmuma gadījumi, kad valstij atļauj izmantot iejaukšanās tiesības, piemēram, lai aizsargātu savu pilsoņu tiesības un intereses ārvalstīs, lai novērstu starptautisko tiesību rupju pārkāpšanu u.c.¹³³

3.1.4. Teritoriālās neaizskaramības princips

Ar iejaukšanās aizliegumu saistīts arī valstu teritoriālās neaizskaramības princips. Šis princips tika nostiprināts **Tautu Savienības Statūtu** 10. pantā, dalībvalstīm apņēmoties respektēt un sargāt no ārējās agresijas citu dalībvalstu teritoriālo intergritāti un eošo politisko neatkarību.¹³⁴

Vēlāk šo principu ietvēra ANO Statūtu 2. panta 4. punktā kā aizliegumu valstīm lietot spēku vai tā draudus pret teritoriālo neaizskaramību un politisko neatkarību.¹³⁵

3.1.5. Valstu līdztiesības princips

Valstu līdztiesība ir viena no starptautisko tiesību priekšnoteikumiem,¹³⁶ kas izpaužas valsts tiesību un pienākumu vienlīdzībā. Kā rakstīja M. D. Vatelš (*Vattel*) vēl 1805. gadā: „maza republika ir tikpat suverēna kā liela karaliste”¹³⁷.

Taču tas nenozīmē to, ka valstīm nav atšķirību dažādās jomās un tām nevar būt dažāda ietekme. Turklāt, ja praksē valstu līdztiesību ne vienmēr respektē, tas neatņem šim principam spēku.¹³⁸

1970. gada Deklarācijā par starptautisko tiesību principiem nostiprināts, ka „suverēnā līdztiesība iekļauj šādus elementus:

a) valstis ir juridiski līdztiesīgas;

¹³¹ Wilson G. *International Law*. 8th edition. New York, Newark, Boston, Chicago: Silver, Burdett and Company, 1922, p. 89.

¹³² Cassese A. *International Law*. 2nd edition. Oxford: Oxford University Press, 2005, p. 53.

¹³³ Starke J. G. *An Introduction to International Law*. 2nd edition. London: Butterworth & Co. Ltd., 1950, p. 78.

¹³⁴ Covenant of the League of Nations (1919). 13 A.J.I.L. 128 (1919), 2 Bevens 48, 1 Hudson 1.

¹³⁵ Charter of the United Nations (1945). 1 U.N.T.S. XVI, 59 Stat. 1031, T.S. 993, 3 Bevens 1153.

¹³⁶ Wilson G. *International Law*. 8th edition. New York, Newark, Boston, Chicago: Silver, Burdett and Company, 1922, p. 97.

¹³⁷ Vattel M. D. *The Law of Nations; or Principles of the Law of Nature, Applied to the Conduct and Affairs of Nations and Sovereigns*. Northampton: Thomas M. Pomroy for S. & E. Butler, 1805, p. 54.

¹³⁸ Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. 1. 3-е издание. Санкт-Петербург: [B. i.], 1895, с. 290.

- b) katra valsts bauda pilnas suverenitātes tiesības;
- c) katrai valstij ir pienākums respektēt citu valstu personalitāti;
- d) teritorija un politiskā neatkarība ir neaizskarama;
- e) katrai valstij ir tiesības brīvi izvēlēties un attīstīt savu politisko, sociālo, ekonomisko un kultūras sistēmu;
- f) katrai valstij ir pienākums pilnā apmērā un labā ticībā izpildīt starptautiskās saistības un dzīvot mierā ar citām valstīm.¹³⁹

3.1.6. Minēto principu nostiprināšana PSRS nacionālajās tiesībās un PSRS–Latvijas divpusējos līgumos

Tādi principi kā visu tautu pilnīgas līdztiesības atzīšana, to nacionālās un valstiskās neatkarības respektēšana, neiejaukšanās citu valstu iekšējās lietās bija pasludināti PSRS nacionālajās tiesībās, proti, 1917. gada 26. oktobra (8. novembra) **Dekrētā par mieru**,¹⁴⁰ kas bija pirmais padomju varas ārpolitiskais dokuments, un 1918. gada 3. (16.) janvāra **Deklarācijā par strādājošo un ekspluatējamo ļaužu tiesībām**, kas bija Krievijas Padomju Federatīvās Sociālistiskās Republikas (turpmāk – KPFSR) pirmais konstitucionālais akts.¹⁴¹

Vēlāk šos principus nostiprināja arī PSRS divpusējos līgumos ar Latviju. 1920. gada 11. augustā starp Latviju un Padomju Krieviju noslēgtā **Miera līguma** II pantā noteikts, ka: „*Krievija bez ierunām atzīst Latvijas valsts neatkarību, patstāvību un suverenitāti un labprātīgi un uz mūžīgiem laikiem atsakās no visām suverēnām tiesībām, kuras piederēja Krievijai attiecībā uz Latvijas tautu un zemi* kā uz bijušās valsts-tiesiskās iekārtas, tā arī uz starptautisko līgumu pamata, kuri šē aprādītā nozīmē zaudē savu spēku uz nākošiem laikiem. No agrākās piederības pie Krievijas Latvijas tautai un zemei neizceļas nekādas saistības attiecībā uz Krieviju [V.S.]”¹⁴²

Savukārt, Neuzbrukšanas līgumu noslēdza, pamatojoties uz Miera līgumu un apliecinot, ka Miera līgums ir „spēkā visā Padomju Sociālistisko Republiku Savienības teritorijā” un tā „visi noteikumi negrozāmi un uz visiem laikiem paliek par nesatricināmu pamatu Augsto līdzēju pušu attiecībās” (preambula).¹⁴³ Turklāt Neuzbrukšanas līgumu noslēdza, pusēm „cieši” apņēmoties

¹³⁹ Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation among States in Accordance with the United Nations Charter (1970): U.N. G.A. Res. No. 2625. 25 GAOR Supp. 28 at 121, U.N. Doc. A/8028.

¹⁴⁰ Декрет II Всероссийского Съезда Советов о мире, 26.10.(08.11.)1917. Книга: Декреты Советской власти. В 12 т. Т. 1. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва: Политиздат, 1957, с. 12–16.

¹⁴¹ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. Гл. ред. С. С. Хромов. Москва: Советская энциклопедия, 1987, с. 176–177.

¹⁴² Miera līgums starp Latviju un Padomju Krieviju, 11.08.1920. Grām.: Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B. i.], 1995, 36.–50. lpp.

¹⁴³ Latvijas un Padomju Sociālistisko Republiku Savienības neuzbrukšanas līgums, 05.02.1932. Valdības Vēstnesis, 1932. 5. jūlijs, nr. 146, 2. lpp.

„savstarpēji un neatlaidīgi ievērot viens otra suverenitāti, politisko neatkarību un teritoriālo integritāti un neaizskaramību” un „vēlēdamies veicināt vispārējā miera nostiprināšanu” (preambula).¹⁴⁴

Gan Miera līgumu, gan Neuzbrukšanas līgumu atzina par „savstarpējo attiecību un saistību stipr[u] pamat[u]” Savstarpējās palīdzības paktā, kas, starp citu, tika noslēgts ar nolūku attīstīt Miera līgumā „nodibinātās draudzīgās attiecības, kuras pamatojas uz otras puses valstiskās neatkarības atzīšanu un neiejaukšanos tās iekšējās lietās” (preambula).¹⁴⁵ Turklāt Savstarpējās palīdzības pakta 5. pantā noteikts, ka tā „izvešana dzīvē nekādā ziņā *nedrīkst aizskart Līdzēju Pušu suverēnās tiesības*, starp citu, viņu *valsts iekārtu, saimniecisko un sociālo sistēmu un militāro rīcību [V.S.]*.”¹⁴⁶

Tādējādi var secināt, ka, izsakot Latvijai ultimātu, okupējot un anektējot Latviju, PSRS pārkāpa ne tikai savas nacionālās tiesības, bet arī Latvijas valsts suverenitāti, neatkarību, vienlīdzību, teritoriālo neaizskaramību un iejaucās Latvijas iekšējās un ārējās lietās.

3.1.7. Minēto principu pārkāpšana, PSRS un Vācijai vienojoties¹⁴⁷

1939. gada 23. augustā parakstītais PSRS–Vācijas **Savstarpējās neuzbrukšanas līgums**¹⁴⁸, ko dēvē par Molotova–Ribentropa paktu,¹⁴⁹ Eiropā un citur pasaulē izraisīja sašutumu. Ziņa par līguma parakstīšanu nāca „kā zibens spēriens no skaidrām debesīm”¹⁵⁰, jo vienā brīdī komunisma un fašisma nesamierināmā cīņa kļuva par sociālisma un nacionālsociālisma ciešu

¹⁴⁴ Latvijas un Padomju Sociālistisko Republiku Savienības neuzbrukšanas līgums, 05.02.1932. Valdības Vēstnesis, 1932. 5. jūlijs, nr. 146, 2. lpp.

¹⁴⁵ Savstarpējās palīdzības pakts starp Latviju un Padomju Sociālistisko Republiku Savienību, 05.10.1939. Grām.: Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B.i.], 1995, 118. lpp.

¹⁴⁶ Turpat, 119. lpp.

¹⁴⁷ Šī apakšpunkta pamatā ir autores raksts: Sajadova V. Molotova–Ribentropa pakts un tā ietekme uz Latvijas valsts suverenitāti (iesniegts publicēšanai 2012. gadā).

¹⁴⁸ Договор о ненападении между Германией и Советским Союзом, 23.08.1939. Книга: СССР–Германия 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. Кн. 1. Сост. Ю. Фелштинскис. Вильнюс: „МОКСЛАС”, 1989, с. 61–62.

¹⁴⁹ PSRS–Vācijas Savstarpējās neuzbrukšanas līgumu dēvē par Molotova–Ribentropa paktu arī Eiropas Cilvēktiesību tiesa. (Sk.: Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2006. gada 17. janvāra lēmums: 23052/04, 24018/04 Kolk and Kislyiy v. Estonia; Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2006. gada 24. janvāra lēmums: 14685/04 Penart v. Estonia; Eiropas Cilvēktiesību tiesas Lielās palātas 2006. gada 16. marta spriedums: 58278/00 Ždanoka v. Latvia, para. 12.; Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2008. gada 19. februāra spriedums: 74357/01, 26764/02, 27434/02 Kuolelis, Bartoševičius and Burokevičius v. Lithuania, para. 8). Taču daži autori par Molotova–Ribentropa paktu dēvē 1939. gada 23. augusta PSRS–Vācijas Slepno papildu protokolu. Sk.: Lēbers D. A. Latvijas valsts bojāeja 1940. gadā. Starptautiski tiesiskie aspekti. Grām.: Latvijas valsts atjaunošana. 1986.–1998.: autoru veltījums Latvijas Republikas proklamēšanas 80. gadadienai. Rīga: Latvijas Universitātes žurnāla „Latvijas Vēsture” fonds, 1998, 7.–41. lpp. Pastāv arī viedoklis, ka Molotova–Ribentropa paktam bija divas daļas – atklātā un slepenā. Sk.: Fredēns L. P. Baltijas brīvības ceļš un Zviedrijas diplomātija 1989–1991. No zviedru val. tulk. A. Dvinska. [B.v.]: Atēna, 2007, 53. lpp.

¹⁵⁰ Vācija un Padomju Savienība sagādā pārsteigumu visai pasaulei. Kurzemes Vārds, 1939. 23. augusts, nr. 189, 4. lpp.

sadarbību, un Vācija pēkšņi vairs nebija agresors.¹⁵¹ Vienlaikus ar Molotova–Ribentropa paktu tika parakstīts **Slepenais papildu protokols**,¹⁵² kurā puses vienojās sadalīt abpusējo interešu sfēras Austrumeiropā. Somijai, Igaunijai, Latvijai, daļai Lietuvas un Besarābijai bija jānonāk PSRS, bet Lietuvas dienvidu daļai – Vācijas ietekmes sfērā.¹⁵³

Savukārt 1939. gada 28. septembrī noslēdza **Vācu–padomju Līgumu par draudzību un robežu starp PSRS un Vāciju**.¹⁵⁴ Tajā pašā laikā parakstīja **Slepeno papildu protokolu**,¹⁵⁵ ar kuru izdarīja 1939. gada 23. augusta Slepenā papildu protokola 1. punkta grozījumus. Saskaņā ar šo grozījumu pret PSRS samaksu Vācijai valūtā un stratēģiskajos materiālos PSRS interešu sfērā nodeva arī Lietuvas valsts dienvidu teritoriju.

Pastāv divi skatpunkti attiecībā uz Molotova–Ribentropa pakta un Slepenā papildu protokola savstarpējo saikni. Vieni uzskata, ka protokols ir pakta pielikums, bet citi – ka pakts un protokols ir divi atsevišķi dokumenti (līgumi).¹⁵⁶ Paktā nav norādīts, ka tam tiek pievienots Slepenais papildu protokols. Tāpat arī protokolā nav informācijas par to, ka tas ir pakta pielikums vai tā neatņemama sastāvdaļa. Taču Molotova–Ribentropa pakts un Slepenais papildu protokols ir cieši saistīti dokumenti, tāpēc tie ir vērtējami kopā.

Slepenajā papildu protokolā dots paskaidrojums, ar kādu mērķi tas noslēgts: „Sakarā ar Vācijas un Padomju Sociālistisko Republiku Savienības neuzbrukšanas pakta parakstīšanu abu valstu pilnvarotie pārstāvji, kas parakstījuši šo paktu, sevišķi konfidenciāli apsprieda jautājumu par abu pušu interešu sfēru norobežošanu Austrumeiropā. Apspriešanas rezultāts ir šāds.”¹⁵⁷

No starptautisko tiesību aspekta Molotova–Ribentropa pakts ir viens no starptautisko līgumu – īpaši neuzbrukšanas līgumu – piemēriem. Neuzbrukšanas līgumus tajā laikā slēdza kā PSRS un Vācija, tā arī citas valstis. Pēc satura tas būtiski neatšķiras no 1932. gada PSRS–Latvijas

¹⁵¹ Ступникова Т. Ничего кроме правды. Нюрнбергский процесс. Воспоминания переводчика. Москва: Возвращение, 2003, с. 91.

¹⁵² Slepenais papildu protokols, 23.08.1939. Grām.: Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B.i.], 1995, 71.–72. lpp.

¹⁵³ Baltijas valstu vēsture: Mācību līdzeklis. Sast. A. Maisalu u.c. Rīga: Zvaigzne ABC, 2000, 165. lpp.

¹⁵⁴ Германно-советский Договор о дружбе и границе между СССР и Германией, 28.09.1939. Книга: СССР–Германия 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. Кн. 1. Сост. Ю. Фелштинскис. Вильнюс: „МОКSLAS”, 1989, с. 107–108.

¹⁵⁵ Секретный дополнительный протокол, 28.09.1939. Книга: СССР–Германия 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. Кн. 1. Сост. Ю. Фелштинскис. Вильнюс: „МОКSLAS”, 1989, с. 109–110.

¹⁵⁶ Eiropas Cilvēktiesību tiesa uzskata, ka Molotova–Ribentropa pakts ietvēra 1939. gada 23. augusta Slepeno papildu protokolu, taču nedod pamatojumu šādam secinājumam (Sk.: Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2006. gada 17. janvāra lēmums: 23052/04, 24018/04 Kolk and Kislyiy v. Estonia; Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2006. gada 24. janvāra lēmums: 14685/04 Penart v. Estonia; Eiropas Cilvēktiesību tiesas Lielās palātas 2006. gada 16. marta spriedums: 58278/00 Ždanoka v. Latvia, paras. 12, 119). Latvijas Satversmes tiesa arī uzskata, ka 1939. gada 23. augusta Slepenais papildu protokols pievienots PSRS–Vācijas Savstarpējās neuzbrukšanas līgumam, taču arī nedod paskaidrojumu (Sk.: Satversmes tiesas 2007. gada 29. novembra spriedums lietā Nr. 2007-10-0102. Latvijas Vēstnesis, 2007. 30. novembris, nr. 193, 22. punkts).

¹⁵⁷ Секретный дополнительный протокол, 28.09.1939. Книга: СССР–Германия 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. Кн. 1. Сост. Ю. Фелштинскис. Вильнюс: „МОКSLAS”, 1989, с. 109–110.

Neuzbrukšanas līguma. Tikai PSRS–Latvijas līgumā nebija punkta par tādu jautājumu risināšanu, kas skar kopīgas intereses, bet paktā nebija paredzēts nosacījums, ka paktā paredzētās saistības neierobežo vai negroza starptautiskās tiesības un agrāk uzņemtās starptautiskās saistības, kā arī nebija punkta par līdzējas puses tiesībām lauzt pakta gadījumā, ja otra līdzēja puse uzbruks kādai trešajai valstij. Taču, kā minēts iepriekš, punkts par starptautisko tiesību un starptautisko saistību nemainīgumu bija iekļauts PSRS–Latvijas Neuzbrukšanas līgumā pēc Latvijas lūguma, savukārt Molotova–Ribentropa paktā šo punktu neviena puse nebija piedāvājusi ietvert. Var pieļaut, ka PSRS un Vācijas iepriekš un pēc citiem līgumiem uzņemtās saistības, kuras runāja pretī Molotova–Ribentropa paktam, zaudēja savu spēku. Kas attiecas uz to, ka paktā nebija paredzēts punkts par pušu tiesībām lauzt līgumu gadījumā, ja otra puse uzbruks trešajai, tad tas, visticamāk, liecināja par vienošanos vai iespēju veikt agresiju pret trešo valsti. Pārējā daļā abi līgumi paredzēja nosacījumus par atturēšanos no uzbrukuma viena otrai un dalības tādās apvienībās, kas vērstas pret otru līgumslēdzēju. Abos līgumos puses apņēmas ievērot strīdu mierīgas risināšanas principu. Beidzot, abos līgumos norādīts līguma darbības termiņš un tā pagarināšanas nosacījumi, atsevišķas iespējas lauzt līgumu, kā arī noteikums par līguma ratifikāciju, līguma eksemplāru skaitu, norādījums par to, kādās valodās līgums ir sastādīts, nerunājot par tādiem obligātiem līguma rekvizītiem, kā līguma parakstīšanas datums un vieta, pušu pārstāvju paraksti.

Molotova–Ribentropa pakta PSRS Augstākā Padome un Vācijas valdība ratificēja 1939. gada 31. augustā. Apmaiņa ar ratifikācijas rakstiem notika 1939. gada 24. septembrī. Par pakta parakstīšanu, ratifikāciju un stāšanos spēkā ir dažas piezīmes. Pirmkārt, pakta 7. punkts paredz, ka „līgums stājas spēkā pēc tā parakstīšanas”, lai gan tajā pašā punktā teikts, ka nepieciešams pakta ratificēt. Tieši Vācija uzstāja, lai pakts stātos spēkā tā parakstīšanas brīdī, jo karš ar Poliju bija ieplānots jau dažas dienas pēc pakta parakstīšanas. Taču Molotova–Ribentropa pakts nav vienīgais gadījums, kad līgums stājās spēkā pirms notikusi ratifikācijas rakstu apmaiņa. Kā piemēru var minēt 1840. gada 15. jūlija līgumu starp Austriju, Lielbritāniju, Prūsiju, Krieviju un Turciju, kā arī 1930. gada 6. augusta līgums par tirdzniecību un kuģniecību starp Lielbritāniju un Rumāniju.¹⁵⁸

Otrkārt, kā jau minēts, Padomju Savienībā pakta ratificēja Augstākā Padome, neskatoties uz to, ka saskaņā ar 1936. gada **PSRS Konstitūcijas** 49. panta m punktu starptautisko līgumu ratifikāciju veica Augstākās Padomes Prezidijs. Taču tas nenozīmē, ka pakta ratifikācija nav spēkā. Saskaņā ar PSRS Konstitūcijas 14. panta a punktu līgumu ar citām valstīm ratifikācija bija PSRS augstākās varas orgāna (PSRS Augstākā Padome) un valsts pārvaldes orgāna (PSRS TKP) pārziņā. Bet Konstitūcijas 31. pantā bija norādīts, ka PSRS Augstākā Padome īsteno visas tiesības, kuras

¹⁵⁸ Сатоу Э. Руководство по дипломатической практике. Пер. с англ. под ред. А. А. Трояновского. [В.в.]: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1947, с. 397–398.

saskaņā ar Konstitūcijas 14. pantu ir piešķirtas PSRS.¹⁵⁹ Tādējādi starptautisko līgumu ratifikācija ietilpa arī PSRS Augstākās Padomes pilnvaru lokā.¹⁶⁰

Treškārt, Molotova–Ribentropa pakts netika reģistrēts Tautu Savienības Sekretariātā un attiecīgā veidā publicēts saskaņā ar Tautu Savienības Statūtu 18. pantu, kur noteikts, ka: „Nekādi no .. starptautiskajiem līgumiem vai saistībām nekļūst obligāti, iekams tie nav reģistrēti.”¹⁶¹

Tā kā Vācija izstājās no Tautu Savienības vēl 1933. gada 21. oktobrī, pienākums reģistrēt Molotova–Ribentropa pakta Tautu Savienības Sekretariātā gūlās uz PSRS. Taču 1939. gada 14. decembrī PSRS izslēdza no Tautu Savienības par agresīvā kara izraisīšanu pret Somiju. Tādējādi pakta reģistrācija Tautu Savienībā neietilpa nevienas līgumslēdzējas valsts pienākumos.

Pēc Vācijas piedāvājuma pakta noslēdza uz laiku līdz desmit gadiem ar iespēju pagarināt termiņu, taču tas automātiski zaudēja savu spēku 1941. gada 22. jūnijā, kad Vācija uzbruka PSRS. Vēl pirmskara periodā eksistēja vispārārstāta paražu tiesību norma par to, ka karš starp valstīm pārtrauc to starpā noslēgto starptautisko līgumu darbību. Kā piemēru var minēt 1919. gada 28. jūnija **Versaļas līguma** 289. pantu, ar kuru saskaņā sabiedrotajiem bija jānorāda divpusējie līgumi, kuri pastāvēja pirms Pirmā pasaules kara starp tām un Vāciju un kuru darbības termiņu tās vēlējās atjaunot: „Tikai tie divpusējie līgumi un konvencijas, kuri tiks norādīti, atjaunos savu darbību starp sabiedrotajiem, no vienas puses, un Vāciju – no otras. Visi pārējie paliek atcelti.”¹⁶²

Analoģiski nosacījumi paredzēti 1919. gada 10. septembra Senžermēnas miera līguma 241. pantā un 1920. gada 4. jūnija Trianonas miera līguma 224. pantā.¹⁶³

Molotova–Ribentropa pakta detalizētāka juridiskā analīze ir atsevišķa pētījuma tēma, tāpēc šajā darbā tā nav aplūkota.

Daži pētnieki uzskata, ka Molotova–Ribentropa pakta nozīme Otrajā pasaules karā ir pārspīlēta,¹⁶⁴ citi – ka tam bijusi galvenā loma kara izraisīšanā. Pakta nozīmi ir sarežģīti vērtēt. Situācija Eiropā tolaik bija ļoti saspringta, un, kā pareizi atzīmēja J. Staļins: „Miera un kara jautājums mums nonācis kritiskā fāzē.”¹⁶⁵ Padomju valdība nevarēja nenojaust, ka Vācijas puses vairākkārt izteiktā vēlēšanās parakstīt līgumu ar PSRS pēc iespējas ātrāk un ne vēlāk par 23. augustu liecināja tikai par vienu – līdz kara sākumam atlikušas dažas stundas. Apspriedē pie Ā. Hitlera kara sākumu plānoja 26. augustā, un tikai vēlāk to pārceļ uz 1. septembri.¹⁶⁶ Tāpēc J.

¹⁵⁹ Конституция СССР, 1936. Москва: ОГИЗ, 1936.

¹⁶⁰ Пронин А. А. Советско-германские соглашения 1939 г. Истоки и последствия: Монография. Екатеринбург: Издат-во УрГЮА, 1998, с. 36.

¹⁶¹ Covenant of the League of Nations (1919). 13 A.J.I.L. 128 (1919), 2 Bevens 48, 1 Hudson 1.

¹⁶² Versailles Peace Treaty with Germany (1919). 1919 U.S.T. Lexis 7 (Art. 1 – 291), 1919 U.S.T. LEXIS 42 (Art. 292-440 and Appendixes). Pieejams: http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/versailles_menu.asp [aplūkots 2012. gada 20. martā].

¹⁶³ Пронин А. А., ibid., с. 36.

¹⁶⁴ Sk. arī: Переслегин С. Новая история Второй мировой. Москва: Яуза, Эксмо, 2009, 608 с.

¹⁶⁵ Staļina runa VK(b)P CK Politbiroja sēdē 1939. gada 19. augustā. Latvijas Vēsture, 1998, nr. 4, 74. lpp.

¹⁶⁶ Волков С. В., Емельянов Ю. В. До и после секретных протоколов. Москва: Воениздат, 1990, с. 124.

Staļins ļoti labi apzinājās pakta noslēgšanas lietderību un sekas. Tā, piemēram, viņš precīzi norādīja: „Ja mēs noslēgsim savstarpējās palīdzības līgumu ar Franciju un Angliju, Vācija atteiksies no Polijas un sāks meklēt *modus vivendi*”¹⁶⁷ ar Rietumvalstīm. Karš tiks novērsts, bet tālākie notikumi var kļūt bīstami PSRS. Ja mēs pieņemsim Vācijas priekšlikumu noslēgt ar to neuzbrukšanas paktu, tā, protams, uzbruks Polijai, un Francijas un Anglijas iejaukšanās šajā karā būs neizbēgama. Rietumeiropā sāksies nopietns satraukums un nekārtības. Šajos apstākļos mums būs daudz iespēju izvairīties no tieša konflikta, un mēs varam cerēt uz izdevīgu iekļaušanos karā.”¹⁶⁸

Ja līdz ar pakta parakstīšanu kara sākumu Eiropā vairs nebija iespējams novērst, tad, kā atzīmēja V. Molotovs, uzstājoties PSRS Augstākās Padomes sesijā ar ziņojumu par pakta ratifikāciju: „... pateicoties vācu–padomju neuzbrukšanas paktam, kara darbības mērogs būšot ierobežots”¹⁶⁹. Tāpēc ir sarežģīti uzminēt, kādā virzienā attīstītos Eiropas vēsture, ja Molotova–Ribentropa pakts netiktu noslēgts. Pie tam jāatzīmē, ka pakts tomēr bija noslēgts, jo politiskās pārrunas ar Lielbritāniju un Franciju nonāca strupceļā sakarā ar nenovēršamām domstarpībām.¹⁷⁰ To atzīmēja arī V. Molotovs iepriekš minētajā ziņojumā: „Padomju Savienība noslēdza ar Vāciju neuzbrukšanas paktu, jo pārrunas ar Franciju un Lielbritāniju uzdūrās uz nepārvaramām domstarpībām un beidzās ar neveiksmi anglo–franču valdošo aprindu vainas dēļ .. Šie cilvēki prasa, lai PSRS obligāti iesaistītos karā Lielbritānijas pusē pret Vāciju .. Ja šiem kungiem ir tāda neapturama vēlēšanās karot, lai karo paši, bez Padomju Savienības .. Mēs tad paskatīsimies, kas tie ir par karotājiem.”¹⁷¹

Pēc PSRS vadības domām, PSRS pārrunas ar Rietumvalstīm parādīja, ka Lielbritānijas un Francijas palīdzība būtu vāja, netieša un neuzticama. Pastāvēja bīstamība, ka tuvākajās dienās PSRS būtu jāiestājas karā pret spēcīgu vācu armiju bez Lielbritānijas un Francijas palīdzības, atrodoties blakus Polijai, kura neko negribēja dzirdēt par militāro sadarbību ar PSRS.¹⁷²

Pastāv uzskats, ka Molotova–Ribentropa pakts noslēgts, ņemot vērā komunisma un nacionālsociālisma ideoloģiju saikni. Taču, kā jau norādīts, pakta pamatā tika liktas PSRS un Vācijas valsts intereses. Kas attiecas uz ideoloģiju, to precīzi norādīja Ā. Hitlers savā runā Reihstāgā sēdē: „Krievija un Vācija tiek pārvaldītas, pamatojoties uz divām dažādām doktrīnām.

¹⁶⁷ *Modus vivendi* (latīņu val.) – pagaidu vienošanās, kas noslēgta starptautisko tiesību subjektiem un kas uzliek pusēm pienākumus. Sk.: Black’s Law Dictionary. 7th edition. Ed. by B. A. Garner. St. Paul, Minnesota: West Group, 1999, p. 1021.

¹⁶⁸ Staļina runa VK(b)P CK Politbiroja sēdē 1939. gada 19. augustā. Latvijas Vēsture, 1998, nr. 4, 74.–75. lpp.

¹⁶⁹ Pad. Savienība un Vācija ratificē noslēgto neuzbrukšanas līgumu. Kurzemes Vārds, 1939. 1. septembris, nr. 197, 3. lpp.

¹⁷⁰ Интервью главы советской военной миссии К. Е. Ворошилова о переговорах с военными миссиями Великобритании и Франции, 27.08.1939. // Документы и материалы кануна второй мировой войны. 1937–1939. В 2 т. Т. 2. Январь–август 1939 г. Редкол.: Бондаренко А. П., Земсков И. Н. и др. Москва: Политиздат, 1981, с. 342–344.

¹⁷¹ Волков С. В., Емельянов Ю. В. До и после секретных протоколов. Москва: Воениздат, 1990, с. 138.

¹⁷² Ibid., с. 124–125.

Vācija nesāks eksportēt savas valsts doktrīnu, un, ja Krievija negrasās eksportēt doktrīnu uz Vāciju, tad šīm divām stiprākām valstīm Eiropā nav pamata būt ienaidniecēm.”¹⁷³

Pragmatiski liekas arī Ā. Hitlera vārdi par pakta noslēgšanas lietderību vispār: „Pakti ir spēkā tikai līdz brīdim, kamēr tie ir noderīgi mūsu mērķiem .. Tomēr arī Krievija izpildīs pakтус, kamēr tie ir tai noderīgi.”¹⁷⁴

Jāņem vērā arī tas, ka, pat noslēdzot Molotova–Ribentropa pakту, vēsture attīstījās pēc cita scenārija, nekā to bija paredzējis J. Staļins. Taču, kā zināms, vēsture nepazīst vēlējuma izteiksmi.

Baltijas valstu attieksme pret kara sākumu bija dažāda. Tā, piemēram, igauņi paziņoja, ka „... nu noticis tas, ko pareģoja jau pirms gada, proti: *Polijas zigzagainais ārpolitikas kurss* novedis pie tā, ka pret Poliju apvienojušies abi viņas lielie kaimiņi [V.S.]”¹⁷⁵ Savukārt lietuvieši atzīmēja, ka „Polijai ir bijuši dažādi trūkumi”¹⁷⁶. Interesanta šķiet arī Latvijas ārlietu ministra V. Muntera pozīcija: nesagaidīdams, kad beigs dārdēt Otrā pasaules kara zalves, viņš paziņoja par Latvijas vēstniecības Polijā slēgšanu, jo vairs neuzskatīja tās vēstnieku par Latvijas valsts pārstāvi. Tas izraisīja izbrīnu gan Eiropas valstīs, gan citur pasaulē. Var minēt vēl vienu Latvijas pozīciju, proti, attiecībā uz 1935. gada 7. janvāra Romas pakту jeb Lavāla–Musolīni vienošanos, ko var atļauties salīdzināt ar 1939. gada 23. augusta PSRS–Vācijas Slepeno papildu protokolu, jo uz tā pamata Itālija okupēja Etiopiju. Tātad Latvijas ārlietu ministrs V. Munters sirsniģi apsveica Itāliju ar nopietnu ārpolitisko panākumu.¹⁷⁷ Jāatzīmē arī, ka minētos slepenos papildu protokolus pēc to ietekmes uz Ziemeļeiropas politisko karti var salīdzināt ar 1807. gada Tilzītes līgumu un 1918. gada Brestļitovskas miera līgumu.¹⁷⁸ Nevajag aizmirst arī 1938. gada 29. septembra Minhenes vienošanos.

Latvija un pārējās Baltijas valstis Molotova–Ribentropa paktā netiek minētas, tāpēc, ņemot vērā iepriekš teikto, var secināt, ka Molotova–Ribentropa pakts nebija noslēgts, pārkāpjot divpusējos līgumus ar Latviju. To pašu atzina PSRS Tautas deputātu kongress 1989. gada 24. decembra lēmuma **Par PSRS un Vācijas 1939. gada neuzbrukšanas līguma politisko un tiesisko novērtējumu** 3. punktā: „Kongress uzskata, ka šī līguma saturs *nebija pretrunā* ar starptautisko

¹⁷³ Заседание германского Рейхстага, 02.09.1939 // СССР–Германия 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. Кн. 1. Сост. Ю. Фелштинский. Вильнюс: „МОКСЛАС”, 1989, с. 79.

¹⁷⁴ СССР–Германия 1939–1941: Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. Кн. 2. Сост. Ю. Фелштинский. Вильнюс: „МОКСЛАС”, 1989, с. 6.

¹⁷⁵ Igaunų un lietuvju domas: Mūsu kaimiņvalstu laikraksti par Polijas traģēdijas cēloņiem. Kurzemes Vārds, 1939. 27. septembris, nr. 220, 4. lpp.

¹⁷⁶ Turpat.

¹⁷⁷ Вечно актуальный пакт: Документ, подписанный Молотовым – Риббентропом, и сегодня активно используется политиками. Вести сегодня, 2009. 1 июля, № 127, с. 4.

¹⁷⁸ Kirby D. C. The Baltic World 1772–1993: Europe’s Northern Periphery in an Age of Change. London, New York: Longman, 1995, p. 350.

tiesību normām un valstu līgumu praksi, kas pieņemtas šāda veida noregulējumiem [V.S.]”¹⁷⁹ Turklāt lēmumā kongress nosodīja nevis pakta, bet tieši slepeno protokolu parakstīšanas faktu (7. punkts).¹⁸⁰

Attiecībā uz 1939. gada 23. augusta PSRS–Vācijas Slepeno papildu protokolu var atzīmēt sekojošo. Piedāvājumu kopā ar Savstarpējās neuzbrukšanas līgumu noslēgt Slepeno papildu protokolu, kur būtu konkrēti noteiktas Vācijas un PSRS interešu sfēras Austrumeiropas, tostarp Baltijas valstu teritorijā, bija izteikusi Vācija. Naktī no 21. uz 22. augustu Ā. Hitlera un J. Ribentropa vairāku stundu ilgstošās apspriedes laikā bija nolemts piedāvāt J. Staļinam vairāk nekā viņš varēja gaidīt. Lai gan PSRS deva konceptuālu piekrišanu pakta parakstīšanai ar Vāciju, tā tomēr nebija atteikusies no sadarbības ar Lielbritāniju un Franciju. Tāpēc Ā. Hitlers nolēma ar savu piedāvājumu noniecināt jebkurus Lielbritānijas un Francijas manevrus un pamudināt J. Staļinu „aizdedzināt rezerves tiltus”¹⁸¹. Kāpēc Ā. Hitlers uzskatīja sevi par tiesīgu „atdot” Padomju Savienībai Baltijas valstis? Lieta tā, ka vēl 1935. gadā Lielbritānija parakstīja ar Vāciju Jūras kara līgumu un pēc tam faktiski pameta Baltijas jūru, lai aizstāvētu savas impērijas teritorijas Vidusjūrā, Klusajā okeānā un Indijas okeānā. Ā. Hitlers šajā sakarībā teica: „Tagad Baltija ir kā pudele, kuru mēs varam aizkorķēt. Briti vairs nevar šeit kontrolēt. Mēs esam Baltijas saimnieki.”¹⁸²

Vēlāk saskaņā ar Ā. Hitlera plāniem vienlaikus ar Polijas sakāvi bija jāpakļauj Baltijas valstis nacistiskajai Vācijai. 1939. gada 11. aprīlī apstiprinātā operācija „Fall Weiss” – uzbrukuma plāns Polijai – paredzēja, ka „Baltijas valstu pozīciju noteiks vienīgi pēc tā, kas Vācijai būs kara vajadzībām nepieciešams. Attīstoties notikumiem, var nākties *okupēt* Baltijas valstis līdz Kurzemes vecajām robežām un iekļaut šo teritoriju reiha sastāvā [V.S.]”¹⁸³

Vēl 1939. gada 15. martā Latvijas sūtnim Berlīnē paziņoja, ka viņa valstij jāseko Vācijai. Vēlāk, 1939. gada 23. maija apspriedē ar vērmahta vadītājiem Ā. Hitlers deva rīkojumu atrisināt „Baltijas problēmu”.¹⁸⁴ Savukārt 1941. gada 16. jūnija apspriedē pie Ā. Hitlera tika formulēti galīgie mērķi PSRS uzbrukumam, kur iekļāva arī sekojošo: „Visai Baltijai jāklūst par impērijas

¹⁷⁹ Par PSRS un Vācijas 1939.gada neuzbrukšanas līguma politisko un tiesisko novērtējumu: PSRS Tautas deputātu kongresa lēmums, 24.12.1989. Grām.: Kalniete S. Es laužu, tu lauži, mēs lauzām, viņi lūza. Rīga: Jumava, 2000, 413.–414. lpp.

¹⁸⁰ Par PSRS un Vācijas 1939.gada neuzbrukšanas līguma politisko un tiesisko novērtējumu: PSRS Tautas deputātu kongresa lēmums, 24.12.1989. Grām.: Kalniete S. Es laužu, tu lauži, mēs lauzām, viņi lūza. Rīga: Jumava, 2000, 413.–414. lpp.

¹⁸¹ Розанов Г. Л. Сталин – Гитлер: Документальный очерк советско-германских дипломатических отношений, 1939–1941 гг. Москва: Международные отношения, 1991, с. 92–93.

¹⁸² The Baltic and the Outbreak of the Second World War. Ed. by J. Hiden and Th. Lane. [B.v.]: Cambridge University Press, 2002, p. 33.

¹⁸³ Розанов Г. Л., *ibid.*, с. 41.

¹⁸⁴ *Ibid.*

daļu.”¹⁸⁵ Bet pēc „nostiprināšanās” Baltijas valstīs un Polijā Ā. Hitlers gatavojās nākamajam triecienam pret Lielbritāniju un Franciju.

Kā jāsaprot trešo valstu teritoriju dalījums interešu sfērās? Jēdziens „interesu sfēras” ir diezgan nenoteikts un ir atkarīgs no konkrēts valsts vai teritorijas stāvokļa,¹⁸⁶ tāpēc Vācijas un PSRS darbības attiecībā uz Baltijas valstīm jānovērtē pēc to satura.

Kas attiecas uz 1939. gada 28. septembra Slepenu papildu protokolu, tad tieši tajā skaidri izpaužas PSRS ekspansionistiskie nolūki. Tā, piemēram, protokolā teikts: „Līdzko PSRS Valdība veiks speciālos pasākumus savu interešu aizsardzībai lietuviešu teritorijā, esošajai vācu–padomju robežai, ar mērķi panākt dabisku un vienkāršu robežas aprakstu, jātiek labotai tādā veidā, lai lietuviešu teritorija, kura atrodas dienvidrietumos no līnijas, iezīmētas uz pievienotās kartes, piederētu Vācijai.” Šis nosacījums ir jāsaprot kā PSRS apņemšanās īstenot pār citu valsti, t.i., Lietuvu, tādu kontroli, lai tā atdotu daļu savas teritorijas Vācijai.

Tieši no šī protokola satura kļūst skaidrs, par kādiem „teritoriāli politiskiem pārkārtošanas gadījumiem” bija runa 1939. gada 23. augusta Slepēnā papildu protokola 2. punkta 1. daļā. Izpratne par šī formulējuma būtību rodas arī no J. Staļina vārdiem, kurus viņš teica dažas dienas pirms 28. septembra protokola parakstīšanas: „Vācija mums sniedz pilnīgu rīcības brīvību Baltijas valstīs ..”¹⁸⁷ Un, kad dienu pirms protokola parakstīšanas J. Ribentrops interesējās, vai PSRS negrasās „realizēt lēnu iekļūšanu Igaunijā, bet, iespējams, arī Latvijā”, tad J. Staļins atbildēja apstiprinoši, taču precizēja, ka tur „tomēr uz laiku tiks atstāta esošā valdības sistēma, ministrijas un tā tālāk”.¹⁸⁸ Vai šie slepenie protokoli liecināja, ka Vācija piekrīt, lai PSRS okupētu Latviju? 1939. gada 23. septembra Slepēnā papildu protokolā formulēts, ka Vācija „neiebilst pret Besarābijas atkaliekļaušanu PSRS”¹⁸⁹. Ja Vācija pilnībā piekristu PSRS nodomam iekļaut Baltijas valstis savā sastāvā un to atkārtot, tad tas būtu attiecīgi norādīts protokolā. Bez tā, divus gadus vēlāk, 1941. gada 22. jūnijā, Vācija savā notā paziņoja PSRS valdībai, ka PSRS virzīšanās uz priekšu teritorijās, kuras bija padomju interešu sfērā, un to turpmāka iekļaušana PSRS ir „Maskavas vienošanās tiešs pārkāpums”.¹⁹⁰

Jāatzīmē, ka 1939. gada 28. septembrī PSRS noslēdza Savstarpējo palīdzības līgumu ar Igauniju, bet 1939. gada 5. un 10. oktobrī attiecīgi ar Latviju un Lietuvu. Vēlāk – 1939. gada 25. oktobrī J. Staļins sarunā ar Kominternes izpildkomitejas ģenerālsēkretāru G. Dimitrovu paziņoja:

¹⁸⁵ Приговор Международного Военного Трибунала, 01.10.1946. Нюрнбергский процесс. В 7 томах. Т. VII. Заключительные речи главных обвинителей. Последние слова подсудимых. Приговор. Под общей ред. Р. А. Руденко. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1961, с. 358.

¹⁸⁶ Волков С. В., Емельянов Ю. В. До и после секретных протоколов. Москва: Воениздат, 1990, с. 137.

¹⁸⁷ Staļina runa VK(b)P SK Politbiroja sēdē 1939. gada 19. augustā. Latvijas Vēsture, 1998, nr. 4, 74. – 75. lpp.

¹⁸⁸ Зубкова Е. Ю. Прибалтика и Кремль. 1940–1953. Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008, с. 58.

¹⁸⁹ Slepēnais papildu protokols, 23.08.1939. Grām.: Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B.i.], 1995, 71.–72. lpp.

¹⁹⁰ Вишлев О. В. Накануне 22 июня 1941 года. Документальные очерки. Москва: Наука, 2001, с. 15.

„Padomju vadība uzskata, ka ar savstarpējās palīdzības paktiem ar Igauniju, Latviju un Lietuvu tika atrasta *forma*, kura ļaus Padomju Savienībai iekļaut savā orbītā virkni valstu. Tikai tam pagaidām ir nepieciešams stingri ievērot to iekšējo režīmu un suverenitāti, necenšoties panākt sovetizāciju. *Pienāks laiks, kad viņi paši to izdarīs* [V.S.].”¹⁹¹

Kad PSRS apņemšanās okupēt Baltijas valstis kļuva par detalizēti izstrādātu plānu? Visticamāk, ka Baltijas valstu okupācijas plāns varētu būt pieņemts 1940. gada februārī, kad padomju vēstniekus no visām trim Baltijas republikām izsauca uz Maskavu. 19. februārī PSRS Ārlietu tautas komisariāts pieņēma rezolūciju par padomju vēstnieku Baltijas valstīs darbības pastiprināšanu dažādās jomās, viņu darba aktīvāku koordinēšanu, informācijas apmaiņas paaugstināšanu un vairāk speciālistu piesaistīšanu šīm valstīm no PSRS Ārlietu tautas komisariāta.¹⁹²

Daži vārdi jāpiebilst par PSRS un Vācijas noslēgto protokolu slepenību un spēkā esamību. Tautu Savienības Statūtu 18. pants par pienākumu reģistrēt parakstītos starptautiskos līgumus un uzņemtās starptautiskās saistības bija iekļauts Statūtos tieši ar mērķi novērst slepeno diplomātiju.

Jāatzīmē, ka vairāku valstu konstitūcijas, piemēram, Francijas (1795. gads), Norvēģijas (1814. gads), Beļģijas (1831. gads), Grieķijas un Jordānijas (1952. gads), paredzēja valsts tiesības noslēgt slepenos līgumus vienīgi ar tādu ierobežojumu, ka slepenie panti nedrīkst būt pretrunā citiem līguma pantiem un nedrīkst paredzēt valsts teritorijas nodošanu citai valstij.¹⁹³ Attiecībā uz Latviju jāmin gadījums, kad 1920. gada 30. janvārī starp Latviju un Krieviju bija parakstīts **Pamiera līgums**,¹⁹⁴ kuram bija piešķirta slepenība. Saskaņā ar 1920. gada 1. februāra **Papildus pamiera līguma** 3. punktu slepenajam pamiera līgumam bija jānoņem slepenība pēc pirmā Latvijas paziņojuma.¹⁹⁵

Vēl vairāk, padomju varas pirmajā dekrētā – 1917. gada Dekrētā par mieru – noteikts, ka „Slepeno diplomātiju Valdība atceļ, no savas puses izsakot stingru apņemšanos vest sarunas pilnīgi atklāti visas tautas priekšā, nekavējoties uzsākot slepeno līgumu pilnīgu publicēšanu ..”¹⁹⁶

Taču izrādījās, ka realizēt šo noteikumu nav viegli, un 20. gadu sākumā tika parakstīti vairāki līgumi, kurus nebija paredzēts publicēt. Iespēja noslēgt slepenos līgumus bija paredzēta

¹⁹¹ Зубкова Е. Ю. Прибалтика и Кремль. 1940–1953. Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008, с. 59.

¹⁹² Jakubčionis A. u.c. Okupācija ir aneksija = Occupation and Annexation: The First Soviet Occupation (1940–1941). Vol. 1. The Crimes of the Totalitarian Regimes in Lithuania: The Soviet Occupation. Vilnius: Margi raštai, 2006, p. 496.

¹⁹³ Лукашук И. И. Современное право международных договоров. В 2 т. Т. 1. Москва: Волтерс Клувер, 2004, с. 347.

¹⁹⁴ Договор о перемирии между Латвией и Россией, 30.01.1920. Книга: Документы внешней политики СССР. В 24 т. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. Москва: Госполитиздат, 1958, с. 333–337.

¹⁹⁵ Дополнительный договор между Латвией и Россией, 01.02.1920. Книга: Документы внешней политики СССР, *ibid.*, с. 338–339.

¹⁹⁶ Декрет II Всероссийского Съезда Советов о мире, 26.10.(08.11.)1917. Книга: Декреты Советской власти. В 12 т. Т. 1. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва: Политиздат, 1957, с. 15.

1923. gada 19. aprīļa Vissavienības Centrālās izpildkomitejas (VCIK) dekrētā **Par PSRS ar ārvalstīm noslēgto līgumu, vienošanos un konvenciju publicēšanas kārtību**.¹⁹⁷ Saskaņā ar šī dekrēta 1. pantu: „Līgumi, vienošanās un konvencijas, kurus K.P.F.S.R. noslēdz ar ārvalstīm, ir jāpublicē Strādnieku un zemnieku valdības nolikumu un rīkojumu krājumā šādā kārtībā:

- a) līgumi, vienošanās un konvencijas, kas K.P.F.S.R. Valdībai ir jāratificē, vai kuri stājas spēkā, līgumslēdzējām pusēm apmainoties ar deklarācijām, nav pakļautas minētajai publicēšanai pirms apmaiņas ar ratifikācijas rakstiem vai deklarācijām;
- b) līgumi, vienošanās un konvencijas, kas stājas spēkā: 1) pēc pušu parakstīšanas; 2) pēc noteikta laika, kas pagāja pēc parakstīšanas vai 3) pēc to publicēšanas K.P.F.S.R. oficiālajos orgānos – tiek publicēti pēc to noslēgšanas.”¹⁹⁸

Savukārt saskaņā ar dekrēta 2. pantu „Līgumi, vienošanās un konvencijas, kuras ir jāpublicē, Ārlietu tautas komisariāts nosūta ar attiecīgo paziņojumu Tieslietu tautas komisariātam ar tautas komisāra, viņa vietnieka vai kolēģijas locekļa vīzu bez kā publicēšana nevar notikt.”¹⁹⁹

Atbilstoši 1938. gada 20. augusta PSRS likuma **Par PSRS starptautisko līgumu ratifikāciju un denonsāciju** 2. pantam ratifikācijai bija pakļauti tikai PSRS noslēgtie miera līgumi, līgumi par savstarpējo aizsardzību pret agresiju, savstarpējās neuzbrukšanas līgumi, kā arī starptautiskie līgumi, kurus noslēdzot, puses vienojās par turpmāk veicamo ratifikāciju.²⁰⁰

Tādējādi slepenie papildu protokoli netika uzskatīti par starptautiskiem līgumiem, kuri saskaņā ar iepriekš minēto PSRS likumu būtu jāratificē. Tātad pēc minētā dekrēta 1. panta a punkta tie nebija jāpublicē. Protokoli nebija jāpublicē arī atbilstoši dekrēta 1. panta b punktam, jo tajos nebija paredzēta nosacījumu stāšanās spēkā. Tāpēc juridiski aplams ir apgalvojums, ka Slepenais papildu protokols „nekad nebija ratificēts un šī konstitucionāli tiesiskā iemesla pēc bija spēkā neesošs”²⁰¹.

PSRS Tautas deputātu kongress 1989. gada 24. decembra lēmuma Par PSRS un Vācijas 1939. gada neuzbrukšanas līguma politisko un tiesisko novērtējumu 7. punktā taisnīgi norādīja, ka slepenie papildu protokoli ir spēkā neesoši kopš to parakstīšanas brīža (latīņu val. – *ab initio*²⁰²).²⁰³

¹⁹⁷ Лукашук И. И. Современное право международных договоров. В 2 т. Т. 1. Москва: Волтерс Клувер, 2004, с. 347.

¹⁹⁸ Декрет ВЦИК, СНК РСФСР О порядке опубликования договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами, 19.04.1923. Pieejams: http://www.lawmix.ru/docs_cccp.php?id=7876 [aplūkots 2009. gada 4. augustā].

¹⁹⁹ Ibid.

²⁰⁰ Пронин А. А. Советско-германские соглашения 1939 г. Истоки и последствия: Монография. Екатеринбург: Издат-во УрГЮА, 1998, с. 38–39.

²⁰¹ Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939. Пер. с нем. Москва: Прогресс, 1990, с. 301.

²⁰² *Ab initio* (latīņu val.) – no paša sākuma. Sk.: Black's Law Dictionary. 7th edition. Ed. by B. A. Garner. St. Paul, Minnesota: West Group, 1999, p. 4.

²⁰³ Par PSRS un Vācijas 1939.gada neuzbrukšanas līguma politisko un tiesisko novērtējumu: PSRS Tautas deputātu kongresa lēmums, 24.12.1989. Grām.: Kalniete S. Es laužu, tu lauzi, mēs laužām, viņi lūza. Rīga: Jumava, 2000, 413.–414. lpp.

Pie līdzīgiem secinājumiem nonāca arī Vācija savā 1989. gada 1. septembra deklarācijā. Vācija raksturoja slepenos papildu protokolus kā apkaunojošu uzbrukumu starptautiskajām tiesībām. Tā deklarēja, ka protokoli nevar attaisnot starptautisko tiesību pārkāpumus, kurus veica Vācija un PSRS.²⁰⁴ Interesanti, ka Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas (turpmāk – LPSR, Latvijas PSR) Augstākā Padome 1990. gada 4. maija Deklarācijas **Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu** 1. punktā atzina 1939. gada 23. augusta Slepeno papildu protokolu nevis par spēkā neesošu, bet prettiesisku.²⁰⁵ Taču slepeno papildu protokolu spēkā neesamība izriet nevis no tā, ka tie netika ratificēti un publicēti, bet gan no starptautisko un nacionālo tiesību normu pretrunām. Saskaņā ar minētā PSRS Tautas deputātu kongresa 1989. gada 24. decembra lēmuma 5. punktu slepenie papildu protokoli bija pretrunā ar PSRS ļeņinskajiem ārpolitikas principiem, pretrunā ar trešo valstu suverenitāti un neatkarību, kā arī ar agrāk noslēgtiem starptautiskajiem līgumiem ar Baltijas valstīm, Poliju un Somiju. PSRS Tautas deputātu kongress sava lēmuma 7. punktā konstatēja, ka slepenie papildu protokoli tika izmantoti, lai „uzstādītu ultimātus citām valstīm un izdarītu uz tām spiedienu”.²⁰⁶ Tādējādi slepenajiem papildu protokoliem bija prettiesisks objekts, proti, trešo valstu teritorijas iekļaušana līgumslēdzēju valstu „interesu sfērā”.²⁰⁷

Rezultātā, kā jau minēts, PSRS Tautas deputātu kongress sava lēmuma 7. punktā nosodīja faktu, ka PSRS bija noslēgusi ar Vāciju slepenos papildu protokolus.

Vēl viena piebilde par slepenajiem papildu protokoliem. PSRS Tautas deputātu kongress minētā 1989. gada 24. decembra lēmuma 6. punktā konstatēja, ka „... ar slepenajiem protokoliem saistītās sarunas ar Vāciju Staļins un Molotovs veda slepenībā no padomju tautas, Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās Komitejas un visas partijas, no PSRS Augstākās Padomes un valdības, un šie protokoli tika izņemti no ratifikācijas procedūrām.”

Taču nevar piekrist apgalvojumam, ka slepenie papildu protokoli noslēgti slepenībā no VK(b)P Centrālās Komitejas (turpmāk – CK) un padomju valdības, jo šos protokolus V. Molotovs parakstīja PSRS VK(b)P CK 1. sekretāra J. Staļina uzdevumā un valdības vārdā.

Taču – viss slepenais kādreiz kļūst zināms. Informācija par 1939. gada 23. augusta Slepeno papildu protokolu nonāca diplomātiskajās aprindās praktiski uzreiz. Protokola saturs kļuva zināms amerikāņiem, par ko Amerikas Savienoto Valstu (turpmāk – ASV) vēstnieks Maskavā ziņoja Latvijas sūtnim F. Kociņam, taču Latvijas ārlietu ministrs V. Munters izteica viedokli, ka Latvijai

²⁰⁴ Loeber D. A. Legal Consequences of the Molotov–Ribbentrop Pact for the Baltic States on the Obligation „to Overcome the Problems Inherited from the Past”. *Baltic Yearbook of International Law*, 2002, Vol. 1, pp. 131, 135.

²⁰⁵ Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu: LR Augstākās Padomes 1990. gada 4. maija deklarācija. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1990. 17. maijs, nr. 20.

²⁰⁶ Par PSRS un Vācijas 1939.gada neuzbrukšanas līguma politisko un tiesisko novērtējumu: PSRS Tautas deputātu kongresa lēmums, 24.12.1989. Grām.: Kalniete S. Es laužu, tu lauži, mēs lauzām, viņi lūza. Rīga: Jumava, 2000, 413.–414. lpp.

²⁰⁷ Пронин А. А. Советско-германские соглашения 1939 г. Истоки и последствия: Монография. Екатеринбург: Издат-во УрГЮА, 1998, с. 39.

„šimbrīžam tiešas briesmas nedraud ne no vienas puses”²⁰⁸. Acīmredzot tad neviens neparedzēja turpmāko notikumu attīstības traģismu.

3.2. Tautu un nāciju pašnoteikšanās tiesību pārkāpšana

3.2.1. Tautu un nāciju pašnoteikšanās tiesības

PSRS historiogrāfijā 1940. gada 17. jūnija un tam sekojošie notikumi Latvijā tika pasniegti nevis kā okupācijas un aneksijas fakta atzīšana, bet gan kā Latvijas tautas pašnoteikšanās tiesību īstenošana, kura izpaudās kā vecā „jūga un beztiesības” režīma gāšana, kā arī iestāšanās un pat atgriešanās „laimīgo sociālisma tautu brālīgajā, lielajā ģimenē”.²⁰⁹ Taču jānoskaidro, vai tiešām Latvijas tauta bija izmantojusi savas pašnoteikšanās tiesības un 1940. gadā devusi piekrišanu tam, ka Latvija iestājas Padomju Savienībā.

Tautu un nāciju pašnoteikšanās tiesības nozīmē tautu un nāciju tiesības izveidot suverēnu, neatkarīgu valsti, brīvi noteikt tās politisko iekārtu, iekšējo un ārējo politiku.²¹⁰

Prasība pēc nacionālās pašnoteikšanās kā politisko tiesību prasība laika un notikumu ziņā saistīta ar 1789.–1793. gada Lielo franču revolūciju,²¹¹ un vēlāk to stingri atbalstīja V. Ļenins un ASV prezidents V. Vilsons (*Wilson*).²¹² Taču pirms 1945. gada šīs tiesības pieminētas tikai dažos līgumos attiecībā uz dažu teritoriju iedzīvotājiem, piemēram, 1919. gada 28. jūnija Versaļas līgumā, kas paredzēja plebiscīta rīkošanu Augšsilēzijā, lai noteiktu, vai tai ir jābūt Polijas vai Vācijas sastāvdaļai.²¹³

Tautu pašnoteikšanās tiesības bija atspoguļotas arī Tautu Savienības Statūtu 22. pantā, paredzot, ka mandāta teritoriju iedzīvotāji nākotnē būs tiesīgi izmantot pašnoteikšanās tiesības, taču nenosakot konkrētu datumu.²¹⁴ Vēlāk pašnoteikšanās tiesības nostiprināja ANO Statūtos, nosakot, ka šo tiesību attīstība ir viens no ANO mērķiem (1. panta 2. punkts, 55. pants).²¹⁵

Taču laikā starp Tautu Savienības Statūtu un ANO Statūtu pieņemšanu bija parakstīti vēl daži dokumenti, kuriem ir būtiska nozīme. Runa ir, starp citu, par 1941. gada 14. augusta

²⁰⁸ Gērmanis U. Latviešu tautas piedzīvojumi. Rīga: Atēna, 2008, 292. lpp.

²⁰⁹ Декларация Народного Сайма Латвии о вхождении Латвии в состав Союза Советских Социалистических Республик, 21.07.1940. Книга: Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией: Август 1939 г. – август 1940 г. Москва: Международные отношения, 1990, с. 477.

²¹⁰ Воjārs J. Starptautiskās publiskās tiesības I. Rīga: Zvaigzne ABC, 2004, 125. lpp.

²¹¹ Warbrick C. States and Recognition in International Law. Book: International Law. Ed. by M. D. Evans. New York: Oxford University Press, 2003, p. 213.

²¹² Cassese A. International Law. 2nd edition. Oxford: Oxford University Press, 2005, p. 60.

²¹³ Malanczuk P. Akehurst's Modern Introduction to International Law. 7th revised edition. London, New York: Routledge, 1997, p. 326

²¹⁴ Ibid., p. 328.

²¹⁵ Charter of the United Nations (1945). 1 U.N.T.S. XVI, 59 Stat. 1031, T.S. 993, 3 Bevans 1153.

Prezidenta Rūzvelta un premjerministra Čērčila kopīgo paziņojumu²¹⁶ jeb **Atlantisko hartu**, kuru saskaņā ar **Apvienoto Nāciju deklarāciju** jeb Vašingtonas deklarāciju 1942. gada 1. janvārī apņēmas ievērot arī PSRS.²¹⁷ Hartā minēts, ka puses apņemas respektēt cilvēku tiesības izvēlēties valsts pārvaldes formu un tās vēlas redzēt, ka suverēnās tiesības un pašpārvalde atgriežas tiem, kuriem tās tika atņemtas. Turklāt puses apliecināja, ka nevēlas paplašināt savu teritoriju un ieņemt teritoriālās pārmaiņas, kuras neatbilst cilvēku brīvi izteiktai gribai.

Turpmāku attīstību tautu un nāciju pašnoteikšanās tiesības ieguva ANO Ģenerālās Asamblejas pieņemtajā 1960. gada **Deklarācijā par neatkarības piešķiršanu koloniālajām valstīm un tautām**,²¹⁸ 1966. gada **Starptautiskajā paktā par pilsoniskajām un politiskajām tiesībām**,²¹⁹ 1966. gada **Starptautiskajā paktā par ekonomiskajām, sociālajām un kultūras tiesībām**²²⁰ un šī darba I nodaļas 1.2.3. punktā minētajā 1970. gada Deklarācijā par starptautisko tiesību principiem, kas attiecas uz draudzīgām attiecībām un sadarbību starp valstīm saskaņā ar Apvienoto Nāciju Organizācijas Statūtiem u.c.

3.2.2. Latvijas tautas pašnoteikšanās tiesības

Kas attiecas uz Latvijas tautas pašnoteikšanās tiesībām, tad „Latvijas tautas noteikti izsacīto gribu uz patstāvīgu valsts dzīvi” PSRS bija atzinusi vēl 1920. gada Miera līguma II pantā, „Izejot no Krievijas Sociālistiskās Federatīvās Padomju Republikas pasludinātām visu tautu tiesībām uz brīvu pašnoteikšanos, neizņemot pat pilnīgu atdalīšanos no valsts, kuras sastāvā viņas ietilpst.”²²¹

1922. gada 15. februārī pieņēma valsts pamatlikumu – **Latvijas Republikas Satversmi**, kas noteica, ka „Latvija ir neatkarīga demokrātiska republika” (1. pants), un „Latvijas valsts suverēnā vara pieder Latvijas tautai” (2. pants).²²²

Taču 1940. gada 14.–15. jūlija Latvijas Saeimas vēlēšanās netika ievērots ne Miera līgums, ne Latvijas Republikas Satversme, ne arī citi Latvijas likumi.

²¹⁶ Joint Statement by President Roosevelt and Prime Minister Churchill (14.08.1941). Pieejams: <http://avalon.law.yale.edu/wwii/at10.asp> [aplūkots 2012. gada 15. martā].

²¹⁷ Brownlie J. Principles of Public International Law. 6th edition. New York: Oxford University Press, 2003, p. 554.

²¹⁸ Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and People (1960): U.N. G.A. Res. No. 1514 (XV). 15 GAOR Supp. 16 at 66, U.N. Doc. A/4684.

²¹⁹ International Covenant on Civil and Political Rights (1966). U.N. Doc. A/6316, 999 U.N.T.S. 171. Book: International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments. Ed. by C. van den Wyngaert. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 2000, pp. 5–9.

²²⁰ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966). 993 U.N.T.S. 3.

²²¹ Miera līgums starp Latviju un Padomju Krieviju, 11.08.1920. Grām.: Latvijas okupācija un aneksija, 1939 – 1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B.i.], 1995, 36. lpp.

²²² Latvijas Republikas Satversme: LR likums. Pieejams: http://www.likumi.lv/doc.php?mode=DOC&id=57980&version_date=21.03.1933 (21.03.1933. likuma redakcijā) [aplūkots 2009. gada 4. septembrī].

Līdz ar PSRS ultimāta pieņemšanu Latvijas Ministru kabinets atkāpās.²²³ Uz Latviju nekavējoties delegēja PSRS TKP priekšsēdētāja vietnieku A. Višinski,²²⁴ kura uzdevumos ietilpa jaunās Latvijas valdības sastāva noteikšana. Savus lēmumus A. Višinskis saskaņoja tieši ar PSRS ārlietu tautas komisāru V. Molotovu. Pie tam Latvijas Ministru prezidents K. Ulmanis neiebilda par jauno Ministru kabineta sastāvu pēc iesniegtā saraksta un neizteica priekšlikumus par izmaiņām tajā,²²⁵ jo šādas iespējas viņam faktiski vairs nebija. Jaunais Ministru kabinets Ministru prezidenta A. Kirhenšteina vadībā sanāca uz pirmo sēdi jau 1940. gada 21. jūnijā.²²⁶

1940. gada 4. jūlijā jaunizveidotais Ministru kabinets pieņēma **Likumu par Saeimas vēlēšanām**, taču Saeimas vēlēšanu kārtību Latvijā noteica 1922. gada 9. jūnija **Likums par Saeimas vēlēšanām**, kas uz to brīdi nebija atcelts.²²⁷ Līdz ar to, kā vēlāk norādīja 1990. gada 4. maija Latvijas PSR Augstākā Padome Deklarācijā Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu, Latvijā vēlēšanas notika pēc „prettiesiski pieņemta antikonstitucionāla vēlēšanu likuma”²²⁸.

No 17 iesniegtajiem kandidātu sarakstiem vēlēšanās bija atļauts piedalīties tikai kandidātiem no „Darba Tautas bloka”. Dalība vēlēšanās bija obligāta. Kā minēts Latvijas Armijas politiskā vadītāja amata pienākumu izpildītāja B. Kalniņa **Pagaidu norādījumos Latvijas tautas armijas politiskajiem vadītājiem**, bija „jāpanāk, lai neviena balss neietu zudumā, it īpaši norādot, ka atturēšanās no balsošanas vai arī kandidātu svīturošana uzlūkojama par noziegšanos pret tautas interesēm un pilsoniskā pienākuma neizpildīšanu.”²²⁹ 17. jūlijā paziņoja, ka vēlēšanas ir noslēgušās ar Darba Tautas bloka 97,6% balsu vairākumu.²³⁰

Dažas dienas vēlāk – 1940. gada 5. augustā – saskaņā ar PSRS Augstākās Padomes likumu Latvija kļuva par padomju sociālistisko republiku.²³¹ 1940. gada 25. augustā Latvijas Republikas

²²³ Latvijas Ministru kabineta sēdes protokols nr. 40, 1940. gada 16. jūnijs // Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B. i.], 1995, 344.–345. lpp.

²²⁴ Зубкова Е. Ю. Прибалтика и Кремль. 1940–1953. Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008, с. 79.

²²⁵ PSRS pilnvarotā Latvijā Andreja Višinska telefonogramma PSRS Ārlietu tautas komisariātam, 1940. gada 20. jūnijs // Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli, turpat, 381.–383. lpp.

²²⁶ Ministru kabineta sēdes protokols nr. 45, 1940. gada 21. jūnijs // Latvijas okupācija un aneksija, 1939 – 1940: Dokumenti un materiāli, ibid, 387.–392. lpp.

²²⁷ Satversmes tiesas 2007. gada 29. novembra spriedums lietā Nr. 2007-10-0102. Latvijas Vēstnesis, 2007. 30. novembris, nr. 193, 23. punkts.

²²⁸ Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu: LR Augstākās Padomes 1990. gada 4. maija deklarācija. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1990. 17. maijs, nr. 20.

²²⁹ Pagaidu norādījumi Latvijas tautas armijas politiskajiem vadītājiem, 10.07.1940. Latvijas Vēsture. 1994, nr. 4, 59. lpp.

²³⁰ Plakans A. A Concise History of the Baltic States. New York: Cambridge University Press, 2011, p. 344.

²³¹ О принятии Латвийской Республики в состав СССР, 05.08.1940: Закон Верховного Совета СССР. Книга: Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией: Август 1939 г. – август 1940 г. Москва: Международные отношения, 1990, с. 498.

Satversmi aizstāja **Latvijas PSR Konstitūcija**, kuras 13. pantā teikts, ka „Latvijas PSR realizē valsts varu patstāvīgi, paturot visā pilnībā savas suverēnās tiesības”.²³²

Taču Konstitūcijas 14. pants paredzēja iepriekš minētā panta ierobežojumus, t.i.: „iestājoties brālīgo republiku savienības sastāvā, Latvijas PSR, līdzīgi citām republikām, daļu no savām suverēnajām tiesībām ir labprātīgi nodevusi PSR Savienībai”²³³.

Tādējādi faktiski tika grozīts Satversmes 1. un 2. pants. Saskaņā ar Satversmes 77. pantu, „Ja Saeima grozījusi Satversmes pirmo, otro, trešo vai sesto pantus, tad šādi pārgrozījumi, lai tie iegūtu likuma spēku, ir nododami tautas nobalsošanai.”²³⁴

Taču Latvijas valsts iekļaušana PSRS sastāvā notika nevis uz tautas nobalsošanas, bet gan uz prettiesiski ievēlētās Latvijas Saeimas lūguma – 1940. gada 21. jūlija deklarācija **Par Latvijas iestāšanos Padomju Sociālistisko Republiku Savienībā**²³⁵ – pamata. Arī vēlāk referendums netika sasaukts. Līdz ar to Latvijas iekļaušana PSRS sastāvā notika pretēji Latvijas Republikas Satversmei, kā arī nenoskaidrojot Latvijas tautas viedokli.

Iepriekš minēto apsvērumu dēļ jau minētajā 1990. gada 4. maija Deklarācijā Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu Latvijas Saeimas 1940. gada 21. jūlijā pieņemtā deklarācija Par Latvijas iestāšanos PSRS sastāvā pasludināta par spēkā neesošu kopš pieņemšanas brīža (2. punkts).²³⁶

3.3. Starptautisko strīdu mierīgas risināšanas principa pārkāpšana

3.3.1. Starptautisko strīdu mierīgas risināšanas princips

Strīdu mierīgas risināšanas princips ieņem centrālo vietu starptautiskajās tiesībās un starptautiskajās attiecībās.²³⁷ Ideja par strīdu mierīgu risinājumu kā normatīvs jēdziens sāka attīstīties kopš 1648. gada Vestfālenes miera līguma, kaut arī tās pirmsākumi ir daudz senāki.²³⁸

²³² Šilde A. Vai Latvija var izstāties no Padomju Savienības (Ar Latvijas un Krievijas mierlīguma tekstu pielikumā). Munster (Westf.): ATLANTAS APGĀDS, 1967, 22. lpp.

²³³ Ibid.

²³⁴ Latvijas Republikas Satversme: LR likums. Pieejams: http://www.likumi.lv/doc.php?mode=DOC&id=57980&version_date=21.03.1933 (21.03.1933. likuma redakcijā) [aplūkots 2009. gada 4. septembrī].

²³⁵ Декларация Народного Сайма Латвии о вхождении Латвии в состав Союза Советских Социалистических Республик, 21.07.1940. Книга: Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией: Август 1939 г. – август 1940 г. Москва: Международные отношения, 1990, с. 477.

²³⁶ Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu: LR Augstākās Padomes 1990. gada 4. maija deklarācija. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1990. 17. maijs, nr. 20.

²³⁷ Merrills J. The Means of Dispute Settlement. Book: International Law. Ed. by M. D. Evans. New York: Oxford University Press, 2033, p. 529.

²³⁸ Malanczuk P. Akehurst's Modern Introduction to International Law. 7th revised edition. London, New York: Routledge, 1997, p. 20.

Jāatzīmē, ka ne visi apskatāmā laika juristi lietoja jēdzienu „strīds”. Tā, piemēram, L. Openheims lietoja jēdzienu „domstarpības” (angļu val. – *differences*), iedalot tās tiesiskajās (rodas no valsts darbības, par kuru ir jānes atbildība) un politiskajās (politisko interešu konflikta rezultāts), kaut arī piebilstot, ka praksē reizēm ir grūti tās norobežot.²³⁹ Savukārt F. Martenss pieturējās pie jēdziena „sadursme” (krievu val. – *столкновение*), minot, ka strīdus var atrisināt divējādi, proti – pilnīgi miermīlīgi (diplomātiskās attiecības, labie pakalpojumi, starpniecība un šķīrējtiesa) un mazāk miermīlīgi (retorsijas, represālijas, embargo, miermīlīgā blokāde).²⁴⁰

Tomēr nozīmīgākajos starptautiskajos līgumos un citos dokumentos tika lietots vienots jēdziens „strīds”, kurš tiks lietots arī šajā promocijas darbā. 1924. gadā Pastāvīgā starptautiskā tiesa *Mavrommatis Palestine Concessions lietā* sniedza **strīda** definīciju, nosakot, ka tā ir „domstarpība par likumu vai faktu, tiesisko skatpunktu vai interešu konflikts starp divām personām”²⁴¹.

Kaut arī starptautiskās tiesības neuzliek valstīm pienākumu obligātā kārtā risināt strīdu,²⁴² taču, ja valstis ir nolēmušās to atrisināt, tad vienīgi mierīgiem līdzekļiem. Kā norāda F. Martenss, **pašas valsts interesēs** pirms vērsšanās pie vardarbīgiem līdzekļiem tomēr izvēlēties miermīlīgus, mazāk vardarbīgus un bīstamus līdzekļus, jo karš ir pēdējais un galējais pārkāpto tiesību atjaunošanas un nosprausto mērķu sasniegšanas veids.²⁴³

Dažādi alternatīvi diplomātiski un tiesiski strīdu risināšanas līdzekļi pirmo reizi kodificēti 1899. gada 29. jūlija un 1907. gada 18. oktobra Hāgas konvencijā (I) **Par starptautisko strīdu mierīgu risināšanu**,²⁴⁴ kaut arī līdz 1899. gadam šie līdzekļi nebija jauni.²⁴⁵ Konvenciju 2. pantā piedāvāti šādi „nopietnu domstarpību un konfliktu” risināšanas līdzekļi: labie pakalpojumi, mediācija, starptautiskā izmeklēšanas komisija, starptautiskā šķīrējtiesa, kā arī paredzēja Pastāvīgās Šķīrējtiesas dibināšanu.²⁴⁶

Krievijas impērija bija viena no Hāgas konvenciju (I) dalībniecēm. Arī vēlāk, kad PSRS valdība pārskatīja Krievijas impērijas noslēgtos līgumus, Hāgas konvencijas (I) tika paturētas spēkā,

²³⁹ Oppenheim L. *International Law: A Treatise*. Vol. II. Disputes, War and Neutrality. 2nd edition. New York, Bombay, Calcutta: Longmans, Green, and Co., 1912, p. 3.

²⁴⁰ Мартенс Ф. *Современное международное право цивилизованных народов*. Т. 2. Санкт-Петербург: Типография Министерства путей сообщения (А. Бенке), 1883, с. 439.

²⁴¹ Pastāvīgās starptautiskās tiesas spriedums lietā: *Mavrommatis Palestine Concessions case*, P.C.I.J. Series A, no. 2, 1924, p. 11.

²⁴² Brownlie J. *Principles of Public International Law*. 6th edition. New York: Oxford University Press, 2003, p. 671.

²⁴³ Мартенс Ф., *ibid.*, с. 438.

²⁴⁴ Petersmann E. U. *The Doha Development Round Negotiations on Improvement and Clarifications of the Dispute Settlement Understanding 2001–2003: An Overview*. Book: *The WTO Dispute Settlement System, 1995–2003*. Ed. by F. Ortino, E. U. Petersmann. The Hague: Kluwer Law International, 2004, p. 5.

²⁴⁵ Blix H. *International Law Relating to Disarmament and Arms Control with Special Focus on Verification and Compliance: Revised Report Prepared for the Centennial of the First International Peace Conference*. Book: *Centennial of the First International Peace Conference: Reports & Conclusions*. Ed. by F. Kalshoven. The Hague: Kluwer Law International, 2000, p. 46.

²⁴⁶ Hague Convention (I) For the Pacific Settlement of International Disputes (1899), (1907). Electronic resource: *International Humanitarian Law*. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

kā arī saglabāta dalība Pastāvīgajā Šķīrējtiesā. Tādējādi šo konvenciju ievērošana kļuva par visnenāk PSRS pienākumu strīdu risināšanas jomā.²⁴⁷

Strīdu risināšanas mehānismi vēlāk attīstījās tikai pēc Pirmā pasaules kara.²⁴⁸ Pirmkārt, 1919. gadā tika nodibināta Tautu Savienība, kurai 1921. gada 22. septembrī²⁴⁹ bija pievienojusies arī Latvija. PSRS pievienojās Tautu Savienībai 1934. gada 18. septembrī, taču 1939. gada 14. decembrī tika izslēgta no tās sakarā ar karu pret Somiju.

Otrkārt, kā viena no Tautu Savienības pamatinstitūcijām 1920. gadā bija nodibināta Pastāvīgā starptautiskā tiesa. Saskaņā ar Tautu Savienības Statūtu 14. pantu tiesai bija paredzēts nodot „jebkurus starptautiska rakstura strīdus”²⁵⁰. Pie tam Statūtos arī bija nostiprināts strīdu miermīlīgas risināšanas princips: starptautiskais strīds bija jānodod šķīrējtiesai vai tiesai, ja strīda risināšana diplomātiskā ceļā izrādījās neapmierinoša (13. pants).²⁵¹ Turklāt saskaņā ar Tautu Savienības Statūtu 13. panta otro daļu,²⁵² kā arī 1920. gada 16. decembra Pastāvīgās starptautiskās tiesas Statūtu 36. pantu²⁵³ šķīrējtiesai vai tiesai varēja nodot strīdus saistībā ar līguma iztulkošanu, saistībā ar jebkuru starptautisko tiesību jautājumu, saistībā ar jebkuru starptautiskā pienākuma pārkāpšanas faktu vai reparācijas piemērošanu par minēto pārkāpumu. Bez tam Tautu Savienības Statūtos (17. pants) bija paredzēta iespēja atrisināt strīdu, kura puse vai puses nav Tautu Savienības dalībvalstis.²⁵⁴ Līdz ar to pat brīdī, kad PSRS pieteica Latvijai ultimātu, PSRS vairs nebija Tautu Savienības dalībniece, tai bija iespēja izmantot Tautu Savienības Statūtos noteiktos vispārējos strīdu risināšanas līdzekļus, jo, kā noteikts Statūtu 11. panta pirmajā daļā, jebkurš karš vai kara draudi attiecas uz visu Savienību kopumā.²⁵⁵

Treškārt, 1928. gada 27. augustā Tautu Savienības ietvaros starp 63 valstīm, to skaitā PSRS un Latvija, noslēdza **Līgumu par kara pielietošanas nosodīšanu un atsacīšanos no tā starptautisko strīdu izšķiršanā (Līgums par atteikšanos no kara kā nacionālās politikas līdzekļa)**, ko dēvē par **Kelloga–Briāna** paktu jeb Parīzes paktu. Arī šajā līgumā (2. pants) nostiprināts nosacījums, kas prasa miermīlīgu strīdu noregulēšanu: „Augstās Līdzējas Puses atzīst,

²⁴⁷ Shinkaretskaya G. Prospects for Juridical and Arbitral Procedures for the Soviet Union. Book: The Peaceful Settlement of International Disputes in Europe: Future Prospects. Ed. by D. Bardonnnet, 1992, p. 458.

²⁴⁸ Bothe M. The Various Dispute Settlement Procedures – General International Law and OSCE Practice. Book: The OSCE in the Maintenance of Peace and Security: Conflict Prevention, Crisis Management and Peaceful Settlement of Disputes. Ed. by M. Bothe, N. Ronzitti, A. Rosas. The Hague: Kluwer Law International, 1997, p. 367.

²⁴⁹ Zīle Z. L. A Baltic Presence at the League of Nations. Book: The Baltic States at Historical Crossroads: Political, Economic, and Legal Problems in the Context of International Cooperation on the Doorstep of the 21st Century: A Collection of Scholarly Articles. Ed. by T. Jundzis. Riga: Academy of Sciences of Latvia, 1998, p. 406. Kā atzīmē Z. L. Zīle, pirmo reizi Latvija bija pieteikusies dalībai Tautu Savienībā vēl 1920. gada 14. maijā, taču balsu trūkuma dēļ netika uzņemta.

²⁵⁰ Covenant of the League of Nations (1919). 13 A.J.I.L. 128 (1919), 2 Bevens 48, 1 Hudson 1.

²⁵¹ Ibid.

²⁵² Ibid.

²⁵³ Statute of the Permanent Court of International Justice (1920). P.C.I.J., Series D, no. 1 (2nd edn), 7, UKTS 23 (1923), Cmd 1981, 1 Hudson 530, 6 L.N.T.S. 380.

²⁵⁴ Covenant of the League of Nations (1919). 13 A.J.I.L. 128 (1919), 2 Bevens 48, 1 Hudson 1.

²⁵⁵ Ibid.

ka visu to strīdu un konfliktu nokārtošana vai izšķiršana, kas varētu rasties viņu starpā, neatkarīgi no to rakstura vai izcelšanās, nav meklējama citādi kā *vienīgi miera līdzekļiem* [V.S.].²⁵⁶

3.3.2. Starptautisko strīdu mierīgas risināšanas principa nostiprināšana PSRS–Latvijas divpusējos līgumos

Līdzās minētiem daudzpusējiem strīdu risināšanas līgumiem bija noslēgti arī divpusēji līgumi, kas regulēja strīdu risināšanas kārtību. Šādi līgumi bija noslēgti arī Latvijas un PSRS starpā. Tā, piemēram, Neuzbrukšanas līguma 4. pantā noteikts, ka „Augstās līdzējas puses apņemas visus strīda jautājumus neatkarīgi no to rakstura un izcelšanās, kuri rastos viņu starpā pēc šā līguma parakstīšanas un kurus nevarētu piemērotā laikā izšķirt *parastā diplomātiskā kārtībā*, nokārtot *izlīgšanas ceļā jauktā izlīgšanas komisijā*, kuras sastāvs, tiesības un darbība noteicami sevišķā konvencijā, ko abas puses apņemas noslēgt cik iespējams drīzā laikā un kas stāsies spēkā vienā laikā ar šo līgumu [V.S.].²⁵⁷

Vēl vairāk – Neuzbrukšanas līguma papildinājumā 1932. gada 18. jūnijā Latvija un PSRS noslēdza **Konvenciju par izlīgšanas kārtību**. Saskaņā ar šo konvenciju domstarpības, kuras neizdodas izšķirt diplomātiskā ceļā, bija nododamas īpašai izlīgšanas komisijai, kuru sastāda divi pārstāvji no katras valsts.²⁵⁸ It īpaši šis noteikums attiecās uz jebkādiem strīdiem par līgumu izpildīšanu (1. pants).²⁵⁹

Nebūs lieki atsaukties arī uz 1917. gada 26. oktobra Dekrētu par mieru, kurā bija nostiprināti PSRS ārpolitikas pamatprincipi. Šajā dokumentā ar daudzsološo nosaukumu PSRS aicināja „visas karojošās tautas un to valdības nekavējoties uzsākt pārrunas par taisnīgu demokrātisku mieru”²⁶⁰.

Līdz ar to, ja PSRS uzskatīja, ka Latvija ir pārkāpusi Savstarpējās palīdzības paktu, tad tai *gan saskaņā ar starptautiskajām tiesībām, gan saskaņā ar savām nacionālajām tiesībām* bija jārisina savas pretenzijas pret Latviju *mierīgā ceļā*. Taču PSRS izvēlējās pretēju ceļu. Kā pareizi

²⁵⁶ Līgums par kara pielietošanas nosodīšanu un atsacīšanos no tā starptautisko strīdu izšķiršanā, 27.08.1928. Valdības Vēstnesis, 1929. 14. februāris, nr. 37, 2.–3. lpp. Līgums stājās spēkā 24.07.1929. Latvija ratificēja līgumu 12.02.1929., attiecībā uz Latviju protokols spēkā ar 25.07.1929.

²⁵⁷ Latvijas un Padomju Sociālistisko Republiku Savienības neuzbrukšanas līgums, 05.02.1932. Valdības Vēstnesis, 1932. 5. jūlijs, nr. 146, 2. lpp.

²⁵⁸ Vakar parakstīja Latvijas–SPRS konvenciju par izlīgšanas kārtību. Latvijas Kareivis, 1932. 19. jūnijs, nr. 136, 1. lpp.

²⁵⁹ Lēbers D. A. Latvijas valsts bojāeja 1940. gadā. Starptautiski tiesiskie aspekti. Grām.: Latvijas valsts atjaunošana. 1986.–1998.: autoru veltījums Latvijas Republikas proklamēšanas 80. gadadienai. Rīga: Latvijas Universitātes žurnāla „Latvijas Vēsture” fonds, 1998, 12. lpp.

²⁶⁰ Декрет II Всероссийского Съезда Советов о мире, 26.10.(08.11.)1917. Книга: Декреты Советской власти. В 12 т. Т. 1. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва: Политиздат, 1957, с. 12–16.

norādījis L. Oppenheims, ultimāta pieteikšana bez centieniem iepriekš atrisināt nesaskaņas mierīgiem līdzekļiem ir atzīstama par starptautisko tiesību pārkāpumu.²⁶¹

3.4. Neitralitātes tiesību pārkāpšana

3.4.1. Neitralitātes tiesības

Valsts neitralitāte ir kādas valsts tiesisks pagaidu stāvoklis attiecībā uz konfliktu starp divām vai vairākām valstīm. Neitralitāte izpaužas kā atturēšanās no tiešas dalības karā, nesniedzot palīdzību nevienai karojošai pusei.²⁶²

Neitralitātes tiesiskais saturs sāka attīstīties viduslaikos, kad neitralitātes ideju vēl apšaubīja, līdz mūsdienām caur deviņpadsmito gadsimtu, kad centās kodificēt neitralitātes tiesības.²⁶³ Pirms Otrā pasaules kara neitralitātes tiesību būtiskākās sadaļas kodificēja šādos dokumentos, tādēļ neitralitātes tiesību pamatnoteikumi kļuva saistoši visām valstīm kā starptautiskās paražu tiesības²⁶⁴:

- 1856. gada 16. aprīļa **Parīzes deklarācija par jūras karu**;²⁶⁵
- 1899. gada 29. jūlija Hāgas konvencija (II) **Par sauszemes kara tiesībām un paražām**²⁶⁶ un tās pielikums: **Noteikumi attiecībā uz sauszemes kara tiesībām un paražām**,²⁶⁷
- 1907. gada 18. oktobra Hāgas konvencija (IV) **Par sauszemes kara tiesībām un paražām**²⁶⁸ un tās pielikums: **Noteikumi attiecībā uz sauszemes kara tiesībām un paražām**²⁶⁹ (turpmāk – Hāgas noteikumi);
- 1907. gada 18. oktobra Hāgas konvencija (V) **Par neitrālo valstu un personu tiesībām un pienākumiem sauszemes karā**,²⁷⁰

²⁶¹ Oppenheim L. *International Law: A Treatise*. Vol. II. Disputes, War and Neutrality. 7th edition. Great Britain: Longmans, 1952, p. 296.

²⁶² Osmanczyk E. J. *Encyclopedia of the United Nations and International Agreements*. Vol. 3. N to S. New York, London: Routledge, 2003, p. 1547.

²⁶³ Bridgeman T. The Law of Neutrality and the Conflict with Al Qaeda. *New York University Law Review*, October 2010, Vol. 85, no. 4, p. 1197.

²⁶⁴ *The Handbook of International Humanitarian Law*. Ed. by D. Fleck. 2nd edition. New York: Oxford University Press, 2008, pp. 573–574.

²⁶⁵ Declaration of Paris (1856). Pieejams: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/decparis.asp [aplūkots 2012. gada 5. oktobrī].

²⁶⁶ Hague Convention (II) with Respect to the Laws and Custom of War on Land (1899). Electronic resource: *International Humanitarian Law*. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

²⁶⁷ Annex to the Convention: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land (1899). Electronic resource: *International Humanitarian Law*. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

²⁶⁸ Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land (1907). 36 Stat. 2277, T.S. No. 539; Electronic resource: *International Humanitarian Law*. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998. Konvencija stājās spēkā 26.01.1910.

²⁶⁹ Annex to the Convention: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land (1907). Electronic resource: *International Humanitarian Law*. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

- 1907. gada 18. oktobra Hāgas konvencija (XIII) **Par neitrālo valstu tiesībām un pienākumiem jūras karā.**²⁷¹

S. C. Neff (*Neff*) atsaucas arī uz 1909. gada 26. februāra Londonas deklarāciju, atzīmējot, ka tai bija liela nozīme. Deklarācija noslēgta desmit galveno jūras valstu starpā, arī ar Krievijas impēriju, un tā paredzēja tādu jautājumu risinājumu, kurus nerisināja 1907. gada Hāgas konvencija (XIII). Diemžēl Londonas deklarācija nestājās spēkā, jo Lielbritānija atteicās to ratificēt.²⁷²

3.4.2. Latvijas neitralitāte

Jebkuru valsti, kura nepiesaka karu un paliek neitrāla, kamēr neizvēlas kļūt par karojošo pusi vai kā citādi piedalīties kara darbībās, uzskata par neitrālu.²⁷³ Neitrālai valstij nav nepieciešams īpaši proklamēt vai publiski deklarēt savu neitralitāti.²⁷⁴ Taču valsts var izšķirties par labu neitralitātes deklarēšanai, lai nepieļautu savu iestāžu un subjektu rīcību pretēji pasludinātajam neitralitātes statusam,²⁷⁵ kā arī darītu zināmu citām valstīm savu izvēli.

Pastāv viedoklis, ka Latvija bija deklarējusi savu neitralitāti attiecībā uz PSRS, bet PSRS – attiecībā uz Latviju 1932. gadā noslēgtajā Neuzbrukšanas līgumā. Līgumslēdzējas puses apņēmas atturēties no jebkāda uzbrukuma vai varas darbiem, neatkarīgi no tā vai tāds uzbrukums vai varas akts notiktu atsevišķi vai kopā ar citām valstīm, piesakot vai nepiesakot karu (1. pants).²⁷⁶

Interesanti atzīmēt, ka atšķirībā no Latvijas un Padomju Krievijas Miera līguma 1920. gada miera līgumos starp Krieviju, Igauniju, Lietuvu un Somiju, Krievija bija apņēmusies atzīt šo valstu pastāvīgu neitralitāti, ja tā tiks starptautiski atzīta, un sniegt garantijas šādas neitralitātes saglabāšanai.²⁷⁷

Vēl vairāk – 1938. gada 21. decembrī Latvija pieņēma **Likumu par neitralitātes noteikumiem**, kas saskaņā ar 1939. gada 1. septembra **Latvijas neitralitātes deklarāciju** stājās spēkā deklarācijas pieņemšanas dienā. Saskaņā ar šo deklarāciju Latvija pasludināja, ka karā, kas

²⁷⁰ Hague Convention (V) Respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land (1907). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

²⁷¹ Hague Convention (XIII) Concerning the Rights and Duties of Neutral Powers in Naval War (1907). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

²⁷² Neff S. C. Neutrality. Book: The Harvard Research in International Law: Contemporary Analysis and Appraisal. Ed. by J. P. Grant, J. C. Barker. [B.v.]: Fred B. Rothman & Co., 2007, pp. 381–382.

²⁷³ Bridgeman T. The Law of Neutrality and the Conflict with Al Qaeda. New York University Law Review, October 2010, Vol. 85, no. 4, p. 1198.

²⁷⁴ Baker Sh. Halleck's International Law, or Rules Regulating the Intercourse of States in Peace and War. Vol. 2. 3rd edition. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd., [B.g.], pp. 141–142.

²⁷⁵ Oppenheim L. International Law: A Treatise. Vol. I. Peace. 2nd edition. New York, Bombay, Calcutta: Longmans, Green and Co., 1912, p. 374.

²⁷⁶ Latvijas un Padomju Sociālistisko Republiku Savienības neuzbrukšanas līgums, 05.02.1932. Valdības Vēstnesis, 1932. 5. jūlijs, nr. 146, 2. lpp.

²⁷⁷ Neitralitāte, neutralizācija un Baltijas valstis. Brīvā Zeme, 1936. 2. novembris, nr. 249, 2. lpp.

izcēlies starp ārvalstīm, attiecīgi Vāciju un Poliju, tā ievēros „stingru neitralitāti”.²⁷⁸ Pastāv viedoklis, ka Latvijas Ministru prezidents K. Ulmanis pieņēma neitralitātes deklarāciju tieši tādēļ, lai aizsargātu Latviju sakarā ar Molotova–Ribentropa pakta noslēgšanu starp PSRS un Vāciju.²⁷⁹

Sakarā ar to, ka praktiski uzreiz karā pret Vāciju iesaistījās arī Anglija un Francija, jau 3. septembrī, Latvijas valdība vērsās „pie visiem pilsoņiem ar dedzīgu aicinājumu vienprātīgi un apzinīgi atbalstīt Valsts Prezidenta noteikto neitralitātes politiku, kurai valdība sekos visās darbības nozarēs”²⁸⁰.

Kā jau minēts,²⁸¹ Baltijas valstu ārlietu ministru konferencēs 1939. gada decembrī un 1940. gada martā panāca vienošanos kara gadījumā ievērot neitralitāti, balstītu uz tā saucamiem Stokholmas neitrālo valstu principiem. 1938. gada 27. maijā šos principus pasludināja Dānija, Somija, Islande, Norvēģija un Zviedrija. Turklāt pēdējā minētajā konferencē Baltijas valstis apstiprināja neitralitātes politikas pareizību.²⁸²

3.4.3. Neitrālo un citu valstu tiesības un pienākumi

Neitralitātes tiesības nosaka neitrālo valstu, kā arī citu valstu tiesības un pienākumus. Ja viens no neitrālās valsts galvenajiem pienākumiem ir atturēšanās no dalības karā, tad citu valstu pienākums ir respektēt neitrālo valstu teritoriālo neaizskaramību un suverenitāti (Hāgas konvencijas (V) 1. pants,²⁸³ Hāgas konvencijas (XIII) 1. pants²⁸⁴).

Ievedot Latvijas valsts teritorijā karaspēku un izvietojot karabāzes, PSRS pārkāpa Latvijas kā neitrālas valsts teritoriālo neaizskaramību un suverenitāti. Kaut arī aizliegums ievest karaspēku neitrālas valsts teritorijā saskaņā ar Hāgas konvencijas (V) 2. pantu gulstas tikai uz karojošām pusēm, jāatzīmē sekojošais. Kā liecina PSRS dokumenti, kuri tika sagatavoti saistībā ar Savstarpējās palīdzības pakta realizāciju un Latvijas okupācijas organizēšanu, PSRS nodrošināja

²⁷⁸ Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B. i.], 1995, 83.–84. lpp.

²⁷⁹ Urbanovičs J., Jurgens I., Paiders J. Nākotnes melnraksti: Latvija 1934.–1941. Rīga: Izdevējs „Baltijas forums”, 2011, 84. lpp.

²⁸⁰ No Latvijas Ministru kabineta 1939. gada 3. septembra sēdes protokola nr. 6, 03.09.1939. // Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B. i.], 1995, 86. lpp.

²⁸¹ Sk.: promocijas darba 2. nodaļas II apakšnodaļas 2.3. punkts.

²⁸² Osmanczyk E. J. Encyclopedia of the United Nations and International Agreements. Vol. 1. A to F. New York, London: Routledge, 2003, p. 166; Osmanczyk E. J. Encyclopedia of the United Nations and International Agreements. Vol. 3. N to S. New York, London: Routledge, 2003, p. 1548.

²⁸³ Hague Convention (V) Respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land (1907). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

²⁸⁴ Hague Convention (XIII) Concerning the Rights and Duties of Neutral Powers in Naval War (1907). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

sevi ar „milzīgu stratēģisku telpu robežu aizsardzībai”²⁸⁵. PSRS ieguva aizsardzību no Baltijas jūras puses un attālināja valsts ziemeļrietumu robežu par 200–300 un pat līdz 500 kilometriem. Tas nepārprotami liecina par to, ka PSRS ļoti rūpīgi gatavojās karam ar Vāciju, izmantojot šim mērķim Latvijas valsts teritoriju un sagatavojot to nākamām karadarbībām. Ne velti jau 1940. gada 17. jūnijā PSRS aizsardzības tautas komisārs S. Timošenko ziņoja J. Staļinam un ārlietu tautas komisāram V. Molotovam par nepieciešamību ieņemto Baltijas valstu teritorijā nekavējoties izveidot Baltijas kara apgabalu un sagatavot šo teritoriju „kā karadarbības lauku”.²⁸⁶

Turklāt vēl 1940. gada 16. maijā vienā no galvenajiem PSRS laikrakstiem *Izvestija* publicēts raksts, kurā atzīmēts, ka „mazo valstu neitralitāte, ko [šīs valstis. – V.S.] nav spējīgas aizsargāt, ir *tīra fantāzija*. Tāpēc ir nelielas iespējas šīm mazām valstīm izdzīvot un saglabāt savu neatkarību”²⁸⁷. Tādējādi *Izvestija* atmaskoja PSRS pozīciju un skatījumu uz Latvijas valsts neitralitāti.

Vienlaikus jāpatur prātā, ka PSRS plānoja reālu karadarbību pret Latviju, gadījumā ja tā atteiksies pieņemt ultimātu. Sakarā ar to PSRS aizsardzības tautas komisārs 1940. gada 9. jūnijā izdeva **direktīvu** nr. 02622 īstenot Latvijas **jūras un gaisa blokādi**. Šīs operācijas rezultātā bloķēja Rīgas līci, pārtrauca jūras satiksmi starp Baltijas valstīm un Latvijas kara gaisakuģu lidojumus uz Somiju un Zviedriju, sagrāba visus Latvijai piederošus un tās teritorijā esošus kuģus.²⁸⁸ F. Martens atzīmē, ka neitrālie kuģi ir neitrālās teritorijas daļa, tāpēc tie ir tikpat neaizskarami kā neitrāla valsts.²⁸⁹

3.4.4. Neitralitātes tiesību izbeigšanās

Neitralitātes tiesības stājas spēkā ar kara sākumu un izbeidzas līdz ar kara beigām. Taču tās var izbeigt arī citā laikā un uz citiem pamatiem, piemēram, ar iesaistīšanos karā, sakarā ar neitrālās valsts bezspēcību prasīt karojošai pusei cienīt savas tiesības utt.²⁹⁰

Var piekrist apgalvojumam, ka „Ar Savstarpējā[s] palīdzības pakta noslēgšanu Latvija zaudēja savu neitralitāti [V.S.]”²⁹¹, kaut arī „Latvijas valdība politisko apsvērumu dēļ atteicās atzīt

²⁸⁵ Кантор Ю. Прибалтика: война без правил (1939–1945). Санкт-Петербург: ООО «Журнал “Звезда”», 2011, с. 39.

²⁸⁶ Докладная записка № 390-сс Наркома обороны СССР Тимошенко Генеральному секретарю Коммунистической партии СССР Иосифу Сталину и Наркому иностранных дел Вячеславу Молотову, 17.06.1940 // Мялскоо Л. Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940 – 1991 гг. и после 1991 г.: Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве. Пер. с англ. А. Крашевского. Тарту: Tartu University Press, 2005, с. 369–370.

²⁸⁷ Plakans A. A Concise History of the Baltic States. New York: Cambridge University Press, 2011, p. 341.

²⁸⁸ Мялскоо Л., *ibid.*, с. 367–368.

²⁸⁹ Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. 2. Санкт-Петербург: Типография Министерства путей сообщения (А. Бенке), 1883, с. 555.

²⁹⁰ *Ibid.*, с. 563.

šo faktu un centās ar juridiskiem argumentiem pamatot neitrālā statusa turpmāko esamību²⁹². Tā, piemēram, Baltijas valstu ārlietu ministri 1939. gada 7.–8. decembra konferencē nāca klajā ar paziņojumu, ka Savstarpējās palīdzības pakts nav klajā pretrunā ar neitralitātes politiku.²⁹³ Acīmredzot šādi tika secināts, ārlietu ministriem neapzinoties Savstarpējās palīdzības pakta īsto nozīmi, kādu tam bija iecerējusi PSRS.

Taču Latvija nevar būt vainojama neitralitātes zaudēšanā. Līdz okupācijai Latvija labticīgi izmantoja savas neitrālās valsts tiesības. Pierādījumu tam, ka Latvija būtu pārkāpusi savus neitrālās valsts pienākumus, nav. Latvijai varētu pārnest tāda pienākuma nepildīšanu, kas ietverts 1907. gada Hāgas konvencijas (V) 5. pantā, proti: aizsargāt savu neitralitāti un nepieļaut savā teritorijā savas neitralitātes pārkāpšanu,²⁹⁴ protams, ievērojot kara aizlieguma principu. Taču pēc vispārējā noteikuma neitrālu valsti var apsūdzēt tikai tādos neitralitātes pārkāpumos, kurus tā ir veikusi **apzināti**.²⁹⁵ Ņemot vērā starptautisko situāciju 1939.–1940. gadā, kļūst skaidrs, ka Latvijai nebija iespējams veiksmīgi aizstāvēt savu neitralitāti. „Neitrālai valstij noteikti nav pienākuma iznīcināt sevi”²⁹⁶, aizsargājot savu neitralitāti par jebkuru cenu.

Tomēr jāpiebilst, ka Latvija varētu kaut iesniegt PSRS protestu par neitralitātes neievērošanu, kā, piemēram, to izdarīja Dānija, līdzīgā situācijā 1940. gada aprīlī iesniedzot protesta notu Vācijai par savas teritorijas okupāciju un neitralitātes neievērošanu.²⁹⁷

3.5. Spēka lietošanas un tā draudu aizliegums, agresija

Sākotnēji starptautiskās tiesības regulēja tikai kara vešanas metodes un līdzekļus, t.i., *jus in bello*²⁹⁸ (no latīņu val. – kara likumi), bet ne tiesības uzsākt karu kā tādu, t.i., *jus ad bellum*²⁹⁹ (no

²⁹¹ Kangeris K. Latvijas okupācija: starptautiski tiesiskie aspekti. Grām.: Otrais pasaules karš un Latvija: Notikumi un sekas. 20. gadsimta 40.–60. gadi. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2011. gada pētījumi un zinātniskās konferences „Latvijas armijas iznīcināšana, 1940.–1941. gads” referāti, 2011. gada 14. jūnijs, Litene. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 27. sēj. Rīga: Zinātne, 2011, 51. lpp.

²⁹² Ķeruss J. Latvijas neitralitāte Otrā pasaules kara sākumā: priekšstati un realitāte. Grām.: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences „Baltija Otrajā pasaules karā (1939–1945)” materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 24. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009, 307. lpp.

²⁹³ Кантор Ю. Прибалтика: война без правил (1939–1945). Санкт-Петербург: ООО «Журнал “Звезда”», 2011, с. 44.

²⁹⁴ Hague Convention (V) Respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land (1907). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

²⁹⁵ Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. 2. Санкт-Петербург: Типография Министерства путей сообщения (А. Бенке), 1883, с. 563.

²⁹⁶ The Handbook of International Humanitarian Law. Ed. by D. Fleck. 2nd edition. New York: Oxford University Press, 2008, p. 583.

²⁹⁷ Lēbers D.A. Latvijas valsts bojāeja 1940. gadā. Starptautiski tiesiskie aspekti. Grām.: Latvijas valsts atjaunošana. 1986.–1998.: autoru veltījums Latvijas Republikas proklamēšanas 80. gadadienai. Rīga: Latvijas Universitātes žurnāla „Latvijas Vēsture” fonds, 1998, 15. lpp.

²⁹⁸ *Jus in bello* (latīņu val.) – šo jēdzienu parasti izmantoja agrāk, lai apzīmētu kara likumu un paražu kopumu un nošķirtu no *jus ad bellum*, bet pašlaik kā kara tiesības vai starptautiskās humanitārās tiesības. Sk.: Encyclopedic

latīņu val. – tiesības uz karu).³⁰⁰ Pirms 1789.–1793. gada Lielās franču revolūcijas karu uzskatīja par suverenitātes atribūtu. Valsts, kura uzsāka karu, bija vienīgais tiesnesis, kas lēma par kara uzsākšanas iemesliem.³⁰¹ Savukārt 19. gadsimtā karu izmantoja lielākoties kā strīdu risināšanas līdzekli.³⁰² Situācija sāka mainīties līdz ar 1899. un 1907. gadu, kad pieņēma Hāgas konvenciju (I) Par starptautisko strīdu mierīgu risināšanu.³⁰³

3.5.1. Tautu Savienības mēģinājumi

Pirmā pasaules kara beigas kļuva par iemeslu, lai sauktu pie atbildības personas, kuras ir vainojamas netaisnīgā kara vešanā.³⁰⁴ Kā zināms, Tautu Savienības Statūtus iekļāva 1919. gada 28. jūnija Versaļas līgumā, tādējādi tas bijas pirmais dokuments, kurā nostiprināja valstu pienākumu atturēties no kara.

Tautu Savienības Statūtu preambulā teikts, ka dalībvalstis apņemas „uzņemties dažas saistības *nevērsties pie kara* [V.S.]”³⁰⁵. Savukārt Statūtu 10. pantā minēts, ka „Savienības Dalībnieki apņemas cienīt un sargāt no ārējās *agresijas* visu Savienības Dalībnieku teritoriālo neaizskaramību un pastāvošo politisko neatkarību [V.S.]”³⁰⁶. Taču, kā liecina *travaux préparatoires*³⁰⁷, Statūtu 10. pants tika pakārtots 15. panta 7. punktam, proti – nosacījumam, kas ļāva uzsākt karu, ja Padome nebija spējīga rīkoties.³⁰⁸

Līdz ar to var secināt, ka Tautu Savienības Statūti neaizliedza karu, bet gan noteica konkrētus apstākļus, kad drīkstēja to sākt. Tomēr jāatzīmē, ka jebkuram kara gadījumam bija liela nozīme Tautu Savienībai. Ne velti Statūtu 11. panta 1. daļā nostiprināts, ka „jebkurš *karš vai kara*

Dictionary of International Law. 2nd edition. Ed. by J. P. Grant, C. Barker, Dobbs Ferry, New York: Oceana Publications, Inc., 2004, p. 272.

²⁹⁹ *Jus ad bellum* (latīņu val.) – burtiski, tiesības uzsākt karu, ko suverēni un valdnieki apsvēra saskaņā ar viduslaiku un vēlākām tiesībām, bet pēc tam – tiesiskā vai taisnīgā kara kritērijs; nošķirams no *jus in bello*. Sk.: Encyclopedic Dictionary of International Law. 2nd edition. Ed. by J. P. Grant, C. Barker, Dobbs Ferry, New York: Oceana Publications, Inc., 2004, p. 271.

³⁰⁰ Werle G. Principles of International Criminal Law. 2nd edition. The Hague: T.M.C. Asser Press, 2009, p. 477.

³⁰¹ Bugnion F. Just Wars, Wars of Aggression and International Humanitarian Law. International Review of the Red Cross, September 2002, no. 847, Vol. 84, p. 7.

³⁰² Brownlie J. Principles of Public International Law. 6th edition. New York: Oxford University Press, 2003, p. 697.

³⁰³ Sīkāk sk.: promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.3. punkts.

³⁰⁴ Rosebery M. Defining Aggression: an Analysis of the Existing Approaches and a Proposal. Book: International Crime and Punishment: Selected Issues. Vol. 1. Ed. by Sienho Yee. Lanham, New York, Oxford: University Press of America, 2003, p. 39.

³⁰⁵ Covenant of the League of Nations (1919). 13 A.J.I.L. 128 (1919), 2 Bevens 48, 1 Hudson 1.

³⁰⁶ Ibid.

³⁰⁷ *Travaux préparatoires* (franču val. ‘sagatavošanas darbi’) – materiāli, kurus izmanto vienošanās, statūtu un starptautisko līgumu sagatavošanai; materiāli, kuri veido likumdošanas vēsturi. Sk.: Black’s Law Dictionary. 7th edition. Ed. by B. A. Garner. St. Paul, Minnesota: West Group, 1999, p. 1505.

³⁰⁸ Arend A. C., Beck R. J. International Law & the Use of Force. London, New York: Routledge, 2000, p. 21.

draudi neatkarīgi no tā, vai tas tieši skar kādu Savienības Dalībvalsti, interesē Savienību kopumā, un pēdējai ir jāveic pasākumi, kuri ir spējīgi patiesi pasargāt tautu mieru [V.S.]³⁰⁹.

Tautu Savienībai saskaņā ar Statūtu 17. panta 3. daļu un 16. pantu bija tiesības piemērot dažādas sankcijas. Taču reāli Tautu Savienība piemēroja tikai vienu sankciju pret valstīm, kas pārkāpj Statūtus – izslēgšanu no Tautu Savienības. Respektīvi, ja Tautu Savienība faktiski neizbeigtu savu darbību līdz Otrajam pasaules karam, vienīgais, kas varētu draudēt PSRS par Baltijas valstu okupāciju, būtu izslēgšana no Tautu Savienības. Taču PSRS jau bija izslēgta no Tautu Savienības sakarā ar karu pret Somiju.

Apzinoties trūkumus Statūtos, Tautu Savienība turpināja darbu pie agresīvo karu aizliegšanas. Jau 1923. gada 29. septembrī Savienības Asamblejas Trešā komiteja sagatavoja **Līguma par savstarpējo palīdzību projektu**.³¹⁰ Atbilstoši projekta preambulai agresīvs karš tika pasludināts par starptautisku noziegumu.³¹¹ Taču projektā, tāpat kā Statūtos netika pasludināts, ka visi kari ir agresīvi. Tieši otrādi, karus, kurus sāka ar Padomes vienbalsīgu rekomendāciju, saskaņā ar Pastāvīgās starptautiskās tiesas vai šķīrējtiesas spriedumu, uzskatīja par neagresīviem. Līguma projekts nebija akceptēts un nestājās spēkā.

Ievērojamu mēģinājumu aizpildīt Statūtu „robus”, veica 1924. gada 2. oktobrī, sagatavojot **Starptautisko strīdu mierīgas risināšanas Ženēvas protokolu**.³¹² Tāpat kā iepriekš Līguma par savstarpējo palīdzību projektā, tā arī protokola preambulā agresīvu karu pasludināja par starptautisku noziegumu. Projekta 2. pantā beidzot tika noteikts, ka valstis „nekādā gadījumā” nesāks karu, taču ne bez izņēmumiem: ja ir nepieciešams pretoties agresīvai darbībai un atbilstoši vienojoties ar Padomi vai Asambleju.³¹³ Neraugoties uz to, ka 48 valstis rekomendēja šī protokola ratifikāciju Tautu Savienībā, tā arī nesavāca nepieciešamo ratifikāciju skaitu un tas nestājās spēkā.³¹⁴

Nākamais solis kara aizliegšanas principa nostiprināšanā bija sperts 1925. gada 25. septembrī, Tautu Savienības sestajai asamblejai pieņemot **rezolūciju**, kas noteica, ka agresīvs karš ir starptautisks noziegums.³¹⁵

Savukārt Tautu Savienības astotajā asamblejā 1927. gada 24. septembrī vienbalsīgi atbalstīja Polijas **piedāvājumu** rezolūcijai, kas aizliedz agresīvus karus. Polijas pārstāvis paziņoja,

³⁰⁹ Covenant of the League of Nations (1919). 13 A.J.I.L. 128 (1919), 2 Bevens 48, 1 Hudson 1.

³¹⁰ Stone J. Aggression and World Order. [B.v.]: University of California Press, 1958, p. 30.

³¹¹ Draft Treaty of Mutual Assistance (1923) (excerpt). Book: Crime of Aggression Library: The Travaux Préparatoires of the Crime of Aggression. Ed. by S. Barriga, C. Kress. New York: Cambridge University Press, 2012, p. 119.

³¹² Dinstein Y. War, Aggression, and Self-defence. 5th edition. New York: Cambridge University Press, 2011, p. 84.

³¹³ Protocol for the Pacific Settlement of International Disputes (1924) (excerpt). Book: Crime of Aggression Library: The Travaux Préparatoires of the Crime of Aggression. Ed. by S. Barriga, C. Kress. New York: Cambridge University Press, 2012, pp. 120–121.

³¹⁴ Arend A. C., Beck R. J. International Law & the Use of Force. London, New York: Routledge, 2000, p. 22.

³¹⁵ Boas G. International Law: Contemporary Principles and Perspectives. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing, Inc., 2012, p. 311.

ka piedāvājums pienācīgi neveido tiesību instrumentu, bet tam ir tikai „morāla un izglītojoša” nozīme.³¹⁶

3.5.2. Kelloga–Briāna pakts

Par lūzuma periodu spēka lietošanas tiesiskā regulējuma vēsturē kļuva 1928. gada 27. augusts,³¹⁷ kad tika noslēgts Kelloga–Briāna pakts, kā jau minēts iepriekš³¹⁸.

Kelloga–Briāna pakta 1. pantā nostiprināts nosacījums, kuram atbilstoši „Augstās Līdzējas Puses svinīgi deklarē .., ka tās *nosoda kara pielietošanu starptautisku strīdu risināšanai un atsakās no tā kā nacionālās politikas līdzekļa to savstarpējās attiecībās* [V.S.]”³¹⁹

Tādējādi reizē ar Kelloga–Briāna pakta starptautiskās tiesības progresēja no *jus ad bellum* (no latīņu val. – tiesības karot) līdz *jus contra bellum* (no latīņu val. – tiesības pret karu).³²⁰ Kaut arī pakts vispārēji aizliedza karu, karš palika tiesisks noteiktos gadījumos, piemēram, pašaizsardzības nolūkos.

Kopumā pakts uzlika saistības rekordlielam valstu skaitam – 63 no 67, tādējādi iegūstot gandrīz universālu raksturu.³²¹ Gan PSRS, gan Latvija arī bija pievienojušās Kelloga–Briāna pakta, citu valstu „piemēra pamudinātas” piedalīties „humānos centienos” aizliegt kara uzsākšanu starptautisku strīdu risināšanā. Bez tā, „cenšoties piešķirt agresijas karu aizliegšanas principam *universālo raksturu* [V.S.]”³²², PSRS kļuva par pirmo pakta dalībvalsti, kura to ratificēja. Un tieši PSRS izteica vēlēšanos, lai par pakta dalībvalstīm kļūtu arī Baltijas valstis.

Vēl vairāk 1929. gada 9. februārī pēc PSRS ārlietu tautas komisāra M. Ļitvinova iniciatīvas Igaunija, Latvija, kā arī Polija un Rumānija parakstīja ar PSRS **Austrumu pakta par atteikšanos no kara**,³²³ ko dēvē par „Ļitvinova protokolu” vai Maskavas protokolu. Saskaņā ar šo protokolu Kelloga–Briāna pakts stājās spēkā starp protokolu parakstījušām valstīm vēl pirms tam, kad pakts stājās spēkā starp to sākotnēji parakstījušām valstīm.³²⁴

³¹⁶ Brownlie J. Principles of Public International Law. 6th edition. New York: Oxford University Press, 2003, p. 698.

³¹⁷ Dinstein Y. War, Aggression, and Self-defence. 5th edition. New York: Cambridge University Press, 2011, p. 85.

³¹⁸ Sk.: promocijas darba 2. nodaļas II apakšnodaļas 3.3.1. punkts.

³¹⁹ Līgums par kara pielietošanas nosodīšanu un atsacīšanos no tā starptautisko strīdu izšķiršanā, 27.08.1928. Valdības Vēstnesis, 1929. 14. februāris, nr. 37, 2.–3. lpp.

³²⁰ Dinstein Y., ibid., p. 83.

³²¹ Werle G. Principles of International Criminal Law. 2nd edition. The Hague: T.M.C. Asser Press, 2009, p. 479.

³²² Большая советская энциклопедия. В 30 т. Т. 1. Гл. ред. А. М. Прохоров. Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1969, с. 201.

³²³ Protokols, 09.02.1929. Valdības Vēstnesis, 1929. 28. februāris, nr. 48, 2.–3.lpp. Protokols stājās spēkā 16.03.1929. Attiecībā uz Latviju protokols spēkā no 28.02.1929. Jāpiebilst, ka Lietuva arī pievienojās šim protokolam, taču vēlāk – 1929. gada 5. aprīlī.

³²⁴ Мялскоо Л. Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г.: Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве. Пер. с англ. А. Крашевского. Тарту: Tartu University Press, 2005, с. 120.

Ne visas valstis pievienojās Kelloga–Briāna paktam bez atrunām. Dažas valstis pirms pakta ratificēšanas atrunāja, ka karš pašaizsardzības nolūkos ir likumisks.³²⁵ Savukārt PSRS, pievienojoties Kelloga–Briāna paktam, piebilda, ka „Pēc Padomju valdības viedokļa, jābūt aizliegtiem ne tikai kariem šī vārda formāli juridiskajā iztulkošanā (t.i., paredzotiem „kara pieteikšanu” utt.), bet arī tādas kara darbības, kā, piemēram, *intervence, blokāde, svešas valsts, svešu ostu militārā okupācija* utt. [V.S.]”³²⁶.

Kelloga–Briāna paktam bija liela nozīme. Pakts kļuva par pamatu starptautisko paražu tiesību veidošanai un par valstu prakses pierādījumu laika periodā no 1928. gada līdz 1945. gadam.³²⁷ Šajā periodā valstis bieži atsaucās uz pakta saistībā ar vairākiem konfliktiem, piemēram, starp Ķīnu un PSRS 1929. gadā, Ķīnu un Japānu 1931. gadā, Peru un Ekvadoru 1933. gadā.³²⁸ Kelloga–Briāna pakta pārkāpšanu īpaši atzīmēja arī saistībā ar PSRS karu pret Somiju.³²⁹

3.5.3. Neuzbrukšanas līgumi

20. gadsimta 20. un 30. gados noslēdza aptuveni 70 reģionālos un divpusējos garantiju un neuzbrukšanas līgumus.³³⁰ Arī PSRS un Latvijas starpā tika noslēgts šāds līgums – 1932. gada 5. februāra Neuzbrukšanas līgums. Tā preambulā ietverta atsauce uz Kelloga–Briāna paktu: „vēlēdamies apstiprināt un papildināt savās attiecībās 1928. gada 27. augusta Vispārējo paktu par atteikšanos no kara, kurš neatkarīgi no šā līguma spēkā esamības vai normālās izbeigšanās termiņa vai arī iespējamās pirmstermiņa uzteikšanas, *paliek joprojām spēkā* starp Augstām līdzējām pusēm [V.S.]”³³¹.

Savukārt Neuzbrukšanas līguma 1. pantā nostiprināts aizliegums lietot spēku: „Augstās līdzējas puses savstarpēji apņemas *atturēties no jebkāda uzbrukuma* vienai pret otru, kā arī *no jebkādiem varas darbiem*, kas vērstos *pret otras līdzējas puses teritoriālo integritāti un neaizskaramību vai politisko neatkarību*, neievērojot to, vai tāds uzbrukums vai varas akts notiktu atsevišķi vai kopā ar citām valstīm, *pieteicot vai nepieteicot karu* [V.S.]”³³²

³²⁵ Arend A. C., Beck R. J. *International Law & the Use of Force*. London, New York: Routledge, 2000, p. 23.

³²⁶ Нота народного комиссара иностранных Дел СССР послу Франции в СССР Эрбетту, 31.08.1928. // Документы внешней политики СССР. В 24 т. Т. 11. 1 января – 31 декабря 1928 г. Москва: Политиздат, 1966, с. 496.

³²⁷ Документы внешней политики СССР. В 24 т. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. Москва: Политиздат, 1958, с. 698–699.

³²⁸ Boas G. *International Law: Contemporary Principles and Perspectives*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing, Inc., 2012, p. 312.

³²⁹ Bartman Ch. S. *Lawfare and the Definition of Aggression: What the Soviet Union and Russian Federation Can Teach Us*. Case Western Reserve Journal of International Law, 1 January 2011, Vol. 43, p. 432.

³³⁰ Stone J. *Aggression and World Order*. [B.v.]: University of California Press, 1958, p. 37.

³³¹ Latvijas un Padomju Sociālistisko Republiku Savienības neuzbrukšanas līgums, 05.02.1932. Valdības Vēstnesis, 1932. 5. jūlijs, nr. 146, 2. lpp.

³³² Turpat.

Neuzbrukšanas līgumā nav sniegts jēdziena „varas darbs” skaidrojums. Taču pēc D. A. Lēbera viedokļa, šis jēdziens tulkojams sakarā ar intervencijas aizliegumu, kas ietver ne tikai varas lietošanu, bet arī varas piedraudēšanu.³³³

3.5.4. Konvencija par agresijas definīciju

1933. gada 3. jūlijā PSRS, Latvijas, Igaunijas, Polijas, Somijas, Rumānijas, Turcijas, Irānas un Afganistānas starpā tika noslēgta **Konvencija par agresijas definīciju**,³³⁴ ko dēvē arī par Londonas konvenciju. Ar Lietuvu PSRS divas dienas vēlāk noslēdza citu Konvenciju par agresijas definīciju, taču vienāda satura ar pirmo. Pēc PSRS iniciatīvas konvencijā minēti ne tikai akti, kurus uzskatīja par agresiju, bet arī kuri attaisno agresiju.

Konvencijas preambulā uzsvērta nepieciešamība „vispārējās drošības interesēs pēc iespējas precīzi noteikt agresijas definīciju, lai novērstu jebkādu iegānu tā attaisnošanai” un „iedarbinātu starp .. valstīm precīzus noteikumus, kas nosaka agresiju, turpmāk līdz brīdim, kad pēdējie kļūs par vispārārtzītiem”³³⁵. Konvencijas 1. pantā puses apņēmas „vadīties savās savstarpējās attiecībās ar katru no pārējām [valstīm], sākot ar šīs konvencijas spēkā stāšanās dienu, pēc agresijas definīcijas, kā tā bija paskaidrota Drošības jautājumu komitejā 1933. gada 24. maijā Konferencē par bruņojumu samazināšanu un ierobežošanu Padomju Delegācijas iesniegtā piedāvājuma rezultātā”³³⁶.

Konvencijas 2. pantā nostiprināts, ka par uzbrucēju starptautiskajā konfliktā tiek uzskatīta valsts, kas veiks vienu no šādām darbībām:

„1. Kara pieteikšana citai Valstij;

2. *Sava karaspēka iebrukums*, kaut arī bez kara pieteikšanas, citas Valsts teritorijā;

3. *Savu sauszemes, jūras vai gaisaspēku uzbrukums*, kaut arī bez kara pieteikšanas, citas Valsts teritorijai, kuģiem vai gaisakuģiem;

4. *Citas Valsts krastu vai ostu jūras blokāde* [V.S.]”³³⁷.

L. Melkso (*Mälksoo*) pieļauj, ka jēdziens „uzbrukums” nozīmē karu, bet „iebrukums” – prettiesisku karaspēka ievešanu bez valsts–upura pretošanās (kara) vai piekrišanas.³³⁸

³³³ Lēbers D. A. Latvijas valsts bojāeja 1940. gadā. Starptautiski tiesiskie aspekti. Grām.: Latvijas valsts atjaunošana. 1986.–1998.: autoru veltījums Latvijas Republikas proklamēšanas 80. gadadienai. Rīga: Latvijas Universitātes žurnāla „Latvijas Vēsture” fonds, 1998, 11. lpp.

³³⁴ Convention for the Definition of Aggression (1933). 147 L.N.T.S. 69.

³³⁵ Ibid.

³³⁶ Ibid.

³³⁷ Ibid.

³³⁸ Мьялксосо Л. Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г.: Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве. Пер. с англ. А. Крашевского. Тарту: Tartu University Press, 2005, с. 125.

Bez tam konvencijas 3. pantā pasludināts, ka „Nekāds politiska, militāra, ekonomiska vai cita veida apsvērumš nevar kalpot par aizbildinājumu vai agresijas, kas paredzēta II pantā, attaisnošanu.”³³⁹

Konvencijas 3. pantam pieņēma **Pielikumu**, kurā uzskaitīti šādi nosacījumi, kurus ievērojot, nekāds agresijas akts nevarēja būt attaisnots, proti:

„A. Valsts iekšējais stāvoklis:

piemēram, tās *politiskā*, ekonomiskā vai sociālā iekārta; *trūkumi, kuri pierakstīti tās vadīšanai*; nekārtības, kas izriet no streikiem, revolūcijām, kontrerevolūcijām vai pilsoņu kara.

B. Valsts starptautiskā uzvedība:

piemēram, ārvalsts vai tās pilsoņu *materiālo vai morālo tiesību vai interešu pārkāpums vai pārkāpuma briesmas*; diplomātisko vai ekonomisko attiecību pārtraukšana; ekonomiskā vai finansiālā boikota pasākumi; *strīdi, kas attiecas uz ekonomiskām vai citām saistībām pret ārvalstīm*; pierobežas incidenti, kuri nevar būt uzskatīti par vienu no agresijas gadījumiem, kas minēti 2. pantā [V.S.].³⁴⁰

PSRS piedāvātā agresijas definīcija bija vienīgā atrodama tālaika starptautiskajos līgumos, vismaz tajos līgumos, kur mēģināts sniegt agresijas definīciju.³⁴¹

Tāpat kā Kelloga–Briāna pakta, arī Konvencijas par agresijas definīciju pārkāpšana tika īpaši atzīmēta saistībā ar PSRS karu pret Somiju.³⁴²

3.5.5. ANO Statūti

ANO Statūti kļuva par pirmo starptautisko līgumu vēsturē, kur viennozīmīgi aizliegta spēka lietošana vai tā draudi starptautiskajās attiecībās.³⁴³ ANO Statūtu 2. panta 4. daļā noteikts, ka „Visas dalībvalstis savās starptautiskajās attiecībās atturas no spēka lietošanas vai to draudiem pret jebkuras valsts teritoriālo neaizskaramību vai politisko neatkarību, vai jebkurā citā veidā, kas nav savienojams ar Apvienoto Nāciju mērķiem.”³⁴⁴ Vēlāk ANO Statūtu 2. panta 4. daļa tika nostiprināta kā starptautisko tiesību princips 1970. gada Deklarācijā par starptautisko tiesību principiem.³⁴⁵

³³⁹ Convention for the Definition of Aggression (1933). 147 L.N.T.S. 69.

³⁴⁰ Ibid.

³⁴¹ Rosebery M. Defining Aggression: an Analysis of the Existing Approaches and a Proposal. Book: International Crime and Punishment: Selected Issues. Vol. 1. Ed. by Sienho Yee. Lanham, New York, Oxford: University Press of America, 2003, pp. 40–41.

³⁴² Bartman Ch. S. Lawfare and the Definition of Aggression: What the Soviet Union and Russian Federation Can Teach Us. Case Western Reserve Journal of International Law, 1 January 2011, Vol. 43, p. 432.

³⁴³ Sayapin S. The Definition of the Crime of Aggression for the Purpose of the International Criminal Court: Problems and Perspectives. Journal of Conflict & Security Law, Winter 2008, Vol. 13, no. 3, p. 335.

³⁴⁴ Charter of the United Nations (1945). 1 U.N.T.S. XVI, 59 Stat. 1031, T.S. 993, 3 Bevans 1153.

³⁴⁵ Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation among States in Accordance with the United Nations Charter (1970): U.N. G.A. Res. No. 2625. 25 GAOR Supp. 28 at 121, U.N. Doc. A/8028, c. punkts.

Lai gan ANO Statūti aizliedz spēka lietošanu vai tā draudus, arī tie paredz izņēmumus, piemēram, paš aizsardzības nolūkos.³⁴⁶

3.5.6. PSRS spēka lietošanas draudi un agresija pret Latviju

Kā minēts iepriekš,³⁴⁷ 1940. gada 16. jūnijā PSRS iesniedza Latvijai ultimātu. Vēl pirms tam PSRS uzsāka darbības, kas nodrošinātu viennozīmīgu ultimāta pieņemšanu. Kā minēts promocijas darba 2. nodaļas II apakšnodaļas 3.4.3. punktā, jau 12. jūnijā sākās Latvijas gaisa un jūras blokāde, kuras laikā PSRS sagrāba Latvijas kuģus.³⁴⁸

15. jūnijā notika PSRS robežsargu uzbrukums Latvijas robežsargu III Abrenes bataljona 2. un 3. sardzei, tā saucamais Masļenku incidents, kurā nogalināja četras personas, ievainoja – divas, aizveda 10 robežsargus un 27 privātpersonas.³⁴⁹

15.–16. jūnijā pie PSRS robežas ar Baltijas valstīm bija sakoncentrs karaspēks, kas kopā ar Baltijas valstīs jau esošajiem garnizoniem bija apmēram 435 tūkstoš cilvēku, 8000 ieroču un mīnmetēju, vairāk nekā 5000 tanku un 500 bruņumašīnu.³⁵⁰ Pie tam padomju garnizoni Baltijas valstīs tika turēti kaujas gatavībā.³⁵¹ Ņemot vērā to, ka netika izslēgtas liela mēroga karadarbības, bija izdotas pavēles par hospitāļu tīkla izveidi un apiešanos ar karagūstekņiem. Kopā plānoja saņemt 50–70 tūkstoš gūstekņu. Bija izskatītas Baltijas valstu robežas šķērsošanas iespējas un veikti citi sagatavošanas darbi.³⁵²

³⁴⁶ Gray C. The use of Force and the International Legal Order. Book: International Law. Ed. by M. Evans. New York: Oxford University Press, 2003, p. 599.

³⁴⁷ Sk.: promocijas darba 2. nodaļas I apakšnodaļa.

³⁴⁸ Ciganovs J. Pirmā un otrā padomju okupācija (1940–1941, 1945–1990): sovetizācija un tās sekas. Grām.: Okupācijas režīmi Baltijas valstīs 1940–1991. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences „Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 25. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009, 620. lpp.

³⁴⁹ Latvijas Robežsargu brigādes kapteiņa Holandera telefonogramma Nr. A 11-851 par uzbrukumu Latvijas robežsardzes III Abrenes bataljona 2. sardzes mītnei Masļenkos, 15.06.1940. // Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B. i.], 1995, 334.–335. lpp.; Izmeklēšanas komisijas slēdziens par padomju uzbrukumu Latvijas robežsardzes III Abrenes bataljona 2. un 3. sardzei (Masļenku incidents) 1940. gada 15. jūnijā // Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B. i.], 1995, 378.–379. lpp.

³⁵⁰ Мельтюхов М. И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. Москва: Вече, 2000, с. 199–200. Jāatzīmē, ka 1940. gada vasaras sākumā Sarkanās armijas kontingenta kopējais skaitliskais lielums bez PSRS Baltijas jūras kara flotes Igaunijā un Latvijā jau bija 67 000 vīru, bruņojums – 1065 tanki, 150 bruņumašīnu, 1630 lielgabalu un mīnmetēju, 526 lidmašīnas. Sk. arī: Ciganovs J. Pirmā un otrā padomju okupācija (1940–1941, 1945–1990): sovetizācija un tās sekas. Grām.: Okupācijas režīmi Baltijas valstīs 1940–1991. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences „Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 25. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009, 617. lpp.

³⁵¹ Кантор Ю. Прибалтика: война без правил (1939–1945). Санкт-Петербург: ООО «Журнал “Звезда”», 2011, с. 51.

³⁵² Мельтюхов М. И., *ibid.*, с. 199–200.

Šādu notikumu iespaidā nav brīnums, ka jau dažas stundas pēc ultimāta iesniegšanas Latvijas valdība nolēma piekrist PSRS prasībām un līdz ar to demisionēt. Vēl līdz oficiālās piekāpšanās ultimātam Latvija piekrita PSRS papildu karaspēka ievēšanai. Vienīgais lūgums, ko Latvijas valdība izteica šajā sakarā, bija ultimāta nepublicēšana un karaspēka ievēšanas atlikšana līdz nākamās dienas rītam, jo 16. jūnijā norisinājās Latgales dziesmu svētki, un liels daudzums pilsoņu, kas naktī atgriezīsies mājās, varēja aizkavēt karaspēka ievēšanu vai arī notiktu kādi incidenti starp iedzīvotājiem un padomju karaspēka daļām.³⁵³

J. Zubkova norāda, ka padomju karaspēka ievēšana Baltijas valstīs šajā gadījumā netika atrunāta nekādā tiesiskā dokumentā atšķirībā no 1939. gada savstarpējās palīdzības paktiem un to veica, turpinot pildīt paktu, kaut arī pakto šādas darbības netika aprakstītas.³⁵⁴ Savukārt J. Kantora norāda, ka karaspēks ievests, pamatojoties uz papildu vienošanām, kurās norādītas padomju karaspēka pagaidu dislocēšanās vietas un minēti saimnieciskie jautājumi.³⁵⁵ Tiešām, 17. jūnijā PSRS un Latvijas karaspēka pavēlniecības pārstāvji parakstīja **Nolīguma protokolu**,³⁵⁶ taču nevis par karaspēka ievēšanu Latvijā, bet jau par tā izvietojumu un uzturēšanu.

Vai līdz ar to var uzskatīt, ka PSRS karaspēka ievēšana notika ar Latvijas piekrišanu? Satversmes tiesa, atsaucoties uz Eiropas Cilvēktiesību tiesas spriedumu lietā *Ždanoka pret Latviju*, secina, ka Latvijas valdības „piekrišana tika dota draudu rezultātā un kā tāda ir spēkā neesoša starptautisko tiesību izpratnē”³⁵⁷. Taču šajā Eiropas Cilvēktiesību tiesas spriedumā nav atrodams Latvijas valdības dotās piekrišanas vērtējums. Tomēr Satversmes tiesas secinājumam var piekrist. Kā minēts promocijas darba 2. nodaļas I apakšnodaļā, Latvijai izvirzītā ultimāta nepieņemšana, visticamāk, tiktu pielīdzināta kara pieteikšanai. Protams, jāpatur prātā arī nesenais PSRS karš pret Somiju, PSRS līdzdalība Polijas sadalīšanā, PSRS karaspēka ievēšana Lietuvā 15. jūnijā bez Lietuvas prezidenta A. Smetonas piekrišanas. Turklāt jāņem vērā arī tīri cilvēciskie faktori. Latvijas valstsvīriem noteikti bija zināms par PSRS valdošo ierasto praksi „izrēķināties” ar nevēlamām personām. Latvijas vadība varēja dot piekrišanu, cerot pasargāt sevi no tāda likteņa. Taču diemžēl liktenis nebija saudzīgs. 1940.–1941. gadā arestēja un deportēja no Latvijas (arī nogalināja) Ministru prezidentu K. Ulmani, praktiski visus ministrus un citus politiskās elites pārstāvjus. No

³⁵³ PSRS ārlietu tautas komisāra Vjačeslava Molotova un Latvijas sūtņa Friča Kociņa sarunas pieraksts, 1940. gada 16. jūnijs // Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B. i.], 1995, 342. lpp.

³⁵⁴ Зубкова Е. Ю. Прибалтика и Кремль. 1940–1953. Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008, с. 100.

³⁵⁵ Кантор Ю. Прибалтика: война без правил (1939–1945). Санкт-Петербург: ООО «Журнал “Звезда”», 2011, с. 58.

³⁵⁶ Padomju karaspēka pavēlniecības pārstāvju un Latvijas karaspēka pavēlniecības pārstāvju nolīguma protokols, 17.06.1940. // Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli., ibid., 352.–354. lpp.

³⁵⁷ Satversmes tiesas 2007. gada 29. novembra spriedums lietā Nr. 2007-10-0102. Latvijas Vēstnesis, 2007. 30. novembris, nr. 193, 25.6. punkts.

deportētajiem ministriem tikai ārlietu ministram V. Munteram un kara ministram J. Balodim tika dota iespēja pēc Otrā pasaules kara atgriezties Latvijā.

Sakarā ar to, ka Latvija piekāpās PSRS prasībām, Latvijas valdība vairs neizmantoja **Satversmes** 62. pantā noteiktās tiesības izsludināt „izņēmuma stāvokli”, bet Ministru prezidents K. Ulmanis – 1940. gada 3. maija **Aizsardzības likuma** 14. pantā noteiktās tiesības izdot pavēli „kara darbības uzsākšanai”. Netika arī ieviests „kara stāvoklis”, kā K. Ulmanis un J. Balodis to darīja pēc 1934. gada 15. maija apvērsuma.³⁵⁸ Latvija arī neiesniedza Padomju Savienībai pretenziju par ultimāta prettiesiskumu vai spēka lietošanas draudiem. Latvija tikai norādīja savā atbildes notā PSRS, ka tā „[nevar. – V.S.] atzīt par pamatotiem motīvus, kas pamudinājuši Padomju Savienības valdību uzstādīt Latvijas valdībai ultimātīvas prasības”³⁵⁹.

Taču protestus pret PSRS karaspēka ieviešanu Latvijā un Latvijas pasludināšanu par padomju valsti un to turpmāko iekļaušanu PSRS sastāvā bija iesnieguši Latvijas sūtņi ārzemēs, nevis PSRS, bet citām valstīm. Latvija nebija oficiāli prasījusi Vācijai saskaņā ar 1939. gada 7. jūnija Neuzbrukšanas līguma 1. panta 2. daļu neatbalstīt spēka līdzekļu lietošanu pret Latviju no PSRS puses. Pie Vācijas vienīgi bija griezies Latvijas sūtnis Vācijā E. Krieviņš,³⁶⁰ taču tikai 1940. gada 22. jūlijā, kad Latvija jau tika pasludināta par padomju republiku. Iesniedzot Vācijas Ārlietu ministrijas Politiskā departamenta vadītājam E. Vērmanam savu vēstuli, Latvijas sūtnis kautrīgi norādīja, ka „... viņš negrasās sagādāt Vācijai kādas neērtības. Pēc viņa domām, viņa protesta iesniegšanas dēļ šeit nekas nenotiks”³⁶¹. Pie tam E. Krieviņš tiešām neko neprasīja Vācijai, bet tikai informēja Vāciju par notikumiem Latvijā.³⁶² Interesanti atzīmēt, ka no Latvijas sūtņa tika gaidīta nota, kura būtu pēc satura analogiska Lietuvas sūtņa Vācijā K. Skirpas protestam. Vismaz Lietuvas sūtnis savā protestā detalizēti norādīja uz PSRS pārkāpumiem, piesakot Lietuvai ultimātu un okupējot Lietuvu. Diemžēl K. Skirpam bija jāizslēdz no savas notas punkts, kuru tomēr saglabāja notās citu valstu valdībām, ar lūgumu neatzīt Lietuvas iekļaušanu PSRS sastāvā. Taču E. Vērmans neļāva pat mutiski izteikt ārlietu ministram šādu lūgumu³⁶³ un saskaņā ar ārlietu ministra rīkojumu

³⁵⁸ Lēbers D. A. Latvijas valsts bojāeja 1940. gadā. Starptautiski tiesiskie aspekti. Grām.: Latvijas valsts atjaunošana. 1986.–1998.: autoru veltījums Latvijas Republikas proklamēšanas 80. gadadienai. Rīga: Latvijas Universitātes žurnāla „Latvijas Vēsture” fonds, 1998, 14.–15. lpp.

³⁵⁹ Latvijas sūtņa Padomju Savienībā F.Kociņa pārskats, 21.06.1940. // Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B. i.], 1995, 348. lpp.

³⁶⁰ Latvijas sūtnis Vācijā E. Krieviņš palika savā amatā līdz 1940. gada 2. augustam, kad ar LPSR Ministru kabineta lēmumu tika atbrīvots no amata disciplināru pārkāpumu dēļ.

³⁶¹ Меморандум МИД Германии, 22.07.1940. // СССР–Германия 1939–1941: Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. Кн. 2. Сост. Ю. Фелштинский. Вильнюс: „MOKSLAS”, 1989, с. 71.

³⁶² Латвийский посол – Риббентропу, 22.07.1940. // СССР–Германия 1939–1941: Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г., *ibid.*, с. 72.

³⁶³ Меморандум МИД Германии, 22.07.1940 // СССР–Германия 1939–1941: Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г., *ibid.*, с. 70–71.

„draudzīgi atdeva atpakaļ” Latvijas un Lietuvas sūtņiem viņu protestus, paskaidrojot, ka Ārlietu ministrija var pieņemt no sūtņiem tikai tādas notas, kuras iesniegtas valdības vārdā.³⁶⁴

Jānoskaidro, kā kvalificēt PSRS darbības pret Latviju.

Atbilstoši Latvijas–PSRS Neuzbrukšanas līguma 1. pantam PSRS darbības var kvalificēt kā **uzbrukumu** un **varasdarbus**, kas vērsti pret Latvijas teritoriālo neaizskaramību vai politisko neatkarību. Jāatceras,³⁶⁵ ka Neuzbrukšanas līgumā bija īpaši uzsvērts, ka nav starpības, vai uzbrukums un varasdarbi (akti) notiek piesakot vai nepiesakot karu. Līdz ar to tiek uzskatīts, ka PSRS ir pārkāpusi Neuzbrukšanas līguma 1. pantu, jo apņēmās atturēties no „jebkāda uzbrukuma” un „jebkādiem varas darbiem”, vērstiem pret Latviju.³⁶⁶

Atbilstoši Konvencijai par agresijas definīciju var uzskatīt, ka PSRS karaspēks iebruka Latvijā, sauszemes, jūras un gaisaspēki uzbruka Latvijas spēkiem un bloķēja Latvijas krastus. Arī Eiropas Cilvēktiesību tiesas Lielā palāta secināja, ka padomju karaspēks iebruka Latvijā.³⁶⁷ Līdz ar to saskaņā ar konvencijas 2. pantu PSRS atzīstama par iebrucēju un uzbrucēju. Pie tam var secināt, ka PSRS pārkāpa konvencijas 3. pantu un Pielikuma A un B punktus, jo ultimāta pieteikšanu un turpmāku Latvijas valdības nomaiņu pamatoja ar Latvijas politiskās iekārtas un vadības trūkumiem un strīdu par Latvijas saistību neizpildi pret PSRS. Līdz ar to konvencijas izpratnē PSRS veica pret Latviju **agresijas aktus**. Arī Satversmes tiesa uzskata, ka „PSRS karaspēka ievešana Latvijas teritorijā 1940. gada 17. jūnijā vērtējama kā PSRS īstenota agresija pret Latvijas valsti”³⁶⁸. Pēc B. Meisnera (*Meissner*) viedokļa, PSRS īstenoja pret Latviju kā „tiešo”, tā arī „netiešo” agresiju.³⁶⁹ Savukārt L. Melkso apgalvo, ka PSRS darbības jākvalificē kā agresija, jo 1940. gadā PSRS pasludināja jūras blokādi pret Baltijas valstīm.³⁷⁰

Vienlaikus jāsecina, ka PSRS pārkāpa Kelloga–Briāna paktu, jo lietoja pret Latviju karadarbības (intervence, blokāde, valstu un ostu militārā okupācija), kuras uzskatīja par aizliegtām, kā nacionālās politikas līdzekli starptautisko strīdu risināšanai.

Taču nevar piekrist apgalvojumam, ka, okupējot Latviju, PSRS pārkāpa Tautu Savienības Statūtu 10. pantu.³⁷¹ Jau minēts, ka PSRS izslēdza no Tautu Savienības 1939. gada 14. decembrī,³⁷²

³⁶⁴ Меморандум МИД Германии, 24.07.1940 // СССР–Германия 1939–1941: Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. Кн. 2. Сост. Ю. Фелштинский. Вильнюс: „MOKSLAS”, 1989, с. 72.

³⁶⁵ Sk.: promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.5.3. punkts.

³⁶⁶ Latvijas un Padomju Sociālistisko Republiku Savienības neuzbrukšanas līgums, 05.02.1932. Valdības Vēstnesis, 1932. 5. jūlijs, nr. 146, 2. lpp.

³⁶⁷ Eiropas Cilvēktiesību tiesas Lielās palātas 2006. gada 16. marta spriedums: 58278/00 Ždanoka v. Latvia, para. 13.

³⁶⁸ Satversmes tiesas 2007. gada 29. novembra spriedums lietā Nr. 2007-10-0102. Latvijas Vēstnesis, 2007. 30. novembris, nr. 193, 25. punkts.

³⁶⁹ Meissner B. The Baltic Question in World Politics. Book: The Baltic States in Peace and War: 1917–1945. Ed. by V. S. Vardys, R. J. Misiunas. University Park, London: The Pennsylvania State University Press, 1978, p. 145.

³⁷⁰ Мьялсоо Л. Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г.: Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве. Пер. с англ. А. Крашевского. Тарту: Tartu University Press, 2005, с. 127.

³⁷¹ Bojārs J. Starptautiskās publiskās tiesības I. Rīga: Zvaigzne ABC, 2004, 232. lpp.

tātad arī pēc šī datuma PSRS pienākumos neietilpa Tautu Savienības Statūtu ievērošana. Vēl jo vairāk, laikrakstā *Pravda* – galvenajā VK(b)P CK un Maskavas komitejas orgānā – bija publicēts šāds TASS ziņojums par PSRS izslēgšanu no Tautu Savienības: „Beigu beigās PSRS arī šeit var laimēt .. Tagad PSRS nav saistīta ar Tautu Savienības paktu un tai no šī laika būs brīvas rokas.”³⁷³ Taču droši var apgalvot, ka, parakstot ar Vāciju 1939. gada 23. augusta un 28. septembra slepenos papildu protokolus, PSRS pārkāpa Tautu Savienības Statūtu 10. pantu, jo tajā laikā PSRS vēl bija Tautu Savienības dalībvalsts.

No iepriekš minētā var secināt, ka ne tikai PSRS un Latvijas divpusējie līgumi, bet arī daudzpusējie līgumi starp PSRS, Baltijas valstīm un citām valstīm aizliedza spēka lietošanu un agresijas aktu veikšanu pret minēto līgumu dalībniecēm.

PSRS kā neviena cita valsts pasaulē apzinājās spēka lietošanas un agresijas būtību un sekas, jo tā aktīvi uzstājās par agresijas aizliegšanu un atzīšanu par starptautisko noziegumu un lielākajā daļā gadījumu ierosināja šo jautājumu atrisināšanu starptautiskā līmenī. Minētajā Dekrētā par mieru Padomju valsts paziņoja, ka par vienu no saviem galvenajiem ārpolitikas mērķiem tā uzskata starptautisko karu izskaušanu, kā arī deklarēja, ka šādi kari jebkurā formā uzskatāmi par „*vislielāko noziegumu pret cilvēci*” [V.S.]”³⁷⁴.

Interesanti minēt vēl vienu pierādījumu tam, cik lielā mērā PSRS centās ievest agresijas aizlieguma principu. Uzreiz pēc Minhēnes vienošanās par Čehoslovākijas sadali, kurā piedalījās Vācijas, Lielbritānijas, Francijas un Itālijas valdības, 1939. gada 10. martā VK(b)P CK atskaites ziņojumā XVIII partijas kongresam sniedza šādu rietumu lielvalstu politikas vērtējumu: „Neiejaukšanās politika nozīmē agresijas pieļaušanu, kara izraisīšanu .. Neiejaukšanās politikā ir manāma tieksme, vēlēšanās – netraucēt agresoriem darīt savu melno darbu ..”³⁷⁵

No tā izriet, ka Vācija, Polija un Ungārija, kas ar Lielbritānijas, Francijas un Itālijas piekrišanu apmierināja savas teritoriālās pretenzijas pret Čehoslovākiju, pēc PSRS viedokļa, bija agresori. Ņemot vērā to, ka 1939. gada 23. augusta un 28. septembra PSRS–Vācijas slepenie papildu protokoli pēc būtības bija līdzīgi Minhēnes vienošanai, pēc analogijas var secināt, ka arī PSRS, kura ieguva savu „interesešu sfēru”, ir atzīstama par agresoru.

³⁷² Sk.: promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.3.1. punkts.

³⁷³ Последнее решение Лиги Наций. Сообщение ТАСС, 16.12.1939. // СССР–Германия 1939–1941: Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. Кн. 2. Сост. Ю. Фелштинский. Вильнюс: „МОКСЛАС”, 1989, с. 34.

³⁷⁴ Декрет II Всероссийского Съезда Советов о мире, 26.10.(08.11.)1917. Книга: Декреты Советской власти. В 12 т. Т. 1. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва: Политиздат, 1957, с. 15.

³⁷⁵ Розанов Г. Л. Сталин–Гитлер: Документальный очерк советско-германских дипломатических отношений, 1939–1941 гг. Москва: Международные отношения, 1991, с. 36.

3.6. Okupācija un aneksija³⁷⁶

Okupāciju ir piedzīvojušas vairākas valstis pasaulē. Taču līdz pat šim laikam okupācijas tiesības nav pilnā mērā izprastas, un tās pamatjēdzieni bieži vien tiek jaukti vai arī nepareizi interpretēti, kādēļ vēsturiskie notikumi netiek precīzi kvalificēti. Līdz ar to nepieciešams izpētīt okupācijas tiesību pamatus, noskaidrot okupācijas tiesību pamatjēdzienus un to rašanos, analizēt to būtību, konstatēt okupācijas tiesību pamatjēdzienu savstarpējo mijiedarbību, pievērsties okupācijas klasifikācijai, it īpaši to iedalījumam militārajās un miermīlīgajās okupācijās, noteikt okupāciju tiesisko regulējumu, noskaidrot okupācijas ietekmi uz valsts kontinuitāti, kā arī noteikt okupētājvalsts tiesības un pienākumus. Šāds pētījums ļaus noskaidrot, vai PSRS veica Latvijas okupāciju un aneksiju.

3.6.1. Okupācija

Jēdziens „okupācija” lietots vēl romiešu tiesībās, un ar to apzīmēja īpašuma tiesības uz *res nullius* (no latīņu val. – nevienam nepiederoša lieta)³⁷⁷ dabisku iegūšanas veidu, bet šo jēdzienu romieši nelietoja saistībā ar suverenitātes iegūšanu.³⁷⁸

Savukārt starptautiskajās tiesībās okupāciju uzskata par vienu no teritorijas iegūšanas veidiem. Ar jēdzienu „**okupācija**” apzīmē *terra nullius* (no latīņu val. – nevienai valstij nepiederoša teritorija)³⁷⁹ iegūšanu.³⁸⁰

Šāda veida okupācija ir jānošķir no militārās okupācijas (angļu val. – *military occupation*), kas ir pilnīgi kaut kas cits.

3.6.2. Okupācijas tiesību kodifikācija

Pirmais starptautisko tiesību dokuments, kur minēta okupācija ir **Lībera kodekss**³⁸¹ (*Lieber Code*). Šo kodeksu izstrādāja vācu izcelsmes amerikāņu ārsts Dr. Francis Lībers (*Lieber*) 1863. gada 24. aprīlī pēc ASV prezidenta A. Linkolna lūguma, un to izmantoja Savienoto Valstu

³⁷⁶ Šī punkta izklāsta pamatā ir autores raksts: Sajadova V. Militārās okupācijas starptautiski tiesiskie aspekti. Grām.: Juridiskās zinātnes teorētiskie un praktiskie problēmjaudājumi. Juridiskās zinātnes doktorantu un zinātniskā grāda pretendentu III zinātniski praktiskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2012, 158.–170. lpp.

³⁷⁷ Black's Law Dictionary. 7th edition. Ed. by B. A. Garner. St. Paul, Minnesota: West Group, 1999, p. 1312.

³⁷⁸ Westlake J. International Law. Part I: Peace. London: Cambridge University Press, 1910, p. 98.

³⁷⁹ Black's Law Dictionary, *ibid.*, p. 1483.

³⁸⁰ Shaw M. N. International Law. 6th edition. New York: Cambridge University Press, 2008, p. 503.

³⁸¹ General Orders No. 100, Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field. Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

karaspēks Amerikas pilsoņu karā.³⁸² Lībera kodekss kļuva par citu valstu kaujas reglamentu, piemēram, Itālijas (1896. gads un 1900. gads), Krievijas vai Francijas (1901. gads un 1912. gads) priekštecī.³⁸³ Taču Lībera kodeksu var uzskatīt drīzāk par iepriekš pastāvošo paražu normu kodifikāciju, nevis jaunu normu attīstību.³⁸⁴

Nozīmīgs solis starptautisko tiesību un paražu kodifikācijā tika sperts 1874. gada Briseles konferencē, ko sasauca pēc Krievijas iniciatīvas un kurā piedalījās pārstāvji no 15 valstīm.³⁸⁵ Diemžēl konferences laikā izstrādātais deklarācijas projekts neguva atbalstu un to neapstiprināja.³⁸⁶

Pēc Briseles konferences un tās deklarācijas projekta jāatzīmē vēl divi mēģinājumi kodificēt kara noteikumus – tā saucamā Oksfordas rokasgrāmata (angļu val. – *Oxford Manual*), kuru sagatavoja Starptautisko tiesību institūts 1880. gadā, un, vācu autora Gefkena (*Geffcken*) 1894. gadā izstrādātais Kara likumu kodekss.³⁸⁷

Taču pūles, kas tika pieliktas Briseles konferences laikā un vēlāk, sevi attaisnoja, jo Briseles deklarācija kopā ar Oksfordas rokasgrāmatu kļuva par pamatu Noteikumiem par sauszemes kara tiesībām un paražām,³⁸⁸ ko pievienoja 1899. gada (II)³⁸⁹ un 1907. gada (IV)³⁹⁰ Hāgas konvencijai Par sauszemes kara tiesībām un paražām.³⁹¹

Kā atzina Nirnbergas Starptautiskais kara tribunāls 1946. gada 1. oktobra spriedumā, „Sauszemes kara vešanas noteikumi, formulēti [1907. gada Hāgas (IV). – *V.S.*] Konvencijā, neapšaubāmi bija solis uz priekšu salīdzinājumā ar tās pieņemšanas laikā pastāvošām starptautiskām tiesībām. Bet Konvencija noteikti nosaka, ka tas bija mēģinājums „pārskatīt vispārējos kara likumus un paražas”, kurus tā tādā veidā atzina par pastāvošām.”³⁹² Līdz ar to var

³⁸² Zwanenburg M. The Law of Occupation Revisited: The Beginning of an Occupation. Yearbook of International Humanitarian Law, 2007, Vol. 10, p. 101.

³⁸³ Glahn G. The Occupation of Enemy Territory: A Commentary on the Law and Practice of Belligerent Occupation. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1957, p. 8.

³⁸⁴ Arai Y. The Law of Occupation: Continuity and Change of International Humanitarian Law, and its Interaction with International Human Rights Law. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, p. 57.

³⁸⁵ Мартенс Ф. Восточная война и Брюссельская конференция. 1874–1878 г. Санкт-Петербург: Типография Министерства Путей Сообщения (А. Бенке), 1879, с. 129, 130.

³⁸⁶ Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. II. Санкт-Петербург: Типография Министерства Путей Сообщения (А. Бенке), 1883, с. 467.

³⁸⁷ Glahn G. The Occupation of Enemy Territory: A Commentary on the Law and Practice of Belligerent Occupation. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1957, p. 8.

³⁸⁸ Annex to the Convention: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land (1899), (1907). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

³⁸⁹ Hague Convention (II) with Respect to the Laws and Custom of War on Land (1899). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

³⁹⁰ Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land (1907). 36 Stat. 2277, T.S. No. 539; Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

³⁹¹ Aldrich G. H. Symposium: The Hague Peace Conferences: The Laws of War on Land. American Journal of International Law, January 2000, p. 42.

³⁹² Приговор Международного Военного Трибунала, 01.10.1946. Нюрнбергский процесс. В 7 томах. Т. VII. Заключительные речи главных обвинителей. Последние слова подсудимых. Приговор. Под общей ред. Р. А. Руденко. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1961, с. 403.

secināt, ka 1907. gada Hāgas konvencija (IV) un tās Noteikumi balstījās uz starptautiskām paražu tiesībām,³⁹³ kuras pirms tam tika iedibinātas.

Taču pirms Otrā pasaules kara tika veikta virkne okupāciju, pamatā no Vācijas puses, kuras neatbilda klasiskās militārās okupācijas jēdzienam, piemēram, Čehoslovākijas vai Dānijas okupācija, sakarā ar ko 1949. gada 12. augustā pieņēma četras **Ženēvas konvencijas**.³⁹⁴ Tās kļuva par vērtīgu papildinājumu militārās okupācijas konvencionālajām tiesībām un paredzēja normas, kas attiecas uz attieksmi pret civiliedzīvotājiem, deportācijām, īpašumu iznīcināšanu, kolektīvo atbildību un tiesvedību okupācijas tiesās.³⁹⁵

Ženēvas konvencijām bija tieša saikne ar Hāgas konvencijām. Tā, piemēram, **Ženēvas konvencijā (IV) par civiliedzīvotāju aizsardzību kara laikā** noteikts, ka tā papildina Hāgas Noteikumu II un III sadaļu (154. pants).³⁹⁶ Tai pašā laikā šī Ženēvas konvencija kļuva par okupēto teritoriju iedzīvotāju tiesību sarakstu, starptautiski atzītu norādījumu krājumu okupēto teritoriju tiesiskās administrēšanas jomā.³⁹⁷ Līdz ar to vadošo ekspertu prevalējošais viedoklis ir tāds, ka Ženēvas konvencija (IV) tās pieņemšanas laikā sastāvēja kā no deklaratīviem, tā arī materiālo tiesību elementiem. Taču jautājums, cik daudz materiālo tiesību elementu inkorporēts šajā konvencijā, līdz šim paliek neatrisināts.³⁹⁸

Savukārt 1977. gada 12. decembrī pieņēma **Papildu protokolu pie 1949. gada 12. augusta Ženēvas konvencijām par starptautiska rakstura bruņotu konfliktu upuru aizsardzību (I protokols)**. Protokols atbilstoši tā 72. pantam papildināja Ženēvas konvenciju (IV), kā arī citus starptautisko tiesību noteikumus, kas attiecas uz cilvēka pamattiesību aizsardzību starptautisku bruņotu konfliktu laikā.³⁹⁹

3.6.3. Militārās okupācijas jēdziens

Attiecībā uz militāro okupāciju angļu valodā lieto divus jēdzienus, proti: „*belligerent occupation*” un „*military occupation*”, kurus latviešu valodā var tulkot kā „militārā okupācija”

³⁹³ Sīkāk sk.: Ronen Y. *Illegal Occupation and its Consequences*. *Israel Law Review*, 2008, Vol. 41, pp. 204–210.

³⁹⁴ Milano E. *Unlawful Territorial Situations in International Law: Reconciling Effectiveness, Legality and Legitimacy*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2006, p. 91.

³⁹⁵ Glahn G., *ibid.*, p. 20.

³⁹⁶ Convention (IV) Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (1949). Electronic resource: *International Humanitarian Law / International Committee of the Red Cross*. Version 5-31.12.1998. Sk. latviešu valodā: Ženēvas konvencija (IV) par civiliedzīvotāju aizsardzību kara laikā. *Latvijas Vēstnesis*, 2002. 19. aprīlis, nr. 60

³⁹⁷ Benvenisti E. *The International Law of Occupation*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2004, p. 105.

³⁹⁸ Arai Y. *The Law of Occupation: Continuity and Change of International Humanitarian Law, and its Interaction with International International Human Rights Law*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, p. 62.

³⁹⁹ Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims in International Armed Conflicts (Protocol I) (1977). Electronic resource: *International Humanitarian Law*. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998. Sk. latviešu valodā: Papildu protokols pie 1949. gada 12. augusta Ženēvas konvencijām par starptautiska rakstura bruņotu konfliktu upuru aizsardzību (I protokols). *Latvijas Vēstnesis*, 2002. 19. jūnijs, nr. 92.

(latīņu val. – *occupatio bellica*). Ir zinātnieki,⁴⁰⁰ kuri uzskata, ka „*belligerent occupation*” un „*military occupation*” apzīmē vienu un to pašu jēdzienu.

Savukārt B. Parsons (*Parsons*) uzskata, ka „*belligerent occupation*” ir kara mākslas jēdziens, kas tika plaši lietots 20. gadsimta pirmajā pusē.⁴⁰¹ Taču arī 21. gadsimta pētījumos var atrast jēdziena „*belligerent occupation*” lietojumu.⁴⁰²

Citi zinātnieki uzskata, ka „*belligerent occupation*” un „*military occupation*” apzīmē dažādus notikumus. Piemēram, M. McDugals (*McDougal*) uzskata, ka jēdzienu „*belligerent occupation*” lieto attiecībā uz posmiem vai noteiktu kontekstu, kad pēc veiksmīga militāra iebrukuma, uzbrukuma un stabilizācijas sākuma lielākas vai mazākas teritorijas robežās tiek pārvarēta organizētā pretošanās un nodibināta efektīva kontrole. „*Belligerent occupation*” pēc būtības protams ir militāra okupācija, jo tā tiek veikta ar bruņotajiem spēkiem. Savukārt jēdzienu „*military occupation*” lieto attiecībā uz okupāciju, kas ir veikta un uzturēta pēc karadarbības izbeigšanās un vienas karojošās puses padošanās otrai.⁴⁰³

Autoresprāt, iespējamā atšķirība starp jēdzieniem „*belligerent occupation*” un „*military occupation*” nav būtiska, līdz ar to šie jēdzieni lietoti kā sinonīmi un apzīmēti kā „militārā okupācija”.

Hāgas Noteikumu 42. pantā teikts, ka „Teritoriju uzskata par okupētu tad, kad tā faktiski atrodas ienaidnieka armijas varā. Okupāciju attiecina tikai uz teritoriju, pār kuru šāda vara noteikta un var būt īstenota.”⁴⁰⁴ Tādējādi Hāgas Noteikumi skaidri aizliedz tā saucamās fiktīvās okupācijas.⁴⁰⁵ Militārās okupācijas mērķis ir ielikt aktuālo (*de facto*⁴⁰⁶) varu okupētājvalsts rokās. Tiesiskā (*de jure*) suverenitāte tikmēr paliks tur, kur tā bija pirms teritorijas okupācijas, kaut arī ir acīmredzami, ka likumīgais suverēns nav spējīgs īstenot valdošo varu okupētajā teritorijā.⁴⁰⁷

Vai ienaidnieka karaspēkam jāpaliek okupētajā teritorijā, lai uzturētu militārās okupācijas stāvokli? Ir pieņemts, ja reiz militārās okupācijas stāvoklis ir nodibināts, tad karaspēka pastāvīgā dislokācija okupētajā teritorijā vairs nav nepieciešama. Tai pašā laikā karaspēkam jābūt tādā skaitā,

⁴⁰⁰ Sk., piemēram: Wilson G. *International Law*. 8th edition. New York, Newark, Boston, Chicago: Silver, Burdett and Company, 1922, 360 p.

⁴⁰¹ Parsons B. C. *Moving the Law of Occupation into the Twenty-first Century*. *Naval Law Review*, 2009, no. 57, p. 5.

⁴⁰² Sk., piemēram: Cassese A. *The Human Dimension of International Law: Selected Papers*. [B.v.]: Oxford University Press, 2008, 539 p.

⁴⁰³ McDougal M. S., Feliciano F. P. *The International Law of War: Transnational Coercion and World Public Order*. Dordrecht, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1994, pp. 732–733.

⁴⁰⁴ Annex to the Convention: *Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land (1907)*. Electronic resource: *International Humanitarian Law*. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁴⁰⁵ Glahn G. *The Occupation of Enemy Territory: A Commentary on the Law and Practice of Belligerent Occupation*. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1957, p. 28.

⁴⁰⁶ *De facto* (latīņu val.) – aktuāls; pastāvošs; spēkā esošs, kaut nav formāli vai tiesiski atzīts. Sk.: *Black's Law Dictionary*. 7th edition. Ed. by B. A. Garner. St. Paul, Minnesota: West Group, 1999, p. 427.

⁴⁰⁷ Greenspan M. *The Modern Law of Land Warfare*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1959, p. 217.

lai īstenotu varu pār šo teritoriju. Nepieciešamais karaspēka skaits ir atkarīgs no konkrēta gadījuma un dažādiem apstākļiem.⁴⁰⁸

Ne mazāk svarīgi ir noteikt, vai okupējošajai varai ir nepieciešams kontrolēt visas okupētās teritorijas valdības funkcijas. Ir pieņemts, ka okupējošajai varai ir jākontrolē vismaz tās funkcijas, kuras ir nepieciešamas savas varas īstenošanai.⁴⁰⁹

Taču nereti okupētājvalsts dod priekšroku netiešai okupēto teritoriju administrācijai, piemēram, anektējot okupētās teritorijas vai nodibinot marionešu valstis vai valdības. Šajos gadījumos okupētājvalsts cenšas neatzīt vai arī noliegt okupācijas tiesību un starptautiskās atbildības piemērošanu savu surogātu darbībām.⁴¹⁰ Tā, piemēram, visos okupācijas gadījumos pēc 1945. gada okupētājvalstis vienmēr ir atteikušās no tā, lai teritoriju uzskatītu par okupētu.⁴¹¹ Iemesli, kas attur valstis no okupētājvalsts statusa atzīšanas, var būt dažādi – vai nu centieni attaisnot spēka lietošanu, vai arī interese pastāvīgi un ekskluzīvi kontrolēt ārvalsts teritoriju.⁴¹² Jebkurā gadījumā okupētājvalsts netiek atbrīvota no pienākumiem, kurus uzliek okupācijas tiesības: galu galā okupācijas jēdziens nebalstās uz okupācijas administrācijas nodibināšanu.⁴¹³ Nekas nav teikts arī par okupācijas režīma konkrētu administratīvo formu.⁴¹⁴

3.6.4. Militārās un miermīlīgās okupācijas

Gan 1899. gada, gan 1907. gada Hāgas Noteikumi pamatojas uz pieņēmuma, ka militārā okupācija notiek kara kontekstā un sastāv no tā, ka naidīgās karojošās valsts karaspēks tieši kontrolē citas karojošās valsts teritoriju.⁴¹⁵ Pēc G. Glāna (*Glahn*) viedokļa, parasti pieņem, ka Hāgas Noteikumi attiecas arī uz neitrālās teritorijas piespiedu okupāciju.⁴¹⁶

Taču 1949. gada Ženēvas konvencijas pārrāva šo saikni ar karu un noteica, ka tās „ir jāpiemēro visos kara pieteikšanas vai citu bruņoto konfliktu gadījumos, kuri var rasties starp divām vai vairākām Augstām Līdzējām Pusēm, pat ja kāda no tām nav atzinusi karastāvokli. Konvencija arī jāpiemēro visiem Augstās Līdzējas Puses teritorijas daļējas vai pilnīgas okupācijas gadījumiem,

⁴⁰⁸ Siegrist M. *The Functional Beginning of Belligerent Occupation*. Bern: [B. i.], [B.g.], p. 11.

⁴⁰⁹ *Ibid.*

⁴¹⁰ Benvenisti E. *The International Law of Occupation*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2004, p. 5.

⁴¹¹ Arai Y. *The Law of Occupation: Continuity and Change of International Humanitarian Law, and its Interaction with International International Human Rights Law*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, p. 11.

⁴¹² Benvenisti E., *ibid.*, p. 211.

⁴¹³ *Ibid.*, p. 5.

⁴¹⁴ Roberts A. *Transformative Military Occupation: Applying the Laws of War and Human Rights*. *American Journal of International Law*, 2006, July, Vol. 100, no. 3, p. 585.

⁴¹⁵ Roberts A. *What is a Military Occupation?* *The British Yearbook of International Law*, 1984, Vol. 55, p. 251.

⁴¹⁶ Glahn G. *The Occupation of Enemy Territory: A Commentary on the Law and Practice of Belligerent Occupation*. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1957, p. 12.

pat ja šī okupācija nesastop nekādu bruņotu pretošanos” (2. panta 1. un 2. daļa).⁴¹⁷ Tādējādi 2. panta 1. daļa nodrošina, ka konvencijas jāpiemēro tādai okupācijai, kas veikta karadarbības laikā, taču ārpus karastāvokļa. Savukārt 2. panta 2. daļa attiecina okupācijas tiesību piemērošanu uz okupāciju, kura veikta bez kara pieteikšanas un bez karadarbības.⁴¹⁸

Vai ir jāsecina, ka, tikai sākot ar 1950. gada 21. oktobri, kad stājās spēkā Ženēvas konvencijas, starptautisko tiesību normas sāka regulēt miera laika okupācijas, kā arī okupācijas, kuras tiek veiktas, nesastopot otras puses bruņoto pretošanos?

Taču jānoskaidro, vai vispār pastāv miermīlīgās okupācijas (latīņu val. – *occupatio pacifica*). R. Robins (*Robin*) uzskata, ka kopš 1789.–1793. gada Lielās Franču revolūcijas miermīlīgās okupācijas ir notikušas diezgan bieži, un tās ir pamatīgi nostiprinājušās valstu praksē.⁴¹⁹

R. Robins piedāvā okupāciju klasifikāciju, kuru viņš izstrādāja vēl 1942. gadā. Viņš apgalvo, ka pastāv divi okupācijas veidi un to paveidi:

1) **kara laika okupācijas** iedala šādi:

- ienaidnieka teritorijas militārās okupācijas kara laikā;
- ārvalsts (ne ienaidnieka) teritorijas militārās okupācijas atsevišķi no karadarbībām;⁴²⁰

2) **mierlaika okupācijas** iedala šādi:

- **konvencionālās okupācijas**, kuras tiek veiktas saskaņā ar līgumiem: miera līgumiem, savienības līgumiem, līgumiem, kas nodibina protektorātus, konvencijām par sadarbību un draudzību u.tml. Šādi līgumi var būt noslēgti, lai garantētu to izpildi, nodrošinātu iekšējās kārtības atjaunošanu valstī un citos nolūkos;⁴²¹
- **piespiedu okupācijas** vai **kārtību nodrošinošas okupācijas**, kuras notiek gadījumos, kad viena valsts okupē citas valsts teritorijas daļu, lai piespiestu okupēto valsti izpildīt starptautiskos pienākumus vai panāktu tūlītējas reparācijas vai labākas garantijas nākotnē;⁴²²
- **okupācijas kara beigās**, kas turpinās no miera līguma parakstīšanas līdz faktiskai okupētājvalsts karaspēka evakuācijai.⁴²³

⁴¹⁷ Convention (I) for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field (1949); Convention (II) for the Amelioration of the Condition of Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea (1949); Convention (III) Relative to the Treatment of Prisoners of War (1949); Convention (IV) Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (1949). Sk.: Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁴¹⁸ Zwanenburg M. The Law of Occupation Revisited: The Beginning of an Occupation. Yearbook of International Humanitarian Law, 2007, Vol. 10, p. 106.

⁴¹⁹ Robin R. Des Occupations Militaires en Dehors des Occupations de Guerre (Translated into English by the Division of International Law of the Carnegie Endowment for International Peace). Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1942, p. 17.

⁴²⁰ Ibid., p. 2.

⁴²¹ Ibid., p. 9.

⁴²² Ibid., p. 10.

⁴²³ Ibid.

Pie tam R. Robins iezīmē galvenās atšķirības starp militārām un miermīlīgam okupācijām, proti:

- 1) militārā okupācija ir kara akts, savukārt miermīlīgā okupācija – miermīlīgs līdzeklis;
- 2) miermīlīgās okupācijas laikā okupētā valsts saglabā suverenitāti gandrīz pilnā apjomā. Pārsvārā okupētai valstij jānodrošina ārvalsts karaspēka garnizonu nodibināšana un to drošība savā teritorijā;
- 3) militārā okupācija ir *de facto* situācija, savukārt konvencionālā okupācija ir tiesiskais statuss, kas ir pamatots ar līgumu.⁴²⁴

Citu okupāciju klasifikāciju piedāvā A. Robertss (*Roberts*). Kopumā viņš izdala 17 okupāciju veidus, kas iedalīti: (1) kara un pēckara okupācijās, (2) mierlaika okupācijās un (3) cita veida okupācijās.⁴²⁵ Jāizskata detalizētāk mierlaika okupācijas.

Kā atzīmē A. Robertss, mierlaika okupācijas var notikt īsi pirms kara vai pēc tā, kā arī laikā, kad citas valstis ir iesaistītas plašākā karā vai bruņotā konfliktā. Taču mierlaika okupētājvalsts nevar baudīt vairāk varas, nekā ir noteikts Hāgas un Ženēvas konvencijās.⁴²⁶ A. Robertss mierlaika okupācijas iedala šādi:

- 1) **piespiedu mierlaika okupācijās** bez okupētas valsts piekrišanas, bet bez bruņota konflikta, jo iebrucējs ir tieši vai netieši izrādījis spēka lietošanas draudus, un bruņotā pretošanās iebrucējam šķiet bezcerīga. Šāda veida okupācijām Hāgas Noteikumi tika plaši piemēroti. Arī Nirnbergas Starptautiskais kara tribunāls 1946. gada 1. oktobra spriedumā piemēroja Hāgas Noteikumus Vācijas pirms Otrā pasaules kara, t.i., 1939. gada martā, veiktajai Bohēmijas un Morāvijas okupācijai;⁴²⁷
- 2) mierlaika okupācijās **ar okupētas valsts piekrišanu**. Šādas okupācijas sauc arī par konvencionālām, jo ārvalsts karaspēks atrodas okupētā teritorijā uz līguma pamata. Kaut arī šādas okupācijas ir plaši atzītas, A. Robertss apšaubā okupācijas tiesību piemērošanu tām. Taču viņš pieļauj, ka tā var pastāvēt, ja okupētājvalsts realizē varu okupētā teritorijā ar militārās pavēlniecības struktūru.⁴²⁸

Jāizskata vēl viens „cita veida okupācijas” paveids, ko izdala A. Robertss, proti: **prettiesisku okupāciju**. Jēdzienu „prettiesiska okupācija” lieto, lai apzīmētu okupācijas, kuras uzskata par agresīvas un prettiesiskas militāras ekspansijas rezultātu. Lielākā daļa pētnieku uzskata, ka arī šāda veida okupācijām jāpiemēro Hāgas un citu konvenciju noteikumi.⁴²⁹

⁴²⁴ Robin R. Des Occupations Militaires en Dehors des Occupations de Guerre (Translated into English by the Division of International Law of the Carnegie Endowment for International Peace). Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1942, pp. 13, 14.

⁴²⁵ Roberts A. What is a Military Occupation? The British Yearbook of International Law, 1984, Vol. 55, p. 261.

⁴²⁶ Roberts A. What is a Military Occupation? The British Yearbook of International Law, 1984, Vol. 55, pp. 273, 274.

⁴²⁷ Ibid., pp. 274, 275.

⁴²⁸ Ibid., pp. 276, 277.

⁴²⁹ Ibid., pp. 293, 294.

Līdz ar to var secināt, ka mierlaika okupācijas bija plaši izplatītas līdzās militārām okupācijām, un gan vienām, gan otrām tika piemērotas okupācijas tiesības.

3.6.5. Situācijas, kad nav okupācijas

Interesu konflikts nepastāv situācijās, kad valsts valdība ir devusi piekrišanu, ka ārvalsts karaspēks atrodas tās teritorijā, turklāt piekrišana nevar būt iegūta spaidu rezultātā, un to var izteikt tikai tāda vara, kuras lēmumi ir saistoši valdībai. Šādā gadījumā nav okupācijas. Šī pieeja saglabāta arī Ženēvas konvencijās: nepretošanās nenozīmē to pašu, ko nozīmē piekrišana.⁴³⁰

3.6.6. Okupācija un iebrukums

Okupācija jānošķir no iebrukuma (angļu val. – *invasion*). Ienaidnieka karaspēks var rīkoties apgabalā bez tā okupēšanas, līdz ar to iebrukums nav obligāti saistīts ar okupāciju.⁴³¹ Ir arī gadījumi, kad okupācija nesākas ar iebrukumu. Ārvalsts karaspēks var būt dislocēts kādā teritorijā saskaņā ar starptautisko vienošanos, bet vēlāk pārkāpt tās robežas.⁴³²

Taču vairumā gadījumu okupācija seko iebrukumam. Ne vienmēr ir viegli noteikt precīzu laiku, kad iebrukums pārtop par okupāciju.⁴³³ Kā noteica ASV Kara tribunāls Nirnbergā *Ķīlnieku lietā*: „Vai iebrukums ir pārtapis par okupāciju, tas ir fakta jautājums. Jēdziens „iebrukums” nozīmē militāro operāciju, bet okupācija – valdošās varas īstenošanu esošās valdības vietā. Tas ietver organizētās pretošanās sagraušanu un administrācijas nodibināšanu, lai aizsargātu likumus un kārtību. Teritoriju uzskata par okupētu, kamēr okupētājvalsts saglabā kontroli, bet civilās valdības kontrole ir likvidēta.”⁴³⁴

L. Openheims arī nošķir okupāciju no iebrukuma un atzīmē, ka **iebrukums** ir karaspēka iesoļošana vai iebrukšana, vai militāro kara gaisakuģu ielidošana ienaidnieka teritorijā. Savukārt **okupācija** ir iebrukums un valdījuma pārņemšana pār ienaidnieka valsti ar nolūku to saglabāt vismaz uz laiku. Atšķirība starp iebrukumu un okupāciju kļūst redzama faktā, kad okupētājvalsts nodibina sava veida administrāciju, bet iebrucējs to nedara.⁴³⁵

⁴³⁰ Zwanenburg M. The Law of Occupation Revisited: The Beginning of an occupation. Yearbook of International Humanitarian Law, 2007, Vol. 10, p. 109.

⁴³¹ Greenspan M. The Modern Law of Land Warfare. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1959, p. 213.

⁴³² Roberts A. What is a Military Occupation? The British Yearbook of International Law, 1984, Vol. 55, p. 257.

⁴³³ Ibid., p. 256.

⁴³⁴ ASV Kara tribunāla Nirnbergā spriedums lietā: The Hostages Trial: Trial of Wilhelm List and Others. United Nations War Crimes Commission. Law Reports of Trials of War Criminals. 1949, Vol. VIII, pp. 55, 56.

⁴³⁵ Oppenheim L. International Law: A Treatise. Vol. II. Disputes, War and Neutrality. 7th edition. Great Britain: Longmans, 1952, p. 434.

3.6.7. Okupācija un iekarojums

Vairāku gadsimtu garumā jēdziens „militārā okupācija” nebija nodalīts no jēdziena „iekarojums” (angļu val. – *conquest*) un „pakļaušana” (angļu val. – *subjugation*; latīņu val. – *debellatio*). Ienaidnieka teritorijas iekarojumu uzskatīja par aneksiju, un tika pieņemts, ka veiksmīgs suverēns ir praktiski imūns no jebkādiem ierobežojumiem brīvi rīkoties okupētā teritorijā.⁴³⁶ Uzskatīja, ka iekarojums rada īpašumtiesības.⁴³⁷ Taču 19. gadsimtā situācija sāka mainīties.

L. Openheims atzīst, ka atšķirība starp īslaicīgu teritorijas militāro okupāciju un reālo teritorijas iegūšanu ar iekarojumu un pakļaušanu pirmo reizi iezīmējis M. D. Vatelš 1884. gadā.⁴³⁸ Savukārt A. Hefters (*Heffter*)⁴³⁹ bija pirmais, kas 1861. gadā aprakstīja šādas nodalīšanas sekas.⁴⁴⁰

Militārā okupācija ir vienkārši *fakts*, ko uztur ar spēku. Militārā okupācija nerada īpašuma tiesības uz okupēto teritoriju. Cita lieta ir iekarojums, kas ir viens no teritorijas iegūšanas veidiem.⁴⁴¹ Turklāt tas ir teritorijas *piespiedu* iegūšanas veids, jo tiesības iekarot izriet tikai no *spēka*. Iekarojums nosaka nevis *tiesības*, bet *faktu*, no kura izriet tiesības.⁴⁴²

H. Haleks (*Halleck*) atzīmē, ka jēdzienu „iekarojums” izmanto attiecībā uz iekaroto teritoriju brīdī, kad tā tiek atņemta ienaidniekam. Kamēr īpašuma tiesības uz šo teritoriju netiek apstiprinātas, iekarotājs pārvalda teritoriju, pamatojoties uz militārās okupācijas tiesībām.⁴⁴³ Savukārt G. Vilsons uzskata, ka militārā okupācija var kļūt par iekarojumu, ja okupētājvalsts vēlas paturēt valdījuma tiesības pār okupēto teritoriju neierobežotu laiku.⁴⁴⁴

Iekarotāja īpašuma tiesības uz teritoriju var kļūt absolūtas dažādā veidā: noslēdzot miera vai cesijas līgumu, pakļaujot un inkorporējot iekarotāja valstī, pilsoniskās revolūcijas rezultātā, ar iedzīvotāju piekrišanu, pēc ievērojama laika, kad iepriekšējais suverēns neatgūst savas valdījuma tiesības.⁴⁴⁵

⁴³⁶ Glahn G. *The Occupation of Enemy Territory: A Commentary on the Law and Practice of Belligerent Occupation*. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1957, p. 7.

⁴³⁷ Brownlie I. *Principles of Public International Law*. 6th edition. New York: Oxford University Press, 2003, p. 697.

⁴³⁸ Sk.: Vattel M. D. *The Law of Nations; Or Principles of the Law of Nature, Applied to the Conduct and Affairs of Nations and Sovereigns*. 6th edition. Philadelphia: T & J. W. Johnson Law Booksellers, 1844, p. 386.

⁴³⁹ Heffter A. W. *Das Europäische Völkerrecht*. Berlin: Verlag von Schroeder, 1861, S. 234.

⁴⁴⁰ Oppenheim L. *International Law: A Treatise*. Vol. II. Disputes, War and Neutrality. 7th edition. Great Britain: Longmans, 1952, p. 432, 433.

⁴⁴¹ Wilson G. G. *International Law*. 8th edition. New York, Newark, Boston, Chicago: Silver, Burdett and Company, 1922, pp. 108, 109.

⁴⁴² Baker Sh. *Halleck's International Law, or Rules Regulating the Intercourse of States in Peace and War*. Vol. 2. 3rd edition. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd., [B.g.], pp. 456, 457.

⁴⁴³ Halleck H. W. *Elements of International Law and Laws of War*. Philadelphia: J. B. Lippincott & Co., 1866, p. 330.

⁴⁴⁴ Wilson G. G., *ibid.*, 1922, p. 109.

⁴⁴⁵ Halleck H. W., *ibid.*, p. 340.

3.6.8. Okupācija un pakļaušana

Daži autori uzskata, ka pakļaušana ir tikai okupācijas īpašs veids, jo, iekarojot ienaidnieka teritoriju, tā kļūst nevienai valstij nepiederoša, un iekarotājs var to iegūt, transformējot militāro okupāciju absolūtā okupācijā.⁴⁴⁶ Taču, kā uzskata L. Openheims, šāds viedoklis neatbilst patiesībai. Militārā okupācija, kura ir iekarojums, nekādā gadījumā nepārvērš ienaidnieka teritoriju par nevienai valstij nepiederošu teritoriju. Iekarota ienaidnieka teritorija, kaut arī faktiski atrodas iekarotāja valdījumā, tiesiski paliek ienaidnieka suverenitātē, kamēr caur aneksiju tā nepāriet iekarotāja suverenitātē. Aneksija pārvērš iekarojumu pakļaušanā.⁴⁴⁷ Tādējādi ar pakļaušanu iekarotājs ne tikai iegūst faktisko valdījumu pār teritoriju, bet arī suverenitāti.⁴⁴⁸

3.6.9. Okupācija un cesija

Okupācija atšķiras arī no cesijas, jo ar cesiju valsts iegūst suverenitāti pār konkrētu teritoriju no iepriekšējā valsts īpašnieka.⁴⁴⁹ Jāatzīmē, ka arī cesijas var būt dažādas.

3.6.10. Okupācijas sākums

Okupācijas sākuma noteikšana nereti ir sarežģīts uzdevums, it īpaši tad, kad okupācija seko iebrukumam. Nepastāv formālas prasības, lai okupējošie spēki oficiāli deklarētu okupācijas stāvokli, piemēram, kad tiek deklarēts karš. Taču šāda deklarācija ir vēlama.⁴⁵⁰

Hāgas Noteikumu 42. panta 2. daļā noteikts, ka „Okupācija attiecināta tikai uz teritoriju, pār kuru šāda vara noteikta un var būt īstenota.”⁴⁵¹ Zinātnieki arī pieturas pie šīs atziņas.⁴⁵² Savukārt F. Martenss īpaši atzīmē, ka okupācija ir fakts, kura rezultātā viena valsts vara nodod savu vietu citai, kura tās vietā stājas tiesībās.⁴⁵³ Kā atzīmē Š. Beikers (*Baker*), tas notiek, jo divām personām vienlaikus nevar būt dažādi valdījumi pār konkrētu lietu: šāds vienas personas valdījums izslēdz

⁴⁴⁶ Oppenheim L. *International Law: A Treatise*. Vol. I. Peace. 2nd edition. New York, Bombay, and Calcutta: Longmans, Green and Co., 1912, p. 303.

⁴⁴⁷ Ibid.

⁴⁴⁸ Greenspan M. *The Modern Law of Land Warfare*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1959, p. 215.

⁴⁴⁹ Oppenheim L., *ibid.*, p. 291.

⁴⁵⁰ Roberts A. What is a Military Occupation? *The British Yearbook of International Law*, 1984, Vol. 55, p. 257.

⁴⁵¹ Annex to the Convention: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land (1907). Electronic resource: *International Humanitarian Law*. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁴⁵² Sk., piemēram: Wilson G. G. *International Law*. 8th edition. New York, Newark, Boston, Chicago: Silver, Burdett and Company, 1922, p. 270.

⁴⁵³ Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. II. Санкт-Петербург: Типография Министерства Путей Сообщения (А. Бенке), 1883, с. 490.

otras personas valdījumu.⁴⁵⁴ Turklāt, kā atzīmē F. Martenss, ienaidnieka vara, kas iestājas iepriekšējās likumīgās varas vietā, nevar baudīt vairāk tiesību kā iepriekšējā. Tikai neatliekama kara nepieciešamība var izskaidrot, taču ne vienmēr attaisnot šī noteikuma pārkāpšanu.⁴⁵⁵

3.6.11. Okupācijas ilgums

Abu Hāgas miera konferenču delegāti uzskatīja okupāciju par pagaidu situāciju, īsu periodu starp karadarbību un miera līguma noslēgšanu, kad kara laika uzvaras piespiež sagrautās valsts teritoriālo piekāpšanos.⁴⁵⁶ Taču Hāgas Noteikumi nenosaka okupācijas minimālo (paredzamo) ilgumu, un pat ārvalsts klātbūtnes salīdzinoši īss periods var novest līdz militārās okupācijas stāvoklim.⁴⁵⁷ Un otrādi – kā rāda vēsture, okupācija var būt ilgtermiņa. Taču, kā atzīmēja R. Čorlijs (*Chorley*) 1945. gadā, ienaidnieka teritorijas ilgstoša okupācija ir nesens vēstures fenomens.⁴⁵⁸

Lai gan okupācijas ilgums konvencionāli nav regulēts, pastāv viedoklis, ka, ņemot vērā *jus post bellum* (no latīņu val. – taisnīgums pēc kara), okupācijas termiņam tomēr jābūt ierobežotam kā laikā, tā arī tā ietekmē uz konkrēto teritoriju.⁴⁵⁹

3.6.12. Okupācijas izbeigšanās

Okupācijas beigu termiņa noteikšana ir ne mazāk sarežģīts uzdevums nekā tā sākuma noteikšana. Kā atzīmē L. Openheims, okupācija izbeidzas, kad okupētājvalsts atstāj teritoriju vai tiek padzīta no tās.⁴⁶⁰ Savukārt F. Martenss uzskata, ka okupācijas armijas vara izbeidzas līdz ar okupētās teritorijas pievienošanu⁴⁶¹ vai arī atbrīvošanu. Šajā gadījumā teritorijas pārejai jābūt tiesiskai, tā apgalvo A. Robertss.⁴⁶² Pastāv vēl viens viedoklis attiecībā uz okupācijas izbeigšanos,

⁴⁵⁴ Baker Sh. Halleck's International Law, or Rules Regulating the Intercourse of States in Peace and War. Vol. 2. 3rd edition. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd., [B.g.], p. 434.

⁴⁵⁵ Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. II. Санкт-Петербург: Типография Министерства Путей Сообщения (А. Бенке), 1883, с. 490.

⁴⁵⁶ Benvenisti E. The International Law of Occupation. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2004, p. 27.

⁴⁵⁷ Siegrist M. The Functional Beginning of Belligerent Occupation. Bern: [B. i.], [B.g.], p. 10.

⁴⁵⁸ Chorley R. S. T. Military Occupation and the Rule of Law. The Modern Law Review, July 1945, Vol. 8, issue 3, p. 119.

⁴⁵⁹ Chesterman S. Occupation as Liberation: International Humanitarian Law and Regime Change. Ethics and International Affairs, 2004, Vol. 18, no. 3, p. 55.

⁴⁶⁰ Oppenheim L. International Law: A Treatise. Vol. II. Disputes, War and Neutrality. 2nd edition. New York, Bombay, Calcutta: Longmans, Green, and Co., 1912, p. 210.

⁴⁶¹ Мартенс Ф., *ibid.*, с. 491.

⁴⁶² Roberts A. What is a Military Occupation? The British Yearbook of International Law, 1984, Vol. 55, p. 259.

proti – okupācijas beigu termiņa noteikšanā ir svarīgi apzināties, kas īsteno efektīvo varu pār teritoriju.⁴⁶³

Turklāt mēdz būt gadījumi, kad okupāciju deklarē kā izbeigtu vai vispār tā tiek uzskatīts, taču okupētājvalsts karaspēks turpina atrasties teritorijā. Tas var notikt, piemēram, ja līgums, ar kuru tiek izbeigta okupācija, vienlaikus paredz ārvalsts karaspēka palikšanu teritorijā.⁴⁶⁴

3.6.13. Okupācijas izbeigšanās ar aneksiju

Ženēvas konvencijas (IV) 47. pantā noteikts, ka „Aizsargājamām personām, kas atrodas okupētā teritorijā, nekādā gadījumā un nekādā veidā nevar atņemt šīs Konvencijas priekšrocības ne teritorijas okupācijas rezultātā šīs teritorijas iestādēs un pārvaldēs ievesto izmaiņu dēļ, ne arī kādu līgumu dēļ, kas noslēgti starp okupētās teritorijas varas iestādēm un okupētājvalsti, ne arī *okupētājvalsts pilnīgas vai daļējas okupētās teritorijas aneksijas dēļ* [V.S.]”⁴⁶⁵

Princips, ka okupētās teritorijas aneksija (no latīņu vārda – *annexio*, no *annexus* – pievienots)⁴⁶⁶ ir aizliegta, sākotnēji nebija nostiprināts minētajā Ženēvas konvencijā, bet tajā laikā jau pastāvēja paražu tiesībās.

Interesanti atzīmēt, ka pirmais akts, kurā atzīts aneksijas prettiesiskums, bija V. Ļenina 1917. gada Dekrēts par mieru.⁴⁶⁷ Šajā dekrētā teritoriālo ieguvumu tiesiskums noteikts, nevis pamatojoties uz valsts suverenitātes tiesībām, bet tautu pašnoteikšanās principu.⁴⁶⁸ Dekrētā par mieru noteikts: „Ar svešo zemju *aneksiju vai sagrābšanu* Valdība saprot atbilstoši demokrātijai vispār un īpaši darbaļaužu šķiras tiesiskajai apziņai jebkuru *mazas un vājas tautas pievienošanu lielajai un stiprajai valstij bez šīs tautas precīzi, skaidri un brīvprātīgi izteiktas piekrišanas un vēlēšanās*, neatkarīgi no tā, kad šī vardarbīgā pievienošanās ir veikta, neatkarīgi arī no tā, cik attīstīta vai atpalikusi ir vardarbīgi pievienojamā vai vardarbīgi turamā nācija valsts robežās. Beidzot, neatkarīgi no tā, vai šī nācija dzīvo Eiropā vai tālajās aizokeāna valstīs. Ja kāda nācija tiek turēta konkrētas valsts robežās ar varu, ja *pretī tās izteiktajai gribai* – vienalga, vai šī griba izteikta presē, tautu sapulcēs, partijas lēmumos vai saceļoties pret nacionālo jūgu, – netiek dotas *tiesības*

⁴⁶³ Arai Y. The Law of Occupation: Continuity and Change of International Humanitarian Law, and its Interaction with International Human Rights Law. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, p. 19.

⁴⁶⁴ Roberts A. The End of Occupation: Iraq 2004. International and Comparative Law Quarterly, January 2005, Vol. 54, part 1, p. 29.

⁴⁶⁵ Convention (IV) Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (1949). Sk.: Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁴⁶⁶ Большая советская энциклопедия. В 30 т. Т. 2. Гл. ред. А. М. Прохоров. Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1970, с. 40.

⁴⁶⁷ Osmanczyk E. J. Encyclopedia of the United Nations and International Agreements. Vol. 1. A to F. New York, London: Routledge, 2003, p. 98.

⁴⁶⁸ Мьялсоо Л. Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г.: Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве. Пер. с англ. А. Крашевского. Тарту: Tartu University Press, 2005, с. 133.

brīvi balsot, tai pievienojoties vai stiprai nācijai ievēdot savu karaspēku, izlemt bez mazākās piespiešanas jautājumu par šīs nācijas valsts pastāvēšanās formām, tad pievienošanās ir aneksija, t.i., sagrābšana un vardarbība [V.S.]»⁴⁶⁹

Aneksijas aizliegšanas principa atzīšanu var apstiprināt arī vairāku starptautisku šķīrējtiesu spriedumi, kurus pieņēma starpkaru periodā.⁴⁷⁰ Vispazīstamākais tiesas spriedums, ko pieņēma pirms Ženēvas konvencijas (IV) stāšanās spēkā, šķiet ir Beļģijas Kasācijas tiesas 1947. gada spriedums, kur noteikts, ka aneksija, kas veikta pretrunā starptautiskajām tiesībām, nerada tiesiskās sekas.⁴⁷¹

3.6.14. Aneksijas neatzīšanas princips

Aneksijas neatzīšanas princips pirmo reizi tika nostiprināts **Stimsona doktrīnā**. 1932. gada 7. janvārī ASV valsts sekretārs H. Stimsons nosūtīja Ķīnas un Japānas valdībai diplomātisko notu, kurā izteica šādu protestu pret Japānas veikto Mandžūrijas sagrābšanu: „... amerikāņu valdība uzskata par savu pienākumu paziņot kā Japānas Imperatora valdībai, tā arī Ķīnas Republikas Valdībai, ka tā nevar atzīt situācijas legalitāti *de facto*, kā arī negrasās atzīt jebkādu līgumu vai vienošanos, kas ir noslēgti starp šo valstu valdībām vai pārstāvjiem un kas var pārkāpt Savienoto Valstu vai tās pilsoņu tiesības Ķīnā, ieskaitot tiesības, kas attiecas uz Ķīnas Republikas suverenitāti, neatkarību vai teritoriālo un administratīvo nedalāmību vai starptautisko politiku attiecībā uz Ķīnu, kas parasti ir zināma kā „atvērto durvju” politika; *un ka tās negrasās atzīt jebkādu situāciju, līgumu vai vienošanos, panāktu ar līdzekļiem, kas runā pretī vienošanās un saistībām pēc 1928. gada 27. augusta Kelloga–Briāna pakta, kuru parakstīja kā Ķīna, tā arī Japāna, tāpat Savienotās Valstis.*”⁴⁷²

1932. gada 11. martā Tautu Savienības Asambleja pieņēma rezolūciju, ar kuru deklarēja, ka „nekādu teritoriālās neaizskaramības pārkāpšanu un politiskajā neatkarībā nekādu izmaiņu, kas veiktas pret jebkuru Tautu Savienības Dalībnieci pretēji Statūtu 10. pantam, Tautu Savienības Dalībniecē nevar atzīt par likumīgu un spēkā esošu”.⁴⁷³ Taču jāatzīmē, ka Tautu Savienība drīzāk deklarēja agresijas prettiesiskumu, nevis marionešu režīma prettiesisku ieviešanu.⁴⁷⁴

1933. gada 10. oktobrī Stimsona doktrīna ieguva konvencionālu raksturu, būdama nostiprināta **Riodežaneiro konvencijā par agresijas noliegumu un strīdu izlemšanu**. Konvencija

⁴⁶⁹ Декрет II Всероссийского Съезда Советов о мире, 26.10.(08.11.)1917. Книга: Декреты Советской власти. В 12 т. Т. 1. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва: Политиздат, 1957, с. 12–16.

⁴⁷⁰ Arai Y. The Law of Occupation: Continuity and Change of International Humanitarian Law, and its Interaction with International Human Rights Law. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, p. 44.

⁴⁷¹ Oppenheim L. International Law: A Treatise. Vol. II. Disputes, War and Neutrality. 7th edition. Great Britain: Longmans, 1952, p. 438.

⁴⁷² McNair A. The Stimson Doctrine of Non-recognition. British Yearbook of International Law, 1933, Vol. 14, p. 65.

⁴⁷³ Hough W. J. Annexation of the Baltic States and its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory. New York Law School Journal of International and Comparative Law, 1985, Vol. 6, pp. 327–329.

⁴⁷⁴ Benvenisti E. The International Law of Occupation. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2004, p. 71.

aizliedza jebkuras teritoriālas pārmaiņas, kas nav panāktas miera ceļā, un pasludināja par spēkā neesošu jebkuru okupāciju vai teritorijas iegūšanu ar militāra spēka palīdzību. Tādējādi Riodežaneiro konvencija, kurā piedalījās 27 valstis, kļuva par atzītu starptautisko tiesību normu un *jus cogens*⁴⁷⁵ principu.⁴⁷⁶

1970. gada 24. oktobrī ANO Ģenerālā asambleja Deklarācijā par starptautisko tiesību principiem, kas attiecas uz draudzīgām attiecībām un sadarbību starp valstīm saskaņā ar Apvienoto Nāciju Organizācijas Statūtiem, pasludināja šādu starptautisko tiesību pamatprincipu: „Valsts teritorija nevar būt par tādas militārās okupācijas objektu, kas izriet no spēka lietošanas pretēji [ANO. – V.S.] Statūtu noteikumiem. Valsts teritorija nevar būt par tādas iegūšanas objektu no citas valsts puses, kas izriet no spēka vai tā draudu lietošanas. Nekāda teritorijas iegūšana, kas izriet no spēka vai tā draudu lietošanas, nevar būt atzīta par tiesisku.”⁴⁷⁷ Gadu vēlāk ANO Starptautiskā tiesa piemēroja šo principu *Namībijas lietā*, nosakot, ka, tā kā Dienvidāfrikas veiktā ilgstošā Namībijas okupācija bija prettiesiska, ANO dalībvalstīm bija jāatzīst Dienvidāfrikas darbību prettiesiskums un spēkā neesamība, kā arī jāatsakās no jebkādam darbībām, kas var būt iztulkotas kā Dienvidāfrikas darbību tiesiskuma atzīšana.⁴⁷⁸

Taču valstis ne vienmēr rīkojās atbilstoši šim principam.⁴⁷⁹ Kas attiecas uz PSRS, tās prakse bija mainīga. Tā, piemēram, 1935. gadā PSRS atzina Japānas dibināto Mandžūrijas marionešu režīmu.⁴⁸⁰ Taču vēlāk PSRS tās ārlietu tautas komisāra M. Ļitvinova personā paziņoja Tautu Savienības 1938. gada sēdē, ka: „Līdzekļu vidū, ar kuriem vērsas pret agresiju un aizsargā tās locekļus, Savienības rīcībā neatzīšanas politika, bez šaubām, spēlē konstruktīvu lomu. [...] Jābūt skaidrībai, ka Tautu Savienība netaisās mainīt savu attieksmi kā pret tieši citu tautu teritoriju sagrābšanu un aneksiju, tā iepretim tiem gadījumiem, kad šāda aneksija tiek maskēta ar marionešu „nacionālo” valdību izveidošanu, kas formāli ir neatkarīgas, bet patiesībā kalpo vienīgi par ārvalstu agresora aizsegu un aģentu.”⁴⁸¹

Pēc tam PSRS arī apliecināja, ka tā pieturas pie aneksijas neatzīšanas principa, kad 1943. gadā kopā ar sabiedrotajiem vienojās Maskavas konferencē, ka: „Tās uzskata Austrijas aneksiju, ko

⁴⁷⁵ *Jus cogens* (latīņu val.) – starptautisko tiesību saistošā norma, no kuras divas vai vairāk valstis nevar pašas atbrīvoties vai atbrīvot cita citu. Sk.: Black's Law Dictionary. 7th edition. Ed. by B. A. Garner. St. Paul, Minnesota: West Group, 1999, p. 864.

⁴⁷⁶ Bojārs J. Starptautiskās publiskās tiesības I. Rīga: Zvaigzne ABC, 2004, 210. lpp.

⁴⁷⁷ Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation among States in Accordance with the United Nations Charter (1970): U.N. G.A. Res. No. 2625. 25 GAOR Supp. 28 at 121, U.N. Doc. A/8028.

⁴⁷⁸ Shaw M. N. International Law. 6th edition. New York: Cambridge University Press, 2008, p. 470.

⁴⁷⁹ Malanczuk P. Akehurst's Modern Introduction to International Law. London; New York: Routledge, 2006, p. 152.

⁴⁸⁰ Bojārs J., turpat.

⁴⁸¹ Bojārs J. Vai spēks rada tiesības. Literatūra un Māksla, 1989. 15. jūlijs, nr. 29, 2. lpp.; Satversmes tiesas 2007. gada 29. novembra spriedums lietā Nr. 2007-10-0102. Latvijas Vēstnesis, 2007. 30. novembris, nr. 193, 29.1. punkts.

veica Vācija, par spēkā neesošu. Tā neuzskata, ka būtu saistīta ar jebkādam izmaiņām Austrijā kopš šī datuma.⁴⁸²

3.6.15. Valsts kontinuitāte

Starptautisko tiesību pētnieki⁴⁸³ ir vienprātis, ka okupētās teritorijas tiesiskais īpašnieks saglabā pār to suverenitāti, savukārt šī suverenitāte okupācijas laikā tiek pārtraukta, nevis zaudēta.⁴⁸⁴ Līdz ar to iekarotāja suverenitāte izriet tikai no spēka un turpinās tik ilgi, kamēr iekarotie nespēs atbrīvoties no jūga.⁴⁸⁵ Ja šis spēks tiks pārspēts un tiesiskais īpašnieks atgūs savu īpašumu, viņa tiesības atjaunosies.⁴⁸⁶

Ir svarīgi apzināties arī to, ka iepriekšējais suverēns nenodod savu suverenitāti okupētājvalstij. Tas izriet no Hāgas Noteikumu 43. panta, ko atzīst par okupācijas tiesību mini konstitūciju⁴⁸⁷ un kur ir noteikts, ka tiesiskās valdības vara faktiski pāriet okupētājvalsts rokās. Kā uzskata R. Robins, šis princips attiecas gan uz militāru, gan uz miermīlīgu okupāciju.⁴⁸⁸

Interesants šķiet L. Openheima viedoklis, atbilstoši kuram, kaut arī pakļaušana ir pirmatnējais teritorijas iegūšanas veids, un ieguvējs neiegūst suverenitāti no iepriekšējā valsts īpašnieka, jaunais valsts īpašnieks tomēr tiek uzskatīts par tiesību pēcteci.⁴⁸⁹

Pastāv vispārējs noteikums, ka līdz ar okupācijas izbeigšanos okupācijas likumi vairs netiek piemēroti, kā arī tie zaudē spēku ierēdņu iecelšanai amatos, ja vien atjaunotajā valstī netiek lemts par labu šo pilnvaru pagarināšanai. Turklāt atjaunotajam suverēnam arī nepieciešams atzīt okupētājvalsts darbības par spēkā neesošām, ja okupētājvalsts pieļāvusi tiesību pārkāpumus likumdošanas, administratīvajā vai tieslietu jomā.⁴⁹⁰

⁴⁸² Quigley J. *Baltic Russians: Entitled Inhabitants or Unlawful Settlers*. Book: *International and National Law in Russia and Eastern Europe: Essays in Honour of George Ginsburgs*. Ed. by R. Clark etc. The Hague, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 2001, pp. 331–332.

⁴⁸³ Baker Sh. *Halleck's International Law, or Rules Regulating the Intercourse of States in Peace and War*. Vol. 2. 3rd edition. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd., [B.g.], p. 455; Halleck H. W. *Elements of International Law and Laws of War*. Philadelphia: J. B. Lippincott & Co., 1866, p. 337.

⁴⁸⁴ Glahn G. *The Occupation of Enemy Territory: A Commentary on the Law and Practice of Belligerent Occupation*. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1957, p. 31.

⁴⁸⁵ Baker Sh. *Halleck's International Law, or Rules Regulating the Intercourse of States in Peace and War*. Vol. 2. 3rd edition. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd., [B.g.], p. 473.

⁴⁸⁶ *Ibid.*, p. 457.

⁴⁸⁷ Parsons B. C. *Moving the Law of Occupation into the Twenty-First Century*. *Naval Law Review*, 2009, Vol. 57, p. 7.

⁴⁸⁸ Robin R. *Des Occupations Militaires en Dehors des Occupations de Guerre* (Translated into English by the Division of International Law of the Carnegie Endowment for International Peace). Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1942, p. 12.

⁴⁸⁹ Oppenheim L. *International Law: A Treatise*. Vol. I. Peace. 2nd edition. New York, Bombay, and Calcutta: Longmans, Green and Co., 1912, p. 305.

⁴⁹⁰ Arai Y. *The Law of Occupation: Continuity and Change of International Humanitarian Law, and its Interaction with International International Human Rights Law*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, p. 25.

3.6.16. Okupētājvalsts tiesības un pienākumi

Kā noteica ASV Kara tribunāls Nirnbergā *Ķīlnieku lietā*, „starptautiskajās tiesībās nepastāv iedalījums tiesiskajā un prettiesiskajā okupācijā, ja runa ir par okupētājvalsts un tās iedzīvotāju pienākumiem okupētajā teritorijā. Nav savstarpējās saiknes starp militārās okupācijas veidu un okupētājvalsts un tās iedzīvotāju tiesībām un pienākumiem vienam pret otru pēc tam, kad attiecības ir faktiski nodibinātas. Vai iebrukums ir tiesisks vai krimināls, tas nav nozīmīgs faktors šī jautājuma izskatīšanā.”⁴⁹¹

Šo atziņu nostiprināja arī 1977. gada Papildu protokola (I) preambulā, kur vēlreiz apstiprināts, ka „1949. gada 12. augusta Ženēvas konvenciju un šī Protokola noteikumi jebkuros apstākļos pilnībā piemērojami visām tām personām, kuras šie dokumenti aizsargā, bez jebkādas ļaunprātīgas šķirošanas, balstoties uz konkrēta bruņota konflikta dabu vai cēloni, vai arī ņemot vērā īpašus iemeslus, ko veicinājušas pašas karojošās puses vai kurus tām piedēvē.”⁴⁹²

Jāpiebilst, ka arī pakļaušana nevar noderēt okupētājvalstij kā veids, lai izvairītos no pienākumiem, kas paredzēti starptautiskajās tiesībās.⁴⁹³

Okupētājvalsts formāli pienākumi ir noteikti Hāgas Noteikumos un Ženēvas konvencijā (IV).⁴⁹⁴ Pie tam Hāgas Noteikumi attiecas uz okupētājvalsts pienākumiem attiecībā uz okupētas teritorijas suverenitāti un gāzto valdību, kamēr Ženēvas konvencijas satur noteikumus par attieksmi pret okupētās teritorijas iedzīvotājiem.⁴⁹⁵

Turklāt Ženēvas konvenciju 1. pantā ir noteikts, ka „Augstās Līdzējas Puses apņemas jebkuros apstākļos ievērot un likt ievērot šo Konvenciju.”⁴⁹⁶ Tādējādi konvencijās uzsvērta un pastiprināta dalībvalstu atbildība.⁴⁹⁷

Taču attiecībā uz Ženēvas konvencijas (IV) piemērošanu jāatzīmē viena nianse. Konvencijas 6. panta 3. daļā noteikts, ka „Okupētā teritorijā šīs Konvencijas piemērošanai jābeidzas

⁴⁹¹ ASV Kara tribunāla Nirnbergā spriedums lietā: *The Hostages Trial: Trial of Wilhelm List and Others*. United Nations War Crimes Commission. Law Reports of Trials of War Criminals. 1949, Vol. VIII, p. 59.

⁴⁹² Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims in International Armed Conflicts (Protocol I) (1977). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁴⁹³ Greenspan M. *The Modern Law of Land Warfare*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1959, p. 215.

⁴⁹⁴ Chesterman S. *Occupation as Liberation: International Humanitarian Law and Regime Change*. Ethics and International Affairs, 2004, Vol. 18, no. 3, p. 53.

⁴⁹⁵ Burke N. *A Change in Perspective: Looking at Occupation through the Lens of the Law of Treaties*. New York University Journal of International Law and Politics, 2008, Vol. 41, p. 109.

⁴⁹⁶ ⁴⁹⁶ Convention (I) for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field (1949); Convention (II) for the Amelioration of the Condition of Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea (1949); Convention (III) Relative to the Treatment of Prisoners of War (1949); Convention (IV) Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (1949). Sk.: Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁴⁹⁷ Happold M. *The Conference of High Contracting Parties to the Fourth Geneva Convention*. Yearbook of International Humanitarian Law, 2001, Vol. 4, p. 399.

vienu gadu pēc militāro operāciju vispārīgas pārtraukšanas; tomēr okupētājvalsts tādā mērā, kādā tā pilda valdības funkcijas šajā teritorijā, būs saistīta **okupācijas laikā** ar šīs Konvencijas sekojošiem pantiem: 1.–12., 27., 29.–34., 47., 49., 51.–52., 53., 59., 61.–77., 143. [V.S.]⁴⁹⁸ Tādējādi konvencija noteica, ka, sākot ar okupācijas otro gadu, no 159 pantiem tiks piemēroti 43 panti.⁴⁹⁹

Tikai ar Papildu protokolu (I) tika atcelta šī ierobežotā laika pieeja,⁵⁰⁰ 3. panta b punktā paredzot, ka „Konvenciju un šī Protokola piemērošana jāpārtrauc .. okupētu teritoriju gadījumā tad, kad okupācija tiek izbeigta.”⁵⁰¹

3.6.17. PSRS kā okupācijas tiesību subjekts

1907. gada Hāgas konvencijas (IV) Par sauszemes kara tiesībām un paražām 2. pantā ir iekļauta „vispārējās dalības klauzula”, kurai atbilstoši konvencija un tās noteikumi attiecas tikai uz tās dalībvalstīm un tikai tad, ja visas karojošās valstis ir konvencijas dalībnieces.

Eiropas Cilvēktiesību tiesa 2008. gada 24. jūlija spriedumā lietā *Kononovs pret Latviju* norādīja, ka „ne PSRS, ne Latvija nebija parakstījušas 1907. gada Hāgas Konvenciju”⁵⁰². Taču šis apgalvojums tikai daļēji atbilst patiesībai. 1907. gada Hāgas konvencijai savulaik, t.i., 1909. gada 27. novembrī, bija pievienojusies Krievijas impērija. Atbilstoši 1918. gada 30. maija **Tautas Komisāru Padomes uzrunai Starptautiskajai Sarkanā Krusta komitejai un to valstu valdībām, kuras ir atzinušas Ženēvas konvenciju**, „[Ženēvas. – V.S.] Konvenciju kā sākotnējā, tā arī visās vēlākās redakcijās, kā arī visas pārējās starptautiskās konvencijas un vienošanās, kas attiecas uz Sarkanā Krusta un kuras Krievija atzina līdz 1917. gada oktobrim, Krievijas Padomju Valdība atzīst un ievēros, saglabās visas tiesības un prerogātas, kas balstās uz šīm konvencijām un vienošanām.”⁵⁰³

Vēl jo vairāk, saskaņā ar 1941. gada 17. jūlija **PSRS Ārlietu tautas komisariāta piemiņas rakstu Zviedrijas misijai PSRS**, PSRS „ar godu” paziņoja, ka esošajā karā ar Vāciju

⁴⁹⁸ Convention (IV) Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (1949). Sk.: Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁴⁹⁹ Roberts A. What is a Military Occupation? The British Yearbook of International Law, 1984, Vol. 55, p. 271.

⁵⁰⁰ Chesterman S. Occupation as Liberation: International Humanitarian Law and Regime Change. Ethics and International Affairs, 2004, Vol. 18, no. 3, p. 55.

⁵⁰¹ Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims in International Armed Conflicts (Protocol I) (1977), ibid.

⁵⁰² Eiropas Cilvēktiesību tiesas bijušās Trešās nodaļas 2008. gada 24. jūlija spriedums lietā: 3637/04 Kononov v. Latvia, para.120.

⁵⁰³ Обращение Совета Народных Комиссаров к Международному Комитету Красного Креста и правительствам государств, признавших Женевскую конвенцию, 30.05.1918. // Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957, с. 333.

„atzīst sev par saistošu 1907. gada 18. oktobra Hāgas konvenciju par sauszemes kara likumiem un paražām”⁵⁰⁴.

Savukārt 1941. gada 8. augustā PSRS apliecināja visām vēstniecībām un misijām, kuras bija akreditētas Maskavā, ka esošajā karā ar Vāciju „ievēros vispārzināmus starptautiskus līgumus, kas attiecas uz kara tiesībām, starp tiem .. 1907. gada 18. oktobra Hāgas konvenciju par sauszemes kara likumiem un paražām”⁵⁰⁵.

Beidzot, 1942. gada 27. aprīļa PSRS ārlietu tautas komisāra V. Molotova **paziņojumā**, kas figurēja arī Nirnbergas procesā, PSRS darīja zināmu, ka „joprojām pieturas pie saistībām, kuras uzņēmās .. atbilstoši 1907. gada Hāgas konvencijai”⁵⁰⁶.

Līdz ar to neatbilst patiesībai apgalvojums, ka PSRS neatzina sev par saistošu 1907. gada Hāgas konvenciju (IV).⁵⁰⁷

Turklāt, kā minēts iepriekš,⁵⁰⁸ Nirnbergas Starptautiskais kara tribunāls 1946. gada 1. oktobra spriedumā secināja, ka Hāgas konvencijas noteikumi balstās uz starptautiskām paražu tiesībām, papildus apliecinot, ka „1939. gadā šos noteikumus, kuri bija izklāstīti [1907. gada Hāgas (IV). – *V.S.*] Konvencijā, atzinušas visas civilizētās tautas un uzskatīja par kara vešanas likumu un paražu izpausmi.”⁵⁰⁹

Kas attiecas uz 1949. gada Ženēvas konvencijām, PSRS bija viena no šo konvenciju parakstījušām valstīm un ratificēja tās 1954. gada 10. maijā. PSRS ratificēja Ženēvas konvencijas ar dažām atrunām. Jāatzīmē, ka ratifikācijas rakstā attiecībā uz Ženēvas konvenciju (IV) PSRS pārmeta, ka „šī Konvencija neattiecas uz civiliedzīvotājiem teritorijā, kuru nav okupējis ienaidnieks, tādējādi tā neatbilst humanitārām prasībām”⁵¹⁰.

PSRS parakstīja arī Papildu protokolu (I) 1977. gada 12. decembrī un ratificēja to 1989. gada 29. septembrī, pie tam bez jebkādām atrunām. Ratifikācijas rakstā PSRS papildus norādīja, ka tā spēlēja vispārātzītu lomu Papildu Protokola izstrādāšanā.⁵¹¹

⁵⁰⁴ Памятная записка Народного комиссариата иностранных дел СССР миссии Швеции в СССР, 17.07.1941 // Документы внешней политики СССР. Т. 24. 22 июня 1941 – 1 января 1942. Москва: Международные отношения, 2000, с. 163.

⁵⁰⁵ Нота правительства СССР посольству Соединенных Штатов Америки в СССР, 17.07.1941. // Ibid., с. 224.

⁵⁰⁶ Из Ноты народного комиссара иностранных дел СССР В. М. Молотова, 27.04.1942 // Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. Т. 1. 2-е издание. Под ред. К. П. Горшенина. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1954, с. 433–437.

⁵⁰⁷ Šilde A. Vai Latvija var izstāties no Padomju Savienības (Ar Latvijas un Krievijas mierlīguma tekstu pielikumā). Munster (Westf.): ATLANTAS APGĀDS, 1967, 6. lpp.

⁵⁰⁸ Sk.: promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.6.2. punkts.

⁵⁰⁹ Приговор Международного Военного Трибунала, 01.10.1946. Нюрнбергский процесс. В 7 томах. Т. VII. Заключительные речи главных обвинителей. Последние слова подсудимых. Приговор. Под общей ред. Р. А. Руденко. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1961, с. 403.

⁵¹⁰ Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁵¹¹ Ibid.

3.6.18. Latvijas okupācija un aneksija

1940. gada 17. jūnijā PSRS okupēja Latviju. Saskaņā ar Latvijas oficiālo historiogrāfiju tā bija pirmā Latvijas okupācija.⁵¹² Nav pareizi uzskatīt, ka okupācijas dienā notika arī Latvijas aneksija,⁵¹³ jo aneksijas sākuma datums ir 1940. gada 5. augusts,⁵¹⁴ kad Latvija kļuva par padomju sociālistisko republiku.

Savukārt 1944.–1945. gadā Padomju Savienība veica Latvijas otro okupāciju jeb reokupāciju. Kārtējā okupācija bija saistīta ar to, ka 1941. gada 22. jūnijā Vācija uzbruka PSRS un okupēja Latviju.

Latvijas okupācijas un aneksijas interpretācija nav viennozīmīga. Iesaistītās puses, Latvija un PSRS, katra pieturas pie sava notikumu redzējuma. Līdz ar to jānoskaidro, kāds ir Latvijas Republikas un Krievijas Federācijas kā PSRS tiesību pēcteces, kā arī starptautisko tiesību skatpunkts uz tik sarežģītiem vēstures notikumiem.

3.6.18.1. Latvijas Republikas skatpunkts

Saskaņā ar Latvijas oficiālo historiogrāfiju PSRS bija veikusi Latvijas okupāciju un aneksiju. Šis fakts ir apstiprinats vairākos Latvijas PSR normatīvajos aktos:

- 1989. gada 28. jūlija Latvijas PSR Augstākās Padomes **Deklarācijā par Latvijas valsts suverenitāti**. Deklarācijā noteikts, ka „staļiniskās noziedzīgās politikas rezultātā” Latvija zaudēja valstisko suverenitāti un tika iekļauta PSRS sastāvā;⁵¹⁵
- 1990. gada 15. februārī Latvijas PSR Augstākās Padomes **Deklarācijā jautājumā par Latvijas valstisko neatkarību**, kurā noteikts, ka 1940. gadā Latvija zaudēja savu neatkarību;⁵¹⁶
- 1990. gada 4. maijā Latvijas PSR Augstākās Padomes Deklarācijā **Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu**, kurā noteikts, ka PSRS veica Latvijas okupāciju;⁵¹⁷
- 1991. gada 21. augustā Latvijas PSR Augstākās Padomes konstitucionālajā likuma **Par Latvijas Republikas valstisko statusu**, kura 3. pantā arī iekļauta atsauce uz Latvijas okupāciju un aneksiju.⁵¹⁸

⁵¹² Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas okupācijas laikā no 1940. gada līdz 1956. gadam: Latvijas Vēsturnieku komisijas Progresā ziņojums. Latvijas Vēsture, 2002, nr. 2, 15.–16. lpp.

⁵¹³ Deklarācija par Latvijas okupāciju: LR Saeimas deklarācija. Latvijas Vēstnesis, 1996. 27. augusts, nr. 143.

⁵¹⁴ Satversmes tiesas 2007. gada 29. novembra spriedums lietā Nr. 2007-10-0102. Latvijas Vēstnesis, 2007. 30. novembris, nr. 193, 10. punkts.

⁵¹⁵ 4. maijs. Rakstu, atmiņu un dokumentu krājums par Neatkarības deklarāciju. T. Jundža red. Rīga: Fonds „Latvijas vēsture”, 2000, 392.–393. lpp.

⁵¹⁶ Turpat, 394.–395. lpp.

⁵¹⁷ Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu: LR Augstākās Padomes 1990. gada 4. maija deklarācija. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1990. 17. maijs, nr. 20.

Latvijas Republikas normatīvajos aktos arī konstatēta Latvijas okupācija un aneksija. Tā, 1996. gada 22. augustā Saeima pieņēma speciālu **Deklarāciju par Latvijas okupāciju**, kurā noteikts, ka „PSRS 1940. gada 17. jūnijā *ar militāru spēku okupēja* Latviju un *nelikumīgi iekļāva (anektēja)* to PSRS sastāvā [V.S.]”⁵¹⁹.

Līdz ar to Latvijas ieskatā tās okupācija un aneksija ir neapšaubāms fakts, kuru nav nepieciešams papildus skaidrot.⁵²⁰

3.6.18.2. PSRS un tās tiesību pēcteces Krievijas Federācijas skatpunkts

Krievija paliek pie cita viedokļa. Ne PSRS, ne tās tiesību pēctece Krievijas Federācija nav atzinusi Latvijas okupāciju un aneksiju. Krievijas oficiālā ārpolitiskā pozīcija paliek nemainīga: Latvijas un citu Baltijas valstu iekļaušanai PSRS sastāvā nav nekā kopīga ar okupāciju.⁵²¹ Taču ietekmīgi Krievijas politiķi neoficiāli tomēr ir atzinuši Latvijas valsts okupāciju. Tā, piemēram, bijušais Krievijas prezidents B. Jeļcins atzina, ka „Latviju okupēja Padomju Savienība”⁵²².

Tomēr Krievijas pētnieki arī ik pa laikam ņemas pie Latvijas un citu Baltijas valstu okupācijas un aneksijas izpētes. Taču Krievijas vēsturnieki izvairās no vārda „okupācija” lietošanas, kaut arī atzīst Baltijas aneksijas faktu.⁵²³ Šāda pieeja liekas interesanta, jo, kā minēts,⁵²⁴ aneksija ir viens no okupācijas izbeigšanās veidiem. Līdz ar to nevar atzīt aneksiju, neatzīstot okupāciju, kas ir novedusi pie aneksijas. Turklāt aneksijas atzīšana ir ne mazāk nopietna un nozīmīga kā okupācijas atzīšana, jo starptautiskajās tiesībās pastāvēja aneksijas aizliegšanas princips un aneksijas neatzīšanas princips, savukārt okupācijas varēja būt kā prettiesiskas, tā arī tiesiskas.

Nevar piekrist Krievijas vēsturnieka M. Semirjagas (*Семиряга*) apgalvojumam, ka notikumu identifikācija Baltijas valstīs ir sarežģīta, jo pašam jēdzienam „okupācija” nav skaidri noteiktu kritēriju.⁵²⁵ Kā minēts promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.6.1.–3.6.16. punktā, okupācijas tiesības bija konvencionāli regulētas. Turklāt okupācijas tiesību veidošanā aktīvi piedalījās Krievijas impērijas un vēlāk arī PSRS pārstāvji, kuriem nebija šaubu, kā novērtēt notikumus Baltijas valstīs.

⁵¹⁸ Par Latvijas Republikas valstisko statusu: LR Augstākās Padomes 1991. gada 21. augusta konstitucionālais likums. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1991. 24. oktobris, nr. 42.

⁵¹⁹ Deklarācija par Latvijas okupāciju: LR Saeimas deklarācija. Latvijas Vēstnesis. 1996. 27. augusts, nr.143.

⁵²⁰ Зубкова Е. Ю. Прибалтика и Кремль. 1940–1953. Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008, с. 98.

⁵²¹ Кантор Ю. Прибалтика: война без правил (1939–1945). Санкт-Петербург: ООО «Журнал “Звезда”», 2011, с. 5.

⁵²² Feldmanis I. Baltijas valstu okupācija: vēsturiskie un starptautiski tiesiskie aspekti. Grām.: Okupācijas režīmi Baltijas valstīs 1940–1991. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences „Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 25. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009, 459. lpp.

⁵²³ Зубкова Е. Ю., ibid., с. 98.

⁵²⁴ Sk.: promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.6.13. punkts.

⁵²⁵ Зубкова Е. Ю., ibid.

Savukārt Krievijas vēsturniece J. Zubkova uzskata, ka PSRS darbības Baltijas valstīs var uzskatīt par „militāro okupāciju”, ja ne pēc „burta”, tad pēc būtības.⁵²⁶ Tai pašā laikā vēsturniece apgalvo, ka termins „okupācija” absolūti neatbilst PSRS ilgtermiņa plāniem attiecībā uz Baltijas valstīm. Pētniece min šādus pierādījumus: (1) padomju vara iedibinājās Baltijas valstīs uz ilgu laiku, kas neatbilst okupāciju pagaidu raksturam; (2) Baltijas valstis zaudēja savu suverenitāti un kļuva par PSRS sastāvdaļu, Baltijas valstu iedzīvotāji kļuva par PSRS pilsoņiem; (3) Baltijas valstīs nebija ieviests okupācijas, bet gan komunistiskais režīms.⁵²⁷

Taču šādiem apgalvojumiem var piekrist tikai daļēji: Latvijā tiešām nebija noteikts okupācijas režīms. Taču, kā jau minēts,⁵²⁸ okupācijas režīma ieviešana ir okupētājvalsts pienākums, kas jāpilda neatkarīgi no tā, vai okupētājvalsts ir atzinusi okupācijas stāvokli, kā arī neatkarīgi no okupācijas veida. Līdz ar to apzināta okupācijas režīma neieviešana un okupētājvalsts režīma izplatīšana okupētājvalstī nepierāda okupācijas fakta neesamību. Nevar piekrist arī apgalvojumam, ka Baltijas valstu okupācija neatbilda okupācijas pagaidu raksturam. Kā minēts,⁵²⁹ okupācijas ilgums nav regulēts starptautiskajās tiesībās, līdz ar to okupācijas mēdz būt gan īslaicīgas, gan arī ilglaicīgas.

3.6.18.3. Starptautisko tiesību skatpunkts

Jāatzīmē, ka Otrā pasaules kara laikā Lielbritānijas nedēļas laikraksta *The War Illustrated* 1940. gada 28. jūnija numurā parādījās šāda informācija par 17. jūnija notikumiem Baltijas valstīs: „**Krievi okupēja Latviju un Igauniju**, abu valstu valdības demisionēja.”⁵³⁰

Līdz ar to tālaika starptautiskajai sabiedrībai nebija šaubu par notikumu izpratni. Pašreiz, kā norāda L. Melkso, „gandrīz visas valstis, vēsturnieki un starptautisko tiesību zinātnieki piekrīt Baltijas viedoklim, ka ar šo republiku „uzņemšanu” Padomju Savienības sastāvā tika pārkāptas tajā laikā spēkā esošās starptautiskās tiesības”⁵³¹.

Jānoskaidro, vai Latviju okupēja starptautisko tiesību izpratnē. Kā iepriekš minēts,⁵³² Hāgas Noteikumu 42. panta izpratnē „Teritoriju uzskata par okupētu tad, kad tā faktiski atrodas

⁵²⁶ Зубкова Е. Ю. Прибалтика и Кремль. 1940–1953. Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008, с. 100.

⁵²⁷ Ibid.

⁵²⁸ Sk.: promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.6.16. punkts.

⁵²⁹ Sk.: promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.6.11. punkts.

⁵³⁰ Вторая мировая война. Блицкриг: иллюстрированная история. Под ред. Дж. Хаммертона. Москва: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006, с. 704.

⁵³¹ Melkso L. Igaunijas un Krievijas robežlīgumi un debātes par valstu pēctecību. Jurista Vārds, 2006. 14. marts, nr. 11, 3. lpp.

⁵³² Sk.: promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.6.3. punkts.

ienaidnieka armijas varā.”⁵³³ Un tiešām, saskaņā ar 1940. gada 17. jūnijā PSRS aizsardzības tautas komisāra S. Timošenko **dienesta ziņojumu** J. Staļinam un ārlietu tautas komisāram V. Molotovam tika ierosināts nekavējoties veikt šādus pasākumus „*ieņemto* republiku teritorijās [V.S.]”: robežu ar Austrumprūsiju un Baltijas piekrasti ieņemt padomju robežapsardzības karaspēkam; katrā republikā ievest pa vienam (pirmām kārtām) Iekšlietu tautas komisariāta karaspēka pulkam iekšējās kārtības nodrošināšanai; uzsākt republiku armijas atbrūšanu un izformēšanu, kā arī atbrūtot iedzīvotājus, policiju un militarizētās organizācijas; objektu apsardzi uzdot sardzes un garnizona dienestu padomju karaspēkam; pēc iespējas ātrāk atrisināt jautājumu par republiku „valdībām”.⁵³⁴ Tātad ir skaidri redzams, ka PSRS nenoliedza Latvijas un citu Baltijas valstu „ieņemšanas” faktu.

Taču PSRS pārkāpa okupācijas tiesību robežas, jo nekavējoties ķērās pie Latvijas sovetizācijas.⁵³⁵

Jānoskaidro, vai Latvijas okupācija tiek uzskatīta par militāru vai miermīlīgu. Atsaucoties uz A. Robertsu, Satversmes tiesa secināja, ka 1940. gada notikumi Latvijā kvalificējami kā „visas valsts teritorijas vai tās daļas okupācija bez iepriekšējas šīs valsts valdības piekrišanas, bet arī bez militāra konflikta ar šo valsti”⁵³⁶. Taču A. Roberts šāda veida okupāciju ir klasificējis kā piespiedu miera laika okupāciju.⁵³⁷

Vēstures dokumenti liecina, ka pēc PSRS ultimāta saņemšanas Latvijas Ministru prezidents K. Ulmanis un ārlietu ministrs V. Munters divatā pieņēmuši lēmumu par Latvijas kapitulāciju.⁵³⁸ Starp citu, vēlāk, 1940. gada 17. jūnijā, kapitulācijas aktu tiešām parakstīja Sarkanās armijas pārstāvis ģenerālpulkvedis D. Pavlovs un Latvijas armijas pulkvedis O. Ūdentiņš. Ar to Latvijas armija apņēmas nepretoties Sarkanās armijas daļām un palikt savās dislokācijas vietās.⁵³⁹ No tā var secināt karastāvokļa esamību starp Latviju un PSRS. Turklāt PSRS veica pret Latviju darbības, kuras pati uzskatīja par karadarbībām, proti – intervenci, blokādi, militāro okupāciju.⁵⁴⁰

⁵³³ Annex to the Convention: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land (1907). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁵³⁴ Докладная записка № 390-сс Наркома обороны СССР Тимошенко Генеральному секретарю Коммунистической партии СССР Иосифу Сталину и Наркому иностранных дел Вячеславу Молотову, 17.06.1940. // Мьяксоо Л. Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г.: Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве. Пер. с англ. А. Крашевского. Тарту: Tartu University Press, 2005, с. 369–370.

⁵³⁵ Докладная записка № 390-сс Наркома обороны СССР Тимошенко Генеральному секретарю Коммунистической партии СССР Иосифу Сталину и Наркому иностранных дел Вячеславу Молотову, 17.06.1940. // Мьяксоо Л. Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г.: Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве. Пер. с англ. А. Крашевского. Тарту: Tartu University Press, 2005, с. 369–370.

⁵³⁶ Satversmes tiesas 2007. gada 29. novembra spriedums lietā Nr. 2007-10-0102. Latvijas Vēstnesis, 2007. 30. novembris, nr. 193, 27. punkts.

⁵³⁷ Roberts A. What is a Military Occupation? The British Yearbook of International Law, 1984, Vol. 55, p. 274.

⁵³⁸ Treijs R. Par Latvijas okupāciju 1940. gadā. Latvijas Vēstnesis, 2000. 16. jūnijs, nr. 228/229, 4. lpp.

⁵³⁹ Jākobsons E. Latvijas okupācija (II): valsts iznīcināšana. Pieejams: <http://www.laikmetazimes.lv/2009/08/24/latvijas-okupacija-ii-valsts-iznicinasana/> [aplūkots 2012. gada 17. maijā].

⁵⁴⁰ Sk.: promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.6.4. punkts.

Bez tam, okupācijas rezultātā Latvija zaudēja savu suverenitāti, jo A. Kirhenšteina valdībai nosacījumus diktēja Latvijas Komunistiskā partija,⁵⁴¹ kuru 1940. gadā iekļāva VK(b)P sastāvā. Taču suverenitātes paturēšana gandrīz pilnā apjomā tiek uzskatīta par miermīlīgās okupācijas pazīmi.⁵⁴²

Pie tam Latvijas okupāciju veica un uzturēja ar padomju karaspēka palīdzību, un jau 1940. gada 21. jūnijā izveidoja Latvijas Nacionālo leģionu, kas izvirzīja par savu mērķi Latvijas neatkarības atjaunošanu un padomju okupācijas režīma gāšanu bruņotā ceļā.⁵⁴³ Līdzīgu mērķu sasniegšanai izveidojs arī citas pagrīdes organizācijas, piemēram, „Tēvija Sargi”, „Jaunlatvieši”, „Kaujas organizācijas Latvijas atbrīvošanai”, „Latviešu Tautas apvienība”.⁵⁴⁴ Diemžēl šīs organizācijas pastāvēja mazāk nekā gadu, kamēr netika sagrautas. Nacionālās pretošanās kustība pieņēmās spēkā Otrā pasaules kara beigās un sasniedza 0,5–1 procentu no Baltijas valstu iedzīvotājiem.⁵⁴⁵ Taču vēlāk, 50. gadu vidū, Baltijas nacionālie partizāni militāro cīņu zaudēja.⁵⁴⁶

Līdz ar to var secināt, ka Latvijas okupācijai piemita vairāk militāras, nevis miermīlīgas okupācijas pazīmes. Tādēļ nav skaidrs, kāpēc Satversmes tiesa Latvijas okupāciju kvalificēja kā mierlaika okupāciju. Šāds tiesas secinājums šķiet vēl neskaidrāks, ja atcerēties, ka A. Robertss ir iedalījis okupācijas ne tikai kara un miera laika okupācijās, bet arī cita veida okupācijās, pie kurām pieskaitīja prettiesiskas okupācijas.⁵⁴⁷ Un tiešām, Latviju okupēja un anektēja PSRS agresīvas un prettiesiskas militāras ekspansijas rezultātā. Arī L. Melkso uzskata, ka Latvijas okupācija un aneksija bija prettiesiska, jo to īstenoja, pārkāpjot vismaz divas fundamentālas starptautisko tiesību normas, kas regulēja PSRS attiecības ar Baltijas valstīm: spēka lietošanas aizliegumu un tautu pašnoteikšanās tiesības.⁵⁴⁸ Savukārt E. Benvenisti (*Benvenisti*) atzīmē, ka padomju okupācijas bija

⁵⁴¹ Sk.: Latvijas Komunistiskās partijas prasības Augusta Kirhenšteina sastādītajai valdībai, 21.06.1940. // Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B. i.], 1995, 395.–397. lpp.

⁵⁴² Sk.: promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.5.4. punkts.

⁵⁴³ Viļums J. Latvijas Nacionālais leģions: pretpadomju pagrīdes organizācija Latvijā 1940.–1941. gadā. Grām.: Okupācijas režīmi Baltijas valstīs 1940–1991. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences „Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30. – 31. oktobris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 25. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009, 77.–98. lpp.

⁵⁴⁴ Viļums J. „Tēvijas sargi”: pretpadomju pagrīdes organizācija Latvijā 1940.–1941. gadā. Grām.: Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2005: Atbrīvotāji kā iekarotāji. Red. H. Strods, Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība, 2006, 13. lpp.

⁵⁴⁵ Misiunas R. J., Taagepera R. *The Baltic States: Year of Independence, 1940–1990*. London: Hurst & Company, 1993, p. 83.

⁵⁴⁶ Strods H. Nacionālie un padomju partizāni Baltijā 1941.–1956. gadā: kopējais un atšķirīgais. Grām.: Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara: Starptautiskās konferences materiāli, 2005. gada 7.–8. jūnijs, Rīga. 17. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2006, 30. lpp.

⁵⁴⁷ Sk.: promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.6.4. punkts.

⁵⁴⁸ Мьялскоо Л. Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г.: Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве. Пер. с англ. А. Крашевского. Тарту: Tartu University Press, 2005, с. 136.

prettiesiskas šādu iemeslu dēļ: pirmkārt, prettiesiskums izriet no agresijas, kas noveda pie okupācijas; otrkārt, okupētājvalsts armija izvēlējās prettiesisku vadības režīmu.⁵⁴⁹

Janoskaidro, vai Latvija tika anektēta starptautisko tiesību izpratnē. Latvijas iestāšanās Padomju Savienības sastāvā notika pretēji Latvijas konstitucionālajām normām un tautas pašnoteikšanās tiesībām, līdz ar to tā ir atzīstama par **aneksiju**. Turklāt Latvijas pievienošanās PSRS uzskatāma par aneksiju ne tikai atbilstoši starptautiskajām tiesībām, bet arī PSRS nacionālajām tiesībām, proti – minētajam Dekrētam par mieru.⁵⁵⁰ Saskaņā ar šo dekrētu Latvijas iestāšanos PSRS var raksturot kā aneksiju, t.i., sagrābšanu un varasdarbus, jo tā ir:

- mazākas un vājākas valsts pievienošanās lielākai un stiprākai valstij;
- pievienošanās bez precīzi, skaidri un brīvprātīgi izteiktas tautas piekrišanas un vēlēšanās;
- pievienošanās bez tiesībām piedalīties brīvās vēlēšanās;
- pievienošanās bez pilnīgas stiprākas pievienojošās valsts karaspēka izvešanas.

Baltijas valstu aneksija ir viens no pirmajiem, ja ne pats pirmais gadījums, kad aneksijas legalitāte tiek nepārtraukti noliegta lielāko daļu valstu praksē,⁵⁵¹ tādējādi paceļot starptautiskās tiesības uz daudz augstāku pakāpi, nekā tās pastāvēja 1940. gadā.⁵⁵²

Latvijas iekļaušanu PSRS sastāvā līdz ar ASV un Lielbritāniju neatzina Vācijas Federatīvā Republika, Itālija, Kanāda, Japāna, pat komunistiskā Ķīna, un vēl citas – vairāk nekā 50 pasaules valstis.⁵⁵³ Savukārt *de facto* to atzina Lielbritānija, Kanāda, iespējams Francija un Itālija, bet *de jure* – Zviedrija, Šveice, Nīderlande un uz laiku, no 1974. gada jūlija līdz 1975. gada decembrim, Austrālija, kā arī citas valstis.⁵⁵⁴ Taču vēlāk, 1990. gadā, Latvijas aneksijas legalitātes neatzīšana deva iespēju Latvijai atjaunot savu neatkarību.

Tātad var secināt, ka starptautisko tiesību ieskatā PSRS veica **prettiesisku Latvijas okupāciju un aneksiju**. Neskatoties uz to, ka Latvijas okupācija un aneksija tiek kvalificētas kā prettiesiskas, PSRS bija jāpiemēro okupācijas tiesības. Taču PSRS tās nebija ievērojusi.⁵⁵⁵

Šeit var minēt dažus nopietnus PSRS pieļautos okupācijas tiesību pārkāpumus.

⁵⁴⁹ Benvenisti E. The International Law of Occupation. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2004, p. 68.

⁵⁵⁰ Sk.: promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.6.13. punkts.

⁵⁵¹ Мьялсоо Л. Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г.: Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве. Пер. с англ. А. Крашевского. Тарту: Tartu University Press, 2005, с. 143.

⁵⁵² Hough W. J. Annexation of the Baltic States and its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory. New York Law School Journal of International and Comparative Law, 1985, Vol. 6, p. 481.

⁵⁵³ Satversmes tiesas 2007. gada 29. novembra spriedums lietā Nr. 2007-10-0102. Latvijas Vēstnesis, 2007. 30. novembris, nr. 193, 34.1. punkts.

⁵⁵⁴ Talmon S. Recognition of Governments in International Law: With Particular Reference to Governments in Exile. [B.v.]: Oxford University Press, 1998, p. 103.

⁵⁵⁵ Benvenisti E., ibid.

– Privātīpašuma nacionalizācija

Atbilstoši Hāgas noteikumu 46. panta 2. daļai „privātīpašumu nedrīkst konfiscēt”⁵⁵⁶. Taču, ignorējot šo prasību, Latvijas iedzīvotājiem piederošā zeme kļuva par valsts īpašumu. Padomju vara ekspropriēja rūpniecības, komerciālās un citas privātās iestādes.⁵⁵⁷ Īstenoja arī tā saucamo „kulaku”⁵⁵⁸ īpašumu atņemšanu un kolektivizāciju.⁵⁵⁹

– Nodokļi

Saskaņā ar Hāgas noteikumu 48. pantu okupētājvalsts ir tiesīga vākt nodokļus, tikai pamatojoties uz spēkā esošo tiesisko regulējumu. Okupētājvalstij nav tiesību uzlikt jaunus nodokļus vai nodevas, jo tā ir tikai teritorijas likumiskā suverēna prerogatīva.⁵⁶⁰ Taču saskaņā ar Hāgas noteikumu 49. pantu okupētājvalsts var uzlikt jaunas naudas kontribūcijas papildus spēkā esošajiem nodokļiem, ja tas ir nepieciešams armijai un administrācijai okupētajā teritorijā.⁵⁶¹

Lai gan okupētās Latvijas vajadzībām nebija nepieciešami jauni nodokļi, 1948. gadā vairākkārt palielināja lauksaimniecības nodokli, kā rezultātā notika nodokļa parādu masveida piedziņa, to vēršot pret lauksaimnieku mantu.⁵⁶²

– Likumu spēkā esamība

Hāgas Noteikumu 43. pantā noteikts, ka okupētājvalstij jārespektē okupētajā valstī „spēkā esošie likumi”⁵⁶³. Savukārt Ženēvas konvencijas (IV) 64. panta 1. daļā teikts, ka: „Okupētajā teritorijā [tās. – V.S.] krimināllikumi *paliek spēkā*, izņemot gadījumus, kad tos var atcelt vai apturēt okupētājvalsts, ja šie likumi rada draudus tās drošībai vai traucē šīs Konvencijas pielietošanu [V.S.]”⁵⁶⁴ Turklāt saskaņā ar minētas konvencijas 65. pantu „Okupētājvalsts izdotie noteikumi, kuri uzliek kriminālatbildību, nevar stāties spēkā, pirms tie nav publicēti un novesti līdz iedzīvotāju

⁵⁵⁶ Annex to the Convention: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land (1907). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁵⁵⁷ Misiunas R. J., Taagepera R. The Baltic States: Year of Independence, 1940–1990. London: Hurst & Company, 1993, p. 34.

⁵⁵⁸ Par vārda „kulaks” lietošanu sk.: promocijas darba 3. nodaļas IV apakšnodaļas 4.1. punkts.

⁵⁵⁹ Sīkāk sk.: promocijas darba 3. nodaļas IV apakšnodaļas 4.1. punkts.

⁵⁶⁰ Greenspan M. The Modern Law of Land Warfare. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1959, p. 228.

⁵⁶¹ Annex to the Convention: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land (1907). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁵⁶² Sīkāk sk.: promocijas darba 3. nodaļas IV apakšnodaļas 4.1. punkts.

⁵⁶³ Annex to the Convention: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land (1907), ibid.

⁵⁶⁴ Convention (IV) Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (1949). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

zināšanai viņu dzimtajā valodā. Šie noteikumi **nevar darboties ar atpakaļejošu datumu** [V.S.].⁵⁶⁵ Vienlaikus Ženēvas konvencijas (IV) 70. panta pirmajā daļā noteikts, ka „Okupētājvalsts nevar apcietināt, ierosināt lietu vai notiesāt aizsargājamās personas par pārkāpumiem, kas izdarīti, vai par uzskatiem, kas izteikti **pirms okupācijas** vai okupācijas pārtraukuma laikā, izņemot gadījumus, kad tiek pārkāpti kara laika likumi un tradīcijas [V.S.].”⁵⁶⁶

Neraugoties uz šīm tiesību normām, Latvijas teritorijā PSRS okupācijas laikā tika ieviesti KPFSR likumdošanas akti, tostarp Kriminālkodekss, ko piemēroja Latvijas pilsoņiem arī par darbībām, veiktām līdz 1940. gada 17. jūnijam.⁵⁶⁷

– Kompetentās tiesas

Saskaņā ar Ženēvas konvencijas (IV) 66. pantu „okupētājvalsts var nodot apsūdzētos pienācīgi izveidotām neparitiskām militārām **tiesām** ar noteikumu, ka tiesas process notiek **okupētajā valstī. Apelācijas tiesas** vēlams noturēt okupētajā valstī [V.S.]”⁵⁶⁸. Šīs konvencijas 71. panta pirmajā daļā ir nostiprināts arī taisnīgās tiesas procesa princips, bez kura „Okupētājvalsts kompetentas tiesas nevar pasludināt nevienu spriedumu”⁵⁶⁹. Ženēvas konvencija (IV) nosaka plašas apsūdzētās personas tiesības iesniegt pierādījumus un lūgt advokāta vai juriskonsulta palīdzību (72. pants), tiesības uz apelāciju (73. pants) un citas tiesības.⁵⁷⁰

Pastāvot šādam tiesiskam regulējumam, vienalga, Latvijas pilsoņus bieži vien sodīja nevis tiesa, bet ārpustiesas iestāde – Sevišķā apspriede, kura turklāt atradās Maskavā. Apsūdzības process notika bez apsūdzētā un viņa aizstāvja piedalīšanās, bez apsūdzētā tiesībām iesniegt apelāciju.⁵⁷¹

– Iedzīvotāju deportācijas

Aizliegums pārvietot personas uz lieliem attālumiem atrodams vēl Lībera kodeksa 23. pantā.⁵⁷² Taču Hāgas noteikumos deportāciju aizliegums diemžēl nav minēts. Tas ir izskaidrojams ar faktu, ka 20. gadsimta sākumā tā laika demokrātijās civiliedzīvotāju deportācijas vairs netika praktizētas, vismaz ne masveida.⁵⁷³ Pastāv arī cits viedoklis, ka civiliedzīvotāju aizsardzība pret

⁵⁶⁵ Convention (IV) Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (1949). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁵⁶⁶ Ibid.

⁵⁶⁷ Sīkāk sk.: promocijas darba 3.nodaļas III apakšnodaļa.

⁵⁶⁸ Convention (IV) Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (1949), ibid.

⁵⁶⁹ Ibid.

⁵⁷⁰ Ibid.

⁵⁷¹ Sīkāk sk.: promocijas darba 3.nodaļas III apakšnodaļa.

⁵⁷² General Orders No. 100, Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field. Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁵⁷³ Meron Th. War Crimes Law Comes of Age: Essays. Oxford: Clarendon Press, 1998, p. 143.

deportācijām ir minēta kā 1899. gada, tā arī 1907. gada Hagas konvencijas (IV) 46. pantā, bet kā vispārēja un specifiska aizsardzība, ar kuru saskaņā ģimenes gods un tiesības, personu dzīvība un privātīpašums, tāpat kā reliģiskā pārliecība un prakse ir jāciena.⁵⁷⁴ Interesanti atzīmēt, ka tieši uz šo pantu, kā arī citiem tiesību avotiem atsaucās Francija Nirnbergas Starptautiskā kara tribunālā, kad tā uzskaitīja, pretēji kurām tiesību normām nacisti veica masveida deportācijas.⁵⁷⁵

Savukārt Ženēvas konvencijas (IV) 49. panta 1. daļā noteikts, ka „Aizsargājamo personu individuāla vai masveidīga piespiedu pārvietošana, kā arī deportācijas no okupētās teritorijas uz okupētājvalsts teritoriju vai uz kādas citas valsts teritoriju, kas ir vai nav okupēta, ir **aizliegta**, neatkarīgi no to motīviem [V.S.]”⁵⁷⁶ Saskaņā ar Ženēvas konvencijas (IV) 147. pantu aizsargājamo personu nelikumīgu deportāciju vai pārvietošanu uzskata par smagu pārkāpumu.⁵⁷⁷

Kā atzīmē M. Grīnspans (*Greenspan*), okupētās teritorijas iedzīvotāji ietilpst aizsargājamo personu definīcijā atbilstoši Ženēvas konvencijas 4. pantam.⁵⁷⁸

Taču, neskatoties uz šiem Ženēvas konvencijas (IV) noteikumiem, PSRS īstenoja Latvijas iedzīvotāju deportācijas uz PSRS attālajiem reģioniem. Masveida deportācijas notika 1941. gada 14. jūnijā un 1949. gada 25. martā, bet atsevišķu personu un grupu deportācijas notika vēl līdz pat 1958. gadam.⁵⁷⁹

3.7. *Pacta sunt servanda* principa pārkāpšana

Viens no starptautisko tiesību vecākajiem principiem ir *pacta sunt servanda* (no latīņu val. – līgumi jāpilda) princips,⁵⁸⁰ kas patapināts no Romiešu tiesībām. Šis princips nosaka, ka līgumi ir saistoši to pusēm, un tie ir jāpilda labā ticībā. Tādējādi *pacta sunt servanda* normā ir integrēts arī labticības princips.⁵⁸¹

Principu *pacta sunt servanda* atzina arī 20. gadsimta juristi.⁵⁸² Taču viņi centās analizēt, kāpēc starptautiskajiem līgumiem ir saistošs spēks. Tā, piemēram, L. Openheims nonāca pie secinājuma, ka līgumi ir saistoši, jo pastāv šāda starptautisko tiesību paraža.⁵⁸³ Savukārt F. Martens

⁵⁷⁴ Bassiouni M. Ch. Crimes against Humanity in International Criminal Law. Dordrecht, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1992, p. 302.

⁵⁷⁵ Ibid., p. 309.

⁵⁷⁶ Convention (IV) Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (1949), ibid.

⁵⁷⁷ Ibid.

⁵⁷⁸ Greenspan M. The Modern Law of Land Warfare. Berkeley and Los Angeles: University of California Pres, 1959, p. 263.

⁵⁷⁹ Sīkāk sk.: promocijas darba 3. nodaļa.

⁵⁸⁰ Shaw M. N. International Law. 6th edition. New York: Cambridge University Press, 2008, pp. 903–904.

⁵⁸¹ Yearbook of International Law Commission, 1966, Vol. II, p. 211.

⁵⁸² Sk., piemēram: Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. 1. 3-е издание. Санкт-Петербург: [B. i.], 1895, с. 389.

⁵⁸³ Oppenheim L. International Law: A Treatise. Vol. I. Peace. 2nd edition. New York, Bombay, Calcutta: Longmans, Green and Co., 1912, p. 542.

uzskatīja, ka līgumu saistošais spēks izriet no starptautisko attiecību jēdziena un balstās uz citu valstu tiesībspējas atzīšanu.⁵⁸⁴

Neapšaubāmi, starptautiskiem līgumiem bija piešķirta tik liela nozīme, ka pēc Pirmā pasaules kara beigām saskaņā ar 1919. gada 28. jūnija Versaļas līguma 227. panta pirmo daļu Vācijas ķeizaram Vilhelmam II izvirzīja apsūdzību „augstākajā noziegumā pret starptautisko morāli un *līgumu svētumu* [V.S.]”⁵⁸⁵, taču ķeizars aizbēga uz Nīderlandi, kura to neizdeva.

Principa *pacta sunt servanda* svarīgumu apliecina arī tā nostiprināšana Tautu Savienības Statūtu un ANO Statūtu preambulā, nosakot, ka ir jārespektē visas ar līgumu uzņemtās saistības. Turklāt ANO Statūtu 2. panta 2. punktā ir nostiprināts princips, ka saistības jāpilda labā ticībā.⁵⁸⁶ Arī 1969. gada 23. maija **Vīnes konvencija par starptautisko līgumu tiesībām** satur atsauci uz principu *pacta sunt servanda* (26. pants), papildus atzīmējot preambulā, ka tas ir „universāli atzīts”.⁵⁸⁷

Iepriekš pierādīts, ka PSRS pārkāpa virkni daudzpusējo un divpusējo līgumu, starptautiskās paražu tiesību normas un tiesību vispārējos principus, respektīvi, vai nu nepildīja uzņemtās saistības, vai arī pildīja tās pretēji labai ticībai. Līdz ar to PSRS automātiski pārkāpa arī principu *pacta sunt servanda*.

IV. PSRS–LATVIJAS LĪDZ 1940. GADAM NOSLĒGTO DIVPUSĒJO LĪGUMU SPĒKĀ ESAMĪBA

Saistībā ar Latvijas valsts okupāciju zinātnieku vidū bieži rodas jautājums par PSRS–Latvijas starpā līdz 1940. gadam noslēgto līgumu spēkā esamību, it īpaši par Miera līguma un Savstarpējās palīdzības pakta spēkā esamību.

4.1. Miera līguma spēkā esamība

4.1.1. Latvijas Republikas skatpunkts

⁵⁸⁴ Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. 1. 3-е издание. Санкт-Петербург: [B. i.], 1895, с. 350.

⁵⁸⁵ Versailles Peace Treaty with Germany (1919). 1919 U.S.T. Lexis 7 (Art. 1 – 291), 1919 U.S.T. LEXIS 42 (Art. 292–440 and Appendixes). Pieejams: http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/versailles_menu.asp [aplūkots 2012. gada 20. martā].

⁵⁸⁶ Charter of the United Nations (1945). 1 U.N.T.S. XVI, 59 Stat. 1031, T.S. 993, 3 Bevans 1153.

⁵⁸⁷ Vienna Convention on the Law of Treaties (1969). 1155 U.N.T.S. 331.

Miera līgums ir spēkā. Latvijas PSR Augstākā Padome 1990. gada 4. maija Deklarācijas Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu 9. punktā atsevišķi izcēla to, ka joprojām ir spēkā Latvijas un Krievijas starpā noslēgtais Miera līgums.⁵⁸⁸ 1990. gadā Baltijas Padomē Latvija kopā ar Igauniju un Lietuvu deklarēja, ka atzīst visus ar PSRS līdz 1940. gada jūnijam noslēgtos miera un citus līgumus,⁵⁸⁹ tātad arī 1920. gada Miera līgumu. Arī 2005. gada 12. maijā Latvijas Republikas Saeima savā **Deklarācijā par Latvijā īstenotā Padomju Sociālistisko Republiku Savienības totalitārā komunistiskā okupācijas režīma nosodījumu**⁵⁹⁰ ietvēra atsauci uz 1920. gada Miera līgumu.

4.1.2. PSRS tiesību pēcteces Krievijas Federācijas skatpunkts

Pēc mūsdienu Krievijas Federācijas viedokļa, Miera līgums zaudēja savu spēku līdz ar Latvijas „iestāšanos” Padomju Savienībā.⁵⁹¹

4.1.3. Starptautisko tiesību skatpunkts

Miera līgums ir spēkā, jo tas netika denonsēts. Savukārt L. Melkso norāda, ja Latvija piekritīs Krievijas viedoklim, ka Miera līgums nav spēkā, neviena trešā valsts neuzskatīs to par spēkā esošu.⁵⁹²

4.2. Savstarpējās palīdzības pakta spēkā esamība

4.2.1. Latvijas Republikas skatpunkts

Latvija bija noslēgusi Savstarpējās palīdzības pakta PSRS spēcīga politiska un militāra spiediena rezultātā.⁵⁹³ Taču zinātnieki dalās domās par to, vai no šāda līguma noslēgšanas noteikumiem obligāti izriet līguma spēkā neesamība no tā parakstīšanas brīža.

⁵⁸⁸ Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu: LR Augstākās Padomes 1990. gada 4. maija deklarācija. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1990. 17. maijs, nr. 20.

⁵⁸⁹ Statement by the Council of Baltic States, 1990. // Restoration of the Independence of the Republic of Estonia: Selection of Legal Acts (1988–1991). Comp. by A. Kiris. Tallinn: Estonian Institute for Information, 1991, pp. 83–84.

⁵⁹⁰ Deklarācija par Latvijā īstenotā Padomju Sociālistisko Republiku Savienības totalitārā komunistiskā okupācijas režīma nosodījumu: LR Saeimas deklarācija. Latvijas Vēstnesis, 2005. 17. maijs, nr. 77.

⁵⁹¹ Meisners B. Baltijas valstu okupācija Šodienas skatījumā. Grām.: Baltijas valstis likteņgriežos: Politiskas, ekonomiskas un tiesiskas starptautiskās sadarbības problēmas uz XXI gadu simteņa sliekšņa. T. Jundža red. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 1998, 441. lpp.

⁵⁹² Satversmes tiesas 2007. gada 29. novembra spriedums lietā Nr. 2007-10-0102. Latvijas Vēstnesis, 2007. 30. novembris, nr. 193, 11. punkts.

⁵⁹³ Stankevičs E. Latvijas neatkarības zaudēšana 1939. gadā valsts un starptautisko tiesību kontekstā. Latvijas Vēsture, 2009, nr. 1, 47. lpp.

4.2.2. PSRS tiesību pēcteces Krievijas Federācijas skatpunkts

Savstarpējās palīdzības pakts zaudēja savu spēku līdz ar Latvijas „iestāšanos” Padomju Savienībā.⁵⁹⁴

4.2.3. Starptautisko tiesību skatpunkts

Savstarpējās palīdzības pakts laikā, kad PSRS to pārkāpa, bija spēkā esošs šādu apsvērumu dēļ.

1. Latvija piekrita Savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanai ar PSRS. Piekrišanu noslēgt ar PSRS Savstarpējās palīdzības paktu Latvijas ārlietu ministram V. Munteram deva Ministru prezidents K. Ulmanis. Viņš nenorādīja, ka tā tiek dota kāda spiediena rezultātā. Tieši otrādi, prezidents uzskatīja, ka ar šo līgumu jānovērš iespēja pārcelt karadarbības uz Latvijas teritoriju. Taču tai pašā laikā K. Ulmanis norādīja, ka savu piekrišanu līguma noslēgšanai viņš deva „nelabprāt”, jo viņam „radās bažas par komunistiskās aģitācijas pastiprināšanos un paplašināšanos Latvijā”, kā arī bažījās „radīt Latvijas iedzīvotājos iesaistīšanu un uzskatus, tāpat arī situācijas starptautisko vērtējumu, ka ar šī līguma parakstīšanu Latvija ir zaudējusi patstāvīgas politikas darbības sfēru”.⁵⁹⁵ Prezidents uzskatīja un deva attiecīgus norādījumus, ka, ieviešot Savstarpējās palīdzības pakta dzīvību, „Latvija kā zemes iekšienē, tā attiecībās ar citām valstīm saglabā un izmanto tiesības politiski brīvi darboties, izņemot līgumā paredzētos ierobežojumus”.⁵⁹⁶

Bez tam Latvija ieguva zināmus labumus no pakta noslēgšanas. Tā, piemēram, K. Ulmanis savā runā valsts saimniecības un kultūras padomes kopsēdē paziņoja: „Pakts ir slēgts nevis miera laika apstākļos, bet tieši kara laika troksnī un tuva kara saspīlējumā, tāpēc tas ir arī neparastāks savos noteikumos. Bet par to tas liek pamatus skaidrām un pastiprināti labām attiecībām starp mums un mūsu lielo kaimiņu austrumos. Un mēs augsti vērtējam šīs labas attiecības kaimiņu starpā. [...] [Mēs aizsargājāmies no ieraušanas Vācijas–Polijas karā, mēs aizsargājāmies no ieraušanas Vācijas karā ar lielvalstīm rietumos. Mēs izvairījāmies no tā, ka latviešu asinis būtu lijušas un latviešu dzīvības upurētas par lietām, kas neskar mūsu valsts pastāvēšanas pamatus.] .. mēs

⁵⁹⁴ Meisners B. Baltijas valstu okupācija Šodienas skatījumā. Grām.: Baltijas valstis likteņgriežos: Politiskas, ekonomiskas un tiesiskas starptautiskās sadarbības problēmas uz XXI gadsimtu sliekšņa. T. Jundža red. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 1998, 441. lpp.

⁵⁹⁵ Izvilums no apcietinātā bijušā Latvijas Valsts prezidenta K. Ulmaņa 1941. gada 17. jūlija rakstiskām liecībām PSRS Valsts drošības tautas komisariāta izmeklētājam par attieksmi pret Latvijas un PSRS Savstarpējās palīdzības paktu, 17.07.1941. // Okupācijas varu politika Latvijā, 1939–1991: Dokumentu krājums. Red. E. Pelkaus. Rīga: Nordik, 1999, 69. lpp.

⁵⁹⁶ Turpat.

nevienam neatdosim un neviens mums neatņems mūsu rīcības brīvību. Mūsu valsts ir patstāvīga un neatkarīga un brīva iekšējā un ārējā politikā un tāda arī paliks. Mēs paši to tādu uzturēsim.”⁵⁹⁷

Fakti liecina arī par to, ka Latvija tās valdības personā izrādīja ieinteresētību par Savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanu ar PSRS. Ir zināms, ka pirmā no Baltijas valstīm Savstarpējās palīdzības paktu ar PSRS bija noslēgusi Igaunija. Tāpēc Latvija bija ieinteresēta Savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanā ar PSRS vai nu uz tiem pašiem nosacījumiem kā Igaunija, vai arī uz vieglākiem.⁵⁹⁸ Latvijas Telegrāfa aģentūra paziņoja, ka „Latvijas Republikas Ministru Kabinets, uzklusot ārlietu ministru Munteru par paktu starp PSRS un Igauniju un vācu–padomju līgumu, nonāca pie slēdziena, ka šie līgumi ievieš visai svarīgas izmaiņas politiskajā situācijā Austrumeiropā. Tāpēc Latvijai arī ir jāpārskata savas ārējās attiecības un, pirmkārt, ar PSRS. Valdība uzdeva ārlietu ministram Munteram nekavējoties doties uz Maskavu, lai uzņemtu tiešus kontaktus ar PSRS valdību.”⁵⁹⁹

2. Savstarpējās palīdzības pakta PSRS apstiprināja, ka tā atzīst Latvijas neatkarību un neiejaucas Latvijas iekšējās lietās. Tādējādi Latvijai vismaz formāli nebija pamata šaubīties par PSRS vārdiem. Lai saprastu pakta minēto principu būtību, var vērsties pie kopīgi izstrādātā Komunikē par padomju–latviešu pārrunām, kurā atzīmēts sekojošais: „Liekot savstarpējās palīdzības pakta pamatos miera līguma un neuzbrukšanas līguma nesatricināmos noteikumus, abas puses no jauna apstiprinājušas katras valsts suverēno tiesību atzīšanu bez ierunām un neiejaukšanās principu tās iekšējās darīšanās. Pārliecinājušās ilggadīgā pieredzē, ka abu zemju valsts sistēmu atšķirība⁶⁰⁰ nav šķērslis auglīgajai sadarbībai viņu starpā, abas puses deklarējušas, ka jaunos apstākļos, kādus radījis savstarpējās palīdzības pakts, tās vienmēr turēsies pie cieņas pret otras puses valstisko, sociālo un saimniecisko struktūru, tādā kārtā stiprinot mierīgas labu kaimiņu sadarbības pamatus starp viņu tautām.”⁶⁰¹

Atbilstoša minētajiem starptautisko tiesību principiem bija arī PSRS Aizsardzības tautas komisariāta 1939. gada 25. oktobra pavēle, kurā teikts:

⁵⁹⁷ Vulfsons M. 100 dienas, kas pārvērtā pasauli: No slepenās diplomātijas vēstures 1939–1940. Rīga: Inkolat, 2000, 74. lpp.

⁵⁹⁸ Sk.: Телеграмма полпреда СССР в Латвии И.С.Зотова в НКВД СССР, 01.10.1939. // Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией: Август 1939 г. – август 1940 г. Москва: Международные отношения, 1990, с. 73; Письмо полпреда СССР в Латвии И.С.Зотова в НКВД СССР, 04.12.1939. // Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией: Август 1939 г. – август 1940 г. Москва: Международные отношения, 1990, с. 178.

⁵⁹⁹ Решение латвийского правительства (Информация ТАСС), 02.10.1939. // Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией: Август 1939 г. – август 1940 г., *ibid.*, с. 75.

⁶⁰⁰ Avotā vārda „atšķirība” vietā nepareizi minēts vārds „attīstība”. Salīdzinājumam sk.: Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией: Август 1939 г. – август 1940 г., *ibid.*, с. 88.

⁶⁰¹ Комunikē par Latvijas un Padomju Savienības sarunām, 06.10.1939 // Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [B.i.], 1995, 121. lpp.

„1. .. spert soļus, lai viss mūsu daļu personālsastāvs, kas atrodas Latvijā, no ierindniekiem līdz augstākajam komandējošajam sastāvam, precīzi un labticīgi izpildītu Savstarpējās palīdzības pakta katru punktu un nekādā gadījumā neiejauktos Latvijas Republikas iekšējās lietās.

2. Izskaidrot visam mūsu daļu personālsastāvam PSRS valdības draudzīgo politiku attiecībā uz Latviju. Savstarpējās palīdzības līgums ar Latviju ir aicināts nodrošināt stipru mieru Baltijas valstīs, Latvijas un Padomju Savienības drošību [V.S.].”⁶⁰²

3. Savstarpējās palīdzības pakts bija obligāti jāpilda atbilstoši tā saturam⁶⁰³ un tā reģistrācijai Tautu Savienības Sekretariāta oficiālajā reģistrā 1939. gada 6. novembrī saskaņā ar Tautu Savienības Statūtu 18. pantu.⁶⁰⁴

Tādējādi, ja Latvija uzskatīja Savstarpējās palīdzības paktu par spēkā neesošu un uzspiestu, tā varēja atteikties no pakta izpildes vismaz uz laiku, kamēr tas netika atbilstošā veidā reģistrēts. Taču Latvijas pārstāvji izvēlējās citu ceļu: Savstarpējās palīdzības pakts tika reģistrēts Tautu Savienībā pēc Latvijas ārlietu ministra V. Muntera lūguma. Tā Latvija deva zināt, ka tā ir pirmām kārtām ieinteresēta pakta esamībā un darbībā.

Arī Latvijas Ministru prezidents K. Ulmanis atzīmēja pakta obligātumu. Savā runā 1939. gada 15. oktobrī viņš paziņoja: „Zināmas saistības pakts uzliek abām valstīm. Šīs saistības mums ir jāpilda, un mūsu miera līguma un neuzbrukšanas līguma pieredze deva mums pietiekošus pamatus ticēt, ka Padomju Savienība izpildīs tās parakstīto paktu.”⁶⁰⁵

Tā Latvija vairāk nekā pusgadu labticīgi pildīja savas saistības, kas izrietēja ne tikai no Savstarpējās palīdzības pakta,⁶⁰⁶ bet arī no 12 citām vienošanām, kuras konkretizēja noslēgtā pakta būtību.⁶⁰⁷

4. Latvijā pieņēma vairākus normatīvus aktus, kas attiecās uz Savstarpējās palīdzības pakta sekmīgu īstenošanu, piemēram, jautājuma noregulēšanu par PSRS karaspēka apgādi.⁶⁰⁸

5. Kas attiecas uz Latvijas piespiešanu noslēgt paktu, jāatzīmē sekojošais. Ņemot vērā sākotnējo Latvijas pozīciju par pakta nepieejamību, J. Staļins sarunu laikā par Savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanu paziņoja V. Munteram: „Es jums taisni pateikšu: interešu sfēru sadale jau ir notikusi .. Ja ne mēs, tad vācieši var jūs okupēt. Bet mēs nevēlamies to ļaunprātīgi

⁶⁰² Приказ Наркома обороны СССР, 25.10.1939 // Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией: Август 1939 г. – август 1940 г. Москва: Международные отношения, 1990, с. 149.

⁶⁰³ Pakts stājās spēkā 11.10.1939., kad notika armaiņa ar ratifikācijas rakstiem un attiecīgā protokola parakstīšana.

⁶⁰⁴ Свидетельство о регистрации в Лиге Наций Пакта о взаимопомощи между СССР и Латвией, 06.11.1939 // Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией: Август 1939 г. – август 1940 г., *ibid.*, с. 161.

⁶⁰⁵ Речь президента Латвии К.Ульманиса (Информация ТАСС), 15.10.1939 // Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией: Август 1939 г. – август 1940 г., *ibid.*, с. 130.

⁶⁰⁶ Stankevičs E. Latvijas neatkarības zaudēšana 1939. gadā valsts un starptautisko tiesību kontekstā. Latvijas Vēsture, 2009, nr. 1, 47. lpp.

⁶⁰⁷ Sīkāk sk.: *Ibid.*, 48.–49. lpp.

⁶⁰⁸ Sīkāk sk.: *Ibid.*, 49.–50. lpp.

izmantot.”⁶⁰⁹ Atšķirībā no Latvijas Igaunijas ārlietu ministram K. Selteram PSRS ārlietu ministrs V. Molotovs sarunu laikā par Savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanu paziņoja: „Ja Jūs nevēlēsieties noslēgt ar mums savstarpējās palīdzības paktu, tad mums nāksies savas drošības garantēšanai izmantot citus ceļus, varbūt daudz asākus, varbūt daudz sarežģītākus. Lūdzu Jūs, nelieciet mums pielietot spēku pret Igauniju.”⁶¹⁰

Turklāt minētos J. Staļina un V. Molotova vārdus apstiprināja darbi, proti – padomju karaspēka demonstrācija. Vēl pirms savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanas ar Igauniju pie Igaunijas un Latvijas robežas bija sakoncentrēts padomju karaspēks, kuram uzdeva uzbrukt Igaunijas, kā arī Latvijas armijai, ja tā vēlēties palīdzēt igauņiem.⁶¹¹

Tādējādi kļūst skaidrs, ka, atsakoties parakstīt ar PSRS Savstarpējās palīdzības paktu, Latvija tiktu iesaistīta karā, par ko liecina arī Somijas piemērs. Līdzīgi kā Baltijas valstis, Somija saņēma no PSRS piedāvājumu parakstīt savstarpējās palīdzības paktu, taču somi atteicās, kam sekoja Sarkanās armijas iebrukums 1939. gada 30. novembrī. Neskatoties uz varonīgiem aizsardzības centieniem, Somija bija spiesta 1940. gada 13. martā parakstīt pamiera līgumu ar PSRS. Somija zaudēja daļu savas teritorijas, bet saglabāja neatkarību.⁶¹²

Šajā sakarībā ir jājautā, vai Latvija varēja pretoties Savstarpējās palīdzības pakta parakstīšanai ar PSRS? Vēl 1939. gada 7. aprīlī, t.i., dažus mēnešus pirms pakta parakstīšanas, Latvijas valdība bija deklarējusi PSRS, ka „Latvijas tauta vienmēr un ar visiem tās rīcībā esošiem līdzekļiem pati aizsargās savu nacionālo brīvību un valsts neatkarību. Latvijas valdība nekad nav atļāvusi un neatļaus jebkādas savas suverenitātes ierobežojumus. Valdība noraida jebkuras ārvalsts tiešu vai netiešu mēģinājumu ietekmēt tās ārlietu, iekšlietu un saimniecisko politiku .., un ir pilnīgi sagatavota aizstāvēt savu brīvību. Latvija nevar dalīties savos pienākumos un tiesībās pašai aizstāvēt savu pašnoteikšanos un neatkarību ar kādu citu valsti.”⁶¹³

Taču, kā norāda A. Balodis, Latvijas Ministru prezidents nekad nebija nopietni apsvēris iespēju, ka Latvijas armijai būtu jāiet cīņā uz dzīvību un nāvi.⁶¹⁴ Arī Baltijas valstu ārlietu ministru konferencēs un armijas vadības apspriedēs nekad nebija izvirzīta iespēja, ka Latvija varētu pretoties PSRS uzbrukumam. Kā norādīja PSRS pilnvarotais pārstāvis Latvijā I. Zotovs, Latvijas valdošās

⁶⁰⁹ Зубкова Е. Ю. Прибалтика и Кремль. 1940 – 1953. Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008, с. 54–55.

⁶¹⁰ Fragmenti no PSRS ārlietu ministra V. Molotova un Igaunijas ārlietu ministra K. Seltera sarunu stenogrammas 1939. gada 24. septembrī // Baltijas valstu vēstures avoti. R. Cimdīņas red. Rīga: RaKa, 2000, 126. lpp.

⁶¹¹ Кантор Ю. Прибалтика: война без правил (1939–1945). Санкт-Петербург: ООО «Журнал “Звезда”», 2011, с. 26.

⁶¹² Occupation of Latvia: Three Occupations: 1940–1991. Ed. by V. Nollendorfs etc. Riga: Occupation museum foundation, 2004, p. 9.

⁶¹³ Vanags K. 1939.gada 23.augusta starptautiskais noziegums: piezīmes. Indianopole: [B. i.], 1989, 4. lpp.

⁶¹⁴ Balodis A. Baltijas valstis II pasaules kara priekšvakarā. [B.v.]: PBLA un LNF izdevums, 1990, 64. lpp.

apriendas pat „nebija mēģinājušas aizsargāt savu neatkarību ar spēcīga partnera palīdzību”, „nebija meklējušas neatkarības .. no PSRS aizsardzību”.⁶¹⁵

Ir skaidrs, ka Baltijas valstis nevarēja cerēt uz ārvalstu palīdzību. Vācija nenāktu palīgā, Francija un Lielbritānija bija noraizējušās, Zviedrija bija neitrāla, bet Polija vairs nepastāvēja kā valsts.⁶¹⁶ Taču nav zināms, kāpēc Baltijas valstis nebija meklējušas palīdzību viena pie otras. Protams, Latvija viena pati nevarētu atļauties ilgstoši karot ar PSRS, bet dažu mēnešu pretošanās varētu novest PSRS pie tādas pašas izolācijas un morālajiem pārmetumiem kā karā ar Somiju.⁶¹⁷ Latvija bija apbruņota tāpat kā Somija un Igaunija (Lietuva vislabāk), bet munīcijas un rezerves daļu piegāde nebija nodrošināta. Baltijas valstu kopējais militārais spēks bija pāri par 20 divīzijām (salīdzinājumā ar Somiju, kurai bija tikai 15 divīzijas, pie tam trīs no tām neapbruņotas). Tāpēc tas būtu ciets rieksts PSRS, kā atzīmēja Somijas maršals K. Mannerheims. Turklāt jāņem vērā fakts, ka Sarkanā armija bija novājināta, Staļina plašo tīrīšanu dēļ.⁶¹⁸

Negribētos piekrist J. Staļina apgalvojumam, ka „latviešus var nobiedēt, piespiest pie sienas .. [..] .. nopirkt”⁶¹⁹. Droši vien pie vainas bija proporcionalitātes princips, kuram atbilstoši karu uzskata par attaisnotu tikai tad, kad gaidāmie labumi pārsniedz gaidāmos zaudējumus.⁶²⁰ Acīmredzot pastāvēja pretinieka karaspēka pārkāpums. Turklāt atšķirībā no Somijas Latvijā un pārējās Baltijas valstīs bija ieviests autoritārais režīms, un tautai nebija iespējams ietekmēt valdības lēmumus.⁶²¹ Bez tā nedrīkst aizmirst, ka Baltijas valstis bija diezgan „jaunas”, tikko sasniegušas savu „pilngadību”. Tomēr nevar noliegt, ka Latvijai pastāvēja neliela iespēja pretoties Savstarpējās palīdzības pakta noslēgšanai ar PSRS.

6. Kā starptautiskās tiesībās vērtē spiediena rezultātā noslēgta līguma spēkā esamību? Tajā laikā dominēja juristu viedoklis, ka spiediena rezultātā noslēgtie līgumi nekļūst automātiski spēkā neesoši.⁶²² Tiešām, piemēram, F. Martens uzskatīja līgumslēdzēju pušu brīvu gribu par vienu no starptautisko līgumu spēkā esamības nosacījumiem, tomēr atbalstīja viedokli, ka piespiedu kārtā noslēgtie līgumi paliek spēkā kā, piemēram, pamiera līgumi.⁶²³ Arī L. Openheims uzskatīja, ka

⁶¹⁵ Письмо полпреда СССР в Латвии И. С. Зогова в НКВД СССР, 04.12.1939 // Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией: Август 1939 г. – август 1940 г. Москва: Международные отношения, 1990, с. 177.

⁶¹⁶ Plakans A. A Concise History of the Baltic States. New York: Cambridge University Press, 2011, p. 340.

⁶¹⁷ Balodis A. Baltijas valstis II pasaules kara priekšvakarā. [B.v.]: PBLA un LNF izdevums, 1990, 66. lpp.

⁶¹⁸ Турпат, 64.–66. lpp.

⁶¹⁹ Зубкова Е. Ю. Прибалтика и Кремль. 1940–1953. Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008, с. 53.

⁶²⁰ Rocheleau J. From Aggression to Just Occupation? The Temporal Application of *Jus Ad Bellum* Principles and the Case of Iraq. *Journal of Military Ethics*, 2010, Vol. 9, no. 2, p. 129.

⁶²¹ Balodis A., *ibid.*, 65. lpp.

⁶²² Мьялсоо Л. Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г.: Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве. Пер. с англ. А. Крашевского. Тарту: Tartu University Press, 2005, с. 123.

⁶²³ Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. 1. 3-е издание. Санкт-Петербург: [B. i.], 1895, с. 403–404.

apstākļu spiediena rezultātā noslēgtie līgumi, kas satur pazemojošus nosacījumus, tomēr ir spēkā, un valsts nevar izvairīties no savu saistību izpildes.⁶²⁴

Taču gan F. Martenss, gan L. Openheims bija vienprātis, ka starptautiskais līgums nav spēkā esošs tajā gadījumā, kad *fiziskās personas*, kuras ir pilnvarotas noslēgt līgumu, tiek pakļautas vardarbībai vai iebiedēšanai un tādējādi nevar izteikt brīvu gribu parakstīt līgumu pilnvarojošās valsts vārdā.⁶²⁵

Jau minēts, ka Savstarpējās palīdzības paktu no Latvijas puses parakstīja ārlietu ministrs V. Munters. Informācijas par to, ka viņš parakstīja paktu spiediena rezultātā, nav. Tieši otrādi: kā atzīmē Latvijas Ministru prezidents K. Ulmanis izsūtījumā sarakstītajās piezīmēs, atgriežoties Latvijā pēc pakta parakstīšanas V. Munters paziņoja, ka sarunas un līguma parakstīšana norisēja „draudzīgā atmosfērā”. Turklāt V. Munters pastāvīgi sniedza informāciju no Maskavas Valsts prezidentam un valdībai par pārrunu gaitu un līguma saturu. Visi ministri, to vidū kara ministrs J. Balodis, bija par pakta noslēgšanu. Sākotnēji šaubas par līguma noslēgšanu izteica iekšlietu ministrs K. Veidnieks, taču vēlāk viņš pievienojās pārējo ministru viedoklim. Tādējādi Latvijas valdība pieņēma lēmumu par pakta parakstīšanu vienbalsīgi.⁶²⁶

Mūsdienu starptautiskās līgumtiesības regulē 1969. gada 23. maija Vīnes konvencija par starptautisko līgumu tiesībām. Šīs konvencijas 52. pantā noteikts, ka: „Līgums uzskatāms par spēkā neesošu, ja tā noslēgšana panākta ar spēka lietošanu vai tā draudiem, pārkāpjot starptautisko tiesību normas, kas ietvertas ANO Statūtos.”⁶²⁷

Taču valstij, kura vēlas atzīt līgumu par spēkā neesošu, jāspēr soļi, kuri uzskaitīti konvencijas 65. panta pirmajā daļā: „Dalībniekam, kas saskaņā ar šo konvenciju atsaucas uz defektu savā piekrišanā līguma saistošajam raksturam attiecībā uz to vai kā pamatu līguma spēkā esamības apšaubīšanai, līguma darbības izbeigšanai, lai izstātos no tā, vai tā darbības apturēšanai, jāpaziņo citiem dalībniekiem par savām prasībām. Paziņojumā jānorāda līgumā paredzētie pasākumi, kā arī to pamatojums.”⁶²⁸

Konvencijas 67. pantā ir norādīts, ka šāds paziņojums ir „izdarāms rakstveidā” un formulējams „kā dokuments, kas nododams pārējiem dalībniekiem”.⁶²⁹ Konvencija arī pieprasa ievērot termiņu, kad paziņojums jāiesniedz. Saskaņā ar konvencijas 45. pantu: „Valsts nav tiesīga ilgāk atsaukties uz līguma spēkā neesamības un līguma darbības izbeigšanas pamatu, izstāties no tā

⁶²⁴ Oppenheim L. *International Law: A Treatise*. Vol. I. Peace. 2nd edition. New York, Bombay, Calcutta: Longmans, Green and Co., 1912, p. 547.

⁶²⁵ Sk.: Мартенс Ф. *Современное международное право цивилизованных народов*. Т. 1. 3-е издание. Санкт-Петербург: [B. i.], 1895, с. 404.; Oppenheim L., *ibid.*, p. 547.

⁶²⁶ Urbanovičs J., Jurgens I., Paiders J. *Nākotnes melnraksti: Latvija 1934.–1941.* Rīga: Izdevējs „Baltijas forums”, 2011, 130.–134. lpp.

⁶²⁷ Vienna Convention on the Law of Treaties (1969). 1155 U.N.T.S. 331. Sk. arī: Vīnes konvencija par starptautisko līgumu tiesībām. Latvijas Vēstnesis, 2003. 3. aprīlis, nr. 52.

⁶²⁸ Dinstein Y. *War, Aggression, and Self-defence*. 4th edition. New York: Cambridge University Press, 2005, p. 41.

⁶²⁹ Vienna Convention on the Law of Treaties (1969), *ibid.*

vai apturēt tā darbību saskaņā ar 46.–50. vai 60. un 62. pantu, ja pēc tam, kad tai ir kļuvuši zināmi attiecīgi fakti; valsts ir skaidri izteikusi piekrišanu, ka līgums atkarībā no gadījuma ir spēkā, saglabā spēku vai paliek spēkā, vai tiek uzskatīts, ka valsts saskaņā ar savu izturēšanos ir klusējot piekritusi tam, ka līgums atkarībā no gadījuma ir spēkā, saglabā savu spēku vai paliek spēkā.”⁶³⁰

Vienīgais izņēmums no šī nosacījuma ir paredzēts konvencijas 65. panta 5. daļā, saskaņā ar kuru: „Neietekmējot 45. pantu, apstāklis, ka valsts agrāk nav nosūtījusi paziņojumu, kas paredzēts .. [65. panta. – *V.S.*] 1. punktā, netraucē tai nosūtīt tādu paziņojumu, atbildot citam dalībniekam, kas pieprasa līguma izpildi vai paziņo par tā pārkāpšanu.”⁶³¹

Un tikai tad, kad līguma spēkā neesamība tiek noteikta saskaņā ar konvencijas noteikumiem, saskaņā ar konvencijas 69. panta pirmo daļu „Līgums .. nav spēkā. Spēkā neesoša līguma punktiem nav nekāda juridiska spēka.”⁶³²

Vīnes konvencija ir saistoša tikai tās pusēm. Turklāt saskaņā ar konvencijas 4. pantu tā ir piemērojama tikai attiecībā uz līgumiem, kurus valstis noslēdz pēc šīs konvencijas spēkā stāšanās attiecībā uz šīm valstīm.⁶³³ Taču pastāv viedoklis, ka 1969. gada Vīnes konvencija kodificēja tajā laikā jau vispāratzītus starptautisko tiesību principus⁶³⁴ un starptautiskās paražas.⁶³⁵ D. A. Lēbers uzskata, ka saskaņā ar šīs konvencijas 42., 52., 65. un 67. pantu Latvijai kā piedraudētajai valstij bija nepieciešams paziņot PSRS savas pretenzijas, lai atzītu Savstarpējo palīdzības paktu par spēkā neesošu. Taču Latvijas valdība 1939.–1940. gadā šādas tiesības nebija izmantojusi.⁶³⁶ Jāpiebilst, ka Latvija ne tikai nebija izmantojusi šādas tiesības, bet, kā jau minēts iepriekš, Latvijas augstākās amatpersonas bija izteikušas piekrišanu pakta noslēgšanai un turpmāk tiešām pildīja paktu un ar to saistītās vienošanās. Līdz ar to Latvija bija tiesīga atsaukties uz konvencijas 67. pantu tikai līdz šādas piekrišanas došanai. Pēc tam, arī mūsdienās, Latvija vairs nevar prasīt Savstarpējās palīdzības pakta atzīšanu par spēkā neesošu un attiecīgi uzskatīt to par tādu. Kā jau minēts,⁶³⁷ pēc savas neatkarības atjaunošanas Latvija bija paziņojusi, ka atzīst visus līdz 1940. gada jūnijam ar PSRS noslēgtos līgumus, tātad arī Savstarpējās palīdzības paktu.⁶³⁸

Var secināt, ka Savstarpējās palīdzības pakts noslēgts ar Latvijas piekrišanu, Latvijas puse to labprātīgi pildīja, tas netika apstrīdēts, tam bija juridisks spēks brīdī, kad PSRS to pārkāpa.

⁶³⁰ Vienna Convention on the Law of Treaties (1969). 1155 U.N.T.S. 331.

⁶³¹ Ibid.

⁶³² Ibid.

⁶³³ Ibid.

⁶³⁴ Lēbers D. A. Latvijas valsts bojāeja 1940. gadā. Starptautiski tiesiskie aspekti. Grām.: Latvijas valsts atjaunošana. 1986.–1998.: autoru veltījums Latvijas Republikas proklamēšanas 80. gadadienai. Rīga: Latvijas Universitātes žurnāla „Latvijas Vēsture” fonds, 1998, 9., 12. lpp.

⁶³⁵ Aust A. Handbook of International Law. [B.v.]: Cambridge University Press, 2010, p. 50.

⁶³⁶ Lēbers D. A., turpat, 12. lpp.

⁶³⁷ Sk.: promocijas darba 2. nodaļas IV apakšnodaļas 4.1.1. punkts.

⁶³⁸ Lēbers D. A., turpat, 9. lpp.

V. SECINĀJUMI

Rezumējot iepriekš izklāstīto, var secināt, ka Latvijas Republika *nebija pielāvusi* tādas tiesību pārkāpumus vai veikusi citas darbības, kas attaisnotu Padomju Savienības ultimāta iesniegšanu, kā arī turpmāko okupāciju un aneksiju.

PSRS veiktā Latvijas *okupācija* kvalificējama kā *prettiesiska*, jo tā bija pretrunā ar starptautiskajām tiesībām. Latvijas okupācijai piemita arī militārās okupācijas pazīmes. Savukārt Latvijas iekļaušana PSRS sastāvā kvalificējama kā *aneksija*. Neskatoties uz to, ka Latvijas okupācija un aneksija bija prettiesiska, PSRS bija *jāievēro okupācijas tiesības*, kas netika darīts.

PSRS, parakstot ar Vāciju 1939. gada 23. augusta Molotova–Ribentropa paktu un Slepeno papildu protokolu, 1939. gada 28. septembra Slepeno papildu protokolu, iesniedzot Latvijai ultimātu, okupējot un anektējot Latviju, kā arī Latvijas okupācijas laikā rīkojās pretrunā ar:

1) nacionālajām tiesībām:

- 1.1) PSRS nacionālajām tiesībām, piemēram, 1917. gada Dekrēts par mieru;
- 1.2) Latvijas nacionālajām tiesībām, piemēram, Latvijas Republikas Satversmes 1.–4., 77. pants;

2) starptautiskajām tiesībām:

- 2.1) 1899. gada 29. jūlija Hāgas konvenciju (I) Par starptautisko strīdu risināšanu;
- 2.2) 1899. gada 29. jūlija Hāgas konvenciju (IV) Par sauszemes kara tiesībām un paražām un tās Noteikumiem attiecībā uz sauszemes kara tiesībām un paražām;
- 2.3) 1907. gada 18. oktobra Hāgas konvenciju (I) Par starptautisko strīdu risināšanu;
- 2.4) 1907. gada 18. oktobra Hāgas konvenciju (IV) Par sauszemes kara tiesībām un paražām un tās Noteikumiem attiecībā uz sauszemes kara tiesībām un paražām;
- 2.5) 1907. gada 18. oktobra Hāgas konvencijas (V) Par neitrālo valstu un personu tiesībām un pienākumiem sauszemes karā 1. un 2. pantu;
- 2.6) 1907. gada 18. oktobra Hāgas konvencijas (XIII) Par neitrālo valstu tiesībām un pienākumiem jūras karā 1. pantu;
- 2.7) 1919. gada 28. jūnija Tautu Savienības Statūtu 10. pantu (tikai attiecībā uz 1939. gada 23. augusta un 1939. gada 28. septembra slepenajiem papildu protokoliem);
- 2.8) 1920. gada 11. augusta Latvijas un Padomju Krievijas Miera līguma II pantu;
- 2.9) 1928. gada 27. augusta Līguma par kara pielietošanas nosodīšanu un atsacīšanos no tā starptautisko strīdu izšķiršanā (Līgums par atteikšanos no kara kā nacionālās politikas līdzekļa) jeb Kelloga–Briāna pakta, jeb Parīzes pakta principiem, 1. un 2. pantu;
- 2.10) 1929. gada 9. februāra Austrumu pakta par attiekšanos no kara;

- 2.11) 1932. gada 5. februāra PSRS–Latvijas Neuzbrukšanas līguma principiem, 1. un 4. pantu un 1934. gada 4. aprīļa protokolu par šī līguma termiņa pagarināšanu ;
 - 2.12) 1932. gada 18. jūnija PSRS– Latvijas Konvenciju par izlīgšanas kārtību;
 - 2.13) 1933. gada 3. jūlija Konvenciju par agresijas definīciju un tās pielikumam;
 - 2.14) 1939. gada 5. oktobra PSRS–Latvijas Savstarpējās palīdzības pakta principiem un 5. pantu;
 - 2.15) 1949. gada 12. augusta Ženēvas konvenciju (IV) Par civiliedzīvotāju aizsardzību kara laikā;
 - 2.16) 1977. gada 12. decembra Papildu protokolu pie 1949. gada 12. augusta Ženēvas konvencijām par starptautiska rakstura bruņotu konfliktu upuru aizsardzību (I protokols);
- 3) tiesību vispārējiem principiem:
- 3.1) suverenitātes, neatkarības, neiejaukšanās valsts iekšējās un ārējās lietās, teritoriālās neaizskaramības, valstu līdztiesības principam;
 - 3.2) tautu un nāciju pašnoteikšanās tiesībām;
 - 3.3) starptautisko strīdu mierīgas risināšanas principam;
 - 3.4) *pacta sunt servanda* principam;
 - 3.5) labticības principam.
1920. gada 11. augusta Latvijas un Padomju Krievijas **Miera līgums** ir joprojām spēkā.
1939. gada 5. oktobrī Latvija bija spiesta parakstīt Savstarpējās palīdzības paktu ar PSRS, taču laikā, kad PSRS to pārkāpa, tas bija spēkā esošs.

3. NODAĻA

PSRS REPRESIJAS PRET PADOMJU SAVIENĪBĀ DZĪVOJOŠIEM LATVIEŠIEM UN LATVIJAS IEDZĪVOTĀJIEM

Jūs gatavojat kapu sev un miljoniem nevainīgu pilsoņu.

P. Bulacels

Represijas (no latīņu val. – *repressio* no *reprimere* – savaldīt) ir „apspiešana, nomākšana, iebiedēšana, sodīšana par izdarītu noziegumu pretstatā prevencijai, kad soda noziegumu novēršanas nolūkā”⁶³⁹. Latvijas pirmās un otrās okupācijas laikā, un pat pirms tam, PSRS veica masu represijas pret latviešiem un citiem Latvijas iedzīvotājiem.

Pēc neatkarības atjaunošanas Latvijas valsts atzina šīs represijas par starptautiskiem noziegumiem. Lai pareizi un kvalitatīvi kvalificētu represijas pret Latvijas iedzīvotājiem, ir nepieciešams veikt ne tikai juridisko, bet arī vēsturisko analīzi, tātad jāizpēta PSRS represiju politika un padomju laika dokumenti, kas saistīti ar Latvijas iedzīvotāju represijām. Šāds pētījums dos ieskatu par to, kāda loma Latvijai bija PSRS nacionālajā politikā, kā arī kādi bija PSRS represiju kā starptautisko noziegumu elementi.

I. „LATVIEŠU AKCIJA”

PSRS sāka represijas pret latviešiem vēl pirms Latvijas okupācijas. Šīs represijas notika pamatā 1937.–1938. gadā, un tās tika vērstas pret Padomju Savienībā dzīvojošiem latviešiem. Tolaik Padomju Savienībā dzīvoja ap 200 tūkstoš latviešu. Daži no viņiem ieņēma augstus amata rangus PSRS valsts struktūrās, arī Iekšlietu tautas komisariātā (turpmāk – IeTK). Daudzi latvieši darbojās Komunistiskajā Internacionālē, diplomātiskajā dienestā, dažādās saimnieciskajās un zinātnes nozarēs.⁶⁴⁰

Ar PSRS iekšlietu tautas komisāra N. Ježova 1937. gada 30. jūlija operatīvo pavēli Nr. 00447 **Par bijušo kulaku, noziedznieku un citu pretpadomju elementu represēšanas operāciju**⁶⁴¹ izvērtās „Lielais terors”, kas aiznesa simtiem tūkstošu dzīvību. Masu iznīcināšanai bija

⁶³⁹ Latviešu konversācijas vārdnīca. Red. A. Švābe u.c. 18. sēj. Faksimilizdevums. Rīga: SIA „Grafīts”, 2004, 35495. lpp.

⁶⁴⁰ Riekstiņš J. Lielā terora „Latviešu operācija” PSRS 1937.–1938. gadā. Grām.: Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2007: „Latviešu akcija” PSRS 1937–1938. Red. H. Strods. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība, 2009, 17.–18. lpp.

⁶⁴¹ Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел Союза С.С.Р. № 00447 от 30 июля 1937 года «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов» // Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «Большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. Со

pakļauti arī daudzi latvieši. Viņi tika uzskatīti par „naidīgu nacionalitāšu” pārstāvjiem, jo veidoja daļu no nacionalitātes, kurai bija sava neatkarīga valsts ārpus Padomju Savienības.⁶⁴² Līdz ar to var secināt, ka 1937.–1938. gada represijas pret latviešiem tikai veiktas pēc nacionālām pazīmēm. Pie tam, ja attiecībā uz citu ārzemnieku iznīcināšanu pastāvēja limiti, tad latviešu iznīcināšana nebija ierobežota skaita ziņā.

Tā dēvētā „latviešu akcija” jeb „latviešu operācija” sākās pēc Smoļenskas apgabala IeTK pārvaldes priekšnieka A. Nasedkina iniciatīvas, ko atbalstīja N. Ježovs. 1937. gada 23. novembrī N. Ježovs nosūtīja visiem republiku, novadu un apgabalu IeTK pārvalžu priekšniekiem **telegrammu**, ar kuru pavēlēja 48 stundās kopš telegrammas saņemšanas brīža savākt, pārbaudīt un paziņot par latviešu oficiālajām iestādēm un organizācijām.⁶⁴³

Ar PSRS iekšlietu tautas komisāra vietnieka IeTK Valsts drošības galvenās pārvaldes priekšnieka M. Frinovska 1937. gada 30. novembra **šifrēto telegrammu** Nr. 49990 latviešu represēšana sākās 1937. gada 3. decembrī.⁶⁴⁴

Latviešus nepamatoti apsūdzēja spiegošanā, diversijās, pretpadomju darbībā. Apsūdzības lietas falsificēja, bet apsūdzības pierādījumus ieguva, apsūdzētos spīdzinot.

Arestēto latviešu lietas pamatā skatīja ārpustiesas kārtībā. Augstāko amatpersonu lietas skatīja PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija, bet atsevišķos gadījumos – kara tribunāli un PSRS IeTK Sevišķā apspriede⁶⁴⁵ (krievu val. – *Особое совещание*).⁶⁴⁶

Pārējo arestēto lietas izskatīja Maskavā tā dēvētais „*divnieks*” (krievu val. – *двойка*) – IeTK un PSRS Prokuratūras komisija. IeTK pārstāvis N. Ježovs vai M. Frinovskis un prokuratūras pārstāvis PSRS prokurors A. Višinskis vai viņa otrais vietnieks G. Roginskis bez pārbaudes automātiski parakstīja IeTK iestāžu iepriekš sagatavotos arestēto sarakstus ar norādītajiem soda mēriem, pēc tam *divnieka* lēmumi bija nekavējoties jāizpilda.⁶⁴⁷ Šie saraksti bija ļoti apjomīgi ar vairākiem tūkstošiem uzvārdu, *divnieki* nevarēja tikt galā ar ienākošo lietu apjomu. Sakarā ar to VK(b)P CK Politbirojs 1938. gada 15. septembrī pieņēma lēmumu **Par sevišķo trijnieku**

специальным разделом А. Степанова «Проведение «кулацкой» операции в Татарии». С библиографией при участии Т. Мартина. Серия «Первая публикация в России». Ред. Г. А. Бордюгов. Москва: АИРО-XX, 2003, с. 84–93.

⁶⁴² Ватлин А. Ю. Террор районного масштаба: „Массовые операции” НКВД в Кунцевском районе Московской области 1937–1938 гг. Москва: „Российская политическая энциклопедия”, 2004, с. 56.

⁶⁴³ N. Ježova 1937. gada 23. novembra telegramma par latviešu iestāžu // Represijas pret latviešiem PSRS. 1937–1938. Dokumenti. Sast. J. Riekstiņš. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2009, 131.–132. lpp.

⁶⁴⁴ PSRS iekšlietu tautas komisāra vietnieka IeTK Valsts drošības galvenās pārvaldes priekšnieka M. Frinovska 1937. gada 30. novembra šifrētā telegramma Nr. 49990 par latviešu represēšanu // Turpat, 132.–133. lpp.

⁶⁴⁵ Sīkāk sk.: promocijas darba 3. nodaļas III apakšnodaļas 3.3. punkts.

⁶⁴⁶ Riekstiņš J. Lielā terora „Latviešu operācija” PSRS 1937.–1938. gadā. Grām.: Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2007; „Latviešu akcija” PSRS 1937–1938. Red. H. Strods. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība, 2009, 24., 25. lpp.

⁶⁴⁷ Мозохин О. Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). Москва: Кучково поле, 2006, с. 161–162.

izveidošanu⁶⁴⁸. *Sevišķos trijniekus* (krievu val. – *особые тройки*) izveidoja šādā sastāvā: VK(b)P apgabala, novada komitejas pirmais sekretārs vai republikas boļševiku partijas CK pirmais sekretārs, attiecīgās IeTK pārvaldes priekšnieks un apgabala, novada, republikas prokurors. *Sevišķajiem trijniekiem* divu mēnešu laikā bija jāpabeidz lietu izskatīšana par nāvessoda vai ieslodzījuma labošanas darbu noņemšanu uz 5–10 gadiem piespriešanu. Ja trūka apsūdzību pamatojošu materiālu, *sevišķie trijnieki* bija tiesīgi nosūtīt lietu atpakaļ papildizmeklēšanai vai pieņemt lēmumu par apsūdzētā atbrīvošanu no ieslodzījuma. *Sevišķo trijnieku* lēmumi par nāvessoda piespriešanu arī bija jāizpilda nekavējoties. *Sevišķo trijnieku* darba specifika vēl bija tāda, ka tiem bija jāgatavo protokoli par katru tautību atsevišķi, tādējādi vēlreiz apliecinot šīs represijas pamatmērķi, – citu tautību iznīcināšanu.

„Latviešu akcija” beidzās līdz ar jaunā PSRS iekšlietu tautas komisāra L. Berijas 1938. gada 26. novembra pavēli Nr. 00762, ar kuru zaudēja spēku visas PSRS IeTK pavēles, cirkulāri un rīkojumi par „nacionālajām operācijām”.⁶⁴⁹

Rezultātā no 1937. gada decembra līdz 1938. gada novembrim tika **apsūdzēti 22 360 latvieši**, no kuriem **16 573 (74,1%) piesprieda nāvessodu**.⁶⁵⁰

„Dzimtenes nodevēju” sievām un bērniem arī bija jācieš no PSRS represijām. Sievas arestēja kopā ar vīriem vai arī pēc tam un nosūtīja uz izmeklēšanas cietumiem vai noņemām. Savukārt bērnus ievietoja bērnunamos, kur viņiem mainīja identificējošos datus. Ja „latviešu operācijā” vecāki palika dzīvi, tad viņiem praktiski nebija iespējams atrast savus bērnus.⁶⁵¹

II. DEPORTĀCIJAS KĀ REPRESIJAS

2.1. PSRS deportāciju politika

Deportācija ir viena no politisko represiju formām, ko valsts īsteno pret saviem vai citu valstu pilsoņiem, piemērojot varu vai piespriešanu.⁶⁵² Deportācija izpaužas atsevišķu personu vai personu grupu piespiedu izsūtīšanā, pārcelšanā un izraidīšanā uz citu dzīvesvietu vai citu valsti.⁶⁵³

⁶⁴⁸ Represijas pret latviešiem PSRS. 1937–1938. Dokumenti. Sast. J. Riekstiņš. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2009, 58.–59. lpp.

⁶⁴⁹ Riekstiņš J. Lielā terora „Latviešu operācija” PSRS 1937.–1938. gadā. Grām.: Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2007; „Latviešu akcija” PSRS 1937–1938. Red. H. Strods. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība, 2009, 26. lpp.

⁶⁵⁰ Тепляков А. Г. Машина террора: ОГПУ-НКВД Сибири в 1929–1941 гг. Москва: Новый Хронограф; АИРО-XXI, 2008, 374 с.

⁶⁵¹ Represijas pret latviešiem PSRS. 1937–1938. Dokumenti, turpat, 55.–56. lpp.

⁶⁵² Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 5.

⁶⁵³ Juridisko terminu vārdnīca. Red. U. Krastiņš, V. Šulcs. Rīga: Nordik, 1998, 59. lpp.

Padomju Savienībā tika īstenota specifiska deportāciju politika kā padomju valsts kopējās represiju politikas būtiska daļa un svarīgs instruments iekšējā represiju politikā. Deportācijas pie tam bija domātas kā sociālās inženierzinātnes nepieciešams un efektīvs līdzeklis, turklāt „humāns” līdzeklis, jo tiem vai citiem sociāli nezticamiem kontingentiem liedza nevis tiesības uz dzīvību (tad tas būtu genocīds), bet „tikai” tiesības uz brīvību.⁶⁵⁴ Padomju Savienībā deportācijas bija fenomenāli izplatītas, tehnoloģiski sakārtotas un vērienīgas.

Masu deportāciju procesu sākotnēji kontrolēja Apvienotā Galvenā politiskā pārvalde (turpmāk – AGPP), bet kopš 1934. gada – IeTK (vēlāk Iekšlietu ministrija (turpmāk – IeM), 50. gadu sākumā – Valsts drošības ministrija (turpmāk – VDM). Ar masu deportācijām galvenokārt nodarbojās viena nodaļa, kas pastāvēja Galvenās noietņu pārvaldes (turpmāk – Gulags, krievu val. – *Гулаг* jeb *Главное управление лагерей*) sastāvā. Mainījās tikai šīs nodaļas nosaukums, bet tās uzdevumi un funkcijas palika iepriekšējās. Bez tam vēl pastāvēja citas iestādes, taču tas neliedza izsūtījumā noietinātajiem Baltijas valstu iedzīvotājiem kādu laiku atrasties „bezuzraudzības” stāvoklī.⁶⁵⁵

2.2. Deportēto personu klasifikācija

Masu deportāciju apzīmēšanai padomju varai nācās steidzīgi uzsākt jaunas terminoloģijas izstrādāšanu, jo iepriekšējie termini tika mantoti no cara laikiem. Tāpēc padomju veidotie termini, kas apzīmē un raksturo deportācijas kā represijas un deportētos kā represētos, ir oriģināli. Šai sakarā ir nepieciešams tos sistematizēt.

Pirmkārt, jāatšķir deportētie no **noietinātajiem** (krievu val. – *ссылные*), t.i., izsūtītie individuāli ar tiesas spriedumu, kā arī no **administratīvi noietinātajiem** (krievu val. – *административно-ссылные*), t.i., individuāli izsūtītie un nevis ar tiesas, bet administratīvās institūcijas lēmumu.

Otrkārt, pēc jaunās terminoloģijas izstrādāšanas deportētos dažādos laikos apzīmēja ar dažādiem terminiem. Tā 1930.–1934. gadā deportētos kulakus oficiālos dokumentos sauca par **спецпārvietotiem**, 1934.–1944. gadā – par **darbā noietinātiem**.⁶⁵⁶

Tā sauktie jaunie kontingenti, līdz 1939. gadam deportētie („bijušie cilvēki”, krievu val. – *бывшие люди*) – rietumu, dienvidu un austrumu robežu iedzīvotāji), skaitījās pēc sava statusa par **administratīvi izsūtītajiem** (krievu val. – *административно-высланные*): dažus no viņiem

⁶⁵⁴ Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 10.

⁶⁵⁵ Ibid., с. 8–9.

⁶⁵⁶ Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. Москва: Новое литературное обозрение, 2005, с. 22.

deportēja uz noteiktu termiņu (pieciem, retāk, desmit gadiem). Tāds pats nosaukums, bet ar citu saturu, bija 1940. gada aprīlī deportētajām nošauto poļu pilsoņu (virsnieku, ierēdņu u.c.) ģimenēm.

1940. gada februārī–aprīlī atkal ieviesa agrāk noraidīto nosaukumu **specpārvietotais** (krievu val. – *специпереселенец*), lai nejauktu deportētos no Ukrainas PSR un Baltkrievijas PSR ar „darbā nometinātiem (krievu val. – *трудпоселенцы*) no vecajiem ciematiem”, t.i., ar kulakiem. Terminoloģiju papildināja arī ar tādiem jēdzieniem, kā, piemēram, **izsūtīts uz mūžīgiem laikiem** (krievu val. – *выселенец*) un **pārvietotais** (krievu val. – *переселенец*), kas attiecās uz deportētajiem no 800 metru pierobežas joslas.⁶⁵⁷

Bet 1941. gadā absolūti jaunā – sevišķi deportāciju – nozīmē izmantoja pirmsrevolūcijas terminoloģiju: 1941. gada jūnijā deportētos no Baltijas valstīm, Moldāvijas u.c. dēvēja par **izsūtījumā nometinātiem** (krievu val. – *ссылочнопоселенцы*). Uz šo deportēto kategoriju to „paaugstinātās sociālās bīstamības” dēļ nolēma neattiecināt ne izsūtīto kulaku darbā nometināto režīmu, ne pat „poļu osadņiku un bēgļu” specnometināto režīmu, uzskatot šos režīmus par pārāk viegliem. Nometinājuma vietās minēto kontingentu ievietoja stingrāka režīma un uzraudzības apstākļos, kā arī tam atņēma pilsoniskās tiesības.⁶⁵⁸

Tikai sākot ar 1944. gadu, ikdienas dzīvē ienāca un nostiprinājās apkopojošais termins **specnometinātie** (krievu val. – *специпоселенцы*). Specnometinātie formāli saglabāja PSRS pilntiesīga pilsoņa statusu, bet bez tiesībām atstāt valsts noteikto dzīvesvietu.⁶⁵⁹

2.3. Latvijas iedzīvotāju deportācijas PSRS deportāciju vēsturē

Ar nolūku noteikt deportāciju no Latvijas vietu PSRS masu deportāciju vēsturē autore apzināja gan apkopojošus, gan atsevišķus pētījumus. Tādējādi autore nonāca pie secinājuma, ka deportācijas no Latvijas veidoja Padomju Savienības vienotas iekšpolitikas posmu. To atzīst gan masu represiju Padomju Savienībā pētniece I. Zjuzina (*Зюзина*),⁶⁶⁰ gan staļiniskā režīma deportāciju pētnieki N. Poboļs un P. Poļans,⁶⁶¹ gan specnometinājumu vēstures pētnieks V. Berdinskis (*Бердинских*).⁶⁶² Taču šo pētnieku piedāvātie PSRS masu deportāciju vēstures periodu klasifikāciju varianti sīkāk netiks analizēti promocijas darba ierobežota apjoma dēļ.

⁶⁵⁷ Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 6.

⁶⁵⁸ Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. Москва: Новое литературное обозрение, 2005, с. 91.

⁶⁵⁹ Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. Москва: Наука, 2003, с. 3.

⁶⁶⁰ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание сочинений в 7 т. Т. 1. Массовые репрессии в СССР. Отв. ред. Н. Верт, С. В. Мироненко. Москва: «Российская политическая энциклопедия», 2004, 728 с.

⁶⁶¹ Поболь Н. Л., Полян П. М., *ibid.*, 904 с.

⁶⁶² Бердинских В. А., *ibid.*, 765 с.

III. 1941. GADA 14. JŪNIJA LATVIJAS IEDZĪVOTĀJU REPRESIJAS

3.1. Deportācijas sagatavošanas darbi

Pirms pievērsties 1941. gada 14. jūnija Latvijas iedzīvotāju represiju izpētei, jāatzīmē, ka arhīva dokumentu trūkuma dēļ ne visos gadījumos ir iespējams minēt precīzus datus, kas attiecas tikai uz Latviju, jo dažreiz Baltijas valstu statistiskie dati minēti kopā ar citu valstu datiem.

Tātad 1941. gada 14. jūnijā PSRS īstenoja Latvijas iedzīvotāju masu represijas, arī deportācijas. Priekšdarbus Latvijas iedzīvotāju deportācijai veica jau laikus. 1940. gada rudenī Latvijā pēc PSRS parauga izveidoja IeTK, 1941. gada februārī – Valsts drošības tautas komisariātu (turpmāk – VDTK). Latvijas pilsoņu represēšanā aktīvi piedalījās Komunistiskās partijas politizētās prokuratūras un tiesu iestādes, kā arī Baltijas sevišķā kara apgabala Kara tribunāls.⁶⁶³

Saskaņā ar 1940. gada 6. novembra PSRS Augstākās Padomes Prezidija **Dekrētu** LPSR teritorijā stājās spēkā KPFSR likumdošanas akti, tostarp arī **Kriminālkodekss** 1926. gada redakcijā.⁶⁶⁴ Šis Kriminālkodekss bija spēkā Latvijas teritorijā līdz 1961. gada 1. aprīlim, kad stājās spēkā LPSR Kriminālkodekss.⁶⁶⁵ 1926. gada Kriminālkodekss padomju represīvajām iestādēm deva tiesības pēc padomju likumiem sodīt Latvijas pilsoņus arī par viņu darbību līdz 1940. gada 17. jūnijam.⁶⁶⁶

1940. gada 9. decembrī PSRS IeTK izdeva pavēli uzskaitīt kontrrevolucionāri noskaņotos iedzīvotājus Baltijas valstīs.⁶⁶⁷

Sākot ar 1941. gada aprīli, LPSR VDTK un IeTK, kā arī Komunistiskās partijas pilsētu un reģionu komiteju darbinieki veica deportējamo personu apzināšanu un sarakstu sastādīšanu.⁶⁶⁸ Protams, sarakstos iekļāva gan sīkos tirgotājus, gan zobārstus, jo beigu beigās personas, kas aktīvi piedalījās sarakstu sastādīšanā, arī bija cilvēki ar visām cilvēkam piemītošām vajībām, un viņi nevarēja noturēties pret kārdinājumu izmantot iespēju izrēķināties ar tiem, kuriem tik ļoti gribējās atriebties.⁶⁶⁹

Latvijas Valsts arhīvā atrodami dažu apriņķu VDTK darbinieku sastādītie izsūtāmo personu saraksti, taču kopēju izsūtāmo sarakstu nav izdevies atrast. Iespējams, ka tāds nemaz nav

⁶⁶³ Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā. Grām.: 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 22. lpp.

⁶⁶⁴ Уголовный кодекс РСФСР (введен в действие Постановлением ВЦИК от 22.11.1926.). СУ РСФСР, 1926, № 80, с. 600.

⁶⁶⁵ Latvijas PSR Kriminālkodeksa komentāri. Sast. M. Blūma, G. Bušujevs u.c. Rīga: Liesma, 1965, 463. lpp.

⁶⁶⁶ Riekstiņš J., turpat, 22. lpp.

⁶⁶⁷ Stepens O. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā. Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2001, 4. lpp.

⁶⁶⁸ Turpat, 5. lpp.

⁶⁶⁹ Бердинских В. А., *ibid.*, с. 545.

bijis.⁶⁷⁰ Pēc šiem sarakstiem LPSR VDTK centrālo iestāžu, pilsētu un apriņķu daļu darbinieki, kā arī Baltijas sevišķā kara apgabala Štāba 3. daļas darbinieki sagatavoja arestam un izsūtīšanai paredzēto personu uzskaites lietas.⁶⁷¹ LPSR VDTK apriņķu un pilsētu daļu operatīvie darbinieki arī sastādīja rīkojumus par padomju okupācijas varai nevēlamo personu arestiem un viņu ģimenes locekļu administratīvo izsūtīšanu no Latvijas teritorijas.⁶⁷²

Arestam paredzētajām personām galvenais apsūdzības dokuments bija VDTK apriņķu un pilsētu daļu darbinieku sagatavotā un šī komisariāta vadošo darbinieku – komisāra S. Šustina, viņa vietnieku J. Ciņa un A. Brezgina, kā arī citu apstiprinātā **Izziņa par kompromitējošiem materiāliem un dokumentiem, kas to apstiprina**. Ar kompromitējošiem materiāliem bija domāta piedalīšanās 1918.–1922. gada Krievijas Pilsoņu karā padomju varas pretinieku pusē, dienests Latvijas armijā, atrašanās dažādos valsts amatos, dažādās partijās un organizācijās, mantiskais stāvoklis. Īpaša uzmanība bija pievērsta aizsargu komandieriem. Bet ģimenes locekļu izsūtīšanu pamatoja ar ģimenes galvas arestu.⁶⁷³

1941. gada 5. jūnijā PSRS VDTK 3. pārvaldes 4. daļas 3. nodaļas priekšnieks G. Rudakovs sniedza apkopojošas **VDTK Ziņas par pretpadomju un sociāli svešu elementu skaitu Lietuvas, Latvijas un Igaunijas PSR**. Saskaņā ar šīm ziņām Baltijas valstīs kopā tika ņemti uzskaitē 39 395 cilvēki, tostarp 15 000 cilvēki no Latvijas.⁶⁷⁴

3.2. Latvijas iedzīvotāju aresti un deportācijas norise

1941. gada 14. maijā TKP un VK(b)P CK izstrādāja lēmuma **Par pasākumiem Lietuvas PSR attīrīšanai no pretpadomju, krimināliem un sociāli bīstamiem elementiem** projektu.⁶⁷⁵ Šī lēmuma projekta tekstā sākumā figurēja tikai Lietuvas PSR, taču vēlāk tajā ar roku tika ierakstīta Latvijas un Igaunijas PSR. Tādējādi, sākotnēji paredzēts tikai Lietuvai, lēmumu galīgā veidā attiecināja uz visām Baltijas valstīm.⁶⁷⁶ 1941. gada 16. maijā PSRS iekšlietu tautas komisārs L. Beriņa un PSRS valsts drošības tautas komisārs V. Merkulovs nosūtīja šī lēmuma projektu J. Staļinam. Kā uzskata J. Riekstiņš, arhīvos nav atrodamas ziņas par to, ka J. Staļins būtu parakstījis

⁶⁷⁰ Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā. Grām.: 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 26. lpp.

⁶⁷¹ Turpat, 25. lpp.

⁶⁷² Stephens O. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā. Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2001, 5. lpp.

⁶⁷³ Riekstiņš J., turpat, 25.–26. lpp.

⁶⁷⁴ Sk.: Сведения о количестве учтенного антисоветского и социально-чуждого элемента по НКГБ Литовской, Латвийской и Эстонской ССР, 05.06.1941. // Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 217–218.

⁶⁷⁵ Sk.: Проект постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР «О мероприятиях по очистке Литовской, Латвийской и Эстонской ССР от антисоветского, уголовного и социально-опасного элемента» с сопроводительной запиской наркома НКВД Л.П. Берии и наркома НКГБ В. Н. Меркулова И. В. Сталину, 16.05.1941. // Поболь Н. Л., Полян П. М., ibid., с. 215–217.

⁶⁷⁶ Поболь Н. Л., Полян П. М., ibid., с. 217.

lēmuma projektu, un tam tika piešķirts lēmuma statuss.⁶⁷⁷ Savukārt N. Poboļs un P. Poļans norāda, ka lēmuma projekts saskaņots ar J. Staļinu 1941. gada vidū un ka tieši saskaņošanas stadijā lēmumā iekļauta Latvijas un Igaunijas PSR.⁶⁷⁸

1941. gada 14. jūnija deportācija un tai sekojošās darbības tika veiktas saskaņā ar šī lēmuma projektu. Attiecībā uz Latvijas iedzīvotājiem tika paredzēts:

- 1) konfiscējot mantu, arestēt un izsūtīt uz nometnēm ar termiņu no 5 līdz 8 gadiem un pēc soda izciešanas nometnēs izsūtīt nometinājumā uz PSRS attālām vietām uz 20 gadiem šādas personas:
 - a) aktīvos kontrrevolucionāro partiju biedrus un pretpadomju nacionālistisko baltgvardu organizāciju dalībniekus;
 - b) bijušos aizsargus, žandarmus, bijušos vadošos policistus un cietumu darbiniekus, kā arī policistus un cietumu darbiniekus, par kuriem ir kompromitējoši materiāli;
 - c) bijušos augsta ranga muižniekus, fabrikantus un bijušā Latvijas valsts aparāta augstus ierēdņus;
 - d) bijušos Latvijas armijas un baltās armijas virsniekus, par kuriem ir kompromitējoši materiāli;
 - e) kriminālos elementus, kuri turpina noziedzīgu darbību;
- 2) konfiscējot mantu, arestēt un izsūtīt trimdas nometinājumā uz PSRS attālajiem rajoniem ar termiņu uz 20 gadiem šādas personas:
 - a) 1.punktā („a”, „b”, „c”, „d” apakšpunktā) minēto personu kategoriju, t.i., visas 1. punktā norādīto personu kategorijas bez kriminālā elementa, ģimenes locekļus, kuri dzīvo kopā ar šīm personām vai kuri aresta brīdī atrodas to apgādībā;
 - b) to kontrrevolucionāru un nacionālistisko organizāciju dalībnieku ģimenes locekļus, kuru ģimenes galva ir pārgājusi nelegālā stāvoklī un slēpjās no valsts varas iestādēm;
 - c) to kontrrevolucionāro nacionālistisko organizāciju dalībnieku ģimenes locekļi, kuru ģimenes galva ir notiesāta ar augstāko soda mēru;
 - d) personas, kuras repatriācijas kārtībā ir ieradušās no Vācijas, kā arī vācieši, kuri pierakstījušies repatriācijai uz Vāciju, bet atteikušies izbraukt un par kuriem ir materiāli par viņu pretpadomju darbību un aizdomīgiem sakariem ar ārvalstu izlūkdienešiem;
- 3) izsūtīt administratīvā kārtībā uz Kazahijas ziemeļu rajoniem ar termiņu uz 5 gadiem:
 - a) prostitūtas, kuras agrāk reģistrētas bijušās Latvijas policijas iestādēs un kuras turpina nodarboties ar prostitūciju.⁶⁷⁹

⁶⁷⁷ Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā. Grām.: 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 24. lpp.

⁶⁷⁸ Побо́ль Н. Л., Поля́н П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 187.

Lēmuma projekta 1. punktā minētās personas bija iecerēts pēc aresta nekavējoties koncentrēt speciālās noietnēs un tikai pēc tam formēt to lietas PSRS IeTK Sevišķajā apspriedē. Lēmuma projekta 2. punktā minētās personas bija iecerēts pēc aresta nekavējoties nosūtīt uz noietinājuma vietu un tikai pēc tam formēt to lietas Sevišķajā apspriedē. Šāds izsūtīšanas mehānisms – vispirms represija un tikai pēc tam tās juridiskā noformēšana – bija raksturīgs PSRS IeTK darba metodēm.⁶⁸⁰ Lai veiktu šī lēmuma projektā norādītos pasākumus, uz Latviju komandēja PSRS iekšlietu tautas komisāra vietnieku I. Serovu.⁶⁸¹

1941. gada maija beigās – jūnija sākumā noietinājuma vietu IeTK, arī tās pārvalde (turpmāk – IeTKP) sāka saņemt norādījumus par to, kādā datumā, no kādas republikas un cik lielā skaitā ieradīsies izsūtījumā noietinātie, kā arī rīkojumu, ka turpmāk līdz īpašām norādēm izsūtījumā noietināto uzskaitē un reģistrācija noietinājuma vietās jāveic saskaņā ar 1939. gada 1. jūnija instrukciju **Par PSRS IeTK Sevišķās apspriedes lēmumu izpildīšanas kārtību un noietināto un izsūtīto atklātas uzraudzības veikšanu**,⁶⁸² kuru izsludināja PSRS iekšlietu tautas komisāra L. Berijas pavēlē Nr. 0143 **Par administratīvo noietinājumu un izsūtījumu**.⁶⁸³ Instrukcija paredzēja iespēju izvietot personas jebkurā apdzīvotā vietā, izņemot stingra režīma pilsētas. Saskaņā ar šo instrukciju izsūtīto uzskaitē veica IeTK 1. Specdaļas. Uzskaitē nokļuva visi izsūtījumā noietinātie pēc 16 gadu vecuma sasniegšanas. Izsūtījumā noietinātajiem 2–3 reizes mēnesī bija jāatzīmējas IeTK rajona daļā. Šādā veidā izsūtījumā noietinātie tika atklāti uzraudzīti. Par atklātās uzraudzības noteikumu pārkāpšanu, izvairīšanos no regulārās reģistrācijas, patvaļīgu izbraukšanu no pastāvīgās dzīvesvietas personas, kas atradās atklātajā uzraudzībā, sauca pie kriminālatbildības pēc KPFSR Kriminālkodeksa 82. panta. Ļaunprātīgus likuma pārkāpējus sauca pie kriminālatbildības, lietu izskatot IeTK Sevišķajā apspriedē, bet pārējiem saskaņā ar IeTKP priekšnieka rīkojumu uzlika sodus: palielināja regulāro reģistrāciju skaitu un atņēma tiesības uz īslaicīgu prombūtni.

1941. gada 7. jūnijā PSRS iekšlietu tautas komisāra vietnieks S. Kruglovs paziņoja PSRS veselības aizsardzības tautas komisāram G. Miterevam, ka saskaņā ar valdības lēmumu tuvākajā laikā no Latvijas, Lietuvas, Igaunijas un Moldāvijas sāksies specnoietināto ešelonu nosūtīšana. Sakarā ar to PSRS IeTK lūdza, lai G. Miterevs dotu rīkojumu minēto republiku veselības

⁶⁷⁹ Проект постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР «О мероприятиях по очистке Литовской, Латвийской и Эстонской ССР от антисоветского, уголовного и социально-опасного элемента» с сопроводительной запиской наркома НКВД Л.П. Берии и наркома НКГБ В. Н. Меркулова И. В. Сталину, 16.05.1941. // Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 215–216.

⁶⁸⁰ Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. Москва: Новое литературное обозрение, 2005, с. 62.

⁶⁸¹ Salīdzinājumam jāatzīmē, ka uz Lietuvu komandēja PSRS valsts drošības tautas komisāru V. Merkulovu, bet uz Igauniju – PSRS iekšlietu tautas komisāra vietnieku V. Abakumovu.

⁶⁸² Инструкция «О порядке исполнения решений Особого совещания при НКВД СССР и осуществления гласного надзора за ссылкой и высланными», 01.06.1939. ЦА ФСБ РФ. Коллекция документов.

⁶⁸³ Приказ наркома внутренних дел СССР Л. Берия «Об административной ссылке и высылке», 01.06.1939. ЦА ФСБ РФ. Коллекция документов.

aizsardzības tautas komisariātiem par medicīniskā personāla piešķiršanu ešelonu apkalpošanai brauciena laikā.⁶⁸⁴

1941. gada 11. jūnijā PSRS IeTK Gulaga Darba nometinājumu un specnometinājumu daļas priekšnieks M. Konradovs sagatavoja izziņu **Par izsūtāmo no Latvijas, Lietuvas, Igaunijas un Moldāvijas PSR speckontingentu nometinājuma vietām un paredzēto darbiekārtošanu valsts iekšienē.**⁶⁸⁵ Tā KPFSR Krasnojarskas un Altaja novadā, Novosibirskas, Omskas un Kirovas apgabalā, kā arī Komi APSR un Kazahijas PSR tika paredzēts izvietot kopā 51 402 cilvēkus. Izsūtījumā nometinātos paredzēja iekārtot darbā galvenokārt kolhozos, sovhozos, vietējos rūpniecības un mežrūpniecības uzņēmumos, lauksaimniecības darbos.

Tai pašā dienā – 1941. gada 11. jūnijā PSRS IeTK Gulaga Darba nometinājumu un specnometinājumu daļas priekšnieks M. Konradovs kopā ar PSRS IeTK Centrālās finanšu un plānu daļas priekšnieka vietnieku M. Volobujevu un PSRS VDTK Administratīvās un finanšu daļas Finanšu nodaļas priekšnieka vietnieku V. Gorjačevu sagatavoja **Izdevumu tāmi 85 000 cilvēku pārvietošanai no Baltijas un Moldāvijas teritorijas.**⁶⁸⁶ Apbrīnojami, ka tāme bija domāta 85 000 cilvēku izsūtīšanai, kad tai pašā dienā M. Konradovs parakstīja minēto izziņu, rēķinoties ar 51 402 cilvēku izsūtīšanu.

Deportācijas priekšvakarā, 1941. gada 13. jūnijā, PSRS IeTK tautas komisāra vietnieks V. Čerņiševs nosūtīja valsts drošības tautas komisāra vietniekam I. Serovam telegrammu Nr. 30/5698/016 **Par ešelonu sadali pa represējamiem kontingentiem no Latvijas, Lietuvas un Igaunijas.** Saskaņā ar šo telegrammu no Latvijas gatavojās sūtīt vairākus ešelonus ar 22 115 cilvēkiem.⁶⁸⁷

1941. gada 14.–16. jūnijs bija Latvijas iedzīvotāju melnās dienas. Tieši šajās trijās dienās IeTK veica savu operāciju – arestēja un visus arestētos sadzina ešelonos un izsūtīja no Latvijas.⁶⁸⁸

Operācijas sagatavošanu, organizēšanu, īstenošanu un operatīvā plāna izstrādi vadīja 1941. gada jūnija sākumā organizētās *troikas*, dažkārt, *piecnieki*. Tā, piemēram, saskaņā ar Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas (turpmāk – LK(b)P) CK un Latvijas PSR TKP pilnvarotā Tukuma apriņķī J. Beloglazova un Latvijas PSR IeTK pilnvarotā Vasenkova 1941. gada 19. jūnija

⁶⁸⁴ Sk.: Обращение заместителя наркома НКВД С. Н. Круглова к наркому здравоохранения Г.А. Митереву с просьбой о выделении медперсонала для обслуживания эшелонов со спецпереселенцами, 07.06.1941. // Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 235.

⁶⁸⁵ Справка начальника Отдела труд- и спецпоселений ГУЛАГа М. В. Конрадова „О местах расселения и намечаемом трудиспользовании спецконтингентов, высылаемых из Латвийской, Литовской, Эстонской и Молдавской ССР в глубь страны”, 11.06.1941. // Поболь Н. Л., Полян П. М., *ibid.*, с. 237–238.

⁶⁸⁶ Смета расходов по переселению с территории Прибалтики и Молдавии, 11.06.1941. // Поболь Н. Л., Полян П. М., *ibid.*, с. 220.; Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs. Sast. A. Vambals, A. Kalnciema u.c. Rīga: NORDIK, 2001, 45.–46. lpp.

⁶⁸⁷ Записка по „ВЧ” заместителя наркома НКВД В. В. Чернышева заместителю наркома НКГБ И. А. Серову „Об эшелонной разнарядке по репрессуемым контингентам Латвии, Литвы и Эстонии”, 13.06.1941. // Поболь Н. Л., Полян П. М., *ibid.*, с. 220.

⁶⁸⁸ Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. Москва: Новое литературное обозрение, 2005, с. 516.

dienesta ziņojumu **Par LK(b)P CK un LPSR TKP speciālā uzdevuma izpildi Tukuma apriņķī** Tukuma apriņķī operāciju vadīja apriņķa *piecnieks* šādā sastāvā: Valsts drošības pārvaldes priekšnieks b. Leimanis, LPSR VDTK pilnvarotais b. Kotlins, LPSR IeTK pilnvarotais b. Vasenkovs, LK(b)P apriņķa pilnvarotais sekretārs b. Mazjēcis un LK(b)P CK un LPSR TKP pilnvarotais b. Beloglazovs.⁶⁸⁹

Operāciju veica pēc iepriekš izstrādāta, stingri saskaņota un iedzīvotāju izsūtīšanai rajona apstākļos piemērota plāna. Tika izveidotas operatīvās grupas 4–5 cilvēku sastāvā, norīkoti un instruēti grupu vecākie, izsniegtas arestējamo operatīvās lietas un operatīvajām grupām doti papildu norādījumi par aresta īpatnībām katrā konkrētā gadījumā.

Katrai operatīvajai grupai bija uzdevums arestēt 4–5 ģimenes. Tukuma apriņķī zināmas grūtības darba ātrākai veikšanai un konspirācijas saglabāšanai radīja apstākļi, ka izsūtāmo ģimeņu mājas atradās dažādā attālumā cita no citas, kā arī dažas operatīvās grupas netika galā ar kratīšanas protokolu un īpašuma apraksta aktu sastādīšanu. Tā radās dubultdarbs, kā dēļ operācija dažās vietās aizkavējās.

Izsūtāmajai ģimenei deva mazāk par stundu sagatavoties ceļam.⁶⁹⁰ Saskaņā ar PSRS IeTK/VDTK 1941. gada 21. aprīļa **norādījumu** tika atļauts ņemt līdz personiskās lietas līdz 100 kilogramiem katram ģimenes loceklim, arī bērniem.⁶⁹¹ Vērtslietas (gredzeni, auskari, pulksteņi, etvijas, rokassprādzes utt.), kā arī naudu nepakļāva konfiscēšanai, un izsūtāmie drīkstēja vērtslietas ņemt līdz bez skaita, naudu bez ierobežojuma. Izņemšanai tika pakļauti tikai ieroči, valūta, stieņu zelts un sudrabs, un kontrrevolucionārā literatūra. Atlikušo īpašumu izsūtāmiem bija tiesības realizēt šādā kārtībā: nosaukt pilnvaroto personu (kaimiņi, paziņas, radnieki), kam viņi vēlējās uzticēt dzīvokli vai mājā atstāto personisko mantu pārdošanu. Mantas pārdošanai un dzīvojamās platības atbrīvošanai pilnvarotajai personai tika dots laiks ne ilgāk par 10 dienām. Pēc mantas pārdošanas pilnvarotajai personai bija jāierodas IeTK orgānos un jānodod saņemtā nauda, lai to nosūtītu izsūtītajai ģimenei uz tās noņemšanas vietu. No izsūtītās ģimenes īpašuma atbrīvoto dzīvokli un saimnieciskās telpas IeTK darbinieki aizzīmogoja un nodeva valsts varas vietējām iestādēm.

⁶⁸⁹ Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991: Dokumentu krājums. Red. E. Pelkaus. Rīga, NORDIK, 1999, 155.–157. lpp.

⁶⁹⁰ Latvija zem Padomju Savienības un nacionālsociālistiskās Vācijas varas, 1940.–1991. Red. un teksta aut. V. Nollendorfs. Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2002, 51. lpp.

⁶⁹¹ Указание НКВД – НКГБ СССР, 21.04.1941. Izvilums. // Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. Москва: Новое литературное обозрение, 2005, с. 517.

Faktiski izsūtīšanai sekoja īpašuma konfiskācija, „izņemšana nacionalizējot”⁶⁹². Pie izsūtītajiem palika tikai tās lietas, ko viņi paspēja paņemt līdz 1941. gada 8. jūlijā vācu karaspēks okupēja Latviju, tāpēc nekādu palīdzību no tuviniekiem izsūtītie tā arī nesagaidīja.⁶⁹³

Pēc aizturēšanas deportējamais nogādāja līdz iekraušanas stacijām. Šajās stacijās ģimenes galvu nošķīra no pārējiem ģimenes locekļiem, par ko iepriekš netika paziņots.⁶⁹⁴

1941. gada 14. jūnijā, t.i., dienā, kad akcija notika pilnā sparā,⁶⁹⁵ PSRS iekšlietu tautas komisārs L. Berija parakstīja Gulaga priekšnieka V. Nasedkina sagatavoto **Pasākumu plānu, lai pārsūtītu, izvietotu un nodarbinātu no Lietuvas, Latvijas, Igaunijas un Moldāvijas PSR izsūtāmo speckontingentu.**⁶⁹⁶ Deportācijas operācijas sagatavošanas plānu pabeidza 1941. gada maija beigās – jūnija sākumā, un šis plāns faktiski pavilka svītru zem jau notikušā. N. Poboļs un P. Poļans taisnīgi nosauc šī plāna *post-factum*⁶⁹⁷ izdošanu par padomju „varas liekulības un farizejisma piemēru”⁶⁹⁸.

Plāns paredzēja 73 495 cilvēku izsūtīšanu no Baltijas valstīm un Moldāvijas. No tiem deportējamie no Latvijas bija apmēram 14 500 cilvēku, to skaitā 5770 ģimenes galvas, 1280 kriminālnoziedznieku, 6850 ģimenes locekļu, apmēram 794 prostitūtas.

Ar izsūtāmo cilvēku pārsūtīšanu līdz nometinājuma vietām saistītos izdevumus paredzēja segt uz PSRS IeTK un VDTK rēķina. Ešelonu konvojēšana ceļā uz karagūstekņu nometnēm un apsardzība šajās nometnēs tika uzdota IeTK Konvoja karaspēkam. Ģimenes galvu uzskaiti, režīmu un ēdināšanu karagūstekņu nometnēs uzdeva IeTK Karagūstekņu lietu pārvaldei. Apgādei bija jānotiek uz PSRS IeTK Gulaga rēķina. Ģimenes galvu operatīvā apkalpošana viņu atrašanās laikā karagūstekņu nometnēs tika uzdota šo nometņu Sevišķajām daļām un VDTK teritoriālajām pārvaldēm.

Savukārt deportējamo personu ēdināšanas organizēšanu uzdeva IeTK Gulaga Vispārējās apgādes daļas priekšnieka vietniekam M. Sluckim, bet apgādes uzraudzību uzdeva attiecīgajām IeTK un VDTK iestādēm atbilstoši ešelonu virzībai. Nepieciešamo ārstu un medicīniskā personāla nodrošināšanu brauciena laikā uzdeva attiecīgās republikas Veselības aizsardzības tautas

⁶⁹² Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā. Grām.: 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 25. lpp.

⁶⁹³ Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. Москва: Новое литературное обозрение, 2005, с. 518.

⁶⁹⁴ Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 187.

⁶⁹⁵ Riekstiņš J., turpat, 25. lpp.

⁶⁹⁶ План мероприятий по этапированию, расселению и трудоустройству спецконтингентов, высылаемых из Литовской, Латвийской, Эстонской и Молдавской ССР. // Поболь Н. Л., Полян П. М., *ibid.*, с. 238–240.; Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs. Sast. A. Bambals, A. Kalnciema u. c. Rīga: NORDIK, 2001, 43.–44. lpp.

⁶⁹⁷ *Post-factum* (latīņu val.) – darbība, kas veikta pēc tam, vēlāk. Sk.: Black's Law Dictionary. 7th edition. Ed. by B. A. Garner. St. Paul, Minnesota: West Group, 1999, p. 1186.

⁶⁹⁸ Поболь Н. Л., Полян П. М., *ibid.*, с. 188.

komisāriem. Visiem izsūtāmajiem no Baltijas valstīm un Moldāvijas paredzēja piešķirt tikai 280 medicīnisko darbinieku.

1941. gada 17. jūnijā valsts drošības tautas komisārs V. Merkulovs adresēja J. Staļinam, V. Molotovam un L. Berijam ziņojumu Nr. 12288/m **Par pretpadomju elementu arestu un izsūtīšanu no Lietuvas, Latvijas un Igaunijas PSR operācijas galīgo rezultātu.** Saskaņā ar šo ziņojumu Latvijā represēta 15 171 persona, to skaitā arestētas 5625 personas un izsūtītas 9546 personas.⁶⁹⁹ To pašu apliecina PSRS Valsts drošības komitejas (turpmāk – VDK) priekšsēdētājs V. Čebrikovs 1988. gada 23. augusta ziņojumā PSRS CK Politbiroja komisijai **Par četrdesmitajos un piecdesmitajos gados notikušo dažu pilsoņu kategoriju izsūtīšanu no PSRS rietumu apgabaliem.**⁷⁰⁰ Taču pastāv arī citi uzskati par represēto personu skaitlisko sastāvu. Pēc 2001. gadā Latvijas Valsts arhīvā precizētiem datiem 1941. gada 14. jūnija operācijā Latvijā represēti pavisam 15 424 cilvēki, no kuriem 5263 – arestēti, bet 10 161 izsūtīts noziedzīgumā.⁷⁰¹ Savukārt citā avotā ir norādīts, ka 1941. gada 14. jūnija operācijā no Latvijas represētas pavisam 14 194 personas, no tām arestētas 4202 personas un izsūtītas 9992 personas.⁷⁰²

Kopumā 1941. gadā deportēja 0,74% Latvijas iedzīvotāju.⁷⁰³ 17,4% deportēto bija vecumā līdz 10 gadiem.⁷⁰⁴ Vīriešu un sieviešu skaits bija aptuveni vienāds un tas bija 0,91% no Latvijā dzīvojošiem vīriešiem un 0,69% no Latvijā dzīvojošām sievietēm.⁷⁰⁵ Deportācijas visvairāk skāra ebrejus – 1,93% no Latvijā dzīvojošo ebreju skaita, latvieši – 0,85%, krievi – 0,4%.⁷⁰⁶ No 1941. gadā izsūtītajiem gājuši bojā 6081 cilvēks, t.i., 39,43% no visiem deportētajiem.⁷⁰⁷

3.3. Arestēto Latvijas iedzīvotāju liktenis

Jāaplūko detalizētāk, kas notika ar represētajiem pēc viņu izsūtīšanas no Latvijas. 1941. gada 14. jūnijā arestētos vīriešus – ģimeņu galvas – vispirms nosūtīja uz karagūstekņu nometnēm vai cietumiem, kuriem bija pārsūtīšanas nometņu vai cietumu nozīme, bet pēc tam uz parastajām

⁶⁹⁹ Докладная записка наркома НКГБ В. Н. Меркулова И. В. Сталину, В. М. Мологову и Л. П. Берии „Об окончательных итогах операции по аресту и выселению антисоветского элемента из Литовской, Латвийской и Эстонской ССР”, 17.06.1941. // Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 222–224.

⁷⁰⁰ Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā. Grām.: 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 27. lpp.

⁷⁰¹ Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs. Sast. A. Bambals, A. Kalnciema u.c. Rīga: NORDIK, 2001, 14. lpp.

⁷⁰² Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991: Dokumentu krājums. Red. E. Pelkaus. Rīga: NORDIK, 1999, 101. lpp.

⁷⁰³ Zālīte I., Dimante S. Četrdesmito gadu deportācijas. Struktūranalīze. Grām.: Komunistiskā terora upuriem. Rīga: Latvijas Arhitektūras un dizaina fonds, 1999, 76. lpp.

⁷⁰⁴ Turpat.

⁷⁰⁵ Zālīte I., Eglīte S. 1941. gada 14. jūnija deportācijas struktūranalīze. Grām.: 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 46. lpp.

⁷⁰⁶ Turpat.

⁷⁰⁷ Turpat, 47. lpp.

Gulaga noietnēm kā ieslodzītos. Tā, piemēram, ģimeņu galvas tika nosūtītas uz Vjatkas, Noriļskas, Usoļjes, Ziemeļurālu un dažām citām labošanas darbu noietnēm. Noietņu saimniecība tika virzīta uz mežu izstrādāšanu un celulozes fabrikas celtniecību (Vjatskas, Ziemeļurālu, Usoļjes noietne), Kamas hidromezglas celtniecību (Usoļjes noietne), niķeļa kombināta celtniecību un ogļu iegūvi (Noriļskas noietne) utt.⁷⁰⁸

Jāatzīmē, ka labošanas darbu politiku, kuras pamatā bija ieslodzīto darbs, vienotus principus ieslodzījuma vietās sāka piemērot apmēram kopš 1926. gada. AGPP rokās nodeva visus ar brīvības atņemšanu uz trīs gadiem un vairāk notiesātos,⁷⁰⁹ lai nodrošinātu Padomju Savienību ar naftu, ogļēm, zeltu.

Par pirmo dokumentu, kas regulēja labošanas darbu noietņu darbību, kļuva 1930. gada 7. aprīlī PSRS TKP apstiprinātais **Nolikums par labošanas darbu noietnēm**.⁷¹⁰ Līdz 1930. gadam ieslodzīto darba izmantošanu, kā arī viņu tiesības un pienākumus labošanas darbu noietnēs noteica 1924. gada 16. oktobrī VCIK apstiprinātais **KPFSSR Labošanas darbu kodekss**.⁷¹¹ Tomēr šis kodekss neregulēja ieslodzīto uzturēšanas režīmu labošanas darbu noietnēs un pat neminēja to. Šī iemesla dēļ labošanas darbu noietnēs ieslodzīto uzturēšanas režīmu lielākoties regulēja AGPP pavēles un instrukcijas.⁷¹²

Jāatzīmē, ka 1933. gada 1. augustā pieņēma jaunu **KPFSSR Labošanas darbu kodeksu**. Jaunajā kodeksā arī nebija ne vārda par AGPP noietņu sistēmu. Kodekss tikai aprakstīja Tieslietu tautas komisariāta tiesisko sistēmu un pēc pilnībā saprotamiem iemesliem neaizskāra tādu delikātu sfēru kā AGPP ieslodzījuma vietu sistēmu, par kuras pastāvēšanu neviens nešaubījās. Tā radās un turpmāk arvien palielinājās attālums starp oficiālo likumdošanu un reālo praksi, atstājot plašu lauku patvaļai. AGPP–IeTK noietņu sistēmas darbību regulēja ar likumam pakārtotajiem aktiem: ar slepenām Viskrievijas Ārkārtējās kontrrevolūcijas un sabotāžas apkaršanas komisijas (turpmāk – VĀK) un AGPP pavēlēm un cirkulāriem. Tātad iznāca, ka oficiāli tas viss it kā neeksistēja.⁷¹³

Atgriežoties pie arestēto Latvijas iedzīvotāju likteņa, jāatzīmē, ka vēl vietās, kur sadalīja ģimenes, attiecībā uz ģimeņu galvu formēja *troikas* lēmumus un ierakstīja formulāros apcietināšanas termiņu uz pieciem, astoņiem vai desmit gadiem. Bet, ja šī „elles kanceleja” to nepaspēja, tad lēmumu pārsūtīja arestētajiem uz noietni. Dažreiz kļūdas dēļ lēmumu nosūtīja uz

⁷⁰⁸ Гулаг: Главное управление лагерей. 1918–1960. Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Москва: МФД, 2002, с. 420–422.

⁷⁰⁹ Sk.: Постановление СНК СССР «Об использовании труда уголовно-заключенных», 11.07.1929. // Гулаг: Главное управление лагерей. 1918–1960, *ibid.*, с. 6.

⁷¹⁰ Sk.: Постановление СНК СССР «Об утверждении положения об исправительно-трудовых лагерях», 07.04.1930. // Гулаг: Главное управление лагерей. 1918–1960, *ibid.*, с. 65–72.

⁷¹¹ Исправительно-Трудовой кодекс РСФСР (введен в действие Постановлением ВЦИК от 16.10.1924.). СУ РСФСР, 1924, № 86, с. 870.

⁷¹² Sk.: Справка об истории возникновения и развития ИТЛ и ГУЛАГа ОГПУ – НКВД – МВД СССР, 22.05.1950. // Гулаг: Главное управление лагерей. 1918–1960, *ibid.*, с. 337.

⁷¹³ Гулаг: Главное управление лагерей. 1918–1960, *ibid.*, с. 8.

citū nometni, un tie pat pazuda, taču tas netraucēja „svešiem” atrasties nometnē. Jo pamatoti runāja vecie un pieredzējušie nometnes iemītnieki: „Lai būtu cilvēks, papīrs vienmēr atradīsies.”⁷¹⁴

1941. gada vasarā PSRS IeTK Čkalovas, Staļingradas, Novosibirskas, Kirovas, Ziemeļkazahijas, Molotovas apgabala un Krasnojarskas novada pārvaldēs izveidoja LPSR IeTK operatīvās grupas, kuru uzdevums bija LPSR VDTK arestēto un no Latvijas izsūtīto personu izmeklēšanas lietu pabeigšana.⁷¹⁵

Izmeklēšana tika veikta ieslodzījuma vietās. Un tikai tur ieslodzītajiem uzrādīja lēmumu par drošības līdzekļa – aresta piemērošanu. Ir zināms, ka cietumos izmeklēšana bija ilgāka nekā labošanas darbu nometnēs.

Cietumos parasti nācās tikt ar izmeklētāju divas, ļoti reti – trīs reizes. Pirmā pratināšana gandrīz vienmēr notika drīz pēc tam, kad arestēto ieslodzīja cietumā. Šīs pratināšanas mērķis bija noskaidrot biogrāfiskos datus, sociālo stāvokli, paziņu loku un aresta iemeslu. Tas bija īpaši svarīgi gadījumos, kad no Latvijas nebija saņemta krimināllietā. Bez tam arestētā radnieku un paziņu loka apzināšana deva iespēju izmantot sniegtās ziņas apsūdzībās, kuras bija izvirzītas pret citiem ieslodzītajiem vai pat potenciāliem ieslodzītajiem, jo, kā zināms, represīvie orgāni vāca ziņas par ļoti plašu iedzīvotāju loku. Pēc lielāka vai mazāka pārtraukuma sekoja otra pratināšana, kuras laikā arestētajam uzrādīja apsūdzību.⁷¹⁶

Savukārt labošanas darbu nometnēs izmeklēšana ilga vienu dienu. Pratināja vienu reizi, un izmeklētājs vai nu piespieda ieslodzīto atzīties, vai arī ieslodzītais pats atzinās „pretpadomju” darbībā. Bieži vien ieslodzītajam vienkārši vajadzēja parakstīt izmeklētāja sacerēto protokolu.⁷¹⁷

Tā, piemēram, arestēto Latgales civiliedzīvotāju krimināllietās nav tiešu norādījumu, ka ieslodzītie būtu spīdzināti. Taču dažās lietās ir ziņas par ievietošanu karcerī vai izolatorā pēc pratināšanas. Bet no izolatora kara pirmajā gadā bija viens ceļš: ar kājām pa priekšu.

Izmeklētājs pamatoja apsūdzību ar krimināllietu, ko saņēma no Latvijas, vai, ja tās nebija, ar ieslodzītā atzīšanos pretpadomju darbībā. Ja nebija ne pirmā, ne otrā, tad apsūdzību pamatoja ar ieslodzītā kameras biedru ziņojumiem.

Padomju cietumos un nometnēs ziņošana par citu personu bija ļoti izplatīta. Jau 20. gados AGPP mēģināja panākt, lai ieslodzīto vidū nometnēs būtu ne mazāk par 25% ziņotāju.⁷¹⁸ Ieslodzītie bieži salīdzināja dzīvi Latvijā un Padomju Savienībā, ļoti negatīvi vērtēja lauksaimniecības

⁷¹⁴ Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. Москва: Новое литературное обозрение, 2005, с. 546.

⁷¹⁵ Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā. Grām.: 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 28. lpp.

⁷¹⁶ Šneidere I. 1941. gada 22. jūnijā – 4. jūlijā arestētie Latgales civiliedzīvotāji un viņu liktenis. Grām.: 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 250.–256. lpp.

⁷¹⁷ Turpat, 256. lpp.

⁷¹⁸ Бердинских В. А. История одного лагеря (Вятлаг). Москва: Аграф, 2001, с. 160.

kollektivizāciju un kolhoznieku dzīvi PSRS, retāk apgalvoja, ka gaida nacistiskās Vācijas uzvaru un atbrīvošanu no cietuma.⁷¹⁹ Ar to arī pietika, lai lielais ziņotāju skaits, savervēts no viņu vides, nodrošinātu jaunu ieslodzījuma termiņu. Pateicoties ziņotājiem, daudzrunīgākie un vaļširdīgākie, tie, kas asāk un bezbailīgāk izteica savu sašutumu un dusmas, saņēma jaunus ieslodzījuma termiņus.⁷²⁰

Ja izmeklētāja rīcībā nebija ne dokumentu no Latvijas, ne pašu ieslodzīto atzišanās pretpadomju darbībā, izmeklētājs pieņēma slēdzienu, un arestētais, vienalga, tika nosūtīts uz noietni. Bet tādu gadījumu bija maz. Pārsvārā izmeklētāji sagatavoja apsūdzības rakstu, ko nosūtīja uz Sevišķo apspriedi vai tiesu. Tas bija izmeklētāju galvenais mērķis, kuram bija pakļauta viņu rīcība.

Parasti ieslodzītos apsūdzēja par noziegumiem pēc KPFSR Kriminālkodeksa 58. panta. Šis pants bija izvērstis, un tam bija vairāki apakšpunkti.⁷²¹ 58. pants paredzēja atbildību galvenokārt par kontrrevolucionāriem noziegumiem, kas izdarīti pirms padomju okupācijas un pirmajā padomju okupācijas gadā. Tātad par politiska rakstura nodarījumiem personas apsūdzēja kriminālnoziegumos, jo tāds termins kā „politiskie noziegumi” padomju juridiskajā terminoloģijā nepastāvēja.⁷²²

Ieslodzīto latviešu likteni galvenokārt lēma Sevišķā apspriede Maskavā, kas bija īpašs ārpustiesas orgāns, ko izveidoja 1934. gadā PSRS iekšlietu tautas komisāra pakļautībā. Sevišķās apspriedes sastāvā bija PSRS iekšlietu tautas komisāra vietnieki, KPFSR iekšlietu tautas komisāra pilnvarotais, Strādnieku zemnieku milicijas Galvenās pārvaldes vadītājs un attiecīgās savienotās republikas iekšlietu tautas komisārs.⁷²³ Sevišķā apspriede darbojās līdz 1953. gada septembrim, un tā pieņēma lēmumus bez apsūdzētā piedalīšanās. Bija gadījumi, kad lēmumu par soda mēru pieņēma arī pēc apsūdzētā nāves.⁷²⁴ Parasti prokurors, kurš izskatīja krimināllietu Maskavā, sodu mīkstināja. Tā, piemēram, ja izmeklētājs paredzēja piespriet augstāko sodu – nošaušanu, Sevišķā apspriede sodīja ar 10 gadiem labošanas darbu noietnē. Jāatzīst, ka izmeklētāji no Latvijas pieņēma bargus lēmumus.⁷²⁵

Atsevišķos gadījumos lietas izskatīja tiesa, jo izmeklētāji tomēr apzinājās, ka pat tālaika gluži formālajai padomju tiesai tomēr bija vajadzīgi kaut niecīgi pierādījumi par apsūdzības rakstā

⁷¹⁹ Šneidere I. 1941. gada 22. jūnijā – 4. jūlijā arestētie Latgales civiliedzīvotāji un viņu liktenis. Grām.: 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 249. lpp.

⁷²⁰ Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России, *ibid.*, c. 546–547.

⁷²¹ Уголовный кодекс РСФСР (введен в действие Постановлением ВЦИК от 22.11.1926.). СУ РСФСР, 1926, № 80, с. 600.

⁷²² No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs. Red. R. Vīksne un K. Kangars. Rīga: LU Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999, XI lpp.

⁷²³ Постановление ЦИК и СНК СССР «Об Особом Совещании при НКВД СССР» от 05.11.1934. // Гулаг: Главное управление лагерей. 1918–1960. Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Москва: МФД, 2002, с. 94.

⁷²⁴ No NKVD līdz KGB., *ibid.*, X lpp.

⁷²⁵ Šneidere I., turpat, 255. lpp.

minētajiem noziegumiem. Tieši tādēļ parasti tiesas spriedums bija ļoti bargs, pat stingrāks nekā Sevišķās apspriedes lēmums. Ieslodzīto cerības uz taisnīgu tiesu bija veltīgas.⁷²⁶ Kopš 1934. gada 1. decembra Padomju Savienībā tika noteikta tāda tiesāšanas kārtība, pat neiedomājama jebkurā civilizētā valstī, kad tiesāja bez aizstāvja piedalīšanās, bez notiesātā tiesības iesniegt apelāciju un lūgumu par apzēlošanu.⁷²⁷

Pēc tiesas sprieduma pieņemšanas tiesājamā vērtīgās lietas un mantu konfiscēja. Piemēram, Vjatkas noietnē latviešiem bija konfiscētas vērtības, obligācijas un nauda 2 miljonu rubļu apmērā, kas tolaik tā bija liela nauda.⁷²⁸ Salīdzinājumam: Baltijas valstu un Moldāvijas iedzīvotāju deportācijai 1941. gada 14. jūnijā bija paredzēts 18 500 000 rubļu.⁷²⁹

Latvieši slēpa no kratīšanas un izņemšanas daļu vērtību un mantas, tādēļ viņiem sākumā bija iespēja „atpirkties” no darba un nopirkt pārtiku. Nereti noietnē darbinieki patvaļīgi piesavinājās latviešu mantiskās vērtības vai pirka tās „par sviestmaizi”. Ja tādi gadījumi kļuva zināmi, šos darbiniekus sauca pie kriminālatbildības pēc KPFSR Kriminālkodeksa 109. panta – dienesta stāvokļa ļaunprātīga izmantošana.

Par ieslodzīto Latvijas iedzīvotāju skaitu ir pretrunīgas ziņas. Saskaņā ar iepriekš minēto 1941. gada 17. jūnija valsts drošības tautas komisāra V. Merkulova ziņojumu Nr. 12288/m par pretpadomju elementu arestu un izsūtīšanu no Lietuvas, Latvijas un Igaunijas PSR operācijas galīgo rezultātu Latvijā arestētas 5625 personas.⁷³⁰ Turpretim pēc Latvijas Valsts arhīva ziņām, 1941. gada 14. jūnijā arestēja 5263 personas.⁷³¹

Saskaņā ar IeTK Gulaga Ieslodzīto uzskaites un sadales daļas vadītāja G. Granovska **Ziņām par ieslodzītajiem, kas tiek turēti IeTK noietnēs, pēc stāvokļa uz 1942. gada 1. janvāri** IeTK noietnēs atradās 7204 latvieši, kas ir 0,6% no ieslodzīto kopskaita. Šāda atšķirība arestēto latviešu skaitā no iepriekš minētajiem skaitļiem tiek skaidrota sekojoši.⁷³²

Kā minēts promocijas darba 3. nodaļas I apakšnodaļā, PSRS dzīvojošos latviešus arestēja vēl pirms Latvijas okupācijas. Savukārt Latvijā aresti sākās uzreiz pēc okupācijas – 1940. gada 17.

⁷²⁶ Šneidere I. 1941. gada 22. jūnijā – 4. jūlijā arestētie Latgales civiliedzīvotāji un viņu liktenis. Grām.: 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 252. lpp.

⁷²⁷ Сувениров О. Ф. Трагедия РККА 1937–1938. Москва: ТЕРРА, 1998, с. 233.

⁷²⁸ Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. Москва: Новое литературное обозрение, 2005, с. 548–549.

⁷²⁹ Смета расходов по переселению с территории Прибалтики и Молдавии, 11.06.1941. // Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 220.; Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs. Sast. A. Vambals, A. Kalnciema u.c. Rīga: NORDIK, 2001, 45.–46. lpp.

⁷³⁰ Докладная записка наркома НКГБ В. Н. Меркулова И. В. Сталину, В. М. Молотову и Л. П. Берии „Об окончательных итогах операции по аресту и выселению антисоветского элемента из Литовской, Латвийской и Эстонской ССР”, 17.06.1941. // Поболь Н. Л., Полян П. М., ibid., с. 222.

⁷³¹ Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā. Grām.: 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 27. lpp.

⁷³² Справка о составе заключенных, содержащихся в лагерях НКВД на 1 января 1942 года. // Гулаг: Главное управление лагерей. 1918–1960. Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Москва: МФД, 2002, с. 424.

jūnijā, jo latviešus uzskatīja kā potenciālu „piekto kolonnu”, gadījumā, ja sāktos karš.⁷³³ Tādēļ pirmais arestu vilnis skāra „ārzemju izlūkdienestu”, politiskās policijas aģentus, organizācijas „Pērkoņkrusts” dalībniekus, IeM darbiniekus u.c. Pamatā visiem arestētajiem inkriminēja pirms padomju okupācijas veiktus nodarījumus. Arestēja arī par darbībām, kas veiktas pēc 17. jūnija, piemēram, par mēģinājumu izvirzīt kandidātu sarakstus Saeimas vēlēšanām.⁷³⁴ 1941. gada 14. jūnijā aresti nebeidzās. Tie turpinājās visā Latvijas okupācijas laikā.

1941. gada 14. jūnijā Latvijā arestēja vairāk nekā 5000 cilvēku, bet latviešu kopskaits IeTK nometnēs bija vairāk nekā 7000 cilvēku, tātad 2000 cilvēku arestēja pirms 14. jūnija.

Atgriežoties pie minētās izziņas, jāatzīmē, ka no IeTK nometnēs ieslodzīto kopējā skaita vairāk par 60% bija krievi. Latvieši ieņēma 14. vietu. Igaunī sekoja aiz latviešiem, bet lietuvieši atradās 21. vietā.⁷³⁵ Tomēr šī situācija mainījās 1946. gadā, kad latvieši, lietuvieši un igauņi kopā ieņēma 3. vietu.

No 1941. gada 14. jūnijā arestētajām personām apmēram 700 nošāva.⁷³⁶ Vēlāk uz augstāko soda mēru saņēmušo arestēto radnieku pieprasījumiem IeTKP/IeTK izdeva izziņu par to, ka šīs „personas ir notiesātas ar brīvības atņemšanu uz 10 gadiem ar īpašuma konfiskāciju un ir nosūtītas uz nometnēm ar īpašu režīmu bez tiesībām sarakstīties”. Ļoti retos gadījumos un sevišķā kārtībā atļāva mutiski paziņot, ka notiesātais miris ieslodzījuma vietā.⁷³⁷

No 1941. gada 14. jūnijā arestētajām personām 3441 nomira ieslodzījuma vietā.⁷³⁸ Latviešu mirstības iemesli bija dažādi: bads, pārāk smags darbs, slimības (avitaminoze, distrofija), barga ziema. Bargās ziemas novājinātie cilvēki mira pavasarī. Latviešu nāves iemesls bija arī psiholoģiskais šoks. Absolūti likumam paklausīgi un cienījami savas valsts pilsoņi, latviešu nācijas zieds – kā pēc sociālā stāvokļa un izglītības, tā arī pēc zināšanām – pēkšņi ar pavēli „no augšas” tika nosaukti par noziedzniekiem, un atbilstoši tam pret viņiem izturējās. Iekšēji nesalūzt tādā situācijā bija ļoti grūti.⁷³⁹ Vienaldzīgi, zaudējuši gribu un vēlmi dzīvot, latvieši – dzīvi skeleti, sēdēja uz nārām un gaidīja nāvi.⁷⁴⁰

⁷³³ Ватлин А. Ю. Террор районного масштаба: «Массовые операции» НКВД в Кунцевском районе Московской области 1937–1938 гг. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2004, с. 141–142.

⁷³⁴ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs. Red. R. Vīksne un K. Kangars. Rīga: LU Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999, XV–XVI lpp.

⁷³⁵ Справка о составе заключенных, содержащихся в лагерях НКВД на 1 января 1942 года. // Гулаг: Главное управление лагерей. 1918–1960. Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Москва: МФД, 2002, с. 423–426.

⁷³⁶ Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā. Grām.: 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 28. lpp.

⁷³⁷ Sk.: Докладная записка начальника 1-го спецотдела НКВД СССР М. В. Кузнецова, 09.1945. // Гулаг: Главное управление лагерей. 1918–1960, ibid., с. 133–134.

⁷³⁸ Riekstiņš J., turpat, 28. lpp.

⁷³⁹ Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. Москва: Новое литературное обозрение, 2005, с. 546–554.

⁷⁴⁰ Šneidere I. 1941. gada 22. jūnijā – 4. jūlijā arestētie Latgales civiliedzīvotāji un viņu liktenis. Grām.: 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 245. lpp.

Latviešu ievērojama daļa nomira 1941.–1943. gadā. Jāatzīmē, ka ieslodzīto mirstība no 1930. gada līdz 1956. gadam bija ļoti augsta. 1942. un 1943. gadā tā bija atbilstoši 24,9% un 22,4% no ieslodzīto kopējā skaita.⁷⁴¹

Tomēr nometņu vadība nebija ieinteresēta paaugstināt „mirstības plānā” paredzēto ieslodzīto skaitu, tāpēc ieslodzītos, kurus pēc dažām dienām gaidīja neizbēgama nāve, formāli atbrīvoja. Un viņi mira nometnē kā brīvie cilvēki, bieži vien pat nezinot par to.⁷⁴²

No 1941. gada 14. jūnijā arestēto personu kopējā skaita *izdzīvoja apmēram tikai viena piektā daļa*. Saskaņā ar PSRS represīvo iestāžu direktīvu neārstējami slimos 1942.–1944. gadā no ieslodzījuma vietām atbrīvoja un izsūtīja nometinājumā.⁷⁴³

1948. gadā PSRS IeM sāka ierīkot Sevišķās nometnes (krievu val. – *Особые лагеря*) sevišķi bīstamu ieslodzīto uzturēšanai. Šai kategorijai pieskaitīja par spiegošanu, diversijām, teroru, dalību opozicionārās politiskajās partijās un grupās notiesātos. Kopā 1948.–1952. gadā bija izveidotas 12 Sevišķās nometnes.⁷⁴⁴ Dzīves un darba apstākļi tajās bija daudz smagāki, režīms daudz bargāks. Uz šīm nometnēm nosūtīja daudzus 1941. gada 14. jūnijā arestētos. Sevišķās nometnes likvidēja tikai pēc J. Staļina nāves.

Saskaņā ar PSRS Augstākās Padomes Prezidija 1948. gada 21. februāra dekrētu par represiju pastiprināšanu daudzus no ieslodzījuma vietām atbrīvotos *arestēja no jauna, apsūdzēja par tiem pašiem nodarījumiem*, par ko bija tiesāti pirmajā reizē, un izsūtīja nometinājumā. Parasti 1941. gada 14. jūnijā arestētajām personām pēc soda izciešanas neļāva atgriezties Latvijā – tās vai nu izsūtīja nometinājumā uz attāliem PSRS rajoniem, vai arī uz tām vietām, kur izsūtījumā atradās viņu ģimenes locekļi.⁷⁴⁵

3.4. Represijas pret Latvijas armijas karavīriem

Vienlaikus ar civiliedzīvotāju masveida izsūtīšanu 1941. gada 14. jūnijā kulmināciju sasniedza arī represijas pret Latvijas armijas karavīriem. Represijas sākās uzreiz pēc Latvijas okupācijas, kad Latvijas armiju pakļāva reformām un sovetizācijai. Aptuveni divas trešdaļas

⁷⁴¹ Sk.: Справка о смертности заключенных в системе ГУЛАГа за период 1930–1956 гг. // Гулаг: Главное управление лагерей. 1918–1960. Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Москва: МФД, 2002, с. 441.

⁷⁴² Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. Москва: Новое литературное обозрение, 2005, с. 552.

⁷⁴³ Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā. Grām.: 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 28. lpp.

⁷⁴⁴ Гулаг: Главное управление лагерей. 1918–1960, ibid., с. 9.

⁷⁴⁵ Riekstiņš J., turpat.

virsnieku un karavīru atbrīvoja no amata, bet uz atlikušās armijas daļas pamata izveidoja Sarkanās armijas 24. teritoriālo strēlnieku korpusu.⁷⁴⁶

Savukārt 1941. gada 14. jūnijā aptuveni 540 virsniekus, kuri dislocējās Litenes un Ostroviešu nometnē, aizveda uz mežu, apcietināja uz izsūtīja uz Sibīriju, galvenokārt uz Noriļsku. 80 virsniekiem piesprieda augstāko soda mēru – nošaušanu, bet pārējiem – no 8 līdz 25 gadiem ieslodzījumā.⁷⁴⁷

Kopumā no 1940. gada līdz 1941. gadam represijas skāra 4665 Latvijas armijas karavīrus, tostarp 1086 virsniekus.⁷⁴⁸

3.5. Deportēto personu nometināšana un iekārtošana darbā

Jāizskata detalizētāk, kā notika izsūtīto Latvijas iedzīvotāju nometināšana un iekārtošana darbā. Par piemēru tiek ņemti izsūtāmo dzīves un darba apstākļi KPFSR Krasnojarskas novadā un Novosibirskas apgabalā, kā arī Kazahijas PSR.

3.5.1. Krasnojarskas novads

Kā apliecina Gulaga Darba nometinājumu un specnometinājumu daļas priekšnieka M. Konradova 1941. gada oktobra dienesta ziņojums PSRS iekšlietu tautas komisāra vietniekam V. Cerniševam **Par izsūtījumā nometināmo izvietošanu, darbā iekārtošanu un saimniecisko jautājumu nokārtošanu pēc stāvokļa 1941. gada 15. septembrī**, Krasnojarskas novadā nometināja 6000 cilvēku no Latvijas.⁷⁴⁹

Saskaņā ar šo dienesta ziņojumu izsūtījumā nometināmos izvietoja pēc Krasnojarskas novada IeTKP apstiprinātā plāna – galvenokārt *attālās un mazapdzīvotās vietās*, kur trūka darbaspēka kolhozos un sovhozos. Vairākos rajonos šos ļaudis izmitināja *vasaras barakās*,

⁷⁴⁶ Jēkabsons Ē. Latvijas armijas iznīcināšana un Sarkanās armijas 24. teritoriālais strēlnieku korpus 1940.–1941. gadā: izpētes stāvoklis un iespējas. Grām.: Otrais pasaules karš un Latvija: Notikumi un sekas. 20. gadsimta 40.–60. gadi. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2011. gada pētījumi un zinātniskās konferences „Latvijas armijas iznīcināšana, 1940.–1941. gads” referāti, 2011. gada 14. jūnijs, Litene. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 27. sēj. Rīga: Zinātne, 2011, 215. lpp.

⁷⁴⁷ Dambītis K. Represijas pret Sarkanās armijas 24. teritoriālā strēlnieku korpusa virsniekiem. Grām.: Otrais pasaules karš un Latvija: Notikumi un sekas. 20. gadsimta 40.–60. gadi. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2011. gada pētījumi un zinātniskās konferences „Latvijas armijas iznīcināšana, 1940.–1941. gads” referāti, 2011. gada 14. jūnijs, Litene. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 27. sēj. Rīga: Zinātne, 2011, 296. lpp.

⁷⁴⁸ Konferencē „Latvijas armijas iznīcināšana 1940.–1941. gads”. Latvijas Vēstnesis, 2011. 15. jūnijs, nr. 93, 30. lpp.

⁷⁴⁹ Докладная записка начальника Отдела труд- и спецпоселений ГУЛАГа М. В. Конрадова заместителю наркома НКВД В. В. Чернышеву «О расселении ссыльнопоселенцев, их трудовом и хозяйственном устройстве по состоянию на 15/IX–1941 года», 10.1941. // Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 259–262; Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs. Sast. A. Bambals, A. Kalnciema u.c. Rīga: NORDIK, 2001, 80.–82. lpp.

zemiņās, ēku bēniņos, turklāt ļoti šauros apstākļos. Sevišķi slikts stāvoklis dzīvokļu un sadzīves apstākļu ziņā bija tiem izsūtījumā noņemtiem, kuri strādāja mežrūpniecības sistēmā.

Savukārt saskaņā ar 1941. gada 14. jūnija Gulaga Darba noņemšanu un specnoņemšanu daļas priekšnieka vietnieka K. Žilova dienesta ziņojumu Gulaga priekšniekam V. Nasedkinam **Par izsūtījumā noņemamo no Latvijas un Lietuvas PSR, Ukrainas un Baltkrievijas PSR rietumu apgabaliem pieņemšanu un noņemšanu Krasnojarskas novadā** izsūtījumā noņemtos ar darba pieredzi lauksaimniecībā un mežrūpniecībā, kā arī tos, kuriem bija galdnieka, namdara un šofera specialitāte, darbā iekārtoja uzreiz pēc kontingenta ierašanās kolhozos, sovhozos, mežrūpniecības saimniecībās, rūpniecības uzņēmumos un mājamatniecības kooperācijas darbnīcās, kas atradās 10 kilometru zonā no dzelzceļa. Pārējos nosūtīja uz kolhoziem, izmantošanai sezonas darbos.⁷⁵⁰

Lielāko daļu izsūtījumā noņemto izmantoja fiziskos darbos, bet, tā kā izsūtīto vairākums līdz noņemšanai ar fizisku darbu nebija nodarbojies, izstrādes normas netika pildītas. Izņēmums bija agrākie lauku iedzīvotāji, it sevišķi latvieši, kas pret fizisku darbu kolhozos un rūpniecības uzņēmumos izturējās apzinīgi un izstrādes normas pildīja par 100 un vairāk procentiem. Starp noņemtiem bija liels skaits sieviešu ar mazgadīgiem bērniem. Tā kā atsevišķos kolhozos un uzņēmumos nebija bērnu silītes, šīs sievietes darbos netika izmantotas.⁷⁵¹

3.5.2. Novosibirskas apgabals

Saskaņā ar Novosibirskas apgabala IeTKP priekšnieka vietas izpildītāja A. Vorobina 1941. gada 17. jūlija dienesta ziņojumu PSRS iekšlietu tautas komisāram V. Čerņiševam **Par izsūtījumā noņemamo izvietošanu Novosibirskas apgabala rajonos** 21 815 izsūtīto noņemšana un darbā iekārtošana Novosibirskas apgabalā notika ar Apgabala plānu komisijas tiešu dalību. Noņemšanas plānu apstiprināja Apgabala izpildu komitejas prezidijs. Noņemšanas plānu sagatavoja, pamatojoties uz lauksaimniecības trestu iesniegumiem par darbaspēka nepieciešamību.⁷⁵² Šis variants bija pieņemams, jo tā izsūtītos nodrošināja ar dzīvojamo platību un darbu.

Taču ar Novosibirskas VK(b)P Apgabala komitejas biroja 1941. gada 6. jūlija lēmumu Nr. 188 atcēla Apgabala komitejas iepriekšējos lēmumus par izsūtījumā noņemamo daļēju

⁷⁵⁰ Донесение заместителя наркома НКВД КазССР Н.К. Богданова заместителю наркома НКВД СССР В.В. Чернышеву «О прибытии высланных из западных областей УССР, БССР, Молдавской ССР и Прибалтики», 11.09.1941. // Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 254–255.

⁷⁵¹ Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs. Sast. A. Vambals, A. Kalnciema u.c. Rīga: NORDIK, 2001, 78.–79. lpp.

⁷⁵² Докладная записка УНКВД по Новосибирской области заместителю наркома НКВД В.В. Чернышеву «О расселении ссыльнопоселенцев в районах Новосибирской области», 17.07.1941. // Поболь Н. Л., Полян П. М., ibid., с. 245–247.

nometināšanu apgabala dienvidu un dienvidrietumu rajonos, kā arī piedāvāja nekavējoties koncentrēt izsūtītos *tikai apgabala ziemeļu rajonos*, t.i., Narimā.

Pēc stāvokļa 1941. gada 19. septembrī no Latvijas uz Novosibirskas apgabalu bija izsūtītas 902 ģimenes, kopā 2580 cilvēki, no tiem 1768 pieaugušie, to skaitā 343 vīrieši un 1425 sievietes, kā arī 812 bērni līdz 16 gadu vecumam. 1942. gada 2. aprīlī šie skaitļi bija šādi: 892 ģimenes, kopā 2570 cilvēku, no tiem 1756 pieaugušie, to skaitā 335 vīrieši un 1421 sieviete, kā arī 814 bērni līdz 16 gadu vecumam.⁷⁵³

Saskaņā ar iepriekš minēto Gulaga Darba nometinājumu un specnometinājumu daļas priekšnieka M. Konradova 1941. gada oktobra dienesta ziņojumu PSRS iekšlietu tautas komisāra vietniekam V. Černiševam Par izsūtījumā nometināmo izvietošanu, darbā iekārtošanu un saimniecisko jautājumu nokārtošanu pēc stāvokļa 1941. gada 15. septembrī Novosibirskas apgabala ziemeļu rajonu, kur tika nometināti izsūtītie, galvenais saimniecības virziens bija sējumu platības paplašināšana, atbrīvojot mežus no kokiem un celmiem, kā arī zivju rūpniecība un medības. Tādēļ nometināto kontingentu iekārtoja darbā kolhozos un mājamatniecības arteļos, bet 20% izsūtīto izmantoja mežrūpniecības uzņēmumos. Nometināto vidū bija ģimenes, kuras savu eksistenci nodrošināt bez palīdzības nevarēja, jo ģimenes galva bija represēts vai dzīvoja nelegāli.⁷⁵⁴

Nometināto sadzīves apstākļi bija ārkārtīgi neapmierinoši, jo iepriekš nesagatavoja apdzīvojamo platību. Atvestos daļēji izvietoja *vasaras barakās, zemnīcās, klubos, sarkanajos stūrīšos, kolhozu kantoros* utt. 1941. gada septembrī nometinātos sāka pakāpeniski pārvietot uz *ātri uzceltām zemnīcām vai mežrūpniecības uzņēmumu barakām*. Lielā saspīestība, trūkstot pirtīm un veļas mazgātavām ciematos, radīja epidēmijas uzliesmojuma draudus.

Kā apliecina 1941. gada 10. septembra Novosibirskas apgabala IeTKP priekšnieka M. Kovšuka-Bekmana dienesta ziņojums iekšlietu tautas komisāra vietniekam V. Černiševam **Par izsūtījumā nometināmo izvietošanu un darbā iekārtošanu Novosibirskas apgabala rajonos pēc stāvokļa 1941. gada 5. septembrī**, sākumā daļa izsūtījumā nometināto, kurus iekārtoja darbā kolhozos un uzņēmumos, saņēma zemi dārziņam un paspēja nodrošināties ar ziemā nepieciešamo dārzeņu krājumu. Neliela daļa iegādājās lopus. Sevišķi sliktā stāvoklī atradās darbnespējīgie, kas dažreiz nevarēja atļauties nopirkt maizi.⁷⁵⁵ Vēlāk, tas redzams no 1942. gada 23. februāra Novosibirskas apgabala IeTKP priekšnieka palīga S. Šehtmana dienesta ziņojuma Gulaga priekšnieka vietniekam G. Zavgorodnim **Par izsūtījumā nometināto izvietošanu un darbā**

⁷⁵³ Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 266.

⁷⁵⁴ Докладная записка начальника Отдела труд- и спецпоселений ГУЛАГа М. В. Конрадова заместителю наркома НКВД В. В. Чернышеву «О расселении ссыльнопоселенцев, их трудовом и хозяйственном устройстве по состоянию на 15/IX–1941 года», 10.1941. // Поболь Н. Л., Полян П. М., ibid., с. 259–262; Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs. Sast. A. Vambals, A. Kalnciema u.c. Rīga: NORDIK, 2001, 80.–82. lpp.

⁷⁵⁵ Докладная записка начальника УНКВД по Новосибирской области М. Ф. Ковшук-Бекмана заместителю наркома НКВД В. В. Чернышеву «Об устройстве ссыльнопоселенцев в Новосибирской области по состоянию на 5/IX–1941 года», 10.09.1941. // Поболь Н. Л., Полян П. М., ibid., с. 251–254.

iekārtošanu Novosibirskas apgabala rajonos pēc stāvokļa 1942. gada 10. februārī, izsūtījumā noņemto sadzīves apstākļi ļoti pasliktinājās ziemā. Pēc sezonas darbu pabeigšanas kolhozu un saimniecisko organizāciju vadītāji neizmantoja izsūtījumā noņemtos darbus. Citu ienākumu avotu izsūtījumā nebija. Noņemšanas vietu partijas un padomju organizāciju vadītāji nenodarbojās ar izsūtījumā noņemto darbā iekārtošanas jautājumu, neveica pasākumus, lai radītu apstākļus iztikas minimuma nodrošināšanai. Viņi atsaucās uz to, ka izsūtījumā noņemto darba un sadzīves jautājumi ir IeTK lieta. Tā atsevišķas ģimenes dzīvoja ļoti sliktos apstākļos. Bija gadījumi, kad cilvēki cieta no bada tūskas. Pie tam dažos rajonos sējas kampaņa tika stipri novēlota, bet agrā rudens salna iznīcināja 80–90% ražas. Saspringtā situācija ar pārtikas apgādi izraisīja izsūtījumā noņemto iesniegumu plūsmu pēc palīdzības.⁷⁵⁶

Bez tam apmēram **20% izsūtījumā noņemtajiem, pamatā grūtniecēm, sirmgalvijiem un invalīdiem, nebija ziemas apģērba un apavu, kā arī naudas, lai nopirktu pārtiku.**

Izsūtījumā noņemto materiālo stāvokli un sadzīves apstākļus ļoti negatīvi ietekmēja arī tas, ka to vairākumu noņemāja darba ciematos un nodeva ciematu komandanta rīcībā. Uz noņemtajiem attiecināja darbā noņemto režīmu, tādēļ lielākai daļai tika liegta iespēja pārvietoties rajona robežās, lai sameklētu sev piemērotu darbu.

3.5.3. Kazahijas PSR

Saskaņā ar Kazahijas PSR iekšlietu tautas komisāra vietnieka N. Bogdanova 1941. gada 11. septembra **ziņojumu** PSRS iekšlietu tautas komisāra vietniekam V. Čerņiševam Kazahijas PSR teritorijā ieradās 15 413 cilvēki, to skaitā 656 no Baltijas valstīm.⁷⁵⁷ Diemžēl precīzi norādīt, cik cilvēku izsūtīja no Latvijas uz Kazahijas PSR, nav iespējams arhīva dokumentu trūkuma dēļ.

Deportētos izvietoja un iekārtoja darbā sovhozos, kolhozos, būvniecības organizācijās un arteļos. Izvietojanas jautājumi bija iepriekš saskaņoti ar apgabala partijas, padomju un saimniecisko organizāciju vadītājiem. Nepieciešamos sadzīves apstākļus nodrošināja saimnieciskās organizācijas darbavietās.

⁷⁵⁶ Докладная записка УНКВД по Новосибирской области заместителю начальника ГУЛАГа Г. С. Завгороднему «О расселении и трудовом устройстве ссыльнопоселенцев в районах Новосибирской области по состоянию на 10/II–1942 года», 23.02.1942. // Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 265–269.

⁷⁵⁷ Поболь Н. Л., Полян П. М., ibid., с. 242–244.

IV. 1949. GADA 25. MARTA LATVIJAS IEDZĪVOTĀJU REPRESIJAS

4.1. Īpašumu ekspropriācija un deportācijas sagatavošanas darbi

Pēc Otrā pasaules kara, PSRS otrreiz okupējot Latviju, turpinājās 1940.–1941. gadā iesāktā okupācijas varas agrārpolitikas īstenošana, kas ar piespiedu un psiholoģiskām metodēm centās iznīcināt tradicionālo zemniecību, radīt lauku proletariātu un beigās piespiest lauku cilvēkus iestāties kolektīvajās saimniecībās.⁷⁵⁸

Jāatzīmē, ka zemes jautājums bija ļoti svarīgs jaunizveidotajai padomju valstij. Šis valsts otrais likumdošanas akts bija 1917. gada 26. oktobrī (8. novembrī) pieņemtais dekrēts **Par zemi**. Viens no agrārās reformas lozungiem bija: „Zeme pieder tiem, kas uz tās strādā”, taču ar dekrētu pasludināja, ka zemes jautājuma pats taisnīgākais risinājums ir: „Privātās īpašuma tiesības uz zemi tiek atceltas uz visiem laikiem.”⁷⁵⁹ Līdz ar to zeme pārgāja valsts rokās, lai valsts varētu brīvi ar to rīkoties – izdalīt „vajadzīgajiem”, piemēram, bezzemniekiem un mazzemniekiem, tādējādi nodrošinot šo personu atbalstu un uzticību.⁷⁶⁰

Krievijas boļševiku vadonis V. Ļeņins visus zemniekus iedalīja trijās sociālā ziņā atšķirīgās grupās: trūcīgajos zemniekos, vidējos zemniekos un „kulakos”.⁷⁶¹ Ar vārdu „**kulaki**” (no krievu val. – *кулак*) apzīmēja lauku buržuāziju, kas radās zemnieku sociālās diferencēšanas gaitā. Par šķiru kulaki Krievijas impērijā izveidojās pēc 1861. gada zemnieku reformas,⁷⁶² kad notika zemnieku brīvīlāšana un zemnieki kļuva par īpašumtiesību uz zemi subjektiem. Turīgie zemnieki it kā turēja visu, piemēram, lauku kopienā, savā dūrē, t.i., atkarībā no sevis, par ko arī nopelnīja iesauku „kulaks”. Vēlāk vārds „kulaks” kļuva par boļševiku varas leksikas sastāvdaļu, vēsturisku etiķeti; pēc būtības to vajadzētu lietot pēdīnās, taču šis vārds ir plaši iesakņojies Krievijas zinātniskajā apritē.⁷⁶³

Kulaku nozīme lauksaimniecībā bija ārkārtīgi liela. Kulaki veidoja lauku eliti. Kaut arī kulaku skaits salīdzinājumā ar citām zemnieku kategorijām bija neliels, to rokās atradās nozīmīga daļa lauksaimniecības mašīnu. Kulaki nodrošināja valsti ar lielāko daļu labības.⁷⁶⁴ Turklāt daži

⁷⁵⁸ Latvija zem Padomju Savienības un nacionālsociālistiskās Vācijas varas, 1940.–1991. Red. un teksta aut. V. Nollendorfs. Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2002, 102. lpp.

⁷⁵⁹ Декрет о земле. Известия Центрального Исполнительного Комитета и Петроградского Совета Рабочих и Солдатских Депутатов, 1917. 26 октября.

⁷⁶⁰ Sajadova V. 1949. gada deportācija – Latvijas lauksaimniecības sovjetizācijas pamats. Grām.: Okupācijas režīmi Baltijas valstīs 1940–1991. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences „Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 25. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009, 672. lpp.

⁷⁶¹ Riekstiņš J. „Kulaki” Latvijā. Rīga: „Ievanda”, 1997, 7. lpp.

⁷⁶² Turpat, 9.–10. lpp.

⁷⁶³ Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 31. Arī autore turpmāk paliks pie vārda „kulaks” lietošanas bez pēdīnām.

⁷⁶⁴ Sajadova V., turpat, 672.–673. lpp.

kulaki bija turīgi. Kulakus arī uzskatīja par ekspluatatoriem, jo tie izmantoja algoto darbaspēku. Tāpēc tieši pret kulakiem kopš 1917. gada boļševiku apvērsuma tika pieteikts visīstākais karš. Sociālistiski pārveidotajā lauksaimniecībā viņiem vieta vairs nebija paredzēta.⁷⁶⁵

Padomju Savienībā kulakus iedalīja trīs kategorijās:

- 1) kontrrevolucionārais aktīvs: kulaki, kas aktīvi darbojās pret kolhozu organizēšanu, aizbēga no pastāvīgās dzīvesvietas un pārgāja nelegālā stāvoklī;
- 2) sevišķi bagātie kulaki, vietējās kulaku autoritātes – kulaku pretpadomju aktīva balsts;
- 3) pārējie kulaki.⁷⁶⁶

Praksē īpašumu ekspropriācijai pakļāva ne tikai kulakus, bet arī tā sauktos „apakškulakus” (no krievu val. – «подкулачники»), t.i., vidējos zemniekus, mazturīgos un pat laukstrādniekus, kas pievienojās kulakiem pret kolhoziem vērstās darbībās.⁷⁶⁷

Latvijas PSR gan 1940. un 1941. gadā, gan pašos pirmajos pēckara gados nekādas oficiāli noformētas budžu saimniecību pazīmes nepastāvēja. Par budžu saimniecībām uzskatīja galvenokārt tās, kurām zemes reformas laikā zemes platību samazināja līdz 20–30 hektāriem. Patiesībā daudzos gadījumos budžu saimniecībās ieskaitīja katru zemnieku saimniecību, kura noteiktajā laikā un daudzumā nepildīja to vai citu varas iestāžu uzlikto saimniecisko uzdevumu.⁷⁶⁸

1947. gada augustā LPSR valdība saņēma PSRS Ministru Padomes un PSRS Finanšu ministrijas prasības arī Latvijā noteikt īpašas budžu saimniecību pazīmes. Lai kaut aptuveni formulētu Maskavas pieprasītās budžu saimniecību pazīmes, 1947. gada augusta nogalē LK(b)P CK sasauca divas plašas apspriedes.⁷⁶⁹ LK(b)P CK ilgi nevarēja izlemt, kādām būtu jābūt budžu saimniecību pazīmēm. Tas *nebija finanšu jautājums*, bet sevišķi svarīgs *politisks jautājums*, jo pastāvēja risks *samazināt kulaku skaitu vai arī pārāk daudz saimniecību ieskaitīt budžu saimniecībās*.

Beigu beigās 1947. gada 27. augustā LPSR Ministru Padome pieņēma lēmumu Nr. 761 **Par budžu saimniecību pazīmēm, un kādā kārtībā tām uzliekami nodokļi**. Latvijas PSR Ministru Padome nolēma par budžu saimniecībām uzskatīt tās saimniecības, kurām pēc Latvijas PSR teritorijas atbrīvošanas no vācu okupācijas bijusi viena vai vairākas šādas pazīmes:

- 1) pastāvīgi nodarbināja vai nodarbina algoto darbaspēku lauksaimniecībā vai rūpniecībā;
- 2) sistemātiski nodarbināja vai nodarbina sezonas vai dienas strādnieku lauksaimniecībā vai rūpniecībā;
- 3) sistemātiski izmantoja citu pilsoņu darbaspēku: uz ļoti smagiem noteikumiem liekot atstrādāt par aizdotiem zirgiem, produktiem, sēklu vai lauksaimniecības mašīnām;

⁷⁶⁵ Riekstiņš J. „Kulaki” Latvijā. Rīga: „Ievanda”, 1997, 7. lpp.

⁷⁶⁶ Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. Москва: Наука, 2003, с. 16.

⁷⁶⁷ Ibid.

⁷⁶⁸ Riekstiņš J., turpat, 13. lpp.

⁷⁶⁹ Turpat, 17. lpp.

- 4) sistemātiski saņēma ienākumus naudā vai graudā no tām piederošo komplicēto lauksaimniecības mašīnu (traktoru, lokomobiļu, komplicēto un puskomplicēto kuļmašīnu) izmantošanas citās saimniecībās;
- 5) sistemātiski saņēma vai saņem ienākumus no dzirnavām, sviesta kuļmucas, grūbu gaņģa vai kāda cita uzņēmuma, ko darbina ar mehānisku, ūdens vai tvaika spēku, kā arī no minēto uzņēmumu iznomāšanas;
- 6) saņēma vai saņem ienākumus no iepirkšanas, atkalpārdošanas vai augļošanas.⁷⁷⁰

Budžu saimniecībām pieskaitīja arī tās saimniecības, kuras Latvijas PSR teritorijā vācu okupācijas laikā saņēma atpakaļ zemi vai mantu, kas tām bija nacionalizēta 1940.–1941.gada zemes reformā, kā arī vācu fašistisko okupantu aktīvo atbalstītāju saimniecības.⁷⁷¹

Budžu saimniecībām nepieskaitīja šādas saimniecības:

- 1) kas nodarbina algoto darbaspēku sējas vai ražas novākšanas laikā vienīgā darba spējīgā ģimenes locekļa slimības dēļ, kā arī saimniecības, kurās vienīgais darbspējīgais ģimenes loceklis izpilda vēlētu amatu vai atrodas Padomju Armijas rindās, ja ģimenē nav citu darbspējīgu locekļu;
- 2) kas nodarbina vienu algotu palīgstrādnieku saimniecībās, kuras nodarbojas ar mājamatniecību un tādēļ nepieciešams ne vairāk kā viens palīgstrādnieks;
- 3) kas vasarā nodarbina algotus ganus tikai lopu ganīšanai;
- 4) kam pieder zirgu kuļmašīnas, ja trūkst citu šajā lēmumā minēto budžu saimniecības pazīmju.⁷⁷²

Saskaņā ar šo lēmumu pagastu, rajonu vai pilsētu izpildkomitejām bija jā sastāda budžu saimniecību saraksti. LPSR Finanšu ministrijas izziņā **par „kulaku” saimniecību sadali pēc pazīmēm 1947. gada rudenī** Latvijā saskaitītas 10 432 budžu saimniecības.⁷⁷³

Budžu saimniecībām strauji palielināja obligātās valsts nodevas. 1948. gadā 20 ha saimniecībām lauksaimniecības nodokli paaugstināja pieckārt un par nodokļu pilnīgu nesamaksāšanu sodīja 20 800 zemniekus.⁷⁷⁴ 1949. gada 1. janvārī bija 8895 ar lauksaimniecības nodokli apliktas budžu saimniecības. Uz tām uzliktā lauksaimniecības nodokļa summa par 1948. gadu un iepriekšējo gadu parāds sastādīja 110 228 000 rubļu. Pavisam dzēsa parādus par summu 65 052 000 rubļu, bet nedzēstā parāda atlikums 1949. gada 1. februārī bija 48 504 100 rubļu.⁷⁷⁵ Tā kā kulaku vairākums sabotēja lauksaimniecības nodokļa brīvprātīgu nomaksu, nodokļu maksājumu piedzīšana notika piespiedu kārtā. Līdz 1949. gada 1. janvārim vairāk nekā 5000 kulakiem, kuriem

⁷⁷⁰ Par budžu saimniecību pazīmēm, un kādā kārtībā tām uzliekami nodokļi: Latvijas PSR Ministru Padomes 1947. gada 27. augusta lēmums nr. 761. Grām.: Latvija padomju režīma varā. 1945–1986: Dokumentu krājums. Red. I. Šneidere. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 70. lpp.

⁷⁷¹ Turpat.

⁷⁷² Turpat.

⁷⁷³ Riekstiņš J. „Kulaki” Latvijā. Rīga: Ievanda, 1997, 74. lpp.

⁷⁷⁴ Latvija zem Padomju Savienības un nacionālsociālistiskās Vācijas varas, 1940.–1991. Red. un teksta aut. V. Nollendorfs. Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2002, 102. lpp.

⁷⁷⁵ Represijas Latvijas laukos, 1944–1949.: Dokumenti un materiāli. Red. D. Kļaviņa u.c. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2000, 95. lpp.

piederēja apmēram 60 000 ha aramzemes un 30 000 ha pļavu, tika atņemti ražošanas līdzekļi, lai viņi turpmāk nevarētu nodarboties ar lauksaimniecību.⁷⁷⁶ Taču tas nesekmēja nodokļu maksāšanu.

Uzliekot kulakiem par viņu ienākumiem un mantas vērtību ievērojami lielākus nodokļus, valsts mākslīgi radīja nodokļu parādu. Taču, uzsākot budžu saimniecību likvidāciju ar tādu līdzekli kā nodokļu politika, netika izlemts, ko darīt ar kulakiem, kur viņiem palikt, kā viņiem dzīvot. Visiem bija skaidrs, ka, uzsākot „vienlaidu kolektivizāciju”, kulakiem pagastos vietas vairs nebūs. Kolhozos viņus neuzņēma. Tādēļ runas par gaidāmo kulaku izsūtīšanu uz Sibīriju tolaik nenoklusa nevienā Latvijas pagastā.⁷⁷⁷

1949. gada janvāra beigās notikušais LK(b)P X kongress, atkārtojot J. Staļina tēzi, norādīja, ka „līdz ar sociālisma pieaugumu un lauksaimniecības kolektivizācijas panākumiem šķiru cīņa Latvijā tuvākajos gados saasināsies”. Tas faktiski nozīmēja jaunu, plašu represiju izvērsanu arī pret daudzām kulaku ģimenēm. Patiesībā šīs represijas jau notika.⁷⁷⁸

1949. gada 29. janvārī PSRS Ministru Padome pieņēma **lēmumu** Nr. 390-138-ps, kurā noteikts, ka no Latvijas, Lietuvas un Igaunijas ir jāizsūta šādas iedzīvotāju kategorijas:

- 1) kulaki un viņu ģimenes;
- 2) nelegālā stāvoklī esošo bandītu un nacionālistu ģimenes locekļi, kā arī nošauto un notiesāto bandītu ģimenes locekļi;
- 3) legalizējušies bandīti un viņu ģimenes locekļi, kas turpina nodarboties ar pretpadomju darbību;
- 4) bandītu atbalstītāju ģimenes locekļi.⁷⁷⁹

Reizē ar kulakiem izlēma izrēķināties ar „bandītiem”⁷⁸⁰ un nacionālistiem, jo šos Latvijā palikušos kontrrevolucionāros elementus pilnīgi likvidēt traucēja Lielais Tēvijas karš.

Tātad, pamatojoties uz lēmumu Nr. 390-138-ps, izsūtīšanai no Baltijas valstīm bija pakļauts 29 000 ģimeņu, kopā 87 000 cilvēku, to skaitā no Latvijas PSR – 13 000 ģimeņu, kopā 39 000 cilvēku.⁷⁸¹

Kulaku un viņu ģimeņu izsūtīšanu nolēma veikt pēc sarakstiem, kurus apstiprināja Latvijas PSR Ministru Padome. Taču praksē plaši izmantoja ne tikai oficiālos kulaku sarakstus, 1947.–1948. gadā sagatavotos, bet arī LPSR Valsts vēstures arhīva izziņas par zemnieku saimniecību stāvokli Latvijas Republikas laikā. Izsūtīšanas sarakstus sagatavoja, galvenokārt par pamatu ņemot 1939. gada lauksaimniecības skaitīšanas datus. Lai palielinātu kulaku ģimeņu skaitu, pēc 1939. gada ar zemnieku saimniecību notikušās pārmaiņas vērā neņēma.⁷⁸²

⁷⁷⁶ Represijas Latvijas laukos, 1944–1949.: Dokumenti un materiāli. Red. D. Kļaviņa u.c. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2000, 28. lpp.

⁷⁷⁷ Riekstiņš J. „Kulaki” Latvijā. Rīga: Ievanda, 1997, 92. lpp.

⁷⁷⁸ Turpat, 93. lpp.

⁷⁷⁹ Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991: Dokumentu krājums. Red. E. Pelkaus. Rīga: NORDIK, 1999, 260. lpp.

⁷⁸⁰ Ar vārdu „bandīti” saprata personas, kas slēpās mežā un aktīvi cīnījās pret padomju varu ar ieročiem.

⁷⁸¹ Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991: Dokumentu krājums, turpat, 260. lpp.

⁷⁸² Riekstiņš J., turpat, 93. lpp.

Pārējo lēmumā Nr. 390-138-ps norādīto personu izsūtīšanu nolēma veikt pēc PSRS VDM Sevišķās apspriedes lēmumiem.

Izsūtīšanu paredzēja *uz mūžīgiem laikiem*, par noņemamības vietām nosakot KPFSR Krasnojarskas un Habarovskas novadu, Omskas, Tomskas, Novosibirskas un Irkutskas apgabalu, kā arī Jakutijas APSR.

Saskaņā ar lēmumu Nr. 390-138-ps izsūtāmiem bija atļauts ņemt līdzīvi personiski piederošās vērtsliekas, sadzīves priekšmetus (apģērbu, traukus, sīko lauksaimniecības, amatniecības un mājturības inventāru) un pārtikas rezervi katrai ģimenei kopsvarā līdz 1500 kilogramiem.⁷⁸³

Pārējais īpašums tika pakļauts konfiskācijai. Saskaņā ar PSRS Ministru Padomes 1949. gada 24. marta lēmumu Nr. 297-ps **par izsūtīto mantas konfiscēšanu un izlietošanu** izsūtāmo īpašumu paredzēja parādu un valsts saistību kārtējo maksājumu dzēšanai. Pēc parādu un kārtējo maksājumu dzēšanas daļa īpašuma (dzīvojamās un saimniecības ēkas, ražošanas uzņēmumi, lauksaimniecības un amatniecības inventārs, kā arī lopī) bija jānodod bez atlīdzības kolhoziem un jāieskaita to nedalāmajā fondā. Pārējais īpašums bija jānodod finanšu iestādēm realizācijai. Pārtikas graudi, lopbarības graudi un tehniskās kultūras bija jānodod valstij – Labības sagādes kantorim. Konfiscētā īpašuma aprakstīšanu, saglabāšanu un realizāciju uzdeva apriņķu un pagastu izpildkomitejām.⁷⁸⁴

Ar minēto PSRS Ministru Padomes lēmumu Nr. 390-138-ps PSRS VDM – V. Abakumovam – uzdeva 1949. gadā no 20. līdz 25. martam veikt iedzīvotāju izsūtīšanu no Latvijas, kā arī Lietuvas un Igaunijas PSR, bet PSRS IeM – S. Kruglovam – nodrošināt no Latvijas, kā arī Lietuvas un Igaunijas PSR izsūtāmo konvojēšanu un transportēšanu pa dzelzceļu un ūdensceļiem līdz noņemamības vietai, rūpīgu izsūtāmo apsargāšanu pārvietošanas laikā, administratīvo uzraudzību noņemamības vietās un atbilstošu noņemamīgo uzskaiti, ieviešot režīmu, kas izslēgtu jebkādu bēgšanas iespēju, izsūtāmo iekārtošanu darbā lauksaimniecībā (kolhozos un sovhozos) un rūpniecībā.⁷⁸⁵

1949. gada 28. februārī VDM karaspēks un IeM saņēma pilnīgi slepeno **pavēli** Nr. 0068 īstenot iedzīvotāju izsūtīšanu no Baltijas valstīm, operāciju nosaucot „*Priboj*” (latviešu val. – „Krusta banga”).⁷⁸⁶ Pavēlei pievienoja instrukciju par šīs deportācijas operācijas kārtību.

Saskaņā ar PSRS iekšlietu ministra vietnieka V. Rjasnoja 1949. gada 4. marta dienesta ziņojumu **par kulaku ģimeņu un nacionālistu izsūtīšanu no Baltijas valstīm**, ņemot vērā PSRS Ministru Padomes lēmumu Nr. 390-138-ps, 1949. gada 5. februārī noņemamības vietu IeM, arī tās

⁷⁸³ Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991: Dokumentu krājums. Red. E. Pelkaus. Rīga: NORDIK, 1999, 260. lpp.

⁷⁸⁴ PSRS Ministru Padomes 1949. gada 24. marta lēmums Nr. 297-ps par izsūtīto mantas konfiscēšanu un izlietošanu. LVA, 270. f., 1. apr., 406. l., 189. lpp.

⁷⁸⁵ Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991: Dokumentu krājums, turpat.

⁷⁸⁶ Latvija zem Padomju Savienības un nacionālsociālistiskās Vācijas varas, 1940.–1991. Red. un teksta aut. V. Nollendorfs. Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2002, 104. lpp.

pārvaldei (turpmāk – IeMP) vai tās daļām nosūtīja PSRS iekšlietu ministra S. Kruglova telegrammu, lai pārbaudītu iespēju izsūtāmos noņemt un iekārtot darbā lauksaimniecībā. Noskaidroja, ka izsūtīšana uz Jakutijas APSR un Habarovskas novadu nav iespējama, jo upju navigācija Sibīrijā sāksies maijā–jūnijā, bet izsūtīšanai jānotiek 20.–25. martā, tādēļ izsūtāmos paredzēja noņemt sekojoši: Krasnojarskas novadā – 4000 ģimeņu; Omskas apgabalā – 6000 ģimeņu; Tomskas apgabalā – 7000 ģimeņu; Novosibirskas apgabalā – 3000 ģimeņu; Irkutskas apgabalā – 6967 ģimenes; kopā 26 967 ģimenes. Ņemot vērā to, ka izsūtīt paredzēja 29 000 ģimeņu, atrada iespēju noņemt 2500 ģimeņu Mari APSR. Par rezerves noņemšanas vietu izvēlējās Altaja novadu, jo Altaja novada IeMP priekšnieks lūdza piegādāt 3000 ģimeņu izmantošanai darbā kolhozos un sovhozos.⁷⁸⁷

1949. gada 12. martā PSRS iekšlietu ministrs S. Kruglovs izdeva pavēli Nr. 00225 **Par kulaku un viņu ģimeņu, bandītu un nacionālistu ģimeņu izsūtīšanu no Lietuvas, Latvijas un Igaunijas teritorijas**. Saskaņā ar šo pavēli iekšlietu ministra vietnieka V. Rjasnoja piedāvājumi tika pieņemti daļēji. No noņemšanas vietām izņēma Mari APSR. Rezultātā sešus ešelonus, kas bija paredzēti nosūtīšanai uz Mari APSR, vēlāk sadalīja starp Omskas, Novosibirskas un Irkutskas apgabaliem.⁷⁸⁸

S. Kruglovs pavēlēja noņemšanas vietu IeMP/IeM vai to daļu priekšniekiem kopā ar vietējiem partiju un padomju orgāniem izstrādāt konkrētu izsūtīto uzņemšanas un izvietojuma plānu. Plānā bija jāparedz izsūtīto nodrošināšana ar dzīvojamo platību, viņu iekārtošana darbā u.c. Izsūtīto izvietojuma vietās bija nolemts organizēt IeM speckomandantūras.

PSRS IeM Dzelzceļa un ūdens pārvadājumu daļai uzdeva nodrošināt nepieciešamo vagonu skaitu izsūtāmo pārvešanai uz noņemšanas vietu; PSRS IeM Kara apgādes galvenajai pārvaldei – izsūtīto ēdināšanas nodrošināšanu pārvietošanas laikā uz noņemšanas vietu; PSRS IeM Centrālajai finanšu nodaļai – ar izsūtīšanu un jaunizveidoto speckomandantūru uzturēšanu saistīto IeM orgānu izdevumu segšanu.

1949. gada 17. martā Latvijas PSR Ministru Padome pieņēma lēmumu Nr. 282-ps **Par kulaku ģimeņu izsūtīšanu ārpus Latvijas PSR**. Ārpus Latvijas PSR uz attālām Padomju Savienības vietām paredzēja izsūtīt speckomandantūmā 10 000 kulaku ģimeņu, pamatojoties uz apriņķu darbaļaužu deputātu padomju izpildkomiteju iesniegtajiem izsūtīšanai paredzēto kulaku

⁷⁸⁷ Докладная записка заместителя министра внутренних дел СССР В. С. Рясного министру внутренних дел СССР С. Н. Круглову о выселении из Прибалтики семей кулаков и националистов, 04.03.1949. // Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 643–645.

⁷⁸⁸ Приказ министра внутренних дел СССР С. Н. Круглова № 00225 «О выселении с территории Литвы, Латвии и Эстонии кулаков с семьями, семей бандитов и националистов», 12.03.1949. Государственный архив Российской Федерации, ф. Р-9401, оп. 2, д. 10, с. 11–16.

ģimeņu sarakstiem. Kulaku ģimeņu izsūtīšanu uzdeva LPSR Valsts drošības ministrijai. Šo lēmumu ar savu parakstu apstiprināja LPSR Ministru Padomes priekšsēdētājs V. Lācis.⁷⁸⁹

Saskaņā ar 1949. gada 24. aprīļa Latvijas PSR iekšlietu ministra A. Eglīša dienesta ziņojumu PSRS iekšlietu ministram S. Kruglovam **Par Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas paveikto darbu saskaņā ar PSRS Iekšlietu ministrijas pavēli Nr. 00225 – 1949. gadā izsūtīšanas organizatorisko darbu Latvijā pamatā pabeidza līdz 20. martam.**⁷⁹⁰

A. Eglītis kopā ar PSRS IeM pilnvaroto ģenerālmajoru N. Ratušņiju izstrādāja detalizētu plānu par organizatoriskiem un operatīviem pasākumiem: par operācijas laikā nepieciešamās sabiedriskās kārtības nodrošināšanu republikas pilsētās un lauku apdzīvotajās vietās; par izsūtāmo iekraušanas punktu un ešelonu formēšanas punktu apsardzību; par kontaktu nodibināšanu ar robezsardzes karaspēka komandantūrām un kopēju pasākumu veikšanu, lai noslēgtu valsts robežu; par ešelonu pavadīšanas grupu komplektēšanu un virsnieku sastāva izvēli; par iekraušanas punktu un ešelonu formēšanas punktu priekšniekiem; par ešelonu nodrošināšanu ar naudas un citiem materiālajiem līdzekļiem; par autotransporta mobilizēšanu VDM un IeM vajadzībām, lai nogādātu konvoju un operatīvās grupas pie ešeloniem, kā arī par citiem ar operāciju saistītiem jautājumiem.

Saskaņā ar šo plānu 1949. gada 18. martā sasauca instruktāžu ar IeM aprinķu daļu priekšniekiem, bet 19. martā – ar tiem virsniekiem, kurus norīkoja par iekraušanas punktu un ešelonu formēšanas punktu priekšniekiem.

Operācijā „Krusta banga” Baltijas valstīs tika iesaistīts vairāk nekā 76 000 (!) VDM darbinieku, iekšējā karaspēka kareivju, vietējais padomju partijas aktīvs. 8215 operatīvie darbinieki (čeki) bija nelielu operatīvo grupu – 9–10 cilvēki – priekšnieki, kas tieši veica izsūtāmo ģimeņu aizturēšanu un pārsūtīšanu. Katra operatīvā grupa „apkalpoja” apmēram četras ģimenes. 21 206 operācijas dalībnieki bija no VDM iekšējā karaspēka, 18 387 – Baltijas valstu iznīcinātāju bataljonu kareivji, bet pārējie 28 404 – Baltijas valstu Komunistiskās partijas aktīvistu.⁷⁹¹

4.2. Deportācijas norise

Izsūtīšanas operācija Latvijā sākās 1949. gadā naktī no 24. uz 25. martu. Izsūtīšanas operācijas laikā apstiprinājās IeM rīcībā esošās ziņas, ka iedzīvotāji jau iepriekš zināja par gaidāmo

⁷⁸⁹ Постановление Совета Министров Латвийской ССР №282сс „О выселении из пределов Латвийской ССР кулацких семей”, 17.03.1949. // Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 649–650.

⁷⁹⁰ Докладная записка министра внутренних дел Латвийской ССР А. Эглита министру внутренних дел СССР С. Н. Круглову «О проведенной Министерством внутренних дел Латвийской ССР работе по приказу МВД СССР № 00225 – 1949 года», 24.04.1949. // Поболь Н. Л., Полян П. М., *ibid.*, с. 652–659.; Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991: Dokumentu krājums. Red. E. Pelkaus. Rīga: NORDIK, 1999, 283.–290. lpp.

⁷⁹¹ Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. Москва: Новое литературное обозрение, 2005, с. 526.

izsūtīšanu, tādēļ bija gadījumi, kad izsūtīšanai paredzētie iedzīvotāji jau pirms operācijas savu mantu aizveda vai likvidēja, bet paši aizbēga. Tā, piemēram, Rīgas apriņķī bija paslēpušies vairāk nekā 30% no izsūtīšanai paredzētā darbspējīgo vīriešu skaita, kādēļ operācija būtiski ievilkās. Tikai četrus ešelonus bija iespējams nosūtīt diennakts laikā kopš operācijas sākuma. Pārējie 28 ešeloni nostāvēja no divām līdz četrām diennaktīm, jo VDM, nesavākusi noteikto „limitu” pēc galvenajiem sarakstiem, bija spiesta turpināt operāciju pēc rezerves sarakstiem un meklēt aizbēgušos. Nereti gadījās, ka sarakstos iekļāva „mirušās dvēseles”, kā arī personas, kuras nebija pakļautas izsūtīšanai. Ļoti bieži kulaku ģimeņu sarakstos bija ierakstīti saimniecībā strādājošie laukstrādnieki. Vairākos gadījumos iekraušanas punktu priekšnieki no IeM sastāva ar VDM iekraušanas komandantu un partijas apriņķu komiteju sekretāru palīdzību pārbaudīja saņemtos iesniegumus par nepareizu izsūtīšanu un panāca to personu atbrīvošanu, kuras bija aizturētas kļūdas dēļ. Taču vairumā gadījumu VDM komandanti pret tādiem iesniegumiem izturējās formāli un tos noraidīja bez pārbaudes, galvenokārt izrādot interesi tikai par „limita” izpildīšanu.

Neraugoties uz IeM darbinieku protestiem, VDM darbinieki arī uzstāja, lai pieņemtu ģimenes pēc pavirši sastādītiem izsūtāmo ģimeņu sarakstiem ar neskaidriem uzvārdiem, bez vecuma un dzīvesvietas norādes utt.

Vispārējā kārtībā izsūtāmajiem bija iespēja savākt un paņemt līdzīviem atļauto bagāžu stundas laikā. Taču VDM pārstāvji patvaļīgi saīsināja šo laiku līdz 45 minūtēm, bet dažas operatīvās grupas līdz pat 15 minūtēm. Tādēļ vairākos gadījumos ešelonu un iekraušanas punktu priekšnieki bija spiesti atteikties no to cilvēku pieņemšanas, kuri bija izvesti bez pietiekama apģērba, gultas veļas un produktiem, un pieprasīt atļautās bagāžas atgādāšanu. Taču VDM darbinieku formālās izturēšanās dēļ ne vienmēr to izdevās panākt.

1949. gada marta deportācijas laikā Latvijas iedzīvotājus izveda 33 ešelonos. Pēc Latvijas PSR iekšlietu ministra A. Eglīša 1949. gada 24. aprīlī sniegtajām ziņām pavisam izveda apmēram 13 624 ģimenes, kopā 41 862 cilvēkus, to skaitā 11 529 vīrieši, 19 414 sievietes un 10 919 bērni.⁷⁹² Pēc Latvijas Republikas IeM ziņām 1949. martā no Latvijas tika izsūtītas 12 987 ģimenes, kopā 42 133 cilvēki.⁷⁹³ Taču šajā promocijas darbā par pamatu tiks ņemti skaitļi, kurus norādīja PSRS iekšlietu ministrs S. Kruglovs savā 1949. gada 18. maija ziņojumā J. Staļinam, V. Molotovam, L. Berijam un G. Maļenkovam. S. Kruglovs paziņoja, ka no Latvijas izsūtītas 13 624 ģimenes, kopā 42 149 cilvēki. No Baltijas valstīm kopā izsūtītas 30 630 ģimenes, t.i., 94 779 cilvēki, to skaitā 25 708 vīrieši, 41 987 sievietes un 27 084 bērni.⁷⁹⁴

⁷⁹² Докладная записка министра внутренних дел Латвийской ССР А. Эглита министру внутренних дел СССР С. Н. Круглову «О проведенной Министерством внутренних дел Латвийской ССР работе по приказу МВД СССР № 00225 – 1949 года», 24.04.1949. // Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 659.

⁷⁹³ Окупācijas varu politika Latvijā 1939–1991: Dokumentu krājums. Red. E. Pelkaus. Rīga: NORDIK, 1999, 261. lpp.

⁷⁹⁴ Riekstiņš J. 33 ešelonos izsūtītie. Latvijas Avīze, 2004. 25. marts, 15. lpp.

Līdz ar to 1949. gadā izsūtīšanai tika pakļauti 2,28% no visiem Latvijas iedzīvotājiem.⁷⁹⁵ Baltijas valstu specnometināto analīze pēc dzimuma un vecuma lieku reizi pierāda komunistiskās okupācijas režīma necilvēcisko raksturu: 72,9% „šķiras ienaidnieku” bija sievietes un bērni līdz 16 gadiem.⁷⁹⁶ Kopumā deportēja 2,35% no visām Latvijas sievietēm un 2,18% Latvijas vīriešu.⁷⁹⁷ Diemžēl dati par 1949. gadā izsūtīto nacionālo sastāvu nav pieejami.⁷⁹⁸ Sakarā ar to, ka 1949. gadā notika pārsvarā kulaku deportācija, 52% deportēto bija zemnieki.⁷⁹⁹

4.3. Deportēto nometināšana

Lielākā daļa no Latvijas izsūtīto nonāca Omskas apgabalā (19 790), Tomskas apgabalā (14 324) un Amūras apgabalā (5022).⁸⁰⁰ Nebūs lieki atzīmēt, ka *baltiešu nometinājuma vietās bija raksturīgi īpaši bargi klimatiskie apstākļi*.⁸⁰¹

Baltijas iedzīvotāju izsūtīšanas operācijai bija ekonomisks raksturs, tādēļ specnometināto lielāko daļu, t.i., 96,9%,⁸⁰² nosūtīja uz kolhoziem un sovhoziem. Taču valsts varai svarīgi bija arī izolēt un attālināt no Baltijas valstīm to nevēlamo kontingentu un iebiedēt šī reģiona iedzīvotājus.⁸⁰³ Tā, piemēram, baidoties, ka tos zemniekus, kuri neiestāsies kolhozos, izsūtīs uz Sibīriju, zemnieki burtiski sabēga kolhozos. Latvijā no 1949. gada 27. marta līdz 6. aprīlim noorganizēja 1740 jaunus kolhozus, t.i., vidēji dibināja 245 kolhozus dienā!⁸⁰⁴ Taču, kā turpmāk izmantot izsūtīto darbu, par to neviens nopietni nedomāja. Pastāvēja Specnometinājumu pārvalde – lai tad tā arī nodarbojas ar savu kontingentu.⁸⁰⁵

No Latvijas izsūtītos nometināja dzīvei nepiemērotās telpās. Mēbeļu un gultas veļas nebija. Cilvēki bija spiesti gulēt uz grīdas, paklājot apakšā sūnas un sienu. Lielā saspīestība, sanitārhygiēnisko noteikumu neievērošana izraisīja dažādu epidēmiju uzliesmojumus, bija arī letāli iznākumi.

⁷⁹⁵ Zālīte I., Dimante S. Četrdesmito gadu deportācijas. Struktūranalīze. Grām.: Komunistiskā terora upuriem. Rīga: Latvijas Arhitektūras un dizaina fonds, 1999, 76. lpp.

⁷⁹⁶ Strods H. PSRS Valsts Drošības ministrijas pilnīgi slepenā Baltijas valstu operācija „Krusta Banga” („Priboj”). Grām.: Latvijas okupācijas muzeja gadagrāmata 2001: Genocīda politika un prakse. Rīga: Latvijas 50 gadu Okupācijas muzeja fonds, 2000, 178. lpp.

⁷⁹⁷ Zālīte I., Dimante S. Četrdesmito gadu deportācijas. Struktūranalīze. Pieejams: <http://vip.latnet.lv/lpra/strukturanalize.html> [aplūkots 2012. gada 3. decembrī].

⁷⁹⁸ Zālīte I., Dimante S. Četrdesmito gadu deportācijas. Struktūranalīze, turpat.

⁷⁹⁹ Turpat.

⁸⁰⁰ Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. Москва: Наука, 2003, с. 214–215.

⁸⁰¹ Поболь Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 622.

⁸⁰² Strods H., turpat, 179. lpp.

⁸⁰³ Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. Москва: Новое литературное обозрение, 2005, с. 527.

⁸⁰⁴ Riekstiņš J. „Kulaki” Latvijā. Rīga: „Ievanda”, 1997, 93.–95. lpp.

⁸⁰⁵ Бердинских В. А., ibid., с. 527.

Taču jāatzīmē, ka 50. gadu sākumā specnometināto stāvoklis materiāli un sadzīves apstākļu ziņā uzlabojās. Šajā laikā nometinājumā nonākušo miršanas gadījumu skaits bija diezgan zems, un to nevar salīdzināt ar 1943.–1944. gadu.⁸⁰⁶ Tomēr 1949. gadā tas nebija augstāks par dzimšanas līmeni: 1949. gadā – -4,36, bet 1950. gadā – -4,78. H. Strods norāda, ka no 1949. gadā izsūtītajiem līdz 50. gadu beigām miruši 4123 cilvēki, t.i., 4,54%, no kuriem 2080 bija bērni, bet piedzima tikai 903 bērni.⁸⁰⁷ Savukārt I. Zālīte norāda, ka no 1949. gadā izsūtītajiem miris 4941 cilvēks, t.i., **12% deportēto**.⁸⁰⁸ Ņemot vērā to, ka 1949. gadā deportēja 42 133 cilvēku, tad 4123 cilvēki sastādīja 10%, nevis 4,54%. Līdz ar to I. Zālītes norādītie dati šķiet ticamāki.

Saskaņā ar 1949. gada jūnijā spēkā stājušos **Instrukciju IeM speckomandantūru komandantiem par darbu izsūtīto-specnometināto vidū** 1949. gadā no Baltijas valstīm izsūtītie ieguva statusu „**izsūtītais uz mūžīgiem laikiem**” (krievu val. – *выселенец*). Uz šīm personām attiecināja PSRS Augstākās Padomes Prezidija 1948. gada 26. novembra **dekrētu**, ar kuru saskaņā tās pārvietoja specnometinājumā „uz mūžīgiem laikiem bez tiesībām atgriezties iepriekšējā dzīvesvietā”. Par patvaļīgu izbraukšanu (bēgšanu) no obligātās nometinājuma vietas noteica sodu – 20 gadu katorgas darbos.⁸⁰⁹ Kaut gan drīz vien personas, kas atradās specnometinājumā, sāka saukt par „specnometinātiem”, tomēr termins „izsūtītais uz mūžīgiem laikiem” vēl ilgi tika lietots attiecībā uz to specnometināto kategoriju, uz kuru attiecināja 1948. gada 26. novembra dekrētu.⁸¹⁰

1952. gadā specnometināto statusu noteica arī „pretpadomju elementiem” – no Baltijas valstīm izsūtītajiem 1941. gadā. Uzskatīja, ka personas, kas atradās VDM uzraudzībā, ir vairāk privileģētas.⁸¹¹

Specnometinātos no Baltijas valstīm 1952. gadā iedalīja četrus kontingentos: „no Baltijas 1941. g.”, „no Lietuvas 1945.–1948. g.”, „no Baltijas 1949. g.” un „kulaki no Lietuvas 1951. g.”. Izsūtītos iedalīja trīs kategorijās:

- 1) izsūtīti uz noteiktu laiku (1941. gads);
- 2) izsūtīti bez termiņa uzrādīšanas (1945.–1948. gads);
- 3) izsūtīti uz mūžīgiem laikiem (1949. gads).⁸¹²

⁸⁰⁶ Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. Москва: Наука, 2003, с. 197.

⁸⁰⁷ Strods H. PSRS Valsts Drošības ministrijas pilnīgi slepenā Baltijas valstu operācija „Krusta Banga” („Priboj”). Grām.: Latvijas okupācijas muzeja gadagrāmata 2001: Genocīda politika un prakse. Rīga: Latvijas 50 gadu Okupācijas muzeja fonds, 2000, 179. lpp.

⁸⁰⁸ Zālīte I., Dimante S. Četrdesmito gadu deportācijas. Struktūranalīze. Pieejams: <http://vip.latnet.lv/lpra/strukturanalize.html> [aplūkots 2012. gada 3. decembrī].

⁸⁰⁹ Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. Москва: Новое литературное обозрение, 2005, с. 36.

⁸¹⁰ Земсков В. Н., *ibid.*, с. 161.

⁸¹¹ *Ibid.*, с. 204.

⁸¹² Zālīte I., Dimante S. Četrdesmito gadu deportācijas. Struktūranalīze. Grām.: Komunistiskā terora upuriem. Rīga: Latvijas Arhitektūras un dizaina fonds, 1999, 75. lpp.

V. SECINĀJUMI

PSRS represijas pret latviešiem sākās vēl pirms Latvijas okupācijas, kad represijas vērsa pret Padomju Savienībā dzīvojošiem latviešiem. Kopumā laikā no 1937. gada decembra līdz 1938. gada novembrim ***apsūdzēja vairāk nekā 20 000 latviešu, no kuriem aptuveni 75% piesprieda nāvessodu***. Apsūdzības tika izvirzītas galvenokārt ārpustiesas kārtā.

Uzreiz pēc Latvijas okupācijas represijas turpinājās, un jau 1941. gada 14. jūnijā PSRS veica iedzīvotāju masu arestus un deportāciju no Latvijas. Pieejamie dati par represēto skaitu ir pretrunīgi, bet savā ziņā līdzīgi. Šajā darbā veiktais pētījums ļauj secināt, ka 1941. gada 14. jūnijā Latvijā tika represēts vairāk nekā 15 000 cilvēku, no kuriem aptuveni 5000 arestēja, bet 10 000 izsūtīja nometinājumā uz KPFSR Krasnojarskas un Altaja novadu, Novosibirskas, Omskas un Kirovas apgabalu, kā arī Komi APSR un Kazahijas PSR. Kopumā 1941. gadā deportēja 0,74% Latvijas iedzīvotāju. Taču kopējais represēto personu skaits bija lielāks – aptuveni 13% no Latvijas iedzīvotājiem, jo aresti notika ne tikai 1941. gada 14. jūnijā, bet arī pirms un pēc tam.

Represētajām personām konfiscēja mantu, bet arestētās personas nereti pakļāva spīdzināšanai. Iedzīvotāju aresti notika pamatā uz ārpustiesas iestāžu (Sevišķā apspriede, *troika* u.c.) lēmumu pamata.

Sakarā ar to, ka izsūtīšanai pārsvarā tika pakļauti arestēto personu ģimenes locekļi, starp izsūtāmajiem bija daudz sieviešu, bērnu un sirmgalvju. Represijām pakļāva valdības locekļus, tiesnešus, garīdzniecības pārstāvjus, Latvijas armijas karavīrus, tostarp virsniekus, žurnālistus un daudzas citas personas. Tādējādi Latvijas inteliģencei tika „nocirsta galva”.

Arestēto un izsūtīto personu liktenis bija traģisks. No 1941. gada 14. jūnijā arestētām personām izdzīvoja apmēram ***piektā daļa***. Aptuveni ***700 arestēto nošāva***.

Savukārt izsūtījumā nometinātos pamatā izmantoja smagos fiziskos darbos kolhozos, sovhozos, rūpniecības uzņēmumos u.c. vietās. No izsūtījumā nometinātiem ***izdzīvoja 60%***.

Pirmos masu arestus un masu deportācijas no Latvijas Padomju Savienība veica dažas dienas pirms Lielā Tēvijas kara sākuma. Ap to laiku Otrais pasaule karš, pēc vairāku zinātnieku domām, plosījās pasaulē jau deviņus gadus (kopš Ķīnas province Cjansi izsludināja karu pret Japānu 1932. gada aprīlī), bet lielākā daļa Eiropas zinātnieku uzskatīja, ka tikai divus gadus (kopš Vācija uzbruka Polijai 1939. gada 1. septembrī). Padomju Savienības valdība lieliski apzinājās, ka iesaistīšanās karā nav novēršama; ka kara gadījumā Baltijas valstis, kā arī Baltkrievija, Moldāvija un Ukraina būtu tās, kur Vācija izveidotu ērtu placdarmu uzbrukumam Padomju Savienībai no rietumiem. Taču Baltijas valstu pievienošanās Padomju Savienībai 1940. gadā attālināja Padomju Savienības rietumu robežu par vairākiem simtiem kilometru no tās faktiskās robežas, bet galvenais – no Maskavas un Ļeņingradas (tagad – Sanktpēterburga).

Baltijas valstu pievienošana Padomju Savienībai pilnībā neatrisināja valsts aizsardzības problēmas. V. Čērčils atzīmē, ka Baltijas valstis bija „visīstākās pretboļševiku valstis Eiropā”⁸¹³. To pašu minēja arī J. Staļins sarunā ar V. Munteru 1939. gada 3. oktobrī. J. Staļins teica, ka Rīga ir pretpadomju aģitācijas centrs, tāpēc PSRS neuzticas Latvijai.⁸¹⁴ Acīmredzot tādēļ pēc Latvijas pirmās okupācijas Padomju Savienība veica tajā „naidīgo elementu bargu likvidācijas procesu”⁸¹⁵.

Tādējādi 1941. gada 14. jūnija deportācijai no Latvijas bija konkrēti **politiskie** mērķi:

- 1) pierobežas teritoriju sagatavošana karadarbībai;
- 2) pievienoto valstu iedzīvotāju sovetizācija;
- 3) pievienoto valstu iedzīvotāju iebiedēšana;
- 4) pierobežas teritoriju attīrīšana no „pretpadomju” un „naidīgiem” elementiem.

Pēc otrās Latvijas okupācijas PSRS turpināja īstenot represijas, kuras pirms tam pārtrauca karš. Masu deportācijas turpinājās 1949. gada 25. martā, kad uz KPFSR Omskas, Tomskas un Amūras apgabalu izsūtīja 13 624 ģimenes, kopā 42 149 cilvēki jeb 2,28% Latvijas iedzīvotāju. Kaut arī 1949. gadā izsūtītajiem noņemamības apstākļi bija nedaudz labāki nekā iepriekš deportētajiem, izsūtīšanas apgabali paši par sevi liecina par bargajiem dzīves apstākļiem. Arī mirstība bija liela: no 1949. gadā izsūtītiem nomira gandrīz 12%. Atsevišķu personu un grupu (kopā 514 personas) izsūtīšana notika vēl līdz pat 1958. gadam.⁸¹⁶

Atkārtoti okupējot Latviju un citas Baltijas valstis, Padomju Savienība turpināja represiju politiku. Un tiešām, Padomju Savienība daļēji represēja tos, kurus nepaspēja represēt 1941. gadā, kā arī jaunu personu kategoriju – kulakus. Taču šajā sakarā būtisks ir jautājums: kāpēc deportācija un kolektivizācija Latvijā nenotika uzreiz pēc otrās padomju okupācijas, kā tas bija, piemēram, pirmās okupācijas laikā, kad masveida represijas īstenoja gada laikā? Autoresprāt, Latvijas tautsaimniecības attīstības līmenis pirms pirmās un otrās padomju okupācijas bija atšķirīgs. Šajā sakarībā jāņem vērā, ka otrā okupācija notika pēc kara. Nenoliedzami, karš ļoti būtiski ietekmēja Latvijas ekonomiku, un šie četri gadi faktiski bija vajadzīgi, lai dotu laiku zemniekiem, it īpaši kulakiem, atjaunot lauksaimniecību. Ja Padomju Savienība un Latvija nebūtu iesaistītas Otrajā pasaules karā, tad Padomju Savienība droši vien veiktu kolektivizāciju un ar to saistītos pasākumus vēl pirmās okupācijas laikā. To apliecina Padomju Savienības darbība un vēstures dokumenti, piemēram, tas, ka jau pirmās okupācijas laikā sāka dibināt kolhozus, kaut arī tas netika darīts

⁸¹³ Черчилль У. С. Вторая мировая война: В 6 т. Т. 1. Надвигающаяся буря. Пер. с англ. под ред. А. Орлова. Москва: ТЕРРА-Книжный клуб; «Книжная лавка-РТР», 1997, с. 238.

⁸¹⁴ Запись беседы И. В. Сталина с латвийской делегацией, 03.10.1939. // Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией: Август 1939 г. – август 1940 г. Москва: Международные отношения, 1990, с. 80.

⁸¹⁵ Черчилль У. С., *ibid.*, с. 155.

⁸¹⁶ Zālīte I., Dimante S. Četrdesmito gadu deportācijas. Struktūranalīze. Grām.: Komunistiskā terora upuriem. Rīga: Latvijas Arhitektūras un dizaina fonds, 1999, 76. lpp.

masveidā, kā arī tas, ka 1941. gadā no Latvijas bija iecerēts deportēt daudz vairāk cilvēku, nekā faktiski deportēja. To visu pārtrauca Lielais Tēvijas karš.⁸¹⁷

Vēl viens būtisks jautājums: kāpēc kulakus izsūtīja, lai gan bija iespēja tos pārvietot ārpus kolhozu robežām? Pirmkārt, kulaki, arī pārvietotie, nebija apmierināti ar to, ka viņiem atņēma praktiski visu īpašumu – saimniecības un dzīvojamās ēkas, ražošanas līdzekļus, mājlopus, labības rezerves, naudu u.c., atstājot tikai iztikas minimumu. Un kam šo īpašumu nodeva? Protams, kolhoziem. Tādējādi iedzīvotājiem atņemtā zeme un kulakiem atņemtais īpašums veidoja kolhozu ekonomisko bāzi. Otrkārt, budžu saimniecības robežojās ar kolhozu saimniecībām, un kulakiem pastāvēja iespēja aģitēt par individuālo saimniecību priekšrocībām salīdzinājumā ar kolektīvajām saimniecībām. Treškārt, kulakiem nebija tiesību iestāties kolhozos, taču daži bija mēģinājuši to darīt, izmantojot to kā iespēju aģitēt pret kolhoziem. Ceturtkārt, kulaku sodīšana par nodokļu nemaksāšanu, kas bieži vien tika rīkota paraugprocesa veidā, it īpaši kulaku izsūtīšana, vairāk kā jebkura cita metode ietekmēja dibināmo kolhozu skaitu.⁸¹⁸

Kāds bija izsūtāmo kontingents? Kā apliecina arhīvu dokumenti, 1949. gadā no Latvijas izsūtīja ģimenes, kuras dzīvoja lauku saimniecībās, līdz ar to likvidējot šīs saimniecības. Izsūtīja arī personas, kuras atradās šajās saimniecībās izsūtīšanas brīdī, pat ja tās nebija iekļautas kulaku sarakstos, taču personas, kuras izsūtīšanas brīdī tur neatradās, bet bija izsūtāmo sarakstā, vēlāk izsūtītas netika. Izsūtīto dzimuma un vecuma analīze pierāda, ka lielākā daļa izsūtīto (Baltijas valstīs – 72,9%) bija sievietes un bērni līdz 16 gadiem.⁸¹⁹

Kā atzina VK(b)P Ziemeļu rajona komitejas sekretārs S. Bergavinovs savā 1930. gada 12. marta vēstulē J. Staļinam: „[kulaku nosūtīšana uz Ziemeļu rajonu. – V.S.] kļuvis par nozīmīgu faktoru, kas ne tikai atrisinās rajona kolonizācijas problēmu, ne tikai papildinās rajonu ar darbaspēka resursiem, bet arī kļuvis par jauno rajonu ražošanas spēku attīstības faktoru”⁸²⁰.

Līdz ar to var secināt, ka, pirmkārt, kolektivizācija notika tāpēc, ka Padomju Savienība bija ieinteresēta kulakiem konfiscētā īpašuma iegūšanā; otrkārt, kulakus uzskatīja par darbaspēku. Padomju Savienība bija cietusi karā, tāpēc tai bija nepieciešams attīstīt vairākus rajonus un to ekonomiku, iegūt dabas resursus, veikt liela mēroga celtniecību. Taču tam visam bija vajadzīgs darbaspēks. Un par šo darbaspēku kļuva kulaki, kuri, starp citu, bija izglītotākie un zinošākie zemnieki. Tāpēc praktiski visi 1949. gadā izsūtītie nonāca kolhozos un sovhozos.

1949. gada 25. marta deportācijai vajadzēja panākt konkrētus **ekonomiskos** mērķus:

⁸¹⁷ Sajadova V. 1949. gada deportācija – Latvijas lauksaimniecības sovietizācijas pamats. Grām.: Okupācijas režīmi Baltijas valstīs 1940–1991. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences „Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 25. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009, 675. lpp.

⁸¹⁸ Turpat.

⁸¹⁹ Turpat, 676. lpp.

⁸²⁰ Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. Москва: ОГИ–Мемориал, 2001, с. 63.

- 1) iedzīvotāju sovetizācijas turpināšana;
- 2) kulaku īpašumu ekspropriācija;
- 3) lauksaimniecības kolektivizācija;
- 4) „nevēlamo” elementu pārvietošana;
- 5) darbaspēka nepieciešamība Padomju Savienības attālajos rajonos.

Jāatzīmē, ka masu represijas pret Latvijas iedzīvotājiem tika īstenotas kopā ar iedzīvotāju represijām Lietuvā, Igaunijā, Rietumukrainā, Rietumbaltkrievijā un Moldāvijā.

4. NODAĻA

STARPTAUTISKIE NOZIEGUMI

Kad cilvēks tiek nogalināts Parīzē, tā ir slepkavība; Austrumos ir pārgrieztas piecdesmit tūkstoš cilvēku rīkles, un tas ir jautājums.⁸²¹

V. Igo

Sauciet to par pilsoņu karu. Sauciet to par etnisko tīrīšanu. Sauciet to par genocīdu. Sauciet to „par nevienu no iepriekš minētajiem”. Realitāte ir viena un tā pati.⁸²²

K. Pauels (Powell)

I. STARPTAUTISKO NOZIEGUMU KLASIFIKĀCIJA

Starptautiskie noziegumi ir tādas universāli atzītas kriminālas darbības, kuras tiek uzskatītas par starptautiskas nozīmes nopietnu lietu un pamatota iemesla dēļ nevar būt atstātas tās valsts ekskluzīvajā jurisdikcijā, kas īstenošas pār to kontroli parastajos apstākļos.⁸²³

Starptautiskos noziegumus iedala noziegumos pret mieru, kara noziegumos, noziegumos pret cilvēctību un genocīdā.

1.1. Noziegumi pret mieru

1945. gada 8. augusta Nirnbergas **Starptautiskā kara tribunāla Statūtu** (turpmāk tekstā – Nirnbergas Statūti) 6.(a) pantā par **noziegumu pret mieru** atzīta „agresijas kara vai kara, kas tiek veikts, pārkāpjot starptautiskos līgumus, vienošanās vai apliecinājumus, plānošana, sagatavošana, izraisīšana vai vešana, vai dalība kopējā plānā vai sazvērestībā, kas vērsts uz jebkuru minēto darbības veikšanu”⁸²⁴. Tādējādi Statūti kļuva par kārtējo dokumentu, kurā agresīvs karš pasludināts ārpus likuma.

⁸²¹ Dadian V. N. The Historical and Legal Interconnections between the Armenian Genocide and the Jewish Holocaust: From Impunity to Retributive Justice. Yale Journal of International Law, 1998, no. 23, pp. 548–549.

⁸²² Sintra C. The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia and the Application of Genocide. International Criminal Law Review, 2005, no. 5, p. 429.

⁸²³ ASV Kara tribunāla Nirnbergā spriedums lietā: The Hostages Trial: Trial of Wilhelm List and Others. United Nations War Crimes Commission. Law Reports of Trials of War Criminals. 1949, Vol. VIII, p. 54.

⁸²⁴ Charter of the International Military Tribunal (1945). 82 U.N.T.S. 279; Book: International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments. Ed. by C. van den Wyngaert. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 2000, pp. 55–61.

Nirnbergas procesā apsūdzēto aizstāvība pievērsa Starptautiskā kara tribunāla uzmanību tam, ka līdz Statūtu pieņemšanai neviena suverēnā valsts nebija pasludinājusi agresīvo karu par noziegumu, nevienos statūtos nebija sniegta agresīvā kara definīcija un nebija noteikts nekāds soda mērs par agresijas kara vešanu.⁸²⁵

Taču tribunāls noteica, ka attiecībā uz agresiju Statūtos deklarētas starptautiskās paražu tiesības.⁸²⁶ Tribunāls pamatoja savu 1946. gada 1. oktobra spriedumu ar dažādiem līgumiem.⁸²⁷ Pirmkārt, tribunāls atsaucās uz 1928. gada Kelloga–Briāna paktu, nosakot, ka „svinīgā atteikšanās no kara kā no nacionālās politikas instrumenta pieļauj, ka tāds karš ir nelikumīgs saskaņā ar starptautiskajām tiesībām, un ka tie, kuri plāno karu ar tā nenovēršamām un šausmīgām sekām, tādā veidā rīkojoties, izdara *noziegumu* [V.S.]”⁸²⁸.

Otrkārt, tribunāls atzīmēja analogiju ar 1907. gada 18. oktobra Hāgas konvenciju (IV) Par sauszemes kara tiesībām un paražām, nosakot, ka tā arī nedefinē darbības kā noziedzīgas, taču tas netraucēja vairāku gadu garumā sodīt personas par kara noteikumu neievērošanu.⁸²⁹ Bez tam tribunāls puda viedokli, ka „tie, kuri ved agresīvos karus, veic darbības, kuras ir tik pat nelikumīgas un pat vairāk nopietnas, nekā viena Hāgas konvencijas noteikuma pārkāpšana”⁸³⁰.

Treškārt, tribunāls atsaucās uz starptautiskiem dokumentiem, kuri tā arī nestājās spēkā, taču kurus „var uzskatīt kā pārliecinošu pierādījumu iecerei apzīmogot agresīvo karu kā starptautisko noziegumu”⁸³¹. Tā tribunāls minēja 1923. gada 29. septembra Tautu Savienības Asamblejas Trešās komitejas sagatavoto Līguma par savstarpējo palīdzību projektu un 1924. gada 2. oktobrī sagatavoto Starptautisko strīdu mierīgās risināšanas Ženēvas protokolu.⁸³²

Ceturtkārt, Nirnbergas Starptautiskais kara tribunāls pamatoja savu 1946. gada 1. oktobra spriedumu ar rezolūciju, kurai 1928. gada 18. februārī bija pievienojies tikai 21 ASV štats, taču kurā noteikts, ka „agresīvs karš ir noziegums pret cilvēku cilti”⁸³³.

Tādējādi tribunāls secināja, ka „no starptautisko tiesību skatpunkta agresīvs karš ir starptautisks noziegums”⁸³⁴, pie tam „nevis vienkārši starptautiska rakstura noziegums, bet gan

⁸²⁵ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. Т. 2. 2-е издание. Под ред. К. П. Горшенина. Москва: Государственное издательство Юридической литературы, 1954, с. 988.

⁸²⁶ Rosebery M. Defining Aggression: an Analysis of the Existing Approaches and a Proposal. Book: International Crime and Punishment: Selected Issues. Vol. 1. Ed. by Sienho Yee. Lanham, New York, Oxford: University Press of America, 2003, p. 41.

⁸²⁷ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов, *ibid.*, с. 991.

⁸²⁸ *Ibid.*, с. 989.

⁸²⁹ *Ibid.*, с. 990.

⁸³⁰ *Ibid.*

⁸³¹ *Ibid.*, с. 991.

⁸³² *Ibid.*, с. 990–991.

⁸³³ *Ibid.*, с. 991.

⁸³⁴ *Ibid.*, с. 993.

vissmagākais starptautiskais noziegums, kas atšķiras no pārējiem kara noziegumiem tikai ar to, ka tas satur sevī koncentrētā veidā ļaunumu, kas ir katrā no pārējiem”⁸³⁵.

Tribunāls inkriminēja Vācijai šādas agresīvās darbības: agresijas aktus un agresīvo karu. Par agresijas karu atzina karu pret Poliju, savukārt par agresijas aktiem tribunāls atzina Austrijas un Čehoslovākijas sagrābšanu (okupācija un aneksija).

Jāņem vērā, ka Austriju un Čehoslovākiju okupēja un anektēja 1938.–1939. gadā pēc līdzīga scenārija kā PSRS okupēja Latviju. Abos gadījumos spēcīga kaimiņvalsts pieprasīja izmaiņas valdībā, kā arī tāda ministru kabineta sastādīšanu, kas būtu atbilstošs tās vēlmēm. Austrijas valdībai, tāpat kā Latvijas valdībai, uzstādīja ultimātu, un tajā minētās prasības izpildīja spēka draudu dēļ.⁸³⁶

Tribunāls īpaši izcēla faktu, ka Vācija sagrāba Austriju un Čehoslovākiju apzināti, pēc iepriekš izstrādāta plāna. Bez tam attiecībā uz Austriju tribunāls atzina: apgalvojumam, ka Austrijas aneksija ir attaisnojama tās stipro tieksmju dēļ savienībai starp Austriju un Vāciju un ievērojot šo valstu tautu vairākas kopīgas īpašības, faktiski nav nozīmes, jo metodes, kādas pielietoja nosprausto mērķu sasniegšanai, bija „agresora metodes”.⁸³⁷

1.2. Kara noziegumi

Nirnbergas Statūtu 6.(b) pantā kara noziegumi definēti kā kara likumu un paražu pārkāpumi, kuri iekļauj, bet neaprobežojas ar okupētās teritorijas vai tajā esošo civiliedzīvotāju nogalināšanu, spīdzināšanu vai deportāciju vergu darbam vai citiem mērķiem; karagūstekņu vai personu uz jūras nogalināšanu vai spīdzināšanu; ķīlnieku nogalināšanu; publiska vai privāta īpašuma laupīšanu; pilsētu un ciemu bezjēdzīgu iznīcināšanu; izpostīšanu, kas nav attaisnota ar militāro nepieciešamību.⁸³⁸

Nirnbergas Starptautiskā kara tribunāla 1946. gada 1. oktobra spriedumā noteikts, ka kara noziegumi, kas noteikti Nirnbergas Statūtos, starptautiskajās tiesībās jau pirms tam bija atzīti.⁸³⁹ Tos noteica 1907. gada Hāgas konvencijas (IV) Par sauszemes kara tiesībām un paražām 46., 50., 52. un 56. pantā⁸⁴⁰ un **1929. gada Ženēvas konvencijas (III) par attieksmi pret karagūstekņiem**

⁸³⁵ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. Т. 2. 2-е издание. Под ред. К. П. Горшенина. Москва: Государственное издательство Юридической литературы, 1954, с. 959.

⁸³⁶ Loeber D.A. Legal Consequences of the Molotov–Ribbentrop Pact for the Baltic States on the Obligation „to Overcome the Problems Inherited from the Past”. Baltic Yearbook of International Law, 2002, Vol. 1, p. 126.

⁸³⁷ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов, ibid., с. 966.

⁸³⁸ Charter of the International Military Tribunal (1945). 82 U.N.T.S. 279.

⁸³⁹ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов, ibid., с. 1020.

⁸⁴⁰ Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land (1907). 36 Stat. 2277, T.S. No. 539; Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

2.–4., 46. un 51. pantā.⁸⁴¹ Nirnbergas tribunāls norādīja, ka 1907. gada Hāgas konvencija (IV) tiecās pārskatīt kopējos kara likumus un paražas, kuras tā tādā veidā atzina. Noteikumus, kas bija izklāstīti šajā konvencijā, visas civilizētās tautas atzina 1939. gadā un uzskatīja par kara vešanas likumu un paražu izpaušanu.⁸⁴² Tā kara noziegumi kļuva par pirmo starptautisko noziegumu, kas ieguva starptautisko paražu tiesību normu statusu.⁸⁴³

Ir svarīgi atzīmēt to, ka kara noziegumus izdara tikai kara laikā. Turklāt par kara noziegumiem neuzskata valsts noziegumus pret saviem vai sabiedroto valstu pilsoņiem.⁸⁴⁴

1.3. Noziegumi pret cilvēci

Jēdziens „noziegumi pret cilvēci” Latvijas tiesību aktos sastopams retos gadījumos.⁸⁴⁵ Pārsvārā likumdevējs lieto jēdzienu „noziegumi pret cilvēci”, kas nav pareizi. Šāda kļūda, visticamāk, rodas neprecīza tulkojuma dēļ, piemēram, no angļu valodas. Uzskata, ka pastāv divas jēdziena „*humanity*” (angļu val.) definīcijas. Viena ir „cilvēku rase, cilvēce, cilvēku kopums”, bet otra – „raksturs vai īpašība būt humānam”.⁸⁴⁶ Sakarā ar to, ka minētie noziegumi nav vērsti pret pasaules vai cilvēces mieru un drošību,⁸⁴⁷ ir pareizi lietot jēdzienu „noziegumi pret cilvēci”.

1.3.1. Vēsturiskā attīstība

Līdz 20. gadsimtam vārdu „cilvēci” lietoja pārsvārā, lai apzīmētu cilvēka pozitīvās īpašības, piemēram, labsirdību vai līdzjūtību.⁸⁴⁸ Neskatoties uz to, ka atsauci uz cilvēci principiem un cilvēci likumiem sāka ik pa laikam iekļaut starptautiskajos līgumos un citos ievērojamos dokumentos,⁸⁴⁹ tie turpināja pastāvēt kā morāles, nevis tiesību jēdziens.

⁸⁴¹ Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War (1949). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁸⁴² Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. Т. 2. 2-е издание. Под ред. К. П. Горшенина. Москва: Государственное издательство Юридической литературы, 1954, с. 1020.

⁸⁴³ Paparinskis M., Kalniņa I. Kara noziegumu iztiesāšanas tiesiskās problēmas. Jurista Vārds, 2006. 28. februāris, 11. lpp.

⁸⁴⁴ Paparinskis M. Deportāciju prāvas: starptautisko tiesību skatupunkts. Jurista Vārds, 2005. 3. maijs, 9. lpp.

⁸⁴⁵ Par Deklarāciju „Par genocīda un antisemitisma nosodījumu un nepieļaujāmību Latvijā”: LR Augstākās Padomes 19.09.1990. lēmums. Pieejams: www.likumi.lv/doc/php?id=72591 [aplūkots 2012. gada 23. augustā].

⁸⁴⁶ Coupland R. Humanity: What is It and How Does It Influence International Law? International Review of the Red Cross, 2001 December, Vol. 83, no. 844, p. 972.

⁸⁴⁷ Geras N. Crimes against Humanity: Birth of a Concept. Manchester, New York: Manchester University Press, 2011, p. 64.

⁸⁴⁸ McFarland S. The Slow Creation of Humanity. Political Psychology, 2011, Vol. 32, no. 1, p. 8.

⁸⁴⁹ Sk., piemēram: General Orders No. 100, Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998., 4., 29., 73., 76. un 152. pants; Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field (1864). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.; Saint Petersburg Declaration Renouncing the Use, in Time of War, of Explosive Projectiles Under 400 Grammes Weight (1868). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.; Hague Convention (II) with Respect to the Laws and Custom of War on Land

Situācija mainījās līdz ar Hāgas konvencijas (II) Par sauszemes kara tiesībām un paražām pieņemšanu 1899. gadā⁸⁵⁰ un līdzīgas Hāgas konvencijas (IV) pieņemšanu 1907. gadā.⁸⁵¹ Šo konvenciju preambulā iekļauta tā dēvētā „Martensa klauzula”: „Kamēr nav pieņemts pilnīgāks kara likumu kodekss, Augstās Līgumslēdzējas puses uzskata par lietderīgu deklarēt, ka gadījumos, kuri nav iekļauti viņu pieņemtajos Noteikumos, iedzīvotāji un karojošās puses paliek nāciju likumu aizsardzībā un regulējumā, jo tie izriet no paražām, ka noteiktas starp civilizētām tautām, no cilvēcības likumiem un publiskās apziņas prasībām.”⁸⁵² Tādējādi Martensa klauzula kļuva par pagrieziena punktu starptautisko humanitāro tiesību vēsturē, jo pirmo reizi tika izteikts viedoklis, ka pastāv starptautiskās tiesiskās normas, kas ietver sevī humanitāro apziņu, un ka šīs normas ir ne mazāk saistošas kā citas.⁸⁵³ Jo vairāk, ANO Starptautiskā tiesa *Nuclear Weapons lietā* noteica, ka Martensa klauzula ir iepriekš pastāvošo paražu tiesību izpausme.⁸⁵⁴

Taču noziegumu pret cilvēci jēdziens starptautiskajās tiesībās pirmo reizi minēts 1915. gada 24. maija deklarācijā, kuru pieņēma Francijas, Lielbritānijas un Krievijas valdība. Šī deklarācija veltīta armēņu minoritātes masveida slepkavībai Turcijā. Turcijas darbības kvalificēja kā „jaunus *noziegumus pret cilvēci un civilizāciju*, par kuriem visiem Turcijas valdības pārstāvjiem būs jāuzņemas personīgā atbildība [V.S.]”⁸⁵⁵. Šo noziegumu sakarā starptautisko tribunālu nenodibināja, bet Turcijā notika prāvas pret vairākiem nozieguma izdarītājiem. Interesanti atzīmēt, ka nozieguma izdarītājus sodīja par „humāno jūtu” (no angļu val. – *human sentiments*) principa pārkāpšanu, kas ļauj secināt, ka Turcija centās piemērot tiesību vispārējos principus, piemēram, „civilizēto nāciju atzītos noteikumus” un „publiskās sirdsapziņas prasības”, kuri atzīst noziegumus pret cilvēci, kurus nav nepieciešams kriminalizēt ar likumu, lai tie būtu sodāmi.⁸⁵⁶

(1899). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998, preambula, 4. un 58. pants; Hague Convention (V) Respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land (1907). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998, 12. pants; Hague Convention (IX) Concerning Bombardment by Naval Forces in Time of War (1907). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998., preambula; Versailles Peace Treaty with Germany (1919). 1919 U.S.T. Lexis 7 (Art. 1 – 291), 1919 U.S.T. LEXIS 42 (Art. 292-440 and Appendixes). Pieejams: http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/versailles_menu.asp [aplūkots 2012. gada 20. martā], preambula.

⁸⁵⁰ Hague Convention (II) with Respect to the Laws and Custom of War on Land (1899). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁸⁵¹ Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land (1907). 36 Stat. 2277, T.S. No. 539; Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁸⁵² Hague Convention (II) with Respect to the Laws and Custom of War on Land (1899). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998; Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land (1907). 36 Stat. 2277, T.S. No. 539.

⁸⁵³ Cassese A. *The Human Dimension of International Law: Selected Papers*. [B.v.]: Oxford University Press, 2008, p. 39.

⁸⁵⁴ ANO Starptautiskās tiesas spriedums lietā: *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, I.C.J. Reports, 1996, p. 37, para. 84.

⁸⁵⁵ Schabas W. *Crimes Against Humanity*. Book: *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*. Detroit [etc.]: Thomson Gale, 2005, p. 210.

⁸⁵⁶ Dadrian V. N. *The Historical and Legal Interconnections between the Armenian Genocide and the Jewish Holocaust: From Impunity to Retributive Justice*. *Yale Journal of International Law*, 1998, no. 23, p. 551.

Noziegumu pret cilvēci saturs pirmo reizi izklāstīts Nirnbergas Statūtu 6.(c) pantā. **Noziegumi pret cilvēci** definēti kā „slepkavība, iznīcināšana, paverdzināšana, deportācija un citas nehumānas darbības, kas vērstas pret jebkuriem civiliedzīvotājiem pirms kara vai kara laikā, vai vajāšana uz politiska, rases vai reliģiska pamata, veicot vai saistībā ar jebkuru noziegumu Tribunāla jurisdikcijā, neatkarīgi no tā, vai šīs rīcības pārkāpa vai nepārkāpa tās valsts nacionālās tiesības, kur tās tika veiktas”⁸⁵⁷.

Turklāt, kā atzīmē M. Makaulife de Guzmane (*McAuliffe deGuzman*), noziegumu pret cilvēci iekļaušana Nirnbergas Statūtos bija savā ziņā revolucionāra, jo sadragāja noteikumu, ka „civilizētās nācijas” neiejaucas otras iekšējās lietās.⁸⁵⁸

Nirnbergas Statūtu 6.(c) pants, reizēm ar nelielām izmaiņām, kļuva par pamatu citiem nozīmīgiem tiesiskiem instrumentiem. Šajā sakarā jāpiemin 1945. gada 20. decembra **Kontroles padomes likums Nr. 10**,⁸⁵⁹ kuru Vācijas tiesas un sabiedroto karatiesas piemēroja zemāku rangu nacistu sodīšanai,⁸⁶⁰ kā arī 1946. gada 19. janvāra **Tokijas Starptautiskā kara tribunāla Statūti**,⁸⁶¹ kurus piemēroja Otrā pasaules kara galveno kara noziedznieku sodīšanai Tālajos Austrumos.

Ar 1946. gada 11. decembra **rezolūciju** Nr. 95 (I) ANO Ģenerālā asambleja apstiprināja tos starptautisko tiesību principus, kurus atzina Nirnbergas Statūtos.⁸⁶² Pēc Ģenerālās asamblejas pieprasījuma Starptautisko tiesību komisija 1950. gada formulēja **Nirnbergas principus**⁸⁶³, kuros iekļāva arī definīciju „noziegumi pret cilvēci”.⁸⁶⁴ Līdz ar to, kā atzina Eiropas Cilvēktiesību tiesa *Kolk and Kislyiy v. Estonia lietā*, atbildība par noziegumiem pret cilvēci nevar būt ierobežota attiecībā uz konkrētas valsts pilsoņiem un tikai attiecībā uz nodarījumiem, kas veikti Otrā pasaules kara laikā.⁸⁶⁵ Turklāt tiesa noteica, ka PSRS bija ANO dalībniece, līdz ar to nevar apgalvot, ka šie principi nebija zināmi padomju varas iestādēm.⁸⁶⁶

⁸⁵⁷ Charter of the International Military Tribunal (1945). 82 U.N.T.S. 279.

⁸⁵⁸ McAuliffe deGuzman M. The Road from Rome: The Developing Law of Crimes against Humanity. Human Rights Quarterly, 2000, no. 22, p. 345.

⁸⁵⁹ Control Council Law No. 10 Punishment of Persons Guilty of War Crimes, Crimes against Peace and against Humanity (1945). Official Gazette of the Control Council for Germany, Berlin, 31 January 1946, no. 3. Book: International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments. Ed. by C. van den Wyngaert. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 2000, pp. 69–72.

⁸⁶⁰ Geras N. Crimes against Humanity: Birth of a Concept. Manchester, New York: Manchester University Press, 2011, p. 15.

⁸⁶¹ International Military Tribunal for the Far East Charter (1946). Book: International Criminal Law Conventions and Their Panel Provisions. By M. Ch. Bassiouni. Irvington-on-Hudson, New York: Transnational Publishers, Inc., 1997, pp. 193–198.

⁸⁶² Affirmation of the Principles of International Law Recognized by the Charter of the Nürnberg Tribunal: U.N. G.A. Res. No. 95 (1), 11 December 1946.

⁸⁶³ Yearbook of International Law Commission. Vol. II. New York: United Nations, 1950, pp. 374–378.

⁸⁶⁴ Ibid., p. 377, para. 119.

⁸⁶⁵ Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2006. gada 17. janvāra lēmums: 23052/04, 24018/04 *Kolk and Kislyiy v. Estonia*.

⁸⁶⁶ Ibid.; Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2006. gada 24. janvāra lēmums: 14685/04 *Penart v. Estonia*.

Vēlāk definīciju „noziegumi pret cilvēci” ar nelielām atšķirībām iekļāva 1993. gada **Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla Statūtu** 5. pantā⁸⁶⁷, 1994. gada **Ruandas Starptautiskā kriminālā tribunāla Statūtu** 3. pantā⁸⁶⁸ un 1998. gada **Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtu** 7. pantā⁸⁶⁹.

1.3.2. Jēdziens „noziegumi pret cilvēci” kā starptautiskās paražu tiesības

Nirnbergas Statūtu sagatavotāji un Nirnbergas Starptautiskā kara tribunāla dibinātāji atzina jēdziena „noziegumi pret cilvēci” tiesisko pastāvēšanu starptautiskajās tiesībās, pamatojoties uz visu trīs starptautisko tiesību avotu, proti – konvencionālo, paražu un tiesību vispārējo principu kopīgām sekām.⁸⁷⁰ Tādējādi atmata šaubas, vai noziegumu pret cilvēci aizliegums pastāvēja vēl pirms 1939. gada un vai tam netika piešķirts atpakaļejoš spēks.

Promocijas darba 1. nodaļas 1.2.1. punktā izskatīta starptautiskā paraža un tās elementi, proti – valstu prakse un *opinio juris*. Analizējot šos elementus, J. Rikhofs (*Rikhof*) secināja, ka jēdziens „noziegumi pret cilvēci” ir daļa no starptautiskām paražu tiesībām, pamatojoties uz šādiem apsvērumiem:

- 1) jēdziens „noziegumi pret cilvēci” attīstījās, pateicoties nelielam valstu skaitam;
- 2) lielu lomu šī jēdziena attīstībā spēlēja nacionālās tiesas;
- 3) kā speciālā paraža šis jēdziens neprasa lielu skaitu valsts prakšu, lai attīstītos;
- 4) laika faktors valsts prakšu noteikšanai šajā jomā var būt īss;
- 5) noziegumi pret cilvēci paši par sevi ir *opinio juris* spēcīgs pierādījums un pat var būt uzskatīti par *jus cogens*;
- 6) starptautiskie dokumenti, it īpaši Starptautisko tiesību komisijas darbi spēlē ievērojamu lomu šīs paražas noteikšanā.⁸⁷¹

⁸⁶⁷ Statute of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 (1993). U.N. Doc. S/RES/827, 32 I.L.M. 1159. Book: International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments. Ed. by C. van den Wyngaert. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 2000, pp. 73–81.

⁸⁶⁸ Statute of the International Criminal Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Genocide and Other Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Rwanda and Rwandan Citizens Responsible for Genocide and Other Such Violations Committed in the Territory of Neighboring States, between 1 January 1994 and 31 December 1994 (1994). U.N. Doc. S/RES/955, 33 I.L.M. 1598. Book: International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments, *ibid.*, pp. 129–137.

⁸⁶⁹ Rome Statute of the International Criminal Court (1998). U.N. Doc. A/CONF.183/9. Book: International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments. Ed. by C. van den Wyngaert. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 2000, pp. 139–197. Tekstu latv. val. sk. arī: Romas Starptautiskās krimināltiesas statūti. Latvijas Vēstnesis, 2002. 28. jūnijs, nr. 97.

⁸⁷⁰ Bassiouni M. Ch. Crimes against Humanity in International Criminal Law. Dordrecht, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1992, p. 534.

⁸⁷¹ Rikhof J. Crimes against Humanity, Customary International Law and the International Tribunals for Bosnia and Rwanda. National Journal of Constitutional Law, 1996, Vol. 6, pp. 251–252.

Droši vien šādu apsvērumu dēļ Nirnbergas Statūtu 6.(c) pantā ierakstīts, ka nav nozīmes, vai noziegumi pret cilvēci veikti, „pārkāpjot tās valsts nacionālās tiesības, kur šie noziegumi notikuši”⁸⁷². Tas nozīmē, ka nozieguma izdarītājs nevar atsaukties uz to, ka viņa veiktās darbības bija tiesiskas saskaņā ar minētās valsts iekšējām tiesībām.⁸⁷³

1.3.3. Noziegumu pret cilvēci elementi

Jāizskata tie noziegumu pret cilvēci elementi, kuri var būt noderīgi PSRS veikto starptautisko noziegumu kvalifikācijā, proti – objektīvo pusi (latīņu val. – *actus reus*⁸⁷⁴) un subjektīvo pusi (latīņu val. – *mens rea*⁸⁷⁵). Starptautiskajās paražu tiesībās ir noteiktas šādas prasības attiecībā pret noziegumiem pret cilvēci.⁸⁷⁶ Šo prasību ievērošana ir ļoti svarīga, jo tās nosaka tiesisko regulējumu, saskaņā ar kuru konkrēts noziegums skar starptautisko sabiedrību kopumā, kā arī nosaka, kāpēc nozieguma izdarītājs jā sodā nevis par parasta nozieguma veikšanu saskaņā ar nacionālajām tiesībām, bet gan par starptautiska nozieguma pastrādāšanu.⁸⁷⁷

A. *Actus reus*

A.1. *Actus reus jābūt veiktai saistībā ar noziegumiem pret mieru vai kara noziegumiem*

Kaut arī Nirnbergas Statūtu 6.(c) pantā ir noteikts, ka „slepavības tipa”⁸⁷⁸ noziegumi pret cilvēci var būt veikti „pirms un pēc kara”, tomēr šis nosacījums turpat ir ierobežots ar obligāto saikni (angļu val. – *nexus*) starp noziegumiem pret cilvēci un noziegumiem pret mieru vai kara noziegumiem.⁸⁷⁹ Uz šīs saiknes iekļaušanu Statūtos uzstāja ASV. Nacistus bija nepieciešams sodīt par starptautiskajiem noziegumiem, kas bija pastrādāti pirms kara, taču, pēc amerikāņu viedokļa, Martensa klauzulai nebija tāds pats svars kā kara likumiem un paražām. Līdz ar to bija jāpierāda

⁸⁷² Charter of the International Military Tribunal (1945). 82 U.N.T.S. 279.

⁸⁷³ History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War. Compiled by the United Nations War Crimes Commission. London: His Majesty's Stationery Office, 1948, p. 194.

⁸⁷⁴ *Actus reus* (latīņu val.) – prettiesiska darbība, kas satur nozieguma fizisko elementu un kas parasti saistāma ar *mens rea*, lai noteiktu kriminālatbildību. Sk.: Black's Law Dictionary. 7th edition. Ed. by B. A. Garner. St. Paul, Minnesota: West Group, 1999, p. 37.

⁸⁷⁵ *Mens rea* (latīņu val.) – apsūdzētā apziņa nozieguma izdarīšanas brīdī, kas apsūdzībai jāpierāda, lai nodrošinātu notiesāšanu. Sk.: Black's Law Dictionary, ibid., p. 999.

⁸⁷⁶ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla apelācijas instances 2002. gada 12. jūnija spriedums lietā: IT-96-23 & IT-96-23/1-A, Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovac and Zoran Vukovic, para. 85, 105; Ruandas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1998. gada 2. septembra spriedums lietā: ICTR-96-4-T, The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu, para. 578.

⁸⁷⁷ McAuliffe deGuzman M. The Road from Rome: The Developing Law of Crimes against Humanity. Human Rights Quarterly, 2000, no. 22, p. 337.

⁸⁷⁸ Sk.: promocijas darba 4. nodaļas I apakšnodaļas A.7. punkts.

⁸⁷⁹ Charter of the International Military Tribunal (1945), ibid.

saikne ar bruņoto konfliktu kā sagatavošanos agresīvajam karam.⁸⁸⁰ Sākotnēji šī saikne pastāvēja, lai nodrošinātu tiesiskuma principa⁸⁸¹ ievērošanu.⁸⁸² Vēlāk, sākot ar Kontroles padomes likumu Nr. 10, šo saikni atcēla.⁸⁸³ Šī saikne „ar bruņoto konfliktu, starptautiska vai iekšzemes rakstura” parādās tikai Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla Statūtos, proti – 5. pantā.⁸⁸⁴ Taču, kā atzina tribunāls *Tadić lietā*, starptautiskās paražu tiesības vairs nepieprasa nekādas saiknes starp noziegumiem pret cilvēci un bruņoto konfliktu, tomēr saikne ir iekļauta 5. pantā tikai Tribunāla vajadzībām.⁸⁸⁵

A.2. *Jābūt uzbrukumam*

Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Kunarac lietā* sniedza definīciju uzbrukumam, nosakot, ka tas ir „uzvedības veids, kas ietver vardarbības aktus”⁸⁸⁶. Tai pašā laikā tribunāls paskaidroja, ka jēdzienam „**uzbrukums**” „noziegumu pret cilvēci” kontekstā ir nedaudz atšķirīga nozīme nekā kara tiesībās, jo „noziegumu pret cilvēci” kontekstā „uzbrukums” nav ierobežots ar karadarbību.⁸⁸⁷

Tai pašā lietā, taču apelācijas instances spriedumā, tribunāls sniedza vēl vienu atziņu, ka „uzbrukums” un „bruņots konflikts” nav identiski jēdzieni. Saskaņā ar starptautiskajām paražu tiesībām uzbrukums var notikt pirms un pēc bruņota konflikta, bruņota konflikta laikā, un pat nebūt daļai no bruņota konflikta. Tāpat „noziegumu pret cilvēci” kontekstā uzbrukums nav ierobežots ar bruņota spēka lietošanu. Tas ietver jebkuru sliktu apiešanos ar civiliedzīvotājiem.⁸⁸⁸

⁸⁸⁰ Doria J. Whether Crimes against Humanity Are Backdoor War Crimes. Book: *The Legal Regime of the International Criminal Court: Essays in Honour of Professor Igor Blishchenko*. Ed. by J. Doria, H.-P. Gasser, M. Ch. Bassiouni. The Netherlands: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, p. 653.

⁸⁸¹ Sk.: promocijas darba 5. nodaļas I apakšnodaļas 1.8. punkts.

⁸⁸² Bassiouni M. Ch. *Crimes against Humanity in International Criminal Law*. Dordrecht, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1992, p. 153.

⁸⁸³ Meron Th. *International Law in the Age of Human Rights: General Course on Public International Law*. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2003, p. 117.

⁸⁸⁴ Statute of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 (1993). U.N. Doc. S/RES/827, 32 I.L.M. 1159.; *International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments*. Ed. by C. van den Wyngaert. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 2000, pp. 73–81.

⁸⁸⁵ Bou V. *Crimes against Humanity in Contemporary International Law*. Book: *The Diversity of International Law: Essays in Honour of Professor Kalliopi K. Koufa*. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, p. 548.

⁸⁸⁶ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2001. gada 22. februāra spriedums lietā: IT-96-23-T & IT-96-23/1-T, *Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovac and Zoran Vukovic*, para. 415.

⁸⁸⁷ *Ibid.*, para. 416.

⁸⁸⁸ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla apelācijas instances 2002. gada 12. jūnija spriedums lietā: IT-96-23 & IT-96-23/1-A, *Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovac and Zoran Vukovic*, para. 86.

A.3. Actus reus jābūt daļai no plaša vai sistemātiska uzbrukuma

Nirnbergas Statūtos šāda prasība pēc plaša vai sistemātiska uzbrukuma nav atrodama. Taču, kā minēts Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla spriedumā *Kunarac lietā*, pierādījums tam, ka uzbrukums bijis plašs vai sistemātisks, ir nozieguma tiesiskais elements.⁸⁸⁹

Ruandas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Akayesu lietā* sniedza definīciju plaša un sistemātiska rakstura uzbrukumam. Tribunāla ieskatā **plaša rakstura uzbrukums** var būt definēts kā „masveida, bieža, liela mēroga darbība, kura tiek veikta kolektīvi ar ievērojamo nopietnību un vērsta pret lielu upuru skaitu”⁸⁹⁰. Savukārt **sistemātiska rakstura uzbrukums** ir „*pamatīgi organizēts un ievēro pastāvīgu modeli uz kopējās politikas pamata, iesaistot ievērojamus publiskus un privātus resursus [V.S.]*”⁸⁹¹.

Kā noteica Ruandas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Rutaganda lietā*, „starptautiskās paražu tiesības pieprasa, lai uzbrukums būtu vai nu plašs, vai sistemātisks, nevis gan viens, gan otrs”⁸⁹².

A.4. Actus reus jābūt valsts darbības vai politikas elementam

Ar „plaša un sistemātiska uzbrukuma” elementu ir saistīta prasība pēc valsts darbības vai politikas, jo tiek uzskatīts, ka tikai valstij ir resursi veikt plašas un sistemātiskas nehumānas darbības.⁸⁹³

Šis nozieguma elements nav iekļauts Nirnbergas Statūtos, taču, kā apgalvo M. Makaulife de Guzmane, Nirnbergas Starptautiskais kara tribunāls uzskatīja, ka valsts darbība vai politika ir „noziegumu pret cilvēci” elements.⁸⁹⁴

A.5. Actus reus jābūt veiktai pret jebkuriem civiliedzīvotājiem

Saskaņā ar 1977. gada Papildu protokola pie 1949. gada 12. augusta Ženēvas konvencijām par starptautiska rakstura bruņotu konfliktu upuru aizsardzību (I protokols) 50. panta otro daļu

⁸⁸⁹ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla apelācijas instances 2002. gada 12. jūnija spriedums lietā: IT-96-23 & IT-96-23/1-A, Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovac and Zoran Vukovic, para. 98.

⁸⁹⁰ Ruandas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1998. gada 2. septembra spriedums lietā: ICTR-96-4-T, The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu, para. 580.

⁸⁹¹ Ibid.

⁸⁹² Ruandas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1999. gada 6. decembra spriedums lietā: ICTR-96-3-T, The Prosecutor v. Georges Anderson Nderubumwe Rutaganda, para. 68.

⁸⁹³ McAuliffe deGuzman M. The Road from Rome: The Developing Law of Crimes against Humanity. Human Rights Quarterly, 2000, no. 22, p. 369.

⁸⁹⁴ Ibid., pp. 369–370.

civiliedzīvotāji ir civilpersonu kopums. Savukārt **civilpersona** tiek definēta kā persona, kas pieder vienai no to personu kategorijām, kuras minētas šī Papildu protokola (I) 43. pantā un 1949. gada Ženēvas konvencijas (III) par attieksmi pret karagūstekņiem 4.A panta pirmajā, otrajā, trešajā un sestajā daļā.⁸⁹⁵ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Tadić lietā* konstatēja, ka prasība pēc tā, lai noziedzīgās darbības būtu veiktas pret civiliedzīvotājiem, nenozīmē, ka visiem valsts iedzīvotājiem jāklūst par šo darbību upuriem, lai šīs darbības tiktu atzītas par noziegumiem pret cilvēci.⁸⁹⁶ Līdz ar to ir gana, ka pietiekami liels indivīdu skaits klūst par uzbrukuma mērķi.⁸⁹⁷ J. Rikhofs apgalvo, ka arī viens cilvēks var klūst par nozieguma pret cilvēci upuri.⁸⁹⁸

Tā kā aizliegums attiecas uz „jebkuriem civiliedzīvotājiem”, klūst skaidrs, ka noziegumus pret cilvēci var veikt gan pret tiem iedzīvotājiem, kuriem ir tāda pati pilsonība vai valstiskā piederība kā nozieguma izdarītājam, gan bezvalstniekiem, gan personām ar dažādām pilsonībām.⁸⁹⁹ Līdz ar to Nirnbergas Statūti aizpildīja robu, kas pastāvēja starptautiskajās humanitārajās tiesībās 1945. gadā, kas bija ļoti svarīgi, jo nacisti veica noziegumus arī pret ebrejiem – Vācijas pilsoņiem.⁹⁰⁰

Civiliedzīvotājus Otrā pasaules kara laikā uzskatīja par kara mašīnas industriālajiem un ideoloģiskajiem dzinējiem (tāpēc notika stratēģiskās bombardēšanas kampaņas un izmantoti atomieroči) vai apkaunoja kā minoritātes, kas pakļauj riskam dominējošo vairākumu (kas noveda pie holokausta un citām masveida slepkavībām).⁹⁰¹ Taču, starptautiskajām tiesībām attīstoties, ne tikai civiliedzīvotāji, bet arī kombatanti⁹⁰² tiek aizsargāti pret noziegumiem pret cilvēci.⁹⁰³ Galvenais, lai „noziegumu pret cilvēci” kontekstā civiliedzīvotāji būtu uzbrukuma primārais objekts.⁹⁰⁴

⁸⁹⁵ Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims in International Armed Conflicts (Protocol I) (1977). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998, Article 50 (1).

⁸⁹⁶ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1997. gada 7. maija viedoklis un spriedums lietā: IT-94-1-T, Prosecutor v. Duško Tadić a/k/a “DULE”, para. 644.

⁸⁹⁷ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla apelācijas instances 2002. gada 12. jūnija spriedums lietā: IT-96-23 & IT-96-23/1-A, Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovac and Zoran Vukovic, para. 90.

⁸⁹⁸ Rikhof J. Crimes against Humanity, Customary International Law and the International Tribunals for Bosnia and Rwanda. National Journal of Constitutional Law, 1996, Vol. 6, p. 241.

⁸⁹⁹ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1997. gada 7. maija viedoklis un spriedums lietā: IT-94-1-T, Prosecutor v. Duško Tadić a/k/a “DULE”, para. 635.

⁹⁰⁰ Luban D. A Theory of Crimes against Humanity. Yale Journal of International Law, Winter 2004, no. 29, p. 93.

⁹⁰¹ Leaning J. Enforced Displacement of Civilian Populations in War: A Potential New Element in Crimes against Humanity. International Criminal Law Review, 2011, no. 11, p. 446.

⁹⁰² Kombatants – persona, kura tieši piedalās karadarbībā. Sk.: Black’s Law Dictionary. 7th edition. Ed. by B. A. Garner. St. Paul, Minnesota: West Group, 1999, p. 260.

⁹⁰³ Paporinskis M. Kas ir noziegumi pret cilvēci. Jurista Vārds, 2003. 23. septembris, 12. lpp.

⁹⁰⁴ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2001. gada 22. februāra spriedums lietā: IT-96-23-T & IT-96-23/1-T, Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovac and Zoran Vukovic, para. 421.

A.6. Nozieguma izdarītāji

Kā minēts promocijas darba 5. nodaļas I apakšnodaļas 1.2. punktā, Nirnbergas Statūtos ir nostiprināts stingrs uzskats par nozieguma izdarītāju individuālo atbildību.⁹⁰⁵ Turklāt saskaņā ar šiem Statūtiem atbildībai ir pakļauta arī valsts galva vai atbildīgās amatpersonas (7. pants), kā arī visas personas, kas veica noziedzīgos nodarījumus, izpildot viņu priekšnieku vai valsts valdības pavēles (8. pants).⁹⁰⁶ Pēdējais gadījums var būt uzskatāms par soda mīkstinošu apstākli.

Nozieguma izdarītājiem nav obligāti jābūt to valsts vai organizāciju pārstāvjiem, kas iesaistīti noziegumā, bet tās var būt jebkuras personas, kas īsteno vai atbalsta valsts vai organizācijas politiku.⁹⁰⁷

Pie tam saskaņā ar Nirnbergas Statūtu 6.(3) pantu par vainīgiem tiek atzīti līderi, organizatori, kūdītāji un līdzdalībnieki, kas piedalās kopējā plāna vai sazvērestības sagatavošanā vai īstenošanā.⁹⁰⁸

A.7. Konkrētie noziegumi

Saskaņā ar Nirnbergas Statūtu 6.(c) pantu noziegumi pret cilvēci iedalīti divās kategorijās:

- 1) tā saucamajos „**slepkavības tipa noziegumos**”, kas ietver slepkavību, iznīcināšanu, paverdzināšanu, deportāciju un citas nehumānas darbības;
- 2) tā saucamajos „**vajāšanas tipa noziegumos**”, kas iekļauj vajāšanu uz politiska, rases vai reliģiska pamata.⁹⁰⁹

– Slepkavība

Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Kupreškić lietā*, sniedza **slepkavības** definīciju, nosakot, ka „tā ir nāves nodarīšana upurim kā apsūdzētā darbību vai bezdarbību rezultāts, kad apsūdzētā uzvedība ir kļuvusi par upura nāves cēloni”⁹¹⁰. Savukārt *Semanza lietā* Ruandas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls secināja, ka slepkavību kā noziegumu pret cilvēci veic ar iepriekšēju nodomu, jo apsūdzētajam jāapzinās, ka viņa

⁹⁰⁵ Fine R. Crimes against Humanity: Hannah Arendt and the Nuremberg Debates. *European Journal of Social Theory*, August 2000, Vol. 3, issue 3, p. 294.

⁹⁰⁶ Charter of the International Military Tribunal (1945). 82 U.N.T.S. 279.

⁹⁰⁷ Werle G. *Principles of International Criminal Law*. 2nd edition. The Hague: T.M.C. Asser Press, 2009, p. 303.

⁹⁰⁸ Charter of the International Military Tribunal (1945), *ibid*.

⁹⁰⁹ Luban D. A Theory of Crimes against Humanity. *Yale Journal of International Law*, 2004 Winter, no. 29, pp. 98–99.

⁹¹⁰ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2000. gada 14. janvāra spriedums lietā: IT-95-16-T, Prosecutor v. Zoran Kupreškić et al., para. 560.

nodarījums veido daļu no plašāka uzbrukuma. Pie tam nav nepieciešams, lai iepriekšējais nodoms pastāvētu ļoti ilgu laiku, jo pietiek ar pārdomu brīdi. Nav nepieciešams arī, lai apsūdzētajam būtu iepriekšējs nodoms nogalināt konkrētu personu, jo pietiek ar to, ka apsūdzētajam ir iepriekšējs nodoms nogalināt civiliedzīvotājus kā daļu no plaša vai sistemātiska uzbrukuma uz diskriminējošiem pamatiem.⁹¹¹

– Iznīcināšana

Iznīcināšanas definīcija ir sniegta Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtu 7.(2) panta b punktā, proti – tā ir „apzināta tādu dzīves apstākļu radīšana, *inter alia*, liedzot pieeju pārtikai un medikamentiem nolūkā iznīcināt daļu iedzīvotāju”⁹¹².

Iznīcināšana atšķiras no slepkavības ar to, ka tā prasa masveida iznīcināšanas elementu.⁹¹³ Minimāls slepkavību skaits nav noteikts, taču, kā secināja Ruandas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Kayishema lietā*, lai viena slepkavība kļūtu par iznīcināšanas daļu, šai slepkavībai jāveido daļa no masveida slepkavības notikuma. Pie tam masveida slepkavībām jānotiek tuvu laikā un vietā.⁹¹⁴ Nirnbergas Starptautiskais kara tribunāls atzina, ka iznīcināšana ir masveida nogalināšana, kas veikta ideoloģisko apsvērumu dēļ (ebreji), politisko apsvērumu dēļ (politiskie oponenti, komunisti un inteliģence okupētajās teritorijās), ekonomisko apsvērumu dēļ (*Lebensraum* – no vācu val. – dzīves telpa), militāro apsvērumu dēļ (pretošanās dalībnieki).⁹¹⁵

Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Vasiljević lietā* noteica divus iznīcināšanas elementus:

- 1) iznīcināšanas materiālais elements sastāv no jebkuras darbības vai darbību kombinācijas, kas sekmē liela skaita indivīdu nogalināšanu (*actus reus*);
- 2) apsūdzētajam jābūt nodomam nogalināt, sagādāt smagus miesas bojājumus vai nopietnus ievainojumus, apzinoties, ka šāda darbība vai bezdarbība iespējams novedīs pie letāla iznākuma, vai arī apsūdzētajam kā citādi jāpiedalās personu likvidēšanā, apzinoties, ka viņa darbība ir daļa no plaša iznīcināšanas pasākuma, kurā lielu skaitu personu sistemātiski iezīmē nogalināšanai vai nogalina (*mens rea*).⁹¹⁶

⁹¹¹ Ruandas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2003. gada 15. maija spriedums lietā: ICTR-97-20-T, The Prosecutor v. Laurent Semanza, para. 339. Promocijas darba 4. nodaļas I apakšnodaļas B.2. apakšpunktā aprakstīts, ka tikai “vajāšanas tipa” noziegumiem pret cilvēci jābūt veiktiem uz diskriminējošiem pamatiem.

⁹¹² Romas Starptautiskās krimināltiesas statūti. Latvijas Vēstnesis, 2002. 28. jūnijs, nr. 97.

⁹¹³ Bou V. Crimes against Humanity in Contemporary International Law. Book: The Diversity of International Law: Essays in Honour of Professor Kalliopi K. Koufa. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, p. 558.

⁹¹⁴ Ruandas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1999. gada 21. maija spriedums lietā: ICTR-95-1-T, The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana, para. 146.

⁹¹⁵ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2002. gada 29. novembra spriedums lietā: IT-98-32-T, Prosecutor v. Mitar Vasiljević, para. 589.

⁹¹⁶ Ibid., para. 229.

– Paverdzināšana

Paverdzināšanas jēdziens arī ir iekļauts Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtos. To 7.(2) panta c punktā noteikts, ka **paverdzināšana** ir „daļēja vai pilnīga varas, kas saistīta ar īpašuma tiesībām, realizēšana pār personu un ietver tādas varas realizēšanu, tirgojot personas, it īpaši sievietes un bērnus”⁹¹⁷. Taču šī definīcija nav no jauna izdomāta, bet gan patapināta no 1926. gada Verdžības konvencijas 1. panta.⁹¹⁸

Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Kunarac lietā* iezīmēja paverdzināšanas nozieguma elementus, nosakot, ka *actus reus* ir jebkādas varas lietošana, kas saistīta ar īpašumtiesībām pār personu, savukārt *mens rea* sastāv no šīs varas apzinātas lietošanas.⁹¹⁹ Turklāt tribunāls secināja, ka šis noziegums ietver tādus elementus kā kontrole un īpašumtiesības personas autonomijas, brīvas izvēles vai pārvietošanās brīvības kontrole vai ierobežošana.⁹²⁰

Saskaņā ar starptautiskajām paražu tiesībām par paverdzināšanu uzskata arī spaidudarbu, ja tas ir apvienots ar īpašuma tiesību izlietošanu pār ietekmētajām personām.⁹²¹

– Deportācija

Deportācijas jēdziens sniegts Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtu 7.(2) panta d punktā. Atbilstoši tam par **deportāciju jeb iedzīvotāju piespiedu pārvietošanu** uzskata „personu piespiedu pārvietošanu, kas saistīta ar padzīšanu vai citām piespiedu darbībām, no likumīgi apdzīvotas teritorijas, kas ir pretrunā starptautiskajām tiesībām”⁹²².

Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Krstić lietā* iezīmēja atšķirības starp deportāciju un piespiedu pārvietošanu, nosakot, ka **deportācija** nozīmē pārvietošanu ārpus valsts robežām, savukārt **piespiedu pārvietošana** – pārvietošanu valsts robežās.⁹²³ Taču jāatzīmē, ka vēlāk *Stakić lietā* šis tribunāls tomēr pieturējās pie cita viedokļa, ka deportācija ietver iedzīvotāju piespiedu pārvietošanu kā ārpus starptautiski atzītām robežām, tā arī *de facto* robežām, kas, piemēram, bieži mainās un kuras nav starptautiski atzītas.⁹²⁴ Līdz ar to

⁹¹⁷ Romas Starptautiskās krimināltiesas statūti. Latvijas Vēstnesis, 2002. 28. jūnijs, nr. 97.

⁹¹⁸ Bou V. Crimes against Humanity in Contemporary International Law. Book: The Diversity of International Law. Essays in Honour of Professor Kalliopi K. Koufa. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, p. 559.

⁹¹⁹ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2001. gada 22. februāra spriedums lietā: IT-96-23-T & IT-96-23/1-T, Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovac and Zoran Vukovic, para. 540.

⁹²⁰ Ibid., para. 542.

⁹²¹ Werle G. Principles of International Criminal Law. 2nd edition. The Hague: T.M.C. Asser Press, 2009, p. 311.

⁹²² Romas Starptautiskās krimināltiesas statūti. Latvijas Vēstnesis, turpat.

⁹²³ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2001. gada 2. augusta spriedums lietā: IT-98-33-T, Prosecutor v. Radislav Krstić, para. 521.

⁹²⁴ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2003. gada 31. jūlija spriedums lietā: IT-97-24-T, Prosecutor v. Milomir Stakić, para. 679; Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla apelācijas instances 2006. gada 22. marta spriedums lietā: IT-97-24-T-A, Prosecutor v. Milomir Stakić, para. 278.

deportācija šajā kontekstā jādefinē kā personu piespiedu pārvietošana, tās izdzenot vai citādi piespiežot ar starptautiskajās tiesībās neatļautiem paņēmumiem pamest teritoriju, kur tās likumīgi dzīvo, uz teritoriju, kas atrodas citas puses kontrolē.⁹²⁵ Turklāt tribunāls atsaucās uz Nirnbergas Starptautisko kara tribunālu, kas par deportāciju atzina piespiedu pārvietošanu starptautiski atzīto robežu ietvaros, kā arī A. Eihmana (*Eichmann*) lietu, kad Jeruzalemes apgabaltiesa nosprieda, ka A. Eihmans ir vainīgs deportācijā, kas izpaudās kā pārvietošana iekšzemē.⁹²⁶ Tādējādi tribunāls secināja, ka deportācija un piespiedu pārvietošana īstenībā ir **viens un tas pats noziegums**, par ko liecina arī Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtu 7.(1) panta d punkta un 7.(2) panta d punkta formulējums.⁹²⁷ Starptautiskā Sarkanā Krusta Komitejas 2005. gada pētījumā par starptautiskajām humanitārajām paražu tiesībām arī minēts, ka piespiedu pārvietošana bruņota konflikta gadījumā var notikt kā nacionālo robežu ietvaros, tā arī ārpus tām.⁹²⁸

Kā noteica Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Krnojelac lietā*, deportācija ir prettiesiska tikai tad, kad to veic piespiedu kārtā. Pie tam „piespiedu” deportāciju ierobežo vien ar fiziskā spēka lietošanu, bet tā var iekļaut spēka lietošanas draudus vai piespiešanu, kas izraisa bailes no vardarbības, spaidiem, aizturēšanas, psiholoģiskās apspiešanas vai bezspēcības.⁹²⁹

Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Stakić lietā* konstatēja, ka nav noteikts minimāls skaits personu, kas jāpakļauj piespiedu pārvietošanai.⁹³⁰ Līdz ar to pat vienas personas pārvietošanu var atzīt par deportāciju.⁹³¹ Promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.6.18.3. punktā minēts, ka saskaņā ar Ženēvas konvencijas (IV) 49. panta pirmo daļu deportācija notiek no okupētās teritorijas uz okupētājvalsts teritoriju.⁹³² Taču deportācija kā noziegums pret cilvēci attiecas uz „jebkuriem civiliedzīvotājiem”, ne tikai tiem, kas atrodas okupētajās teritorijās. Līdz ar to „okupācija” nav deportācijas elements.⁹³³

Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Milošević lietā* konstatēja, ka attiecībā uz piespiedu pārvietošanu un deportācijām *mens rea* elements prasa, lai pastāv nodoms pārvietot upuri no viņa valsts vai kopienas. Jābūt noteiktam, ka nozieguma izdarītājs

⁹²⁵ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2003. gada 31. jūlija spriedums lietā: IT-97-24-T, Prosecutor v. Milomir Stakić, para. 679.

⁹²⁶ Ibid., para. 684.

⁹²⁷ Ibid., para. 680.

⁹²⁸ Henckaerts J. M., Doswald-Beck L. Customary International Humanitarian Law. Vol. I: Rules. New York: Cambridge University Press, 2009, p. 457.

⁹²⁹ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2002. gada 15. marta spriedums lietā: IT-97-25-T, Prosecutor v. Milorad Krnojelac, para. 475.

⁹³⁰ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2003. gada 31. jūlija spriedums lietā: IT-97-24-T, Prosecutor v. Milomir Stakić, para. 685.

⁹³¹ Werle G. Principles of International Criminal Law. 2nd edition. The Hague: T.M.C. Asser Press, 2009, p. 313.

⁹³² Convention (IV) Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (1949). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

⁹³³ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2007. gada 19. marta lēmums lietā: IT-06-90-PT, Prosecutor v. Ante Gotovina et al., para. 55.

vai nu tieši domāja, ka upuris atstās teritoriju, vai arī viņš pamatoti varēja to paredzēt.⁹³⁴ Taču, kā noteica šis tribunāls *Stakić lietā*, nozieguma izdarītājam nav jābūt nodomam pārvietot personas uz pastāvīga pamata.⁹³⁵ Tāpēc arī īslaicīga piespiedu pārvietošana var novest pie kriminālatbildības.⁹³⁶ Tāpat arī deportētās personas atgriešanās neietekmē nozieguma izdarītāja kriminālatbildību.⁹³⁷

– Ieslodzīšana

Ieslodzīšana kā atsevišķs noziegums pret cilvēci nav minēts Nirnbergas Statūtos, bet Kontroles padomes likumā Nr. 10.⁹³⁸

Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Kordić lietā* noteica, ka ar **ieslodzīšanu** tiek saprasta „patvaļīga ieslodzīšana, t.i., personas brīvības atņemšana bez pienācīga tiesiska procesa, kā daļa no plaša vai sistemātiska uzbrukuma, kas vērsts pret civiliedzīvotājiem”⁹³⁹. Šajā sakarā ir jānosaka ieslodzīšanas tiesiskums, kā arī procesuālās garantijas, kas attiecas uz šo ieslodzīšanu.⁹⁴⁰ Savukārt *Krnojelac lietā* šis tribunāls secināja, ka ieslodzīšanu veido „jebkura patvaļīga fiziskās brīvības atņemšanas forma”⁹⁴¹. Šajā pašā lietā tribunāls konstatēja, ka ir nepieciešams noteikt šādus lietas apstākļus:

- 1) personai ir atņemta brīvība;
- 2) brīvības atņemšana notiek patvaļīgi, t.i., bez tiesiska pamata, kas var attaisnot brīvības atņemšanu;
- 3) darbību vai bezdarbību, ar kuru personai tiek atņemta fiziskā brīvība, veic nozieguma izdarītājs ar nolūku patvaļīgi atņemt šai personai tās fizisko brīvību vai arī paredz, ka viņa darbība vai bezdarbība novedīs pie patvaļīgas fiziskās brīvības atņemšanas.⁹⁴²

⁹³⁴ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2004. gada 16. jūnija lēmums lietā: IT-02-54-T, Prosecutor v. Slobodan Milošević, para. 78.

⁹³⁵ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla apelācijas instances 2006. gada 22. marta spriedums lietā: IT-97-24-T-A, Prosecutor v. Milomir Stakić, para. 278.

⁹³⁶ Akhavan P. Reconciling Crimes against Humanity with the Laws of War: Human Rights, Armed Conflict, and the Limits of Progressive Jurisprudence. *Journal of International Criminal Justice*, 2008, no. 6, p. 35.

⁹³⁷ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2003. gada 31. jūlija spriedums lietā: IT-97-24-T, Prosecutor v. Milomir Stakić, para. 687.

⁹³⁸ Sk.: Control Council Law No. 10 Punishment of Persons Guilty of War Crimes, Crimes against Peace and against Humanity (1945). *Official Gazette of the Control Council for Germany*, Berlin, 31 January 1946, no. 3. Book: *International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments*. Ed. by C. van den Wyngaert. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 2000, pp. 69–72, Article II.1 (a).

⁹³⁹ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2001. gada 26. februāra spriedums lietā: IT-95-14/2-T, Prosecutor v. Dario Kordić and Mario Čerkez, para. 302.

⁹⁴⁰ Ibid.

⁹⁴¹ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2002. gada 15. marta spriedums lietā: IT-97-25-T, Prosecutor v. Milorad Krnojelac, para. 112.

⁹⁴² Ibid., para. 115.

– Spīdzināšana

Spīdzināšana kā atsevišķs noziegums pret cilvēci, tāpat kā ieslodzīšana, nav minēta Nirnbergas Statūtos, bet gan Kontroles padomes likumā Nr. 10.⁹⁴³

Spīdzināšana definēta 1984. gada 10. decembra ANO konvencijā **Par spīdzināšanu un citu nežēlīgu, necilvēcisku un cieņu pazemojošu apiešanos un sodīšanu** kā jebkura darbība, ar kuru personai tīši tiek nodarītas stipras sāpes vai ciešanas, fiziskas vai garīgas, ar nolūku iegūt no šīs vai trešās personas informāciju vai atzīšanos, sodīt viņu par darbībām, ko viņa vai trešā persona ir veikusi vai tiek turēta aizdomās par šo darbību veikšanu, vai iebiedēt vai piespiest viņu vai trešo personu, vai jebkāda cita iemesla dēļ, kura pamatā ir jebkāda veida diskriminācija, ja šādas sāpes vai ciešanas nodara vai uzkuāda vai tām tieši vai netieši piekrīt valsts amatpersona vai cita persona, kas rīkojas oficiālā kārtā (1. panta pirmā daļa).⁹⁴⁴ Vienlaikus konvencijā atzīmēts, ka spīdzināšana nenozīmē sāpes vai ciešanas, ko rada likumīgas sankcijas.

Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtu 7.(2) panta e punktā spīdzināšanas definīcijā atzīmēts, ka spīdzināšanai pakļautajai personai jāatrodas apsūdzētā aizbildniecībā vai kontrolē.⁹⁴⁵ Prasība pēc tā, lai persona atrastos apsūdzētā kontrolē, nenozīmē, ka personai ir jābūt cietumā.⁹⁴⁶

Kā atzīmēja Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Simić lietā*, spīdzināšanā iekļauti daži elementi:

- 1) spēcīgu fizisku vai garīgu sāpju vai ciešanu radīšana ar darbību vai bezdarbību;
- 2) darbībai vai bezdarbībai ir jābūt tīšai;
- 3) darbībai vai bezdarbībai jānotiek ar nolūku iegūt informāciju vai atzīšanos, vai ar nolūku sodīt, iebiedēt vai turēt paklausībā upuri vai trešo personu, vai diskriminētu uz jebkuriem pamatiem upuri vai trešo personu.⁹⁴⁷

Pie tam, kā noteica šis tribunāls *Krnojelac lietā*, „spēcīgas sāpes vai ciešanas” ietver ideju, ka tikai ievērojami nopietnas darbības var uzskatīt par spīdzināšanu. Ne nopratināšanu, ne upura

⁹⁴³ Sk.: Control Council Law No. 10 Punishment of Persons Guilty of War Crimes, Crimes against Peace and against Humanity (1945). Official Gazette of the Control Council for Germany, Berlin, 31 January 1946, no. 3. Book: International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments. Ed. by C. van den Wyngaert. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 2000, pp. 69–72, Article II.1 (a).

⁹⁴⁴ Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1984). 1465 U.N.T.S. 85. Sk. arī: Konvencija pret spīdzināšanu un citiem nežēlīgas, necilvēcīgas vai pazemojošas izturēšanās vai sodīšanas veidiem. Latvijas Vēstnesis, 2011. 30. augusts, nr. 135.

⁹⁴⁵ Romas Starptautiskās krimināltiesas statūti. Latvijas Vēstnesis, 2002. 28. jūnijs, nr. 97.

⁹⁴⁶ Bou V. Crimes against Humanity in Contemporary International Law. Book: The Diversity of International Law: Essays in Honour of Professor Kalliopi K. Koufa. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, p. 564.

⁹⁴⁷ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2003. gada 17. oktobra spriedums lietā: IT-95-9-T, Prosecutor v. Blagoje Simić et al., para. 79.

psihiskās integritātes maznozīmīgu pazemošanu nevar uzskatīt par spīdzināšanu vai citu nopietnu noziegumu.⁹⁴⁸

– Citas nehumānas darbības

Acīmredzot formulējums „citas nehumānas darbības” ir iekļauts Nirnbergas Statūtu 6.(c) pantā,⁹⁴⁹ jo nav iespējams uzskaitīt visas darbības, kas veido noziegumu pret cilvēci. Jāatzīmē tikai, ka Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtu 7.(1) panta k punktā ir iekļautas tikai tādas nehumānas darbības, kuras ir līdzīgas jau uzskaitītajām, kā arī tiek veiktas ar nolūku „radīt lielas ciešanas vai nopietnu miesas traumu, kā arī traumu fiziskajai vai garīgajai veselībai”⁹⁵⁰.

– Vajāšana

Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūti definē **vajāšanu** kā „apzinātu un nesaudzīgu pamattiesību atņemšanu pretrunā starptautiskajām tiesībām sakarā ar kādas grupas vai kolektīva identitāti”⁹⁵¹.

Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Tadić lietā* noteica, ka vajāšanai ir nepieciešama diskriminācija uz rases, reliģijas vai politiskās pārliecības pamata. Sakarā ar to, ka „vajāšanas tipa noziegumi” ir nodalīti no „slepkavības tipa noziegumiem”, nav nepieciešams, lai vajāšana iekļautu nehumāna rakstura darbības; diskriminācija pati par sevi ir nehumāna.⁹⁵² Vienlaikus tribunāls noteica, ka vajāšana uz rases, reliģijas vai politiskās pārliecības pamata kā noziegums pret cilvēci atšķiras no „institucionalizētās diskriminācijas uz politiskiem, rases, reliģiskiem vai etniskiem pamatiem, kas iekļauj cilvēku pamattiesību un brīvību pārkāpšanu un izriet no iedzīvotāju daļas ievietošanas nelabvēlīgā stāvoklī” ar to, ka diskriminējošam plānam vai politikai jābūt institucionalizētai.⁹⁵³

Kā secināja tribunāls tai pašā lietā, vajāšana var izpausties vairākās formās.⁹⁵⁴ Pat genocīdu un kara noziegumus, kas atbilst vajāšanas elementiem, iekļaujot noziegumu pret cilvēci elementus, var uzskatīt par vajāšanu.⁹⁵⁵

⁹⁴⁸ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2002. gada 15. marta spriedums lietā: IT-97-25-T, Prosecutor v. Milorad Krnojelac, para.181.

⁹⁴⁹ Charter of the International Military Tribunal (1945). 82 U.N.T.S. 279.

⁹⁵⁰ Romas Starptautiskās krimināltiesas statūti. Latvijas Vēstnesis, 2002. 28. jūnijs, nr. 97.

⁹⁵¹ Turpat, 7. panta 2. daļas g punkts.

⁹⁵² Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1997. gada 7. maija viedoklis un spriedums lietā: IT-94-1-T, Prosecutor v. Duško Tadić a/k/a “DULE”, para. 697.

⁹⁵³ Ibid.

⁹⁵⁴ Ibid., para. 707.

⁹⁵⁵ Ibid., para. 700.

Jāatgādina, ka šāda veida noziegumiem nav jābūt saistītiem ar noziegumiem pret mieru vai kara noziegumiem.⁹⁵⁶

Vajāšanas elementi ir vajāšanas darbības vai bezdarbības esamība un šīs darbības vai bezdarbības diskriminējošs pamats (rase, reliģija, politika).⁹⁵⁷

B. Mens rea

B.1. Nodarījumam jābūt daļai no plaša vai sistemātiska uzbrukuma civiliedzīvotājiem

Ruandas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Kayishema lietā* noteica, „ka apsūdzētajam ir jāzina, ka viņa nodarījums „veido daļu no plaša vai sistemātiska uzbrukuma civiliedzīvotājiem un atbilst kādai noteiktai politikai vai plānam”⁹⁵⁸. Līdz ar to par noziegumu pret cilvēci nevar atzīt atsevišķu izolētu nodarījumu, kas neatbilst minētajiem kritērijiem. Kā atzīmē M. Makaulife de Guzmane, tieši šis mentālais elements saskaņā ar nacionālajām tiesībām padara nodarījumu no parasta nozieguma par noziegumu pret cilvēci.⁹⁵⁹

Semanza lietā Ruandas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls nonāca pie secinājuma, ka nav nepieciešams, lai nodarījums būtu veikts tajā pašā laikā un vietā, kad izdarīts uzbrukums, vai arī tam būtu tādas pašas īpašības kā uzbrukumam. Pietiks ar to, ka nodarījuma raksturīgās īpašības, mērķis, būtība vai sekas objektīvi veido daļu no uzbrukuma.⁹⁶⁰

B.2. Nodoms un zināšana

Kā atzina Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Kupreškić lietā*, noziegumu pret cilvēci *mens rea* sastāv no:

- 1) **nodoma** veikt noteikto nodarījumu, kas ir apvienots ar
- 2) **zināšanu** par plašāku kontekstu, kādā nodarījums tiek veikts.⁹⁶¹

Pēc A. Obote-Odora (*Obote-Odora*) viedokļa, atšķirībā no genocīda noziegumiem pret cilvēci nav nepieciešams specifisks nodoms, bet gan tikai **vispārējais nodoms** jeb *dolus*

⁹⁵⁶ Sk.: promocijas darba 4. nodaļa I apakšnodaļa A.1. punkts.

⁹⁵⁷ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1997. gada 7. maija viedoklis un spriedums lietā: IT-94-1-T, Prosecutor v. Duško Tadić a/k/a “DULE”, para. 715.

⁹⁵⁸ Ruandas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1999. gada 21. maija spriedums lietā: ICTR-95-1-T, The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana, para 134.

⁹⁵⁹ McAuliffe deGuzman M. The Road from Rome: The Developing Law of Crimes against Humanity. Human Rights Quarterly, 2000, no. 22, p. 339.

⁹⁶⁰ Ruandas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2003. gada 15. maija spriedums lietā: ICTR-97-20-T, The Prosecutor v. Laurent Semanza, para. 326.

⁹⁶¹ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2000. gada 14. janvāra spriedums lietā: IT-95-16-T, Prosecutor v. Zoran Kupreškić et al., para. 556.

generalis (latīņu val.).⁹⁶² Taču tas tikai daļēji atbilst patiesībai. Vajāšanas tipa noziegumiem ir nepieciešams **diskriminējošs nodoms**,⁹⁶³ jo par noziegumiem pret cilvēci atzīst vajāšanu, kas notiek uz politiska, rases vai reliģiska pamata. Līdz ar to personas tiek vajātas tādēļ, ka tās pieder kādai no minētajām grupām. Šis apstāklis ļāva Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunālam *Tadić lietā* secināt, ka *mens rea* prasība attiecībā uz vajāšanas tipa noziegumiem ir augstāka nekā pārējiem noziegumiem pret cilvēci, bet zemāka, nekā genocīdam. Vienlaikus tribunāls noteica, ka, no *mens rea* skatpunkta, genocīds ir vajāšanas visekstrēmākā un nehumānākā forma.⁹⁶⁴

Attiecībā uz zināšanām var atzīmēt, ka noziegumi pret cilvēci nepieprasa specifisku nodomu piedalīties plašākā uzbrukumā, bet gan skaidras zināšanas par uzbrukumā.⁹⁶⁵ Taču nozieguma izdarītājam ir jābūt zināšanai par saikni starp viņa nodarījumu un plašāko uzbrukumā, bet nav nepieciešams apzināties, ka uzbrukums pats par sevi ir politikas rezultāts.⁹⁶⁶ Uzbrukuma izdarītājam arī nav nepieciešams zināt visas valsts vai organizācijas plāna vai politikas detaļas.⁹⁶⁷

Turklāt, kā noteica Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Tadić lietā*, noziegumi pret cilvēci nevar būt veikti personisko motīvu dēļ.⁹⁶⁸

1.4. Genocīds

1.4.1. Vēsturiskā attīstība

V. Čerčils (*Churchill*) nosaucis genocīdu par „noziegumu bez nosaukuma”⁹⁶⁹, jo vārds „genocīds” tolaik vēl nepastāvēja. Uzskata, ka vārds „genocīds” radies 1944. gadā, un tas ir jurista R. Lemkina (*Lemkin*) nopelns. „Jaunas koncepcijas prasa jaunus terminus,” – paskaidroja R. Lemkins un no grieķu vārda „*genos*”, kas nozīmē cilti vai rasi, un latīņu vārda „*cide*”, kas savukārt atvasināts no latīņu vārda „*caedere*” – nogalināt, izveidoja šo jauno terminu.⁹⁷⁰

⁹⁶² Obote-Odora A. Complicity in Genocide as Understood through the ICTR Experience. *International Criminal Law Review*, 2002, no. 22, p. 377.

⁹⁶³ Robinson D. Developments in International Criminal Law: Defining „Crimes against Humanity” at the Rome Conference. *American Journal of International Law*, January 1999, no. 93, p. 46.

⁹⁶⁴ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2000. gada 14. janvāra spriedums lietā: IT-95-16-T, Prosecutor v. Zoran Kupreškić et al., para. 636.

⁹⁶⁵ McAuliffe deGuzman M. The Road from Rome: The Developing Law of Crimes against Humanity. *Human Rights Quarterly*, 2000, no. 22, p. 379.

⁹⁶⁶ *Ibid.*, pp. 380–381.

⁹⁶⁷ Werle G. *Principles of International Criminal Law*. 2nd edition. The Hague: T.M.C. Asser Press, 2009, p. 303.

⁹⁶⁸ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla apelācijas instances 1999. gada 15. jūlija spriedums lietā: IT-94-1-T-A, Prosecutor v. Duško Tadić, para. 248.

⁹⁶⁹ Schabas W. *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, p. 14.

⁹⁷⁰ Lemkin R. *Axis Rule in the Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. New Introduction by S. Power. Clark, New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd., 2005, p. 79.

Taču šī promocijas darba sagatavošanas laikā autore atklāja, ka laikā starp 1932. gada jūliju un 1933. gada martu vācu rakstnieks F. Verfels (*Werfel*) uzrakstījis romānu „Musa-daga 40 dienas”. Tur ir atrodams vārds „genocīds” armēņu masveida nogalināšanas kontekstā.⁹⁷¹

Autore nevēlas noniecināt R. Lemkina nopelnu jēdziena „genocīds” izgudrošanā, bet vēlas vērst uzmanību uz to, ka jēdziens „genocīds” jau tad bija plašā aprītē. Taču, lai arī kas būtu izgudrojis vārdu „genocīds”, kā atzina V. Šabass (*Schabas*): „Rets neoloģisms tik ātri kļuva veiksmīgs.”⁹⁷²

Sākotnēji genocīdu neuzskatīja par patstāvīgu starptautisku noziegumu, bet gan aplūkoja kopsakarā ar noziegumiem pret cilvēci. Pastāv dažādi viedokļi par to, vai Nirnbergas kara tribunāls savā praksē lietoja jēdzienu „genocīds”. H. Gropengīzers (*Gropengiesser*) apgalvo, ka tribunāls procesu laikā jau izmantoja genocīda jēdzienu,⁹⁷³ piemēram, apsūdzībās.⁹⁷⁴ Un tas atbilst patiesībai. Apsūdzības rakstā teikts, ka apsūdzētie „veica tīšu un sistemātisku **genocīdu**, t.i., rases un nacionālu grupu iznīcināšanu, kas vērsta pret konkrētu okupēto teritoriju civiliedzīvotājiem ar nolūku iznīcināt konkrētas rases vai cilvēku klases un nacionālās, rases vai reliģiskās grupas [V.S.]”⁹⁷⁵.

Līdz ar to neatbilst patiesībai I. Kalniņas un D. Pāvilas viedoklis, ka Nirnbergas Starptautiskā kara tribunāla praksē genocīds tieši netika minēts.⁹⁷⁶ Interesants liekas secinājums, ka genocīdu tomēr iekļāva Nirnbergas Statūtos, bet noziegumu pret cilvēci sastāva⁹⁷⁷ un kara noziegumu sastāva⁹⁷⁸ ietvaros. Tā kā genocīds nav minēts Nirnbergas Statūtos, tad ebreju, kā arī citu reliģisko un etnisko grupu iznīcināšanu kvalificēja kā noziegumus pret cilvēci, nevis genocīdu.

Beidzot 1946. gada 11. decembrī ANO Ģenerālā asambleja vienbalsīgi pieņēma **rezolūciju Nr. 96 (I) Genocīda noziegums**, kur noteikts, ka „genocīds ir tiesības liegt veselai cilvēku grupai pastāvēt, tāpat kā slepkavība ir tiesības liegt dzīvību atsevišķam cilvēkam”⁹⁷⁹, kā arī, ka genocīda nosodīšanai ir starptautiska nozīme.⁹⁸⁰

⁹⁷¹ Sk.: Верфель Ф. Сорок дней Мусса-дага. Пер. с нем. Н. Гнединой, В. Розанова. Ереван: Совет. Грох., 1988, с. 474.

⁹⁷² Schabas W. *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, pp. 14–27.

⁹⁷³ Gropengiesser H. *The Criminal Law of Genocide: The German Perspective*. *International Criminal Law Review*, 2005, no. 5, p. 329.

⁹⁷⁴ Kabatsi F. *Defining or Diverting Genocide: Changing the Comportment of Genocide*. *International Criminal Law Review*, 2005, no. 5, p. 389.

⁹⁷⁵ Nuremberg Trial Proceedings. Vol. 1. *Indictment: Count Three*. Pieejams: <http://avalon.law.yale.edu/imt/count3.asp> [aplūkots 2012. gada 4. septembrī].

⁹⁷⁶ Kalniņa I., Pāvila D. *Genocīds kā starptautisks noziegums*. *Jurista Vārds*. 2003. 16. septembris, nr. 33, 8. lpp.

⁹⁷⁷ Sk.: King H. T., Ferencz B. B., Harris W. R. *Origins of the Genocide Convention*. *Case Western Reserve Journal of International Law*, 1 March 2008, Vol. 40, p. 16.

⁹⁷⁸ Wouters J., Verhoeven S. *The Prohibition of Genocide as a Norm of Ius Cogens and its Implications for the Enforcement of the Law of Genocide*. *International Criminal Law Review*, 2005, no. 5, p. 404.

⁹⁷⁹ *The Crime of Genocide: U.N. G.A. Res. No. 96 (I)*, 11 December 1946.

⁹⁸⁰ De Than C., Shorts E. *International Criminal Law and Human Rights*. London: Sweet & Maxwell, 2003, p. 66.

Pēc diviem gadiem genocīds tika kriminalizēts⁹⁸¹ 1948. gada 9. decembra ANO **Konvencijā par genocīda novēršanu un sodīšanu par to**⁹⁸² (turpmāk – Genocīda konvencija). Konvencija stājās spēkā 1951. gada 12. janvārī. Konvencijas I pantā noteikts, ka genocīds pārkāpj starptautiskās tiesības neatkarīgi no tā, vai tas ir izdarīts miera vai kara laikā.⁹⁸³ Tādējādi tika atcelta saikne ar karu.

Genocīda konvencijas II pantā genocīds definēts kā jebkura no turpmāk izklāstītajām darbībām, kas tiek izdarītas ar nodomu pilnīgi vai daļēji iznīcināt kādu nacionālo, etnisko, rases vai reliģisko grupu kā tādu:

- a) šādas grupas locekļu iznīcināšana;
- b) nopietnu miesas bojājumu nodarīšana vai garīga kaitējuma radīšana šādas grupas locekļiem;
- c) tīša tādu dzīves apstākļu radīšana šādai grupai, kas aprēķināta, lai to pilnīgi vai daļēji fiziski iznīcinātu;
- d) pasākumu ieviešana, kuru mērķis ir novērst bērnu dzimšanu šādā grupā;
- e) bērnu nodošana piespiedu kārtā no vienas grupas citai.⁹⁸⁴

Genocīda definīcija palika nemainīga kopš 1948. gada⁹⁸⁵ un vēlāk to iekļāva 1993. gada Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla Statūtu 4. pantā⁹⁸⁶, 1994. gada Ruandas Starptautiskā kriminālā tribunāla Statūtu 2. pantā⁹⁸⁷ un 1998. gada Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtu 6. pantā⁹⁸⁸.

1951. gada 28. maijā ANO Starptautiskā tiesa konsultatīvajā viedoklī *Genocīda lietā* noteica, ka Genocīda konvencijas „pamatā esošie principi ir principi, kurus ir atzinušas civilizētās nācijas kā saistošus Valstīm pat bez konvencionālām saistībām”⁹⁸⁹. Līdz ar to genocīda aizliegumu

⁹⁸¹ Kelly M. J. Can Sovereigns be Brought to Justice? The Crime of Genocide’s Evolution and the Meaning of the Milosevic Trial. *St. John’s Law Review*, 1 March 2002, Vol. 76, p. 283.

⁹⁸² Convention on the Prevention and Suppression of the Crime of Genocide (1948). 78 U.N.T.S. 227, 28 I.L.M. 763. Book: *International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments*. Ed. by C. van den Wyngaert. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 2000, pp. 411–412.

⁹⁸³ Convention on the Prevention and Suppression of the Crime of Genocide (1948). 78 U.N.T.S. 227, 28 I.L.M. 763.

⁹⁸⁴ Ibid.

⁹⁸⁵ Jorgensen N. Genocide as a Fact of Common Knowledge. *International and Comparative Law Quarterly*, October 2007, Vol. 56, p. 886.

⁹⁸⁶ Statute of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 (1993). U.N. Doc. S/RES/827, 32 I.L.M. 1159. Book: *International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments*. Ed. by C. van den Wyngaert. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 2000, pp. 73–81.

⁹⁸⁷ Statute of the International Criminal Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Genocide and Other Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Rwanda and Rwandan Citizens Responsible for Genocide and Other Such Violations Committed in the Territory of Neighboring States, between 1 January 1994 and 31 December 1994 (1994). U.N. Doc. S/RES/955, 33 I.L.M. 1598. Book: *International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments*, *ibid.*, pp. 129–137.

⁹⁸⁸ Rome Statute of the International Criminal Court (1998). U.N. Doc. A/CONF.183/9. *International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments*, *ibid.*, pp. 139–197.

⁹⁸⁹ ANO Starptautiskās tiesas konsultatīvais viedoklis lietā: Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, I.C.J. Reports, 1951, pp. 15–23.

pēc būtības var uzskatīt par paražu tiesību normu. Pašlaik genocīda aizliegumu uzskata par *jus cogens*, un tam ir *erga omnes*⁹⁹⁰ efekts.⁹⁹¹

Jēdzienu „genocīds” definēja tikai 20. gadsimta pirmajā pusē, un, kā minēts Genocīda konvencijas preambulā, genocīds nodarīja lielus zaudējumus cilvēcei visos vēstures periodos.⁹⁹² Kā norāda B. Vots (*Voth*) un A. Nolands (*Noland*), „genocīds bija četras reizes nāvējošāks, nekā karš”⁹⁹³. Un tiešām, atliek tikai atcerēties armēņu genocīdu 1915. gadā, ukraiņu genocīdu 1932.–1933. gadā, ebreju holokaustu. Visas šīs noziedzīgās darbības notika vēl pirms radās jēdziens „genocīds”.

1.4.2. Genocīda elementi

Jāizskata tie genocīda kā nozieguma elementi, kuri var būt noderīgi PSRS starptautisko noziegumu kvalifikācijā.

C. *Actus reus*

C.1. *Nozieguma izdarītāji*

Genocīda konvencijas IV pantā noteikts, ka „Personas, kuras veic genocīdu vai citas darbības, kas minētas III pantā, jāsoda neatkarīgi no tā, vai tās ir konstitucionāli atbildīgi valsts vadītāji, amatpersonas vai privātpersonas”⁹⁹⁴. Tādējādi konvencijā noteikta nozieguma izdarītāju individuālā atbildība, taču 2007. gadā ANO Starptautiskā tiesa noteica, ka arī valstis var izdarīt genocīdu.⁹⁹⁵

⁹⁹⁰ *Erga omnes* (latīņu val.) – attiecībā uz visiem. Jēdziena „*erga omnes*” skaidrojumu sniedza ANO Starptautiskā tiesa *Barcelona Traction lietā*, nosakot, ka tie ir valstu pienākumi attiecībā uz starptautisko kopienu, tāpēc visām valstīm var būt tiesiska interese tos aizsargāt. Sk.: ANO Starptautiskās tiesas spriedums lietā: *Case Concerning The Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited*, I.C.J. Reports, 1970, para. 33.

⁹⁹¹ Kress C. *The Crime of Genocide under International Law*. *International Criminal Law Review*, 2006, no. 6, p. 468.

⁹⁹² *Convention on the Prevention and Suppression of the Crime of Genocide* (1948). 78 U.N.T.S. 227, 28 I.L.M. 763.

⁹⁹³ Voth B., Noland A. *Argumentation and the International Problem of Genocide*. *Contemporary Argumentation and Debate*, 1 September 2007, Vol. 28, p. 40.

⁹⁹⁴ *Convention on the Prevention and Suppression of the Crime of Genocide*, *ibid*.

⁹⁹⁵ Kelly M. J. *The Status of Corporations in the Travaux Préparatoires of the Genocide Convention: The Search for Personhood*. *Case Western Reserve Journal of International Law*, 1 January 2011, Vol. 43, p. 483.

C.2. Aizsargājamās grupas

Minētajā ANO Ģenerālās asamblejas 1946. gada rezolūcijā Nr. 96 (I) ir norādītas „rases, reliģiskās, politiskās un citas grupas”⁹⁹⁶, bet Genocīda konvencijas aizsardzība ir ierobežota un attiecas tikai uz četrām grupām: nacionālo, etnisko, rases vai reliģisko.⁹⁹⁷ Tādējādi persona kļūst par nozieguma upuri tikai tādēļ, ka pieder kādai no šīm grupām.⁹⁹⁸

Genocīda konvencijā nav sniegtas šo grupu definīcijas, līdz ar to grupu definēšana ir sarežģīts uzdevums. Uzskata, ka šo četru grupu patstāvīgu jēdzienu meklēšana novājina piedāvātā uzskaitījuma nozīmi⁹⁹⁹ un ļauj juristiem apiet tiesību normu. Piemēram, ja genocīds vērsts pret rasu grupu, var censties pierādīt, ka grupa represēta nevis rases, bet gan politisko uzskatu dēļ, un noziedzīgās darbības nonāks ārpus Genocīda konvencijas II panta darbības. Taču, pat ja grupa represēta politisko motīvu dēļ, tas nemazina iespēju izvirzīt apsūdzību noziegumos pret cilvēctību vai kara noziegumos.¹⁰⁰⁰

Taču jānoskaidro, kādas ir aizsargājamo grupu īpašības, jo, kā noteica Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Stakic lietā*, grupa kļūst par mērķi savu īpašību dēļ.¹⁰⁰¹

– Nacionālās, etniskās, rases un reliģiskās grupas

Ruandas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Akayesu lietā* sniedza definīciju nacionālām, rases un reliģiskām grupām. Tribunāls noteica, ka **nacionālā grupa** ir cilvēku kopums, kuru saista tiesiskās saiknes, pamatojoties uz kopīgu pilsonību, tiesībām un pienākumiem.¹⁰⁰² Genocīda konvencijas sagatavošanas laikā noteica, ka nacionālā grupa var ietvert dažādas etniskās grupas.¹⁰⁰³

Rases grupa tribunāla ieskatā ir pamatota uz iedzimtām fiziskām raksturīgām īpašībām, kuras bieži identificē pēc ģeogrāfiskā reģiona neatkarīgi no lingvistiskiem, kultūras, nacionāliem un reliģiskiem faktoriem.¹⁰⁰⁴

⁹⁹⁶ The Crime of Genocide: U.N. G.A. Res. No. 96 (I), 11 December 1946.

⁹⁹⁷ Convention on the Prevention and Suppression of the Crime of Genocide (1948), *ibid.*

⁹⁹⁸ Werle G. *Principles of International Criminal Law*. 2nd edition. The Hague: T.M.C. Asser Press, 2009, p. 257.

⁹⁹⁹ Boot M. *Genocide, Crimes Against Humanity, War Crimes: Nullum Crimen Sine Lege and the Subject Matter Jurisdiction of the International Criminal Court*. Antwerpen, Oxford, New York: Intersentia, 2002, p. 112.

¹⁰⁰⁰ De Than C., Shorts E. *International Criminal Law and Human Rights*. London: Sweet & Maxwell, 2003, p. 68.

¹⁰⁰¹ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2003. gada 31. jūlija spriedums lietā: IT-97-24-T, Prosecutor v. Milomir Stakic, para. 521.

¹⁰⁰² Ruandas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1998. gada 2. septembra spriedums lietā: ICTR-96-4-T, The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu, para. 512.

¹⁰⁰³ De Than C., Shorts E., *ibid.*, p. 117.

¹⁰⁰⁴ Ruandas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1998. gada 2. septembra spriedums lietā: ICTR-96-4-T, The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu, para. 514.

Savukārt par **reliģisko grupu** tribunāls uzskata tādu grupu, kuras locekļiem ir viena un tā pati reliģija, konfesija vai kults.¹⁰⁰⁵

Kayishema un Ruzindana lietā Ruandas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls definēja **etnisko grupu** un noteica, ka tā ir grupa, kuras dalībnieki lieto vienotu valodu un kultūru, vai arī grupa, kas sevi nošķir no citām, vai grupa, kuru citi, ieskaitot nozieguma izdarītājus, identificē.¹⁰⁰⁶

– Politiskās grupas

Jāatzīmē, ka Genocīda konvencijas projekta izstrādes laikā daudz diskutēja par politisko grupu iekļaušanu aizsargājamo grupu sastāvā.¹⁰⁰⁷ Taču politiskās grupas tā arī palika ārpus konvencijas darbības loka, tādējādi novirzoties no ANO rezolūcijas.¹⁰⁰⁸ Jāatzīmē, ka politiskās grupas izņēma no konvencijas pēc PSRS un tās satelītvalstu, kā arī citu valstu – pārsvarā no Latīņamerikas un Dienvidamerikas: Urugvaja, Venecuēla, Argentīna, Brazīlija – uzstājības.¹⁰⁰⁹ Politisko grupu izņemšanu no aizsargājamo grupu skaita atbalstīja arī nevalstiskā organizācija – Pasaules ebreju kongress.¹⁰¹⁰

Kā noteica Ruandas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Akayesu lietā*, iepazīstoties ar Genocīda konvencijas *travaux préparatoires*, var secināt, ka konvencija piedāvā aizsardzību nevis mobilām grupām, bet gan stabilām un permanentām grupām, kurās dalība ir noteikta automātiski kopš dzimšanas.¹⁰¹¹ Līdz ar to tribunāls aicināja cienīt Genocīda konvencijas izstrādātāju nodomu.¹⁰¹²

Politiskie uzskati nav nemainīga rakstura pazīme, ko fiksē, cilvēkam piedzimstot. Tie var mainīties cilvēka dzīves garumā. Kaut arī dažās sabiedrībās politiskie uzskati ir cieši saistīti ar to cilvēku nacionalitāti vai reliģiju, kuriem ir šie uzskati, tomēr tie vairāk ir atkarīgi no pārlicības.¹⁰¹³

¹⁰⁰⁵ Ruandas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1998. gada 2. septembra spriedums lietā: ICTR-96-4-T, The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu, para. 515.

¹⁰⁰⁶ Ruandas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1999. gada 21. maija spriedums lietā: ICTR-95-1-T, The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana, para. 98.

¹⁰⁰⁷ Grady K. The Genocide Convention's Protected Groups: A Place for Gender? Book: Protecting Humanity: Essays in International Law and Policy in Honour of Navanethem Pillay. Ed. by C. Eboe-Osuji. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, p. 174.

¹⁰⁰⁸ Robinson N. The Genocide Convention: Its Origins and Interpretation. Reprint of 1949 Article. Case Western Reserve Journal of International Law, Spring 2008, Vol. 40, no. 1–2, p. 15.

¹⁰⁰⁹ Schweppe A. J. Genocide Convention: Should Embrace only Crimes Committed with Complicity of the State. Vital Speeches of the Day, 15 March 1950, p. 337.

¹⁰¹⁰ Schabas W. Genocide in International Law: The Crime of Crimes. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, p. 140.

¹⁰¹¹ Ruandas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1998. gada 2. septembra spriedums lietā: ICTR-96-4-T, The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu, para. 511.

¹⁰¹² Ibid., para. 516.

¹⁰¹³ Ryan A. A., Jr. Genocide: What Do We Want It To Be? New England Journal of Public Policy, 1 January 2005, p. 115.

C.3. Grupa kā tāda

Genocīda konvencijas II pantā lietotais formulējums „grupa kā tāda”, nozīmē to, ka par nozieguma upuri izvēlas indivīdu, tādēļ, ka viņš pieder pie savas grupas, jo genocīda mērķis ir pati grupa.¹⁰¹⁴

C.4. Konkrētie noziegumi

Jāizskata to noziegumu elementi, kurus, iespējams, PSRS ir veikusi pret Latviju.

– Sodāmie nodarījumi

Jāatzīmē, ka saskaņā ar Genocīda konvencijas III pantu par sodāmu tiek atzīts ne tikai genocīds, bet arī sazvērestība, kuras mērķis ir veikt genocīdu, tieša un publiska kūdīšana veikt genocīdu, mēģinājums izdarīt genocīdu, kā arī līdzdalība genocīdā.¹⁰¹⁵

– Iznīcināšana

Iedzīvotāju deportācijas nav iekļautas darbībās, kas veido genocīdu. Taču, kā atzina Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Krstić lietā*, piespiedu pārvietošana var būt papildu līdzeklis, ar kuru nodrošina cilvēka fizisku iznīcināšanu.¹⁰¹⁶

Ārkārtīgi svarīgs ir arī cits spriedums, kuru sagatavoja šis tribunāls *Blagojević un Jokić lietā*. Proti, tribunāls atsaucās uz Ekspertu komisijas atzinumu, kur noteikts, ka: „Uzbrukuma raksturs grupas vadībai jāskata kontekstā ar likteni, ko izcieta grupas atlikusī daļa. Ja grupas vadība ir iznīcināta un tai pašā laikā vai pēc tam samērā liels skaits grupas dalībnieku ir nogalināts vai tos pakļāva citām briesmīgām darbībām, piemēram, lielā skaitā deportēja vai piespieda bēgt, pārkāpumu kopums jāskata tā pilnībā ..”¹⁰¹⁷

¹⁰¹⁴ Grady K. The Genocide Convention's Protected Groups: A Place for Gender? Book: Protecting Humanity: Essays in International Law and Policy in Honour of Navanethem Pillay. Ed. by C. Eboe-Osuji. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, p. 176.

¹⁰¹⁵ Convention on the Prevention and Suppression of the Crime of Genocide (1948). 78 U.N.T.S. 227, 28 I.L.M. 763.

¹⁰¹⁶ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla apelācijas instances 2004. gada 19. aprīļa spriedums lietā: IT-98-33-A, Prosecutor v. Radislav Krstić, para. 31.

¹⁰¹⁷ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2005. gada 17. janvāra spriedums lietā: IT-02-60-T, Prosecutor v. Vidoje Blagojević and Dragan Jokić, para. 663.

Turklāt tribunāls ņēma vērā to, ka ANO Ģenerālās asamblejas rezolūcijās bieži vien „etniskā tīrīšana” iekļauj sevī tādu „centrālo komponentu kā civiliedzīvotāju piespiedu pārvietošana vai deportācija kopā ar genocīdu”¹⁰¹⁸.

Vienlaikus tribunāls nonāca pie šāda secinājuma: „grupas fiziskā vai bioloģiskā iznīcināšana nav obligāta grupas dalībnieku nāve. Kamēr grupas [dalībnieku. – V.S.] liela skaita nogalināšana var būt vistiešākais grupas iznīcināšanas veids, citas darbības vai virkne darbību arī var novest pie grupas iznīcināšanas. Grupa sastāv no indivīdiem, kā arī no vēstures, tradīcijām, attiecībām starp tās dalībniekiem, attiecībām ar citām grupām, attiecībām ar zemi. Tiesu Palāta uzskata, ka grupas fiziskā vai bioloģiskā iznīcināšana ir pats piemērotākais iedzīvotāju piespiedu pārvietošanas rezultāts, kad pārvietošana ir veikta tādā veidā, ka grupa vairs nevar sevi atjaunot – īpaši, ja tas ietver to dalībnieku nošķiršanu. Šajos gadījumos Tiesu Palāta uzskata, ka indivīdu piespiedu pārvietošana var novest pie grupas materiālās iznīcināšanas, jo grupa pārtrauc eksistēt kā grupa, vai vismaz kā tāda grupa, kāda tā bija.”¹⁰¹⁹

Arī L. Meijs (*May*) uzskata, ka grupa var būt iznīcināta bez tā locekļu nogalināšanas. Grupa var būt iznīcināta tādu darbību rezultātā, kā grupas locekļu nošķiršana, aizliegums runāt dzimtajā valodā, grupas locekļu inkorporācija citā tautā.¹⁰²⁰ Taču pēc R. Lemkina ieskata, viena nacionālā modeļa iznīcināšana un turpmāka cita nacionālā modeļa uzspiešana, kāda bija, piemēram, ģermanizācija, attiecas tikai uz genocīda kultūras, ekonomiskajiem un sociālajiem, nevis bioloģiskajiem aspektiem.¹⁰²¹

– Garīgais kaitējums

Kā noteica Ruandas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Kayishema un Ruzindana lietā*, nepastāv tāda priekšnoteikuma, kuram atbilstoši garīgs kaitējums jāuzskata par fiziska kaitējuma rezultātu. Nopietnam garīgam kaitējumam jāiekļauj sevī vairāk nekā mazsvarīga vai īslaicīga garīgo spēju pasliktināšanās. Spēcīgu baiļu, terora vai draudu radīšana var novest pie nopietna garīgā kaitējuma.¹⁰²²

¹⁰¹⁸ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2005. gada 17. janvāra spriedums lietā: IT-02-60-T, Prosecutor v. Vidoje Blagojević and Dragan Jokić, para. 663.

¹⁰¹⁹ Ibid., para. 666.

¹⁰²⁰ May L. *Genocide: A Normative Account*. New York: Cambridge University Press, 2010, p. 62.

¹⁰²¹ Lemkin R. *Axis Rule in the Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. New Introduction by S. Power. Clark, New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd., 2005, pp. 79–80.

¹⁰²² Ruandas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1999. gada 21. maija spriedums lietā: ICTR-95-1-T, The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana, para. 110.

– Etnocīds

R. Lemkins ir piedāvājis ne tikai jēdzienu „genocīds”, bet arī „etnocīds”, kuru veidoja pēc līdzīga principa no grieķu vārda „*ethnos*”, kas nozīmē nācija vai tauta, un latīņu vārda „*cide*”, kas savukārt atvasināts no latīņu vārda „*caedere*” – nogalināt.¹⁰²³ Tādējādi etnocīds ir R. Lemkina piedāvātās genocīda definīcijas sastāvdaļa: „politisko un sociālo iestāžu, kultūras, valodas, nacionālo izjūtu, reliģijas un nacionālu grupu ekonomiskās pastāvēšanas sairšana un personīgās drošības, brīvības, veselības, goda un *pat* šīm grupām piederošu indivīdu dzīvības iznīcināšana”¹⁰²⁴.

Etnocīdu plaši dēvē arī par „kultūras genocīdu”. Genocīda konvencijā nav piedāvāta aizsardzība pret kultūras genocīdu, un līdzīgi kā gadījumā ar politiskām grupām to uzskata par atkāpšanos no ANO Ģenerālās asamblejas 1946. gada rezolūcijas Nr. 96 (I), kur runāts, ka genocīds rada lielus zaudējumus cilvēku grupu veiktajiem kultūras un citiem ieguldījumiem.¹⁰²⁵

Uzskata, ka kultūras genocīdu neiekļāva Genocīda konvencijā, tāpēc, ka tā jēdziens ir pārāk nenoteikts, kā arī pastāv pārāk liela starpība starp slepkavību un bibliotēku slēgšanu.¹⁰²⁶ Taču ir arī cits viedoklis, ka kultūras genocīds tomēr ir iekļauts Genocīda konvencijā, bet aizplīvurotā veidā, proti – paredzot aizsardzību pret garīgā kaitējuma radīšanu aizsargājamo grupu locekļiem (II panta b punkts).¹⁰²⁷

Kaut arī doma par kultūras genocīda konvencionālo aizsardzību nav guvusi plašu atzinību, tomēr kultūras genocīds var kalpot par genocīda pierādījumu. Tā Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Krstić lietā* noteica, ka „tur, kur pastāv fiziskā vai bioloģiskā iznīcināšana, tur bieži vienlaikus notiek uzbrukumi kultūras un reliģiskam īpašumam, kā arī mērķgrupu simboliem, uzbrukumi, kurus likumīgi var uzskatīt par pierādījumu nodomam fiziski iznīcināt grupu”¹⁰²⁸.

D. *Mens rea*

D.1. *Motīvs un nodoms*

¹⁰²³ Lemkin R. *Axis Rule in the Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. New Introduction by S. Power. Clark, New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd., 2005, p. 79.

¹⁰²⁴ Ryan A. A., Jr. *Genocide: What Do We Want It To Be?* *New England Journal of Public Policy*, 1 January 2005, p. 117.

¹⁰²⁵ *The Crime of Genocide: U.N. G.A. Res. No. 96 (I), 11 December 1946.*

¹⁰²⁶ Robinson N. *The Genocide Convention: Its Origins and Interpretation*. Reprint of 1949 Article. *Case Western Reserve Journal of International Law*, Spring 2008, Vol. 40, no. 1–2, p. 19.

¹⁰²⁷ *Ibid.*

¹⁰²⁸ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 2001. gada 2. augusta spriedums lietā: IT-98-33-T, *Prosecutor v. Radislav Krstić*, para. 580.

Papildus kriminālajam nodomam veikt konkrētu noziegumu¹⁰²⁹ genocīdam ir nepieciešams **specifisks nodoms** jeb *dolus specialis* (latīņu val.), lai iznīcinātu konkrētu grupu.¹⁰³⁰ Tas nozīmē, ka noziedzīgā darbība ir vērsta pret personu vai personām, kas pieder konkrētai grupai, un tieši tādēļ, ka tā pieder šai grupai.¹⁰³¹

Nodomam jābūt nošķirtam no motīva, kā noteica Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Jelisić lietā*, pamatojot savu apgalvojumu ar to, ka: „Genocīda nozieguma izdarītāja personīgais motīvs var būt, piemēram, iegūt personiskus ekonomiskos labumus vai politisko priekšrocību vai citu varas veidu. Personīgā motīva pastāvēšana nenovērš nozieguma izdarītāja specifisku nodomu pastrādāt genocīdu.”¹⁰³²

Indivīds, kurš darbojas viens pats, var izdarīt genocīdu.¹⁰³³ Taču parasti genocīdu veic vairāki dalībnieki, līdz ar ko jābūt **kolektīvam motīvam** to darīt.¹⁰³⁴

D.2. Zināšana

Kā noteica Ruandas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Akayesu lietā*, „Tiesājamais ir vainīgs tāpēc, ka viņš zināja vai viņam bija jāzina, ka veiktās darbības iznīcinās grupu pilnībā vai daļēji.”¹⁰³⁵

D.3. „Pilnīgi vai daļēji”

Genocīda konvencijā noteikts, ka genocīds ir vērsts uz to, lai pilnīgi vai daļēji iznīcinātu kādu noteiktu grupu. Daži pētnieku uzskata, ka konvencijas mērķis ir darboties ar lielu skaitu upuru, nevis indivīdu.¹⁰³⁶ Taču līdz šim laikam nav izveidojusies vienota tiesu prakse, pret cik lielu grupas daļu jābūt vērstām darbībām, lai tās atzītu par genocīdu.

Kā noteica Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Krstić lietā*, ir jāpastāv nodomam iznīcināt būtisku grupas daļu. Pie tam ir jāvērtē ne tikai upuru skaits, bet arī to

¹⁰²⁹ Kalere J. M. Genocide in the African Great States: Challenges for the International Criminal Court in the Case of the Democratic Republic of Congo. *International Criminal Law Review*, 2005, no. 5, p. 471.

¹⁰³⁰ Wladimiroff M. Defending Individuals Accused of Genocide. *Case Western Reserve Journal of International Law*, 1 March 2008, Vol. 40, p. 278.

¹⁰³¹ Ruandas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1998. gada 2. septembra spriedums lietā: ICTR-96-4-T, *The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu*, para. 521.

¹⁰³² Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla apelācijas instances 2001. gada 5. jūlija spriedums lietā: IT-95-10-A, *Prosecutor v. Goran Jelisić*, para. 49.

¹⁰³³ Schabas W. Genocide, Crimes against Humanity, and Darfur: The Commission of Inquiry's Findings on Genocide. *Cardozo Law Review*, 2006, Vol. 27, p. 1710.

¹⁰³⁴ May L. *Genocide: A Normative Account*. New York: Cambridge University Press, 2010, p. 116.

¹⁰³⁵ Ruandas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1998. gada 2. septembra spriedums lietā: ICTR-96-4-T, *The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu*, para. 520.

¹⁰³⁶ Robinson N. *The Genocide Convention: Its Origins and Interpretation*. Reprint of 1949 Article. *Case Western Reserve Journal of International Law*, Spring 2008, Vol. 40, no. 1–2, p. 17.

attiecība pret kopējo grupas lielumu.¹⁰³⁷ Cita pieeja bija šim tribunālam *Sikirica lietā*, kurai atbilstoši, lai noteiktu nodomu daļēji iznīcināt grupu, pietiek ar to, ka par mērķi kļūst nozīmīgs grupas segments, piemēram, vadība.¹⁰³⁸ Līdzīgu secinājumu tribunāls izdarīja *Jelisić lietā*, kad noteica, ka gadījumā, ja represijas veiktas pret grupas vadību, tās arī var atzīt par genocīdu, jo nodoms iznīcināt grupu var būt īstenots caur šīs grupas vadības likvidāciju. Šāda vadība iekļauj politiskus, administratīvus, reliģiskus un biznesa līderus, inteliģenci un citus nozīmīgus cilvēkus.¹⁰³⁹

Turklāt sakarā ar to, ka genocīdu var veikt „ierobežotā ģeogrāfiskā zonā”, daļēja grupas iznīcināšana var ietvert genocīdu, kas vērstas pret valsts vai pilsētas daļu.¹⁰⁴⁰

D.4. Valsts plāns vai politika

Kā noteica Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls *Jelisić lietā*, plāna vai politikas esamība nav genocīda nozieguma tiesiskā sastāvdaļa. Taču plāna vai politikas esamība var būt par pierādījumu specifiskam nodomam.¹⁰⁴¹

1.5. Kara noziegumi, noziegumi pret cilvēci un genocīds

Kopš pastāv starptautisko noziegumu iedalījums kara noziegumos, noziegumos pret cilvēci un genocīdā, pētnieki un tiesneši cenšas noteikt šo noziegumu hierarhiju.

Vēl 1948. gadā ASV karatiesa, kas darbojās saskaņā ar Kontroles padomes likumu Nr. 10, *Einsatzgruppen lietā* noteica, ka bezspēcīgo civiliedzīvotāju nogalināšana kara laikā var būt kara noziegums, bet tādas pašas darbības ir daļa no cita nozieguma, daudz nopietnāka – genocīda vai nozieguma pret cilvēci.¹⁰⁴² Savukārt Ruandas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls 1998. gadā apzīmēja genocīdu kā „noziegumu noziegumu”¹⁰⁴³. Taču pašreiz starptautiskie tribunāli ir

¹⁰³⁷ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla apelācijas instances 2004. gada 19. aprīļa spriedums lietā: IT-98-33-A, Prosecutor v. Radislav Krstić, para 12.

¹⁰³⁸ Kim P. The Law of Genocide in the Jurisprudence of ICTY and ICTR in 2004. *International Criminal Law Review*, 2005, no. 5, p. 434.

¹⁰³⁹ Boot M. Genocide, Crimes Against Humanity, War Crimes: Nullum Crimen Sine Lege and the Subject Matter Jurisdiction of the International Criminal Court. Antwerpen, Oxford, New York: Intersentia, 2002, p. 423.

¹⁰⁴⁰ Schabas W. Developments in the Law of Genocide. *Yearbook of International Humanitarian Law*, 2002, Vol. 5, p. 146.

¹⁰⁴¹ Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla apelācijas instances 2001. gada 5. jūlija spriedums lietā: IT-95-10-A, Prosecutor v. Goran Jelisić, para. 48.

¹⁰⁴² Frully M. Are Crimes against Humanity More Serious than War Crimes? *European Journal of International Law*, 2001, Vol. 12, No. 2, pp. 343–344.

¹⁰⁴³ Ruandas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla 1998. gada 4. septembra spriedums lietā: ICTR-97-23-S, The Prosecutor v. Jean Kambanda, para. 16.

vienisprātis, ka genocīds, noziegumi pret cilvēci un kara noziegumi ir vienlīdz smagi noziegumi.¹⁰⁴⁴

Nereti šie noziegumi pārklājas. Tā, piemēram, atsevišķs nodarījums var būt reizē kara noziegums un noziegums pret cilvēci, piemēram, militārā konflikta pretējās puses civiliedzīvotāju masveida nogalināšana, noziegums pret cilvēci un genocīds, piemēram, civiliedzīvotāju reliģiskās grupas iznīcināšana vai pat trīs noziegumi reizē, piemēram, militārā konflikta pretējās puses civiliedzīvotāju reliģiskās grupas iznīcināšana. Tomēr tiesiskais novērtējums ir jāveic katram nodarījumam atsevišķi.¹⁰⁴⁵

Kā minēts promocijas darba 5. nodaļas I apakšnodaļas 1.9. punktā, šiem noziegumiem ir viens kopīgs konvencionāls regulējums, proti – 1968. gada 26. novembra Konvencija par noilguma termiņa nepiemērošanu kara noziegumiem un noziegumiem pret cilvēci.

1.5.1. Noziegumu pret cilvēci un genocīda kopējais un atšķirīgais

Kā norāda V. Šabass, pēc būtības genocīda definīcija ir ārkārtīgi sašaurināta noziegumu pret cilvēci definīcija.¹⁰⁴⁶ Īstenībā jebkuru genocīdu var uzskatīt par noziegumu pret cilvēci, bet ar mazāku subjektīvo pusi. Taču pretējais nav nepieļaujams, jo noziegumiem pret cilvēci ir plašāks loks nekā genocīdam.¹⁰⁴⁷

R. Satkauskass (*Satkauskas*) uzskata, ka genocīds atšķiras no noziegumiem pret cilvēci divos aspektos. Pirmkārt, genocīds notiek ar specifisku nodomu. Otrkārt, tikai tās darbības, kas vērstas pret cilvēka dzīvību (plašākā izpratnē) var būt kvalificētas kā genocīds, bet noziegumiem pret cilvēci ir daudz plašāka definīcija.¹⁰⁴⁸

Savukārt, kā norāda D. L. Nersesjans (*Nersessian*), A. Kasēze iezīmē genocīda un noziegumu pret cilvēci kopējus elementus: (1) tie veido uzbrukumus cilvēka goda pašiem fundamentālākajiem aspektiem; (2) tie nav izolēti notikumi, bet parasti veido daļu no plašāka konteksta, piemēram, cilvēka goda aizskaršana masveidā; (3) kaut arī nav obligāti, ka šos

¹⁰⁴⁴ Schabas W. Genocide Law in a Time of Transition: Recent Developments in the Law of Genocide. Rutgers Law Review, 2008, Vol. 61, issue 1, p. 191.

¹⁰⁴⁵ Paporinskis M. Deportāciju prāvas: starptautisko tiesību skatupunkts. Jurista Vārds, 2005. 3. maijs, 9. lpp.

¹⁰⁴⁶ Schabas W. Genocide in International Law: The Crime of Crimes. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, p. 78.

¹⁰⁴⁷ Clark R. Crimes against Humanity and the Rome Statute of the International Criminal Court. Book: International and National Law in Russia and Eastern Europe. The Hague, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 2001, p. 155.

¹⁰⁴⁸ Satkauskas R. Soviet Genocide Trials in the Baltic States: The Relevance of International Law. Yearbook of International Humanitarian Law, 2004, Vol. 7, p. 404.

noziegumus pastrādā valsts amatpersonas, tomēr tos veic ar varas institūciju līdzdalību, pieļaušanu vai vismaz iecietību.¹⁰⁴⁹

1.6. Starptautisko tiesību piemērošana Latvijā

1.6.1. Starptautisko noziegumu klasifikācija Latvijas nacionālajās tiesībās

1990. gada 4. maijā atjaunoja Latvijas Republikas neatkarību. Tai pašā dienā Latvijas Republikas Augstākā Padome pieņēma lēmumu **Par Latvijas Republikas pievienošanas starptautisko tiesību dokumentiem cilvēktiesību jautājumos**, ar kuru Latvija pievienojās 1948. gada 9. decembra Konvencijai par genocīda novēršanu un sodīšanu par to, 1968. gada 26. novembra Konvencijai par noilguma neatzīšanu kara noziegumiem un noziegumiem pret cilvēci, 1973. gada 3. decembra Principiem par starptautisko sadarbību to personu atrašanai, arestam, izdošanai un sodīšanai, kas vainīgas kara noziegumos un noziegumos pret cilvēci.¹⁰⁵⁰ Latvijas teritorijā šie dokumenti ir spēkā no 1992. gada 13. jūlija.

Saskaņā ar konvencionālajām tiesību normām nolēma izdarīt grozījumus Latvijas Kriminālkodeksā attiecībā uz noilguma neatzīšanu noziegumiem pret cilvēci, kā arī atbildību par šiem noziegumiem. Jāatzīmē, ka saskaņā ar 1991. gada 22. augusta likumu līdz Latvijas Republikas Kriminālkodeksa pieņemšanai **Latvijas PSR Kriminālkodeksu**¹⁰⁵¹ uzskatīja par Latvijas Kriminālkodeksu.¹⁰⁵²

Tātad ar 1993. gada 6. aprīļa likumu Latvijas Kriminālkodeksu papildināja ar trim pantiem:

- 68.¹ pants „Noziegumi pret cilvēci, genocīds”;
- 68.² pants „Noziegumi pret mieru”;
- 68.³ pants „Kara noziegumi”.¹⁰⁵³

Kopš tā laika, pamatojoties uz Latvijas Kriminālkodeksa 68.¹ pantu, Latvijā izskatītas septiņas krimināllietas – A. Noviku, M. Farbtuhu, J. Savenko, N. Larionovu, N. Tesu, I. Mašonkinu un A. Kiršteinu atzina par vainīgiem genocīdā.

¹⁰⁴⁹ Nersessian D. L. Comparative Approaches to Punishing Hate: The Intersection of Genocide and Crimes against Humanity. *Stanford Journal of International Law*, 2007, Vol. 43, p. 246.

¹⁰⁵⁰ Par Latvijas Republikas pievienošanas starptautisko tiesību dokumentiem cilvēktiesību jautājumos: LR Augstākās Padomes 1990. gada 4. maija lēmums. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1991. 24. maijs, nr. 21.

¹⁰⁵¹ Latvijas Kriminālkodekss (apstiprināts 06.01.1961.). Latvijas PSR Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1961, nr. 3.

¹⁰⁵² Par grozījumiem un papildinājumiem Latvijas PSR Kriminālkodeksā un Latvijas PSR Kriminālprocesa kodeksā: LR likums. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1991. 29. augusts, nr. 33.

¹⁰⁵³ Par grozījumiem Latvijas Kriminālkodeksā un Latvijas Kriminālprocesa kodeksā: LR likums. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1993. 22. aprīlis, nr. 16.

Minētā Latvijas Kriminālkodeksa 68.¹ pantā noteikts: „**Par noziegumiem pret cilvēci, arī par genocīdu**, neatkarīgi no tā, vai tie izdarīti kara vai miera laikā tādā veidā, kā tie attiecībā uz nozieguma subjektu un nozieguma sastāvu noteikti attiecīgajos konvencionālajos normatīvajos aktos, tas ir, par tīšu rīcību nolūkā pilnīgi vai daļēji iznīcināt kādu nacionālu, etnisku, rases, sociālu, noteiktas kopīgas pārliecības vai ticības cilvēku grupu kā tādu, šādas grupas locekļus nogalinot, nodarot viņiem nopietnus miesas bojājumus vai novedot viņus līdz psihiskai saslimšanai, tīši radot viņiem tādus dzīves apstākļus, kas pilnīgi vai daļēji tos fiziski iznīcina, kā arī šajā pašā nolūkā atņemot vai ierobežojot pamatiedzīvotāju ekonomiskās, politiskās un/vai sociālās cilvēka tiesības [V.S.]”.¹⁰⁵⁴

Ņemot vērā to, ka grozījumus Latvijas Kriminālkodeksā izdarīja saskaņā ar iepriekš minēto Augstākās Padomes 1992. gada 25. marta lēmumu, var secināt, ka Latvijas Kriminālkodeksa 68.¹ pantā, atsaucoties uz konvencionālajiem normatīvajiem aktiem, runāts par tiem aktiem, kas norādīti šajā lēmumā.

Kaut Latvijas Kriminālkodeksa 68.¹ pants atsaucas uz konvencionāliem normatīvajiem aktiem, jau no panta nosaukuma var secināt, ka šis pants tiem neatbilst. 68.¹ panta nosaukumā, kā arī pašā normā ir apvienoti divi atsevišķi starptautiski noziegumi: noziegumi pret cilvēci un genocīds. Zemgales apgabaltiesa savā spriedumā noteica, ka likumdevējs tādā veidā ir traktējis genocīdu „kā īpašu nozieguma veidu pret cilvēci”¹⁰⁵⁵. Pie tam uz noziegumiem pret cilvēci likumdevējs attiecināja genocīda definīciju.

Neskatoties uz to, ka, definējot noziegumus pret cilvēci, likumdevējs definēja genocīdu, jāatzīmē, ka arī genocīda definīciju atšķīra no definīcijas, kas ir noteikta starptautiskajās tiesībās. Pamatā likumdevējs balstījās uz genocīda definīciju, kas ir norādīta Genocīda konvencijas II pantā, taču nepieturējās pie tās pilnībā. Un to izdarīja, lai gan bija atsauce par genocīda nozieguma subjekta un sastāva atbilstību konvencionāliem normatīvajiem aktiem.

Tātad, pirmkārt, likumdevējs modificēja to grupu skaitu, pret kurām var tikt vērst genocīds. Likumdevējs min nacionālu, etnisku un rases grupu. Uz reliģisku grupu tiešas atsaucē nav, taču minēta „noteiktas kopīgas pārliecības vai ticības cilvēku grupa”, kā arī likumdevējs paplašināja aizsargājamo grupu skaitu, iekļaujot sociālās grupas. Otrkārt, likumdevējs izslēdza no genocīda sastāva divas aizliegtas darbības: pasākumu ieviešanu, kuru mērķis ir novērst bērnu dzimšanu šādā grupā, un bērnu nodošanu piespiedu kārtā no vienas grupas citai. Treškārt, likumdevējs papildināja genocīda sastāvu ar pamatiedzīvotāju ekonomisko, politisko un/vai sociālo cilvēktiesību atņemšanu vai ierobežošanu.

¹⁰⁵⁴ Latvijas Kriminālkodekss un komentāri pie atsevišķiem Latvijas Kriminālkodeksa pantiem. Sast. A. Niedre. Rīga: Privatizējamā valsts SIA „TIC”, 1998, 68. lpp.

¹⁰⁵⁵ Zemgales apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģijas 2003. gada 25. septembra spriedums lietā Nr. K06-3/03-1.

Pie šādiem apstākļiem jāsecina, ka starptautisko krimināltiesību nezināšana likusi likumdevējam radīt tiesību normu, kura apvieno pretrunīgas idejas: no vienas puses, pasludinot nozieguma pret cilvēci aizliegumu, no otras puses, sastāva ziņā ierobežojot pantu ar genocīdu; no vienas puses, pasludinot atbilstību starptautiskām normām, no otras puses, no tām atkāpjoties, kādēļ problemātiska kļuva kvalitatīva sprieduma taisīšana uz šīs normas pamata.¹⁰⁵⁶

1998. gada 17. jūnijā pieņēma **Krimināllikumu**.¹⁰⁵⁷ Jaunajā likumā pamatā tika novērstas Latvijas Kriminālkodeksā pieļautās kļūdas. Krimināllikumā ietvēra 71. pantu „Genocīds”. Šajā pantā izklāstītā genocīda definīcija atšķiras no Genocīda konvencijas II pantā ietvertās definīcijas tikai ar nozieguma objektu. Likumdevējs joprojām uzskata, ka genocīds ir vērst pret „nacionālu, etnisku, rases, sociālu, noteiktas kopīgas pārliecības vai ticības cilvēku grupu kā tādu”¹⁰⁵⁸. Lai gan veikti uzlabojumi, likumdevējs pieļāva jaunu kļūdu. No Krimināllikuma izslēdza noziegumus pret cilvēci. Kaut Krimināllikuma IX nodaļas nosaukums ir „Noziegumi pret cilvēci, mieru, kara noziegumi, genocīds”, šajā nodaļā nav neviena panta ar noziegumu pret cilvēci nosaukumu vai saturu.

Šādu likumdevēja rīcību var paskaidrot. Latvijā represijām pakļāva grupas, kuras var būt identificētas kā politiskas un sociālas. Ņemot vērā to, ka Genocīda konvencijas II pants neparedz genocīda attiecināšanu uz sociālām vai politiskām grupām, Latvijas likumdevējs paplašināja genocīda definīciju nacionālajās tiesībās. Tas ļāva deportācijas no Latvijas atzīt par genocīdu. Uzskatot, ka šāda noziegumu kvalifikācija ir pareiza, likumdevējs pat nenodrošināja noziegumu pret cilvēci aizliegumu nacionālajās tiesībās.

Tikai ar 2009. gada 21. maija grozījumiem, kas stājās spēkā 2009. gada 1. jūlijā, Krimināllikumā izdarīja būtiskus grozījumus minēto starptautisko noziegumu definēšanā. No likuma 71. panta vārdus „sociālu, noteiktas kopīgas pārliecības vai ticības” nomainīja ar vārdiem „vai noteiktas reliģijas”.¹⁰⁵⁹ Tādējādi genocīda definīciju Latvijas tiesībās pieskaņoja starptautiskajām tiesībām: izslēdza sociālo grupu un precīzāk definēja reliģisko grupu.

Vienlaikus Krimināllikumā iekļāva 71.² pantu „**Noziegumi pret cilvēci**”, ar kuru paredzēta atbildība¹⁰⁶⁰ „par darbību, kas veikta kā daļa no plaša vai sistemātiska uzbrukuma civiliedzīvotājiem un izpaudusies kā slepkavība, iznīcināšana, paverdzināšana, deportēšana vai piespiedu pārvietošana, prettiesiska brīvības atņemšana vai ierobežošana, spīdzināšana, izvarošana, personas iesaistīšana seksuālā vardarbībā, piespiešana nodarboties ar prostitūciju, piespiedu apaugļošana vai sterilizēšana vai cita līdzīgas smaguma pakāpes seksuāla vardarbība, aparteīds,

¹⁰⁵⁶ Paparinskis M. Deportāciju prāvas: starptautisko tiesību skatupunkts. Jurista Vārds, 2005. 3. maijs, 10. lpp.

¹⁰⁵⁷ Krimināllikums: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 1998. 8. jūlijs, nr. 199/200.

¹⁰⁵⁸ Turpat.

¹⁰⁵⁹ Grozījumi Krimināllikumā: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 2009. 10. jūnijs, nr. 90.

¹⁰⁶⁰ Par noziegumiem pret cilvēci paredzēts mūža ieslodzījums vai brīvības atņemšana uz laiku no trim līdz divdesmit gadiem.

jebkuras cilvēku grupas vai savienības vajāšana, pamatojoties uz politisko, rasu, nacionālo, etnisko, kultūras, reliģijas vai dzimuma piederību vai citiem iemesliem, kas starptautiskajās tiesībās atzīti par nepieļaujamiem, saistībā ar jebkuru darbību, kas norādīta šajā pantā, vai genocīdu, vai kara noziegumu, vai citāda Latvijas Republikai saistošajās starptautiskajās tiesībās paredzēta darbība, kas rada smagas fiziskas vai psihiskas ciešanas.”¹⁰⁶¹

Noziegumu pret cilvēci definīcija ir pieņemta šī jēdziena starptautiskajai izpratnei, taču atšķirībā no 1998. gada 17. jūlija Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtiem,¹⁰⁶² kuriem Latvija ir pievienojusies,¹⁰⁶³ noziegumu pret cilvēci sastāvā nav iekļauta cilvēku piespiedu pazušana un aparteīda noziegums.

1.6.2. Starptautisko tiesību vieta Latvijas tiesību sistēmā

Starptautiskās un nacionālās tiesības atrodas pastāvīgā mijiedarbībā. Pastāv divas šīs mijiedarbības teorijas: monisms un duālisms. **Monisma** teorijas piekritēji uzskata, ka starptautiskās un nacionālās tiesības veido vienotu tiesību sistēmu, kurā noteicošās ir starptautiskās tiesības. Savukārt atbilstoši **duālisma** teorijai nacionālās un starptautiskās tiesības pastāv atsevišķi viena no otras.

Neatkarībā no šīm teorijām starptautisko tiesību normas ir iespējams ieviest jeb implementēt nacionālajās tiesībās. Tas notiek ar inkorporācijas vai transformācijas metožu palīdzību. Ar **inkorporāciju** saprotam burtisku starptautiskās tiesību normas ieviešanu iekšējās tiesībās. Savukārt, kad notiek **transformācija**, starptautisko tiesību norma tiek implementēta nacionālajās tiesībās vai nu mazākā apjomā, vai otrādi – starptautisko tiesību normai pievieno papildu pazīmes.¹⁰⁶⁴

Pastāv viedoklis, ka, ieviešot starptautisko tiesību normu, nacionālajā krimināltiesību normā ietvertie priekšraksti nedrīkst būt šaurāki pēc satura par tās starptautisko tiesību normas saturu, kura tiek transformēta, jo tas varētu radīt sarežģījumus tiesību normu piemērošanā praksē. Taču valsts likumdevējs ir tiesīgs plašāk noteikt attiecīgā starptautiskā nozieguma sastāva pazīmes salīdzinājumā ar starptautisko tiesību normā ietvertu.¹⁰⁶⁵

Šāds viedoklis šķiet pretrunā starptautiskajām tiesībām. Katras valsts iekšējām tiesībām jābūt saskaņotām ar tās ārējām saistībām, ko tā uzņemas saskaņā ar starptautiskajām tiesībām, un

¹⁰⁶¹ Grozījumi Krimināllikumā: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 2009. 10. jūnijs, nr. 90.

¹⁰⁶² Rome Statute of the International Criminal Court (1998). U.N. Doc. A/CONF.183/9. International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments. Ed. by C. van den Wyngaert. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 2000, pp. 139–197.

¹⁰⁶³ Par 1998. gada 17. jūlija Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtiem: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 2002. 28. jūnijs, nr. 97.

¹⁰⁶⁴ Иногамова-Хегай Л. В. Международное уголовное право: Учебник. Москва: Спарк, 1999, с. 67.

¹⁰⁶⁵ Liholaja V. Starptautiskās krimināltiesības. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2003, 21.–22. lpp.

tām ir prioritāte salīdzinājumā ar valsts iekšējām tiesībām, kas tiek pamatots tādējādi, ka katras valsts tiesības sastāv no divām juridiskām sistēmām – valsts iekšējās juridiskās sistēmas un valsts starptautiskās juridiskās sistēmas. Kopā tās veido noteikto vienotību – valsts tiesības, bet konflikta gadījumā priekšroku dod starptautiskajām tiesībām.¹⁰⁶⁶

Starptautisko tiesību prioritāte izriet no 1969. gada 23. maija Vīnes konvencijas par starptautisko līgumu tiesībām: valstis nedrīkst atsaukties uz savu tiesību priekšrakstiem vai nepilnībām tajās, atbildot uz apsūdzību savu no starptautiskiem līgumiem izrietošo saistību pārkāpšanā.¹⁰⁶⁷

Līdz ar to jāsecina, ka starptautiskās tiesību normas transformācija nacionālajās tiesībās var novest pie starptautisko tiesību pārkāpšanas. Starptautisko krimināltiesību normu transformācija mazākajā apjomā var novest pie tā, ka nodarījumu, kas starptautiskajās tiesībās atzīts par noziedzīgu, neatzīs par tādu attiecīgajā valstī. Un otrādi, gadījumā, kad starptautiskā krimināltiesību norma transformēta lielākā apjomā, attiecīgajā valstī par noziedzīgu uzskatīs nodarījumu, kas starptautiskajās tiesībās nav aizliegts.

Attiecībā uz Latviju jāatzīmē, ka Latvijas tiesību sistēmā faktiski valda monisma doktrīna: starptautisko tiesību normas, ja vien tās ir izgājušas atbilstošu procedūru, atzīst par nacionālās tiesību sistēmas elementiem.¹⁰⁶⁸ Vēl 1990. gada 4. maija Latvijas PSR Augstākās Padomes Deklarācijā Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu atzīts, ka starptautisko tiesību pamatprincipiem ir prioritāte pār valsts tiesību normām (1. pants).¹⁰⁶⁹ Turklāt saskaņā ar 1994. gada 13. janvāra likuma **Par Latvijas Republikas starptautiskajiem līgumiem** 13. pantu, ja starptautiskajā līgumā, kuru Saeima ir apstiprinājusi, paredzēti citādi noteikumi nekā Latvijas Republikas likumdošanas aktos, tiek piemēroti starptautiskā līguma noteikumi.¹⁰⁷⁰ Latvija arī ir pievienojusies Vīnes konvencijai par starptautisko līgumu tiesībām, un tā ir spēkā Latvijā no 1993. gada 3. jūnija.¹⁰⁷¹

Vēl vairāk Latvijas Republikā ir nodibināta Satversmes tiesa, kuras kompetencē ietilpst arī lietu izskatīšana par „Latvijas nacionālo tiesību normas atbilstību tiem Latvijas noslēgtajiem starptautiskajiem līgumiem, kuri nav pretrunā ar Satversmi”¹⁰⁷².

¹⁰⁶⁶ Liholaja V. Starptautiskās krimināltiesības. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2003, 16. lpp.

¹⁰⁶⁷ Vienna Convention on the Law of Treaties (1969). 1155 U.N.T.S. 331.

¹⁰⁶⁸ Latvijas Republikas kārtējais ziņojums par 1966. gada Starptautiskā pakta par pilsoniskajām un politiskajām tiesībām izpildi Latvijā laikā no 1995. gada līdz 2002. gada 1. janvārim. Pieejams: <http://www.mkparstavis.am.gov.lv/lv/?id=84> [aplūkots 2007. gada 14. oktobrī], 5. punkts.

¹⁰⁶⁹ Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu: LR Augstākās Padomes 1990. gada 4. maija deklarācija. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1990. 17. maijs, nr. 20.

¹⁰⁷⁰ Par Latvijas Republikas starptautiskajiem līgumiem: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 1994. 26. janvāris, nr. 11.

¹⁰⁷¹ Par Konvenciju par starptautisko līgumu tiesībām: ĀM dienesta informācija. Latvijas Vēstnesis, 2003. 3. aprīlis, nr. 52.

¹⁰⁷² Sk.: Satversmes tiesas likums: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 1996. 14. jūnijs, nr. 103, 16. panta 6. punkts.

Neskatoties uz minētajiem apstākļiem, Satversmes tiesa nav vērtējusi Latvijas Kriminālkodeksa 68.¹ panta „Noziegumi pret cilvēci, genocīds” vai Krimināllikuma 71. panta (pirms 2009. gada 21. maija grozījumiem) atbilstību starptautiskajām tiesībām. Savu vērtējumu ir devuši daži pētnieki. Tā, piemēram, V. Liholaja norāda: „Domājams, ka Latvija šajā gadījumā savas starptautiskās tiesības nav pārkāpusi, jo Krimināllikumā ietvērusi visu, ko saistošais starptautiskais akts ir paredzējis, bet, paplašinot genocīda objektīvo pazīmju izpausmes loku, rīkojusies atbilstoši starptautiskajai praksei un starptautisko krimināltiesību doktrīnā paustajām atziņām atbilstoši savai vēsturiskajai pieredzei un saskaņā ar savas valsts iedzīvotāju aizsardzības interesēm.”¹⁰⁷³ I. Braunlijs norāda, ka valsts nespēja saskaņot savas tiesības ar starptautiskajām tiesībām pati par sevi netiek uzskatīta par starptautisko tiesību tiešu pārkāpumu, taču apsūdzētā persona ir tiesīga atsaukties uz starptautiskajām tiesībām kā pamatu savai attaisnošanai.¹⁰⁷⁴

II. PSRS VEIKTIE STARPTAUTISKIE NOZIEGUMI

2.1. Kara noziegumi

PSRS noziegumus pret Latviju un tās iedzīvotājiem nevar atzīt par kara noziegumiem, jo starp PSRS un Latviju nebija kara, kaut gan pastāvēja karastāvokļa pazīmes.¹⁰⁷⁵

2.2. Noziegumi pret mieru

Kā minēts promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.6.6. punktā, gadījumā, ja Latvija atteiktos pieņemt PSRS ultimātu, PSRS nekavējoties uzsāktu pret Latviju karu: pie Latvijas robežām jau bija sakoncentrēts PSRS karaspēks, kas skaita ziņā vairākas reizes pārsniedza Latvijas karaspēku, bija sagatavota karā ievainoto uzņemšana hospitāļos un karagūstekņu uzņemšana nometnēs, kā arī veikti citi darbi. Līdz ar to PSRS darbības pret Latviju jā kvalificē kā agresija un **noziegums pret mieru, it īpaši agresīvā kara plānošana un sagatavošana.**

2.3. Noziegumi pret cilvēcību un genocīds

2.3.1. PSRS represijas kā noziegumi pret cilvēcību un genocīds

¹⁰⁷³ Liholaja V. Jautājumā par Krimināllikuma normu atbilstību starptautiskajām krimināltiesībām. Grām.: Tiesību harmonizācija Baltijas jūras reģionā 20.–21. gadsimta mijā. Starptautiskā zinātniskā konference. Rīga: [B.i.], 2006, 169. lpp.

¹⁰⁷⁴ Brownlie J. Principles of Public International Law. 6th edition. New York: Oxford University Press, 2003, pp. 35,

36.

¹⁰⁷⁵ Sk.: promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.6.18.3. punkts.

Latvijas likumdevēja centieni kvalificēt PSRS masu represijas uzsākās praktiski uzreiz pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas. Latvijas Republikas Augstākā Padome 1992. gada 25. martā pieņēma lēmumu **Par konvencionālo tiesību normu izpildi Latvijā attiecībā uz noziegumiem pret cilvēci**. Saskaņā ar konvencionālajām tiesību normām Augstākā Padome nolēma uzskatīt Padomju Savienības Komunistiskās partijas un Latvijas Komunistiskās partijas organizētās un vadītās politiskās represijas pret Latvijas pilsoņiem, kā arī Latvijas valsts un tās vērtību iznīcināšanu un deformēšanu pret tautas gribu par **noziegumiem pret cilvēci**, gluži tāpat kā nacionālsociālistu līdzīgu rīcību, un neattiecināt uz šiem noziegumiem noilgumu.¹⁰⁷⁶

Savukārt 1996. gada 22. augustā jau Latvijas Republikas Saeima pieņēma **Deklarāciju par Latvijas okupāciju**, kurā noteikts, ka visā okupācijas laikā PSRS mērķtiecīgi īstenoja **genocīdu** pret Latvijas tautu, tā pārkāpjot 1948. gada 9. decembra Konvenciju par genocīda novēršanu un sodīšanu par to.¹⁰⁷⁷

Promocijas darba 4. nodaļas I apakšnodaļā minēts, ka saskaņā ar starptautiskajām tiesībām noziegumi pret cilvēci un genocīds tiek uzskatīti par dažādiem nozieguma veidiem. Līdz ar to jāsecina, ka Latvijas likumdevējs ir pretrunīgi un nekonsekventi definējis PSRS masu represijas. Jānoskaidro, kādus noziegumus patiesībā izdarīja PSRS pret Latvijas iedzīvotājiem.

2.3.2. PSRS represijas kā genocīds

Jāatzīmē, lai pareizi kvalificētu PSRS represijas pret Latvijas iedzīvotājiem, tās ir jāvērtē to kopsakarā. Un šāda vērtējuma rezultātā var secināt, ka pēc būtības PSRS veica pret latviešiem genocīdu. Taču apsūdzību genocīdā var izvirzīt PSRS **tikai par tiem noziegumiem, kas veikti vismaz pēc 1949. gada 16. decembra, jo tieši šajā datumā PSRS pievienojās Genocīda konvencijai**. Tāpēc var saprast R. Lemkina vilšanos, kad genocīda jēdzienu neiekļāva Nirnbergas Statūtos. Ne velti L. Openheims nosauca Genocīda konvenciju par „protestu pret pagātnes noziegumiem”¹⁰⁷⁸. Taču intereses pēc jāatzīmē, ka, neskatoties uz to, ka ukraiņu *golodomors* (no krievu val. – *голодомор*) notika 1932.–1933. gadā, tas neliedza **Ukrainas, Igaunijas, Gruzijas, Polijas un Kanādas parlamentam atzīt to par genocīdu**.¹⁰⁷⁹

Taču jāizskata, kāpēc PSRS represijas atbilst genocīda elementiem. PSRS veiktās represijas vērstas pret **latviešiem kā etnisko grupu un citiem Latvijas iedzīvotājiem kā nacionālo**

¹⁰⁷⁶ Par konvencionālo tiesību normu izpildi Latvijā attiecībā uz noziegumiem pret cilvēci: LR likums. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1992. 16. aprīlis, nr. 15.

¹⁰⁷⁷ Deklarācija par Latvijas okupāciju: LR deklarācija. Latvijas Vēstnesis, 1996. 27. augusts, nr. 143.

¹⁰⁷⁸ Quayle P. Unimaginable Evil: The Legislative Limitations of the Genocide Convention. International Criminal Law Review, 2005, no. 5, p. 365.

¹⁰⁷⁹ Katchanovski I. The Politics of Soviet and Nazi Genocides in Orange Ukraine. Europe-Asia Studies, August 2010, Vol. 62, no. 6, p. 974.

grupu, un izpaudās kā šo grupu locekļu iznīcināšana, tīša tādu dzīves apstākļu radīšana šādām grupām, kas aprēķināta, lai to pilnīgi vai daļēji fiziski iznīcinātu, bērnu nodošana piespiedu kārtā no vienas grupas citai, etnocīds.

– Nacionālās un etniskās grupas locekļu iznīcināšana

Par etniskas grupas locekļu iznīcināšanu kvalificē:

1. „Latviešu akciju”, kas norisinājās no 1937. gada decembra līdz 1938. gada novembrim un kuras rezultātā 16573 apsūdzētajiem latviešiem piesprieda nāvessodu. Šis noziegums atbilst genocīda *actus reus* un *mens rea* prasībām.

Promocijas darba 3. nodaļas I apakšnodaļā norādīts, ka „Latviešu akcija” notika pēc nacionālām pazīmēm. Līdz ar to noziegumu vērsa pret latviešiem tādēļ, ka viņi piederēja etniskajai grupai. Pie tam iznīcināšanai pakļāva ievērojamu daļu latviešu tautas, kas dzīvoja Padomju Savienībā. Līdz ar to genocīdu veica pret latviešiem „ierobežotā ģeogrāfiskā zonā”.¹⁰⁸⁰ Nozieguma izdarītājiem bija speciāls nodoms iznīcināt pilnīgi vai daļēji tos latviešus, kuri dzīvoja PSRS. Kā jau norādīts šī darba 3. nodaļas I apakšnodaļā, latviešu iznīcināšana nebija limitēta represēto skaita ziņā. Turklāt nozieguma izdarītājiem bija zināms, ka viņu darbība novedīs pie latviešu iznīcināšanas. Rezultātā iznīcināšanai pakļāva aptuveni 10% latviešu, kas dzīvoja Padomju Savienības teritorijā, kas ir ievērojams skaits.

2. 1941. gada 14. jūnija, 1949. gada 25. marta un citas masveida deportācijas

Kā minēts promocijas darba 4. nodaļas I apakšnodaļas C.5. punktā, aizsargājamā grupa var tikt iznīcināta ne tikai fiziski. Arī masveida deportāciju var uzskatīt par grupas iznīcināšanas veidu, jo grupas dalībniekus nošķir un inkorporē citās grupās, tiek pārrautas attiecības ar savu zemi.

Nozieguma izdarītājiem bija speciāls nodoms iznīcināt pilnīgi vai daļēji Latvijas iedzīvotājus, pārsvarā latviešus, tos deportējot.

Kā atzīst staļiniskā režīma deportāciju pētnieki N. Poboļs un P. Poļans, Latvijas iedzīvotāju masu deportācijas bija *etniskās*,¹⁰⁸¹ jo to pamatā bija etniskais faktors.¹⁰⁸² Arī specnometinājumu vēstures pētnieks V. Berdinskis pārliecināts, ka masu deportācijām no Baltijas valstīm piemita *etniskās tīrīšanas*, t.i., represijas, vērstas pret konkrēto tautu kopumā, izteiktas pazīmes.¹⁰⁸³ Par etnisko faktoru liecina arī padomju laika dokumenti, kas saistīti ar deportāciju organizēšanu, tās norisi un deportēto noņemšanu. Šajos dokumentos deportētie atzīmēti pēc valstiskās piederības

¹⁰⁸⁰ Sk.: promocijas darba 4. nodaļas I apakšnodaļas D.3. punkts.

¹⁰⁸¹ Поболев Н. Л., Полян П. М. Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005, с. 791–792, 797.

¹⁰⁸² Ibid., с. 6–7.

¹⁰⁸³ Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. Москва: Новое литературное обозрение, 2005, с. 66.

un tautības. Attiecīgi var uzskatīt, ka deportācijām pakļāva kā etniskās grupas (latvieši), tā arī nacionālās grupas (Latvijas pilsoņi).

Nevar piekrist apgalvojumam, ka 1941. gadā deportēja politiskās grupas, bet 1949. gadā – sociālās grupas. Šādi secināt var, vērtējot šos notikumus atrauti no citām PSRS represijām, neapzinoties to mērogu, kā arī neizpētot vēsturisko situāciju, kāda bija izveidojusies tajā laikā, un nenoskaidrojot Latvijas lomu un dalību šajā situācijā. Taču, vērtējot šīs deportācijas kopsakarā ar citiem notikumiem, kas aprakstīti šajā darbā, kļūst skaidrs, ka, ja nepastāvētu pazīmes, ka persona pieder latviešu nācijai vai Latvijas tautai, tā nebūtu represēta pēc politiskām vai sociālām pazīmēm. Līdz ar to nacionālas un etniskas grupas pazīme šajos gadījumos ir primāra, bet politiskas vai sociālas grupas pazīme – sekundāra.

Kā minēts promocijas darba 3. nodaļas V apakšnodaļā, par 1941. gada deportācijas upuriem kļuva Latvijas inteliģence, politiskie, administratīvie, garīgie līderi un citas nozīmīgas personas. Savukārt par 1949. gada deportācijas objektu kļuva izglītotākie un zinošākie zemnieki. Tādējādi var secināt, ka latviešu tauta un Latvijas iedzīvotāji tika pakļauti pilnīgai vai daļējai iznīcināšanai, paliekot bez kodola.

Promocijas darba 3. nodaļas V apakšnodaļā minēts, ka 1941. gada deportācija skāra 0,74% Latvijas iedzīvotāju, bet 1949. gada deportācija – 2,28%. Sākotnēji bija paredzēts deportēt daudz lielāku personu skaitu, taču to pārtrauca Lielais Tēvijas karš. Šīs masu deportācijas negatīvi ietekmēja Latvijas iedzīvotāju skaitu, un to sekas ir jūtamas vēl mūsdienās.

– Tīša tādu dzīves apstākļu radīšana nacionālajai un etniskajai grupai, lai šo grupu pilnīgi vai daļēji fiziski iznīcinātu

1941. gadā un 1949. gadā deportēto izsūtīšanu un noņemšanu var uzskatīt par tādu tīšu dzīves apstākļu radīšanu nacionālajai un etniskajai grupai, lai to pilnīgi un daļēji fiziski iznīcinātu. Promocijas darba 3. nodaļas III un IV apakšnodaļā aprakstīts, kādos briesmīgos sadzīves apstākļos notika Latvijas iedzīvotāju izsūtīšana un noņemšana. Rezultātā no 1941. gadā izsūtījumā noņemtajiem nomira 34%, bet no 1949. gadā izsūtītajiem – gandrīz 12%. Nozieguma pastrādātāji apzinājās vai varēja paredzēt, ka briesmīgie sadzīves apstākļi novedīs daļu grupas līdz nāvei.

– Bērnu nodošana piespiedu kārtā no vienas grupas citai

Par *bērnu nodošanu piespiedu kārtā no vienas grupas citai* var kvalificēt „Latviešu akcijas” laikā apsūdzēto latviešu bērnu šķiršanu no ģimenēm un nodošanu bērnumamos, kādēļ bērniem tika nomainīti identificējošie dati.

– Etnocīds

R. Lemkins uzskatīja, ka PSRS dibināšana un vienotība pamatā balstījās uz kultūras genocīdu, kas pilnīgi iznīcināja visas kultūras un visas idejas, saglabājot vienu – padomju kultūru.¹⁰⁸⁴ Tāpat arī saistībā ar šajā promocijas darbā aprakstītiem notikumiem par etnocīdu var uzskatīt PSRS sovetizāciju, kas pārņēma Latviju un daļu tās iedzīvotāju, ietekmēja Latvijas valsts iekārtu, nacionālo politiku un ideoloģiju, kā arī Latvijas iedzīvotāju apziņu. Pat 20 gadus pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas konstatēts, ka Latvijas iedzīvotāju tiesiskā apziņa ir palikusi tāda, kāda tā bija padomju laikā.¹⁰⁸⁵

2.3.3. PSRS represijas kā noziegumi pret cilvēci

Tā kā par PSRS noziegumiem pret latviešiem un citiem Latvijas iedzīvotājiem pirms 1949. gada 16. decembra nevar izvirzīt apsūdzību genocīdā, nākamais solis, uz kuru var pakāpties noziegumu kvalificēšanā, ir noziegumi pret cilvēci. Arī lietuviešu jurists R. Satkauskass uzskata, ka padomju represijas Baltijas valstīs precīzi atbilst jēdzienam „noziegumi pret cilvēci”.¹⁰⁸⁶

30. gadu beigās un 40. gadu sākumā PSRS noziegumu *actus reus* ir **saistīts ar noziegumiem pret mieru**. Kā minēts promocijas darba 4. nodaļas II apakšnodaļas 2.2. punktā, PSRS darbības pret Latviju tiek kvalificētas kā noziegumi pret mieru. Taču jāatceras, ka šī saikne ar noziegumiem pret mieru nav obligāts noziegumu pret cilvēci elements.

Actus reus tika veikts kā daļa no **plaša un sistemātiska uzbrukuma**. PSRS veica masveida un liela mēroga darbības, kas vērstas pret lielu upuru skaitu, turklāt šādas darbības atkārtojās gan Latvijā, gan notika daudzās citās valstīs, iesaistot ievērojamus publiskus resursus. Šo darbību detalizēts apraksts ir sniegts promocijas darba 3. nodaļā.

Actus reus bija **PSRS darbību un politikas elements**. Šo darbību un politikas aprakstu var atrast promocijas darba 3. nodaļā.

PSRS veica **uzbrukumu pret civiliedzīvotājiem**. Represijām pakļāva arī karavīrus, kā tiek minēts promocijas darba 3. nodaļas III apakšnodaļas 3.4. punktā. Taču, kā atzīmēts promocijas darba 4. nodaļas I apakšnodaļas A.5. punktā, militārpersonas arī bauda aizsardzību pret noziegumiem pret cilvēci.

¹⁰⁸⁴ Schaller D. J. Introduction: New Perspectives on Soviet Mass Violence. *Journal of Genocide Research*, June–September 2009, Vol. 11, issue 2–3, p. 207.

¹⁰⁸⁵ Sajadova V. Influence of Occupation of Latvia on Employment in Agriculture. Book: International Conference „New Soci-Economic Challenges of Development in Europe 2008”: Riga, Latvia, October 2–4, 2008. Conference Proceedings. Riga: University of Latvia, 2011, p. 188.

¹⁰⁸⁶ Satkauskas R. Soviet Genocide Trials in the Baltic States: The Relevance of International Law. *Yearbook of International Humanitarian Law*, 2004, Vol. 7, p. 405.

PSRS veica šādus noziegumus pret cilvēci uz latviešiem un citiem Latvijas iedzīvotājiem: iznīcināšanu, spaidudarbības, deportāciju, ieslodzīšanu un spīdzināšanu. Lai nebūtu jāatkārtojas, jāatzīmē, ka turpmāk minēto noziegumu detalizēts apraksts ir sniegts šī darba 3. nodaļā.

– Iznīcināšana

Promocijas darba 4. nodaļas I apakšnodaļas A.7. punktā minēts, ka iznīcināšana var izpausties kā masveida slepkavības. Šādas masveida slepkavības notika 1937.–1938. gadā „Latviešu akcijas” ietvaros, kad nošāva 16 573 arestētās personas, 1941. gadā, kad nošāva aptuveni 700 arestēto, to skaitā virsniekus. PSRS bija tīšs nodoms likvidēt šīs personas.

– Spaidudarbs

Ieslodzītos un deportētos Latvijas iedzīvotājus piespieda strādāt PSRS labā. Ieslodzītajiem bija jāstrādā katrogā. Tas satur vergu darba elementus. Savukārt deportētie uzreiz pēc noņemšanas, dažus pat „uz mūžīgiem laikiem”, izmantoja kolhozos, sovhozos, dažādos uzņēmumos, darbnīcās un citās vietās. Deportēto personu brīvā izvēle, kā arī pārvietošanās brīvība bija ierobežota un kontrolēta. Kā minēts promocijas darba 3. nodaļas III apakšnodaļas 3.2. punktā, noņemšanas vietas atstāšana vai patvaļīga izbraukšana no pastāvīgās dzīvesvietas bija krimināli sodāma.

– Deportācija

PSRS veica Latvijas iedzīvotāju masveida deportācijas. Iedzīvotājus deportēja no Latvijas uz attāliem PSRS rajoniem. Kā minēts promocijas darba 2. nodaļas III apakšnodaļas 3.6.18.3. punktā, Latvijas iekļaušanu PSRS sastāvā gan *de facto*, gan *de jure* nebija atzinušas daudzas Rietumvalstis un pat komunistiskā Ķīna. Attiecīgi var apgalvot, ka Latvijas robežas vismaz *de facto* pastāvēja, tāpēc iedzīvotāju izsūtīšana no Latvijas jākvalificē kā deportācija.

Deportācijas no Latvijas notika atbilstoši PSRS deportāciju politikai, kas bija plaša un sistemātiska. Latvijā īstenoja vairākas masveida deportāciju operācijas, kurās 1941. gada 14. jūnijā izsūtīja vairāk nekā 15 000 personu un 1949. gada 25. martā vairāk nekā 40 000. Deportācijas trūpinājās līdz pat 1958. gadam. Kā pierāda ar deportācijām saistīti dokumenti, deportācijas tika organizētas. Pamatā tās notika pēc viena parauga, jo vairāki deportāciju pamatojoši dokumenti attiecas vienlaikus uz Latviju, Lietuvu un Igauniju, dažreiz pat uz Moldāviju, Ukrainas un

Baltkrievijas rietumu apgabaliem. Tātad Padomju Savienībā pastāvēja vienota deportāciju politika, deportējot iedzīvotājus no vairākām valstīm. Deportācijās bija iesaistīti kā IeTK un VDTK darbinieki, tā arī miliči, komunisti un citas personas.

Deportācijas no Latvijas notika piespiedu kārtā. Deportētiem lika atstāt dzīvesvietu, viņu īpašumu ekspropriēja. Pirms deportācijas izsūtīšanai pakļautos aizturēja, nogādāja uz iekraušanas stacijām un ievietoja aizrestotos vagonos. Deportācijas tiešie īstenotāji bija valsts varas pārstāvji. Valsts varas lēmumiem bija absolūts un obligāts raksturs, kas pats par sevi bija izteikts un īstenots piespiedu kārtā.

Latvijas iedzīvotājus deportēja uz termiņu no 5 līdz 20 gadiem un pat uz mūžu. Pēc J. Staļina nāves vairākiem deportētajiem bija atļauts atgriezties Latvijā, taču, kā minēts promocijas darba 4. nodaļas I apakšnodaļas A.7. punktā, šāds apstāklis neietekmē nozieguma izdarītāju kriminālatbildību.

Deportāciju īstenotāji apzinās veiktā nodarījuma sodāmību. Kā minēts promocijas darba 2. nodaļas III un IV apakšnodaļā, tieši pirms deportācijas operācijas uzsākšanas katru operatīvo grupu, kuras uzdevums bija sagatavot 3–4 ģimeņu izsūtīšanu, instruēja. Dažreiz pat tika skaidrots, kādas ir konkrētas ģimenes aizturēšanas nianšes. Būtu šaubīgi apgalvot, ka visiem deportāciju īstenotājiem bija zināmas slepenās pavēles un instrukcijas, uz kuru pamata notika deportācijas, taču šāda detalizēta zināšana nav nozieguma pret cilvēci elements. Biežāk deportāciju īstenotāji izpildīja augstākstāvošo amatpersonu pavēles. Tā, piemēram, N. Tess, kas bija apsūdzēts genocīdā pret latviešu tautu, norādīja, ka nevienam nebija noslēpums, ka notiks iedzīvotāju izsūtīšana un par to visapkārt runājuši.¹⁰⁸⁷

Nevar piekrist Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskā kara noziegumu tribunāla secinājumam, ka noziegumus pret cilvēci nevar veikt personisku motīvu dēļ,¹⁰⁸⁸ jo, kā minēts promocijas darba 3. nodaļas III apakšnodaļas 3.1. punktā, J. Staļins, viņa līdzgaitnieki un deportāciju tiešie izpildītāji vienlaikus risināja arī personīgus jautājumus.

– Ieslodzīšana un spīdzināšana

Latvijas iedzīvotājus masveidā aizturēja, arestēja un ieslodzīja. Kā minēts promocijas darba 3. nodaļā, šādas aizturēšanas, aresti un ieslodzīšanas parasti notika prettiesiski, nenodrošinot personām minimālās procesuālās garantijas, ieskaitot lietu izskatīšanu neatkarīgā, atbilstoši likumam izveidotā tiesā ar aizstāvības nodrošināšanu. Aizturētās un arestētās personas bieži vien spīdzināja, lai iegūtu nepieciešamo informāciju vai atzīšanos par pretpadomju darbību.

¹⁰⁸⁷ Kurzemes apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģijas 2003. gada 16. decembra spriedums lietā Nr. K02-2/03.

¹⁰⁸⁸ Sk.: promocijas darba 4. nodaļas I apakšnodaļas B.2. punkts.

III. SECINĀJUMI

Veicot starptautisko noziegumu elementu analīzi, var secināt, ka PSRS veica pret Latviju un tās iedzīvotājiem starptautiskos noziegumus, proti – noziegumus pret mieru un noziegumus pret cilvēcību.

Noziegumi pret mieru izpaudās kā agresīva kara plānošana un sagatavošana. Savukārt attiecībā pret latviešiem un citiem Latvijas iedzīvotājiem PSRS veica noziegumus pret cilvēcību: iznīcināšanu, noslepkavojot desmitiem tūkstošu cilvēku; deportācijas, izsūtot no Latvijas uz attāliem PSRS rajoniem desmitiem tūkstošu cilvēku; ieslodzīšanu, prettiesiski aizturot, arestējot un ieslogot cietumā desmitiem tūkstošu cilvēku, kā arī spīdzinot tos, ar nolūku iegūt informāciju vai atzišanos par pretpadomju darbību.

Analīzes rezultātā autore secina, ka PSRS noziegumi pret latviešiem un citiem Latvijas iedzīvotājiem atbilst genocīda pazīmēm, taču apsūdzību genocīdā var izvirzīt PSRS tikai par noziegumiem, kas veikti pēc 1949. gada 16. decembra, kad PSRS pievienojās Genocīda konvencijai.

5. NODAĻA

STARPTAUTISKI TIESISKĀ ATBILDĪBA

.. visnopietnākie noziegumi, par kuriem kopumā ir nobažījusies starptautiskā sabiedrība, nedrīkst palikt nesodīti, un .. to efektīva izskatīšana ir jānodrošina kā valsts līmenī, tā arī stiprinot starptautisko sadarbību...

*No Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtiem*¹⁰⁸⁹

I. IESKATS STARPTAUTISKĀS ATBILDĪBAS TIESĪBĀS

Latvija, tāpat kā citas valstis, kuras ilgstoši atradās PSRS sastāvā, pēc neatkarības atjaunošanas 90. gados sāka pētīt savas vēstures padomju posmu. Pētījumi veikti, lai pierādītu, ka PSRS divas reizes okupēja Latviju un ka attiecībā uz Latvijas iedzīvotājiem PSRS izdarīja starptautiskus noziegumus. Starptautiskās tiesības paredz iespēju pusei, kas ir cietusi no starptautisko tiesību pārkāpuma, labprātīgi atteikties no savām tiesībām uzturēt prasību par zaudējumu, kas radies starptautiskas prettiesiskas rīcības rezultātā, atlīdzību.¹⁰⁹⁰ Taču Latvija ir izvēlējusies citu ceļu. Latvijas pamatmērķis bija un ir prasīt Krievijas Federācijai kā PSRS tiesību pēctecei atzīt Latvijas okupācijas faktu, nosodīt staļinisma režīma noziegumus un atlīdzināt ar to saistītus zaudējumus.

Jāizskata, vai starptautiskajās tiesībās ir paredzēta atbildība par starptautisko tiesību pārkāpumiem un starptautiskiem noziegumiem, jānosaka kam un par kādām darbībām iestājas atbildība par starptautisko tiesību pārkāpumiem un starptautiskiem noziegumiem, kā arī jānoskaidro, kā tiek novērstas sekas, kas iestājas starptautisko tiesību pārkāpumu un starptautisko noziegumu rezultātā. Kā noteica Vācijas Augstākā tiesa, izskatot jautājumu par reparācijām, kas izriet no Otrā pasaules kara, ir jāpiemēro tās tiesības, kas pastāvēja 1944. gadā.¹⁰⁹¹ Ņemot vērā šo spriedumu, iepriekš minēto jautājumu noskaidrošanai jāvēršas pie tām starptautisko tiesību normām, kas pastāvēja laikā, kad PSRS pārkāpa starptautiskās tiesības divpusējās attiecībās ar Latviju.

¹⁰⁸⁹ Rome Statute of the International Criminal Court (1998). U.N. Doc. A/CONF.183/9.

¹⁰⁹⁰ Ziemele I. Baltijas valstu okupācija un tās vērtējums no starptautisko tiesību viedokļa. Atsevišķu starptautisko tiesību darbības, pamatprincipi un to piemērošana Baltijas valstu okupācijas gadījumā. Grām.: Baltijas brīvības ceļš. Baltijas nevardarbīgās cīņas pieredze pasaules kontekstā. Rīga: Apgāds „Zelta grauds”, 2005, 47. lpp.

¹⁰⁹¹ Gillard E. Ch. Reparation for Violations of International Humanitarian Law. International Review of the Red Cross, 2003, no. 851, p. 539.

Starptautiski tiesiskā atbildība ir starptautisko tiesību subjektu pienākums atbildēt par to darbības vai bezdarbības rezultātā radīto kaitējumu.¹⁰⁹² To iedala valstu, starptautisko organizāciju, korporāciju un fizisko personu atbildībā,¹⁰⁹³ kā arī vadības atbildībā. Jāizskata tie atbildības veidi, kas saistīti ar PSRS veiktajiem starptautisko tiesību pārkāpumiem un starptautiskajiem noziegumiem.

1.1. Valstu atbildība

Valstu atbildība ir fundamentāls starptautisko tiesību princips, kas izriet no starptautisko tiesību sistēmas būtības valstu suverenitātes un līdztiesību doktrīnas.¹⁰⁹⁴

Valstu atbildības pamatprincipi kodificēti 2001. gadā **Pantu projektā par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību**¹⁰⁹⁵ (turpmāk – Panti par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību), kuru Starptautisko tiesību komisija pieņēma pēc 45 gadu ilga darba.¹⁰⁹⁶ 2002. gada 28. janvārī šis dokuments bija pievienots ANO Ģenerālās asamblejas rezolūcijai Nr. 56/83 **Par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību** kā pielikums „**Valstu atbildība par starptautiski prettiesisku rīcību**”.¹⁰⁹⁷ Valstu atbildības pamatprincipi sīkāk analizēti šīs apakšnodaļas 1.4. punktā saistībā ar reparāciju veikšanu, taču šeit jāatzīmē valsts atbildības elementi, kā tie ir noteikti Pantu par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību 2.–15. pantā.

- 1) Rīcības attiecināmība. Saskaņā ar 1969. gada 23. maija Vīnes konvencijas par starptautisko līgumu tiesībām 7. panta otro daļu valsti bez īpašām pilnvarām pārstāv valsts un valdības vadītāji, bet saistībā ar konkrētām darbībām ārlietu ministri, diplomātisko misiju vadītāji, valsts akreditētie pārstāvji starptautiskās konferencēs vai starptautiskās organizācijās, vai kādā no to institūcijām.¹⁰⁹⁸ Taču, kā atzīmē J. Krofords (*Crawford*) un S. Olesons (*Olleson*), jebkura valsts amatpersona pat pašvaldību līmenī var veikt starptautiski prettiesisku rīcību, par ko valstij ir jāatbild.¹⁰⁹⁹ Arī L. Openheims uzskata, ka visu valsts amatpersonu vai citu fizisko personu, kuras valsts ir pilnvarojusi vai kurām uzlikusi pienākumu, rīcība tiek uzskatīta par valsts rīcību.

¹⁰⁹² Bojārs J. Starptautiskās publiskās tiesības III. Rīga: Zvaigzne ABC, 2007, 234. lpp.

¹⁰⁹³ Turpat, 236. lpp.

¹⁰⁹⁴ Shaw M. N. International Law. 6th edition. New York: Cambridge University Press, 2008, p. 778.

¹⁰⁹⁵ Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (2001) with Commentaries. [B.v.]: United Nations, 2008, p. 143.

¹⁰⁹⁶ Sassòli M. State Responsibility for Violations of International Humanitarian Law. International Review of the Red Cross, 2002, Vol. 84, no. 846, p. 402.

¹⁰⁹⁷ Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts: U.N. G.A. Res. No. 56/83. A/RES/56/83, 28 January 2002.

¹⁰⁹⁸ Vienna Convention on the Law of Treaties (1969). 1155 U.N.T.S. 331. Sk. arī: Vīnes konvencija par starptautisko līgumu tiesībām. Latvijas Vēstnesis, 2003. 3. aprīlis, nr. 52.

¹⁰⁹⁹ Crawford J., Olleson S. The Nature and Forms of State Responsibility. Book: International Law. 1st edition. New York: Oxford University Press, 2003, p. 454.

Taču valsts amatpersonu rīcība vienkārši kā privātpersonām nesaista valsti.¹¹⁰⁰ Pantu par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību 4. pantā noteikts, ka jebkuras valsts iestādes darbību uzskata par valsts darbību neatkarīgi no tā, vai tā ir likumdošanas, izpildvaras, tiesu varas iestāde, un neatkarīgi no tās pozīcijas, kuru šī iestāde ieņem valsts organizatoriskā struktūrā. Turklāt atzīmēts, ka iestāde iekļauj personas vai vienības, kurām šis statuss piešķirts saskaņā ar valsts nacionālajām tiesībām.¹¹⁰¹

- 2) Valsts starptautiskā pienākuma pārkāpums. Saistībā ar šo elementu var rasties jautājumi par valsts vainu, zaudējumiem un kaitējumiem. Kaut arī Pantu par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību saturā nav noteikts pienākums pierādīt vainu vai zaudējumus, J. Krofords un S. Olesons tomēr uzskata, ka vainas pierādīšana ir nepieciešams nosacījums valsts saistību pārkāpuma noteikšanā.¹¹⁰² Turklāt, kā minēts Pantu par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību 13. pantā, valsts var būt atbildīga tikai par tādas saistības pārkāpšanu, kas bija spēkā pārkāpuma brīdī.¹¹⁰³

Bez minētajiem valstu starptautiskās atbildības elementiem Pantu par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību V sadaļā noteikti *apstākļi, kas izslēdz prettiesisku rīcību*: citas valsts piekrišana, pašaizsardzības nolūks, *force majeure*¹¹⁰⁴, briesmas, nepieciešamība, pretpasākumi.¹¹⁰⁵

Gribētos īpaši pievērsties tādām apstākļiem, kā, piemēram, citas valsts piekrišana. Kā minēts Pantu par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību 20. pantā, valsts piekrišana citas valsts darbībām izslēdz starptautiski prettiesisku rīcību attiecībā uz pirmo valsti, ja rīcība tiek veikta piekrišanas robežās.¹¹⁰⁶ Piekrišanai ir jābūt spēkā esošai (angļu val. – *valid*). Kā atzīmēts Pantu par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību komentāros, piekrišanu var uzskatīt par spēkā esošu, ja to ir iesniegusi persona vai aģents, kuru valsts tam ir pilnvarojusi, un ja piekrišana nav panākta draudu vai citu faktoru rezultātā.¹¹⁰⁷ Turklāt, kā norāda J. Krofords un S. Olesons, valsts nevar atteikties no starptautisko tiesību imperatīvo normu un nacionālo tiesību

¹¹⁰⁰ Oppenheim L. *International Law: A Treatise*. Vol. I. Peace. 2nd edition. New York, Bombay, Calcutta: Longmans, Green and Co., 1912, p. 211.

¹¹⁰¹ Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts: U.N. G.A. Res. No. 56/83. A/RES/56/83, 28 January 2002.

¹¹⁰² Crawford J., Oleson S. *The Nature and Forms of State Responsibility*. Book: *International Law*. 1st edition. New York: Oxford University Press, 2003, p. 454.

¹¹⁰³ Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, *ibid*.

¹¹⁰⁴ *Force majeure* (franču val.) – gadījums, kura ietekmi nevar ne paredzēt, ne kontrolēt. Termins iekļauj kā dabas parādības (piemēram, plūdi un viesuļvētras), tā cilvēku darbības (piemēram, sacelšanās, streiki vai karš). Sk.: *Black's Law Dictionary*. 7th edition. Ed. by B. A. Garner. St. Paul, Minnesota: West Group, 1999, p. 657.

¹¹⁰⁵ Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, *ibid*.

¹¹⁰⁶ *Ibid*.

¹¹⁰⁷ Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (2001) with Commentaries. [B.v.]: United Nations, 2008, p. 73.

obligāto normu ievērošanas. Līdz ar to valsts nevar sniegt piekrišanu, piemēram, leģitimizēt genocīdu.¹¹⁰⁸

1.2. Individuālā atbildība

Kā noteica Nirnbergas Starptautiskais kara tribunāls 1946. gada 1. oktobra spriedumā: „Noziegumus pret starptautiskajām tiesībām veic cilvēki, nevis abstraktas kategorijas, un, tikai nosodot atsevišķas personas, kas pastrādā šos noziegumus, starptautisko tiesību noteikumi var būt ievēroti.”¹¹⁰⁹

Taču fizisko personu kriminālā atbildība par starptautisko noziegumu veikšanu nepastāvēja sen. Arī 1899. gada un 1907. gada Hāgas konvencijā tā nebija noteikta, jo tajās deklarētās atsevišķās darbības uzskatīja par prettiesiskām, nevis kriminālām.¹¹¹⁰

Pirmais mēģinājums uzlikt sodu fiziskai personai par starptautisko noziegumu, proti – kara noziegumu pastrādāšanu, par ko pirms tam bija atbildīga tikai valsts, notika 1919. gada 28. jūnija Versaļas līgumā.¹¹¹¹ Līgumā bija paredzēta Vācijas ķeizara Vilhelma II individuālā atbildība speciāli izveidotā tribunāla priekšā (227. pants), kā arī citu personu, kas apsūdzētas kara likumu un paražu pārkāpšanā, atbildība militāro tribunālu priekšā (228., 229. pants).¹¹¹² Taču šis līgums bija neveiksmīgs, un kara noziegumos apsūdzēja vien dažas fiziskās personas no aptuveni 900 izraudzītajām.

Līdz ar to tikai ar 1945. gada 8. augusta Nirnbergas Starptautiskā kara tribunāla Statūtiem (6. panta 2. daļa)¹¹¹³ un 1946. gada 1. oktobra spriedumu starptautisko tiesību atbilde uz starptautiskajiem noziegumiem kļuva individuāla.¹¹¹⁴

Fiziskās personas starptautiskā kriminālā atbildība neizslēdz, bet gan papildina valsts starptautisko atbildību.¹¹¹⁵ Pantu par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību 58. pantā noteikts: „Šie panti neskar nekādus jautājumus par jebkuras valsts vārdā rīkojošās personas

¹¹⁰⁸ Crawford J., Olleson S. *The Nature and Forms of State Responsibility*. Book: *International Law*. 1st edition. New York: Oxford University Press, 2003, p. 462, 463.

¹¹⁰⁹ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. Т. 2. 2-е издание. Под ред. К. П. Горшенина. Москва: Государственное издательство Юридической литературы, 1954, с. 992.

¹¹¹⁰ Schabas W. A. *An Introduction to the International Criminal Court*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, p. 2.

¹¹¹¹ Bonafè B. I. *The Relationship between State and Individual Responsibility for International Crimes*. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, p. 36.

¹¹¹² Versailles Peace Treaty with Germany (1919). 1919 U.S.T. Lexis 7 (Art.1–291), 1919 U.S.T. LEXIS 42 (Art. 292–440 and Appendixes).

¹¹¹³ Charter of the International Military Tribunal (1945). 82 U.N.T.S. 279.

¹¹¹⁴ Nollkaemper A. *State Responsibility for International Crimes: A Review of Principles of Reparation*. Book: *The Diversity of International Law: Essays in Honour of Professor Kalliopi K. Koufa*. Martinus Nijhoff Publishers, 2010, p. 491.

¹¹¹⁵ Trindade A. A. C. *International Law fo Humankind: Towards a New Jus Gentium*. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, p. 372.

individuālu atbildību saskaņā ar starptautiskajām tiesībām.”¹¹¹⁶ Savukārt Starptautisko tiesību komisijas 1996. gada **Kodeksa projekta par noziegumiem pret mieru un cilvēces drošību** 4. pantā noteikts: „Fakts, ka šis Kodekss nosaka fizisko personu atbildību par noziegumiem pret mieru un cilvēces drošību neskar nekādus jautājumus par Valstu atbildību saskaņā ar starptautiskajām tiesībām.”¹¹¹⁷

Tas nozīmē, ka par viena starptautiska nozieguma veikšanu var būt paredzēta kā valsts, tā arī fiziskās personas atbildība. Piemēram, valsts un fiziskās personas atbildība ir noteikta par tādiem starptautiskiem noziegumiem kā agresija, noziegumi pret cilvēci u.c.¹¹¹⁸ Lai šāda atbildība pastāvētu, ir jāpārklājas pārkāpuma, no kura izriet valsts un fiziskās personas atbildība, gan materiālajiem (vai objektīvajiem), gan subjektīvajiem elementiem.¹¹¹⁹

1.3. Vadības atbildība

Par starptautisko krimināltiesību principu ir kļuvusi arī vadības atbildība (angļu val. – *superior responsibility*).¹¹²⁰

Nirnbergas Starptautiskā kara tribunāla Statūtu 6. panta trešajā daļā noteikts: „Līderi, organizatori, kūdītāji un līdzdalībnieki, kas piedalās kopējā plāna vai sazvērestības formulēšanā vai izpildīšanā, ar nolūku veikt jebkuru no [šo Statūtu 6. panta otrajā daļā. – *V.S.*] minētajiem noziegumiem, ir atbildīga par visām darbībām, kuras veica jebkura persona, izpildot šo plānu.”¹¹²¹ Savukārt atbilstoši Statūtu 7. pantam „Atbildētāju oficiālais amats kā valsts galvai vai atbildīgai amatpersonai valdību departamentos nav uzskatāms par atbrīvojošu no atbildības vai sodu mīkstinošu.”¹¹²²

Kopš Otrā pasaules kara beigām vadības atbildības doktrīnu piemēroja gan militārai pavēlniecībai, gan civilai vadībai. Taču starp militāro un civilo vadību pastāv atšķirība.¹¹²³ Šāda atšķirība ir iezīmēta 1998. gada 17. jūlija Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtu 28. pantā, kas nosaka komandieru un citu vadītāju atbildību.¹¹²⁴

¹¹¹⁶ Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts: U.N. G.A. Res. No. 56/83. A/RES/56/83, 2002, 28 January; Bojārs J. Starptautiskās publiskās tiesības III. Rīga: Zvaigzne ABC, 2007, 292. lpp.

¹¹¹⁷ Draft Code of Crimes against Peace and Security of Mankind (1996). [B.v.]: United Nations, 2005, p. 3.

¹¹¹⁸ Bonafè B. I. The Relationship between State and Individual Responsibility for International Crimes, Martinus Nijhoff Publishers, 2009, pp. 26–28.

¹¹¹⁹ Ibid., p. 25.

¹¹²⁰ Tsagourias N. Command Responsibility and the Principle of Individual Criminal Responsibility: A Critical Analysis of International Jurisprudence. Book: Protecting Humanity: Essays in International Law and Policy in Honour of Navanethem Pillay. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, p. 817.

¹¹²¹ Charter of the International Military Tribunal (1945). 82 U.N.T.S. 279.

¹¹²² Ibid.

¹¹²³ Garraway Ch. The Doctrine of Command Responsibility. Book: The Legal Regime of the International Criminal Court: Essays in Honour of Professor Igor Blishchenko. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, p. 715.

¹¹²⁴ Rome Statute of the International Criminal Court (1998). U.N. Doc. A/CONF.183/9.

Vadības atbildību pirmo reizi kodificēja Papildu protokolā pie 1949. gada 12. augusta Ženēvas konvencijām par starptautiska rakstura bruņotu konfliktu upuru aizsardzību (I protokols).¹¹²⁵ Tā 86. panta otrajā daļā noteikts: „Fakts, ka [1949. gada Ženēvas. – V.S.] Konvenciju vai šī Protokola pārkāpumu izdarījis padotais, neatbrīvo viņa priekšniekus no kriminālās vai disciplinārās atbildības, ja viņi zināja vai viņu rīcībā bija informācija, kas konkrētos apstākļos un konkrētā brīdī ļāva secināt, ka padotais izdara vai gatavojas izdarīt šādu pārkāpumu, un ja viņi neveica visus iespējamus pasākumus, lai šo pārkāpumu aizkavētu vai vērstos pret to.”¹¹²⁶

Savukārt, tas, ka padotais rīkojas atbilstoši viņa valsts valdības vai vadības pavēlēm, neatbrīvo viņu no atbildības, bet var būt uzskatīts par sodu mīkstināšu apstākli.¹¹²⁷

1.4. Reparācijas

Kā noteica Pastāvīgā starptautiskā tiesa *Factory at Chorzów lietas* 1928. gada 13. septembra spriedumā, „tas ir starptautisko tiesību princips un pat tiesību vispārējā koncepcija, ka jebkurš saistību pārkāpums ir saistīts ar pienākumu veikt reparācijas”¹¹²⁸.

Arī 1907. gada Hāgas konvencijas (IV) Par sauszemes kara tiesībām un paražām 3. pantā nostiprināts, ka: „Karojošā puse, kura pārkāpj [Hāgas. – V.S.] Noteikumu nosacījumus, ja to prasa lietas apstākļi, ir atbildīga par kompensācijas izmaksu.”¹¹²⁹ Taču konvencija nenosaka konkrētu sankciju par nodarītajiem pārkāpumiem.¹¹³⁰ Arī 1949. gada Ženēvas konvencijas un 1977. gada Papildu protokols (I) nenosaka konkrētus sodus par smagu pārkāpumu nodarīšanu,¹¹³¹ izņemot to, ka Papildu protokola (I) 91. pantā paredzēta kompensācija, kura strīda pusei jāizmaksā, ja to prasa lietas apstākļi.¹¹³²

Kā norāda E. Gilarda (*Gillard*), reparācijas mērķis ir pēc iespējas samazināt prettiesiskās rīcības sekas un atjaunot situāciju, kāda pastāvēja, ja šīs rīcības nebūtu bijis.¹¹³³ Savukārt A.

¹¹²⁵ Tsagourias N. Command Responsibility and the Principle of Individual Criminal Responsibility: A Critical Analysis of International Jurisprudence. Book: Protecting Humanity: Essays in International Law and Policy in Honour of Navanethem Pillay. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, p. 823.

¹¹²⁶ Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims in International Armed Conflicts (Protocol I) (1977). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998.

¹¹²⁷ Sk.: Charter of the International Military Tribunal (1945). 82 U.N.T.S. 279, Article 8.

¹¹²⁸ Pastāvīgās starptautiskās tiesas spriedums lietā: *Factory at Chorzów*, P.C.I.J. Series A, no. 17, 1928, p. 29.

¹¹²⁹ Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land (1907). 36 Stat. 2277, T.S. No. 539.

¹¹³⁰ Schabas W. A. An Introduction to the International Criminal Court. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, p. 2.

¹¹³¹ Analysis of the Punishments Applicable to International Crimes (War Crimes, Crimes Against Humanity and Genocide) in Domestic Law and Practice. International Review of the Red Cross, June 2008, Vol. 90, no. 870, p. 462.

¹¹³² Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims in International Armed Conflicts (Protocol I) (1977), *ibid*.

¹¹³³ Gillard E. Ch. Reparation for Violations of International Humanitarian Law. International Review of the Red Cross, 2003, no. 851, p. 531.

Trindade (*Trindade*) norāda, ka reparācijām var piešķirt sankciju vai represīvu raksturu, lai nodrošinātu taisnīguma īstenošanu un novērstu nesodāmību.¹¹³⁴

Atbilstoši Pantu par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību 34. pantam pilnai reparācijai par nodarīto kaitējumu jānotiek restitūcijas, kompensācijas vai satisfakcijas veidā, piemērojot šos veidus kā atsevišķi, tā arī kopā.¹¹³⁵

Kā noteikts Pantu par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību 35. pantā, **restitūcija** ir tās situācijas atjaunošana, kas pastāvēja, pirms tika veikta starptautiski prettiesiskā rīcība.¹¹³⁶ Savukārt **kompensāciju** izmaksā par finansiāli novērtējamiem zaudējumiem, ieskaitot neiegūto peļņu, ja nav panākts reparācijas mērķis, veicot restitūciju.¹¹³⁷ Jēdziens „**kaitējums**” sniegts Pantu par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību 31. panta otrajā daļā un nozīmē gan materiālu zaudējumu, gan morālu kaitējumu.¹¹³⁸ Kā minēts Pantu par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību komentāros, „finansiāli novērtējami” zaudējumi norādīti tieši tāpēc, lai izslēgtu kompensāciju par „morālo kaitējumu”, kas jāatlīdzina ar citu reparācijas veidu – satisfakciju.¹¹³⁹ **Satisfakcija** jāveic, ja nav panākts reparācijas mērķis, veicot restitūciju un kompensāciju, un tas var izpausties kā pārkāpuma atzīšana, nožēlas izteikšana, formāla atvairošanās vai cita pieņemama modalitāte.¹¹⁴⁰ Vienlaikus noteikts, ka satisfakcijai jābūt proporcionālam pārkāpumam, un tam nevajadzētu pieņemt atbildīgo valsti pazemojošu formu.¹¹⁴¹

A. Nollkaemper (*Nollkaemper*) papildus norāda, ka vainīgo valsts līderu vai citu fizisko personu apsūdzību arī var uzskatīt par reparācijas formu.¹¹⁴²

Kā noteica Pastāvīgā starptautiskā tiesa *Factory at Chorzów lietā*, risinot jautājumu par reparācijām, ir jāatbild uz trim fundamentāliem jautājumiem: 1) vai pastāv pienākums veikt reparāciju; 2) vai pastāv zaudējumi, kas ir jāatlīdzina; 3) kāds ir zaudējumu apmērs.¹¹⁴³ Savukārt Pantu par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību komentāros minēts, ka reparācijas veids un apmērs ir atkarīgs no pārkāpuma.¹¹⁴⁴

¹¹³⁴ Trindade A. A. C. *International Law to Humankind: Towards a New Jus Gentium*. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, p. 371.

¹¹³⁵ Ibid.

¹¹³⁶ Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts: U.N. G.A. Res. No. 56/83. A/RES/56/83, 28 January 2002.

¹¹³⁷ Ibid., Article 36.

¹¹³⁸ Ibid, Article 31 (2).

¹¹³⁹ Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (2001) with Commentaries. [B.v.]: United Nations, 2008, p. 99.

¹¹⁴⁰ Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, ibid., Article 37.

¹¹⁴¹ Ibid., Article 37 (3).

¹¹⁴² Nollkaemper A. *State Responsibility for International Crimes: A Review of Principles of Reparation*. Book: The Diversity of International Law: Essays in Honour of Professor Kalliopi K. Koufa. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, pp. 498., 499.

¹¹⁴³ Pastāvīgās starptautiskās tiesas spriedums lietā: *Factory at Chorzów*, P.C.I.J. Series A, no. 17, 1928, p. 29.

¹¹⁴⁴ Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (2001) with Commentaries, ibid., p. 96.

Starptautiskajās tiesībās ir noteikts ne tikai valsts pienākums atlīdzināt nodarītos zaudējumus, bet arī cietušo tiesības saņemt atlīdzinājumu. Tā, piemēram, 1948. gada 10. decembra **Vispārējās cilvēktiesību deklarācijas** 8. pantā noteikts, ka: „Katram cilvēkam ir tiesības uz efektīvu viņa tiesību atjaunošanu kompetentā tiesā gadījumos, kad pārkāptas viņa pamattiesības, kas noteiktas konstitūcijā vai likumā.”¹¹⁴⁵ Cilvēktiesību aizsardzība ir garantēta 1966. gada Starptautiskā pakta par pilsoniskajam un politiskajām tiesībām 1. un 2. pantā,¹¹⁴⁶ kā arī citās starptautiskās konvencijās.

1985. gada 29. novembrī ANO Ģenerālā asambleja pieņēma **Deklarāciju par taisnīguma pamatprincipiem, kas attiecas uz cietušajiem noziegumā un varas ļaunprātīgā izmantošanā.**¹¹⁴⁷ To vēlāk apstiprināja **Starptautisko cilvēktiesību rupju pārkāpumu un starptautisko humanitāro tiesību nopietnu pārkāpumu cietušo tiesību uz atlīdzību un reparāciju pamatprincipos un vadlīnijās**, ko savukārt apstiprināja ANO Ģenerālās asamblejas 2005. gada 16. decembra rezolūcijā Nr. 60/147.¹¹⁴⁸ Šajos dokumentos noteikts, ka gadījumos, kad starptautisko cilvēktiesību rupjš pārkāpums un starptautisko humanitāro tiesību nopietns pārkāpums veido starptautisko noziegumu, valstīm ir pienākums to izmeklēt, pienākums nodot aizdomās turamās personas apsūdzībai un, ja šīs personas atzīst par vainīgām, – pienākums tās sodīt. Turklāt valstīm ir pienākums saskaņā ar starptautiskajām tiesībām sadarboties savā starpā un palīdzēt šo pārkāpumu izmeklēšanā un apsūdzības uzturēšanā.¹¹⁴⁹ Jēdzieni „rupjš pārkāpums” un „nopietns pārkāpums” starptautiskajās tiesībās nav formāli definēti, un tie nenozīmē „nopietnus pārkāpumus” 1949. gada Ženēvas konvenciju un 1977. gada Papildu protokola (I) izpratnē.¹¹⁵⁰ Taču, kā noteikts minēto pamatprincipu un vadlīniju 26. pantā, šī dokumenta nosacījumi attiecas uz visiem starptautisko cilvēktiesību un starptautisko humanitāro tiesību pārkāpumiem.¹¹⁵¹

Kā norāda E. Gilarda, neviens starptautisko humanitāro tiesību dokuments neuzliek pienākumu fiziskai personai atlīdzināt zaudējumus cietušajiem, un reparācijas tradicionāli veic tikai

¹¹⁴⁵ Vispārējā cilvēktiesību deklarācija. Grām.: Cilvēka tiesības. Starptautisko līgumu krājums. I sēj. Pirmā daļa. Universālie līgumi. Jur. Red. J. Bojārs. Ņujorka, Ženēva: Apvienotās Nācijas, 1994, 1.–7. lpp.

¹¹⁴⁶ International Covenant on Civil and Political Rights (1966). U.N. Doc. A/6316, 999 U.N.T.S. 171. Book: International Covenant on Civil and Political Rights. Book: International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments. Ed. by C. van den Wyngaert. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 2000, pp. 5–9.

¹¹⁴⁷ Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power (1985). A/RES/40/34.

¹¹⁴⁸ Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, adopted by United Nations. U.N. G.A. Res. No. 60/147, 16 December 2005.

¹¹⁴⁹ Ibid., Article 4.

¹¹⁵⁰ Boven Th. Victim's Rights to a Remedy and Reparation: The New United Nations Principles and Guidelines. Book: Reparations for Victims of Genocide, War Crimes and Crimes against Humanity: Systems in Place and Systems in the Making. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, pp. 33, 34.

¹¹⁵¹ Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, ibid.

valstis.¹¹⁵² Taču, piemēram, 1998. gada Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtu 75. panta pirmajā daļā ir paredzēts, ka tiesas var pēc cietušo pieprasījuma vai pēc savas iniciatīvas noteikt atlīdzību cietušajiem, ieskaitot restitūciju, kompensāciju un rehabilitāciju.¹¹⁵³

E. Gilarda vienlaikus norāda, ka reparācija var iekļaut ne tikai citas valsts, bet arī vainīgās valsts pilsoņu zaudējumu atlīdzināšanu.¹¹⁵⁴

Vēsture pazīst gadījumus, kad cietušie vērsās pēc atlīdzības nacionālajās vai speciālajās starptautiskajās tiesās. Pie tam cietušie ir vērsušies ne tikai pret valstīm to nacionālajās tiesās, bet arī pret privātām kompānijām, kas bija iesaistītas pārkāpumā.¹¹⁵⁵ Saskaņā ar 1998. gada Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtiem cietušajiem ir tiesības piedalīties tiesvedībā un pieprasīt atlīdzību.¹¹⁵⁶ Cietušajiem arī ir tiesības vērsties „jauktajās komisijās”, kuras parasti veido uz divpusējās vienošanās pamata vai citās tam paredzētajās iestādēs.¹¹⁵⁷ Jebkurā gadījumā cietušo panākumi ir atkarīgi no lietas apstākļiem un pašu cietušo aktivitātes.

Protams, nevar nepieminēt ebreju centienus saņemt kompensāciju saistībā ar holokaustu. Jāatzīmē, ka pamatā kompensācijas ebrejiem izmaksātas, pamatojoties uz panāktajām vienošanām ar Vāciju un tās kompānijām, Austriju, Šveices bankām u.c.¹¹⁵⁸ Ebreju organizācijas un atsevišķi ebreji arī izrādīja iniciatīvu vainīgo personu starptautiskajā meklēšanā un to saukšanā pie atbildības, atsaucoties uz universālo jurisdikciju.

1.5. Universālā jurisdikcija

Valstu krimināltiesībās parasti paredzēts, ka tās ir piemērojamas tikai tām darbībām, kas veiktas tās valsts teritorijā. Taču starptautiskajās humanitārajās tiesībās šis princips attīstījās un pārtapa par universālās jurisdikcijas principu.¹¹⁵⁹

Universālā jurisdikcija ir jebkuras valsts tiesas spēja sodīt personas par noziegumiem, kas pastrādāti ārpus tās teritorijas, kas nav saistīti ar aizdomās turamās personas vai cietušā pilsonības valsti vai zaudējumiem tās valsts nacionālajām interesēm.¹¹⁶⁰

¹¹⁵² Gillard E. Ch. Reparation for Violations of International Humanitarian Law. *International Review of the Red Cross*, 2003, no. 851, p. 545.

¹¹⁵³ Rome Statute of the International Criminal Court (1998). U.N. Doc. A/CONF.183/9.

¹¹⁵⁴ Gillard E. Ch., *ibid.*, p. 535.

¹¹⁵⁵ Walley L. *The Prosecution of International Crimes and the Role of Victim's Lawyers*. Book: *Reparations for Victims of Genocide, War Crimes and Crimes against Humanity: Systems in Place and Systems in the Making*. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, p. 354.

¹¹⁵⁶ Rome Statute of the International Criminal Court (1998). U.N. Doc. A/CONF.183/9, Article 68, 75 (1).

¹¹⁵⁷ Dwertmann E. *The Reparation System of the International Criminal Court: Its Implementation, Possibilities and Limitations*. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, p. 19.

¹¹⁵⁸ Taylor G., Schneider G., Kagan S. *The Claims Conference and the Historic Jewish Efforts for Holocaust-Related Compensation and Restitution*. Book: *Reparations for Victims of Genocide, War Crimes and Crimes against Humanity: Systems in Place and Systems in the Making*. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, p. 104.

¹¹⁵⁹ Analysis of the Punishments Applicable to International Crimes (War Crimes, Crimes Against Humanity and Genocide) in Domestic Law and Practice. *International Review of the Red Cross*, June 2008, Vol. 90, no. 870, p. 462.

1949. gada 12. augusta Ženēvas konvencijās paredzēta obligāta universālā jurisdikcija attiecībā uz tajās minētajiem smagiem pārkāpumiem, piemēram, tīša nogalināšana, spīdzināšana un necilvēciska apiešanās, ieskaitot bioloģiskus eksperimentus, tīša smagu ciešanu vai nopietnu ķermeņa ievainojumu vai veselības kaitējumu radīšana, aizsargājamo personu nelikumīga deportācija vai pārvietošana u.c.¹¹⁶¹

1977. gada Papildu protokolā (I) universālā jurisdikcija arī ir paredzēta, taču attiecībā uz protokolā minētajiem smagajiem pārkāpumiem,¹¹⁶² kas skaitā atšķiras no Ženēvas konvencijās minētajiem.

Kā norāda Č. Lēnarts (*Lehnardt*), starptautiskie noziegumi ir vērsti pret starptautisko sabiedrību, līdz ar to noziegumiem, kuri netiek uzskatīti par smagiem atbilstoši Ženēvas konvencijām un Papildu protokolam (I), jābūt par pamatu neobligātajai universālajai jurisdikcijai.¹¹⁶³ Acīmredzot tieši tāpēc Pantos par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību smagi starptautiskie noziegumi aizstāti ar starptautisko tiesību pavēlošām normām.¹¹⁶⁴ Tā Pantu par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību 40. panta pirmajā daļā noteikts, ka valstu starptautiskā atbildība iestājas par saistību pārkāpšanu pret vispārējo starptautisko tiesību imperatīvu normu (latīņu val. – *jus cogens*).¹¹⁶⁵ Šī dokumenta komentāros minēts, ka imperatīvās normas iztulkotas atbilstoši 1969. gada 23. maija Vīnes konvencijas par starptautisko līgumu tiesībām 53. pantam.¹¹⁶⁶ Šajā pantā noteikts, ka **imperatīvā norma** ir tāda norma, kas pieņemta un atzīta starptautiskā valstu sabiedrībā kā norma, no kuras nav pieļaujama atkāpšanās un ko var izmainīt tikai ar nākamo tāda paša rakstura vispārējo starptautisko tiesību normu.¹¹⁶⁷

¹¹⁶⁰ Universal Jurisdiction: A Preliminary Survey of Legislation Around the World. London: Amnesty International, International Secretariat, 2011, p. 6.

¹¹⁶¹ Ženēvas konvencija (I) par sauszemes bruņoto spēku ievainoto un slimo stāvokļa uzlabošanu (1949). Latvijas Vēstnesis, 2002. 22. marts, nr. 46, 49. un 50. pants; Ženēvas konvencija (II) par jūras bruņoto spēku ievainoto, slimo un kuģu avārijās cietušo stāvokļa uzlabošanu. Latvijas Vēstnesis, 2002. 27. marts, nr. 48, 50. un 51. pants; Ženēvas konvencija (III) par attieksmi pret karagūstekņiem (1949). Latvijas Vēstnesis, 2002. 05. aprīlis, nr. 52, 129. un 130. pants; Ženēvas konvencija (IV) par civiliedzīvotāju aizsardzību kara laikā. Latvijas Vēstnesis, 2002. 19. aprīlis, nr. 60, 146. un 147. pants.

¹¹⁶² Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims in International Armed Conflicts (Protocol I) (1977). Electronic resource: International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. Version 5-31.12.1998, Article 85.

¹¹⁶³ Lehnardt Ch. Individual Liability of Private Military Personnel under International Criminal Law. The European Journal of International Law, 2008, Vol. 19, no. 5, p. 1030.

¹¹⁶⁴ Czapliński W. *Jus Cogens*, Obligations *Erga Omnes* and International Criminal Responsibility. Book: The Legal Regime of the International Criminal Court: Essays in Honour of Professor Igor Blishchenko. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, p. 405.

¹¹⁶⁵ Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (2001) with Commentaries. [B.v.]: United Nations, 2008, p. 112.

¹¹⁶⁶ Ibid., p. 112.

¹¹⁶⁷ Vienna Convention on the Law of Treaties (1969). 1155 U.N.T.S. 331.

Savukārt A. Larosa (*La Rosa*) uzskata, ka, attīstoties universālās jurisdikcijas mehānismam, pat miermīlīgai valstij var nākties sodīt kara noziedzniekus. Līdz ar to A. Larosa piedāvā noteikt kaut minimālas saiknes, piemēram, starp noziedznieku un tiesas valsti.¹¹⁶⁸

1.6. Kompetentās tiesas

Noziedznieku saukšana pie atbildības ir valsts pienākums, taču gadījumos, kad valsts nevēlas to darīt vai tai nav iespēju, izveido speciālus kriminālos tribunālus, tā, lai aizliegtā rīcība nepaliktu nesodīta.¹¹⁶⁹ Jautājumu, kurai tiesai – starptautiskajai vai nacionālajai – jānodod krimināllietas izskatīšana, B. Bonafē (*Bonafè*) piedāvā risināt šādi: par starptautiskajiem noziegumiem galvenās atbildīgās personas nodot starptautiskajai apsūdzībai, bet mazāk svarīgās – nacionālajām tiesām.¹¹⁷⁰

Kā iepriekš minēts,¹¹⁷¹ 1919. gada 28. jūnija Versaļas līgumā bija pirmo reizi paredzēta fiziskās personas stāšanās speciāli izveidotas tiesas priekšā. Taču rezultatīvāks bija Nirnbergas Starptautiskais kara tribunāls, kuru nodibināja četras galvenās Otrā pasaules karā uzvarējušās valstis: ASV, PSRS, Lielbritānija un Francija 1945. gada 8. augustā. Tribunālu dibināja, lai sauktu pie atbildības Vācijas galvenos kara noziedzniekus. Pēc šī tribunāla parauga vēlāk, 1946. gadā, nodibināja Tokijas tribunālu Japānas kara noziedznieku sodīšanai.

Starptautisko tribunālu organizēšana turpināja attīstīties 20. gadsimta beigās, kad izveidoja, piemēram, Bijušās Dienvidslāvijas Starptautisko kara noziegumu tribunālu (1993. gads) un Ruandas Starptautisko kara noziegumu tribunālu (1994. gads). Dibināja arī citas tiesas un pat tiesu departamentus.

1) Tiesas, kas nodibinātas pēc vienošanās starp valsti un ANO:

1.1) Sjerraleones īpašā tiesa;

1.2) Kambodžā: ārkārtējās kameras kā daļa no nacionālās tiesu sistēmas. Kameras piemēroja nacionālās tiesības;

1.3) Libānas īpašais tribunāls.

2) Tiesas, kuras nodibināja ANO vai cita starptautiska administrācija:

2.1) Kosovā un Austrumtimorā: speciāli paneļi, kas sastāvēja no starptautiskiem un vietējiem tiesnešiem un starptautiskā prokurora;

¹¹⁶⁸ La Rosa A. Sanctions as a Means of Obtaining Greater Respect for Humanitarian Law: A Review of Their Effectiveness. *International Review of the Red Cross*, June 2008, Vol. 90, no. 870, p. 231.

¹¹⁶⁹ Gutierrez Posse H. D. T. The Relationship between International Humanitarian Law and the International Criminal Tribunals. *International Review of the Red Cross*, March 2006, Vol. 88, no. 861, p. 86.

¹¹⁷⁰ Bonafè B. I. *The Relationship between State and Individual Responsibility for International Crimes*. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, p. 39.

¹¹⁷¹ Sk.: promocijas darba 5. nodaļas I apakšnodaļas 1.2. punkts.

- 2.2) Bosnijā un Hercegovinā: kara noziegumu kamera, kas sastāv no diviem starptautiskiem un viena vietējā tiesneša, viena starptautiskā un viena vietējā prokurora. Uz šo kameru Bijušās Dienvidslāvijas Starptautiskais kara noziegumu tribunāls var sūtīt izskatīšanai atsevišķas lietas.
- 3) Tiesas, kuras nodibināja valsts ar starptautisko atbalstu:
- 3.1) Irākas Augstais tribunāls, kas ir īpaša nacionālā tiesa, kas sastāv no vietējiem tiesnešiem;
- 3.2) Serbijā: kara noziegumu kamera, kura izveidota kā apgabaltiesas kamera;
- 3.3) Lokerbijā: *ad hoc* risinājums konkrētam gadījumam – terora aktam. Tiesas sēdeklis atradās Nīderlandē, bet tiesneši un prokurors bija no Skotijas, kā arī tika piemērotas Skotijas tiesības.¹¹⁷²

Īpašu vietu starptautisko tiesu un tribunālu vietā ieņem Romas Starptautiskā krimināltiesā, kura ir pirmā pastāvīgā starptautiskā krimināltiesā. To 1998. gada 17. jūlijā nodibināja 120 valstis to starptautisko krimināllietu izskatīšanai, kas attiecas uz šīs krimināltiesas Statūtos minētajiem noziegumiem, pastrādātiem pēc 2002. gada 1. jūlija, kad šie Statūti stājās spēkā.

1.7. Imunitāte

Atbilstoši diplomātiskajām tiesībām valsts amatpersonas vispārējos gadījumos bauda imunitāti no citu valstu un starptautisko organizāciju jurisdikcijas. Taču, kā atzīmē J. Pausts (*Paust*), saskaņā ar starptautiskajām tiesībām par starptautiskajiem noziegumiem valsts galvas, diplomāti vai amatpersonas imunitāti nebauda.¹¹⁷³ Arī Nirnbergas Starptautiskais kara tribunāls 1946. gada 1. oktobra spriedumā noteica, ka: „Starptautisko tiesību princips, kas pie noteiktiem nosacījumiem aizsargā valsts pārstāvi, nevar būt piemērojams par darbībām, kas nosodītas kā noziedzīgas atbilstoši starptautiskajām tiesībām. Šo darbību veicēji nevar aizsegties ar savu amata stāvokli, lai izvairītos no soda atbilstošajā kārtībā.”¹¹⁷⁴

1.8. Tiesiskuma princips

1948. gada Vispārējās cilvēktiesību deklarācijas 11. panta otrajā daļā noteikts, ka: „Nevienam nedrīkst notiesāt par noziegumu tādas darbības vai bezdarbības dēļ, kas saskaņā ar izdarīšanas brīdī spēkā bijušajiem valsts iekšējiem likumiem vai starptautiskajām tiesībām nebija

¹¹⁷² Cryer R., Friman H., Robinson D. Introduction to International Criminal Law: Principles, Procedure, Institutions. [B.v.]: Cambridge University Press, 2007, 524 p.

¹¹⁷³ Paust J. Restoring the Rule of Law: Ending Official Elite Impunity for International Crimes. Book: The Diversity of International Law: Essays in Honour of Professor Kalliopi K. Koufa. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, p. 582.

¹¹⁷⁴ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. Т. 2. 2-е издание. Под ред. К. П. Горшенина. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1954, с. 992.

kriminālnoziedzums. Tāpat nedrīkst piespriest smagāku sodu nekā tas, kas bija jāpiemēro laikā, kad tika izdarīts kriminālnoziedzums.”¹¹⁷⁵ Vēlāk šo principu ietvēra 1950. gada **Eiropas cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas** 7. pantā¹¹⁷⁶ un 1966. gada Starptautiskā pakta par pilsoniskajām un politiskajām tiesībām 15. pantā.¹¹⁷⁷

Šis princips ir zināms kā tiesiskuma princips, un tas ietver sevī principu *nullum crimen sine lege* (latviešu val. – nav nozieguma bez likuma)¹¹⁷⁸ un principu *nulla poena sine lege* (latviešu val. – nav soda bez likuma)¹¹⁷⁹.¹¹⁸⁰ Citiem vārdiem, personu var atzīt par vainīgu noziegumā tikai tad, ja šis nodarījums jau ir bijis aizliegts nacionālajās vai starptautiskajās tiesībās nodarījuma izdarīšanas brīdī, un piemērot ne smagāku sodu par to, kas bija piemērojams nodarījuma brīdī.¹¹⁸¹ Pie tam persona var būt tiesāta un sodīta par noziegumiem, kas bija sodāmi to paveikšanas laikā ne tikai atbilstoši nacionālajām vai starptautiskajām tiesībām, bet arī starptautiskajām paražu tiesībām un vispārējiem tiesību principiem.

Tiesiskuma princips ir ietverts arī Latvijas Krimināllikuma 5. panta pirmajā daļā, kas nosaka, ka nodarījuma (darbība vai bezdarbība) noziegumu un sodāmību nosaka likums, kas bijis spēkā šā nodarījuma izdarīšanas laikā. Atbilstoši Krimināllikuma 5. panta trešajai daļai likumam, kas atzīst nodarījumu par sodāmu, pastiprina sodu vai ir citādi nelabvēlīgs personai, atpakaļejoša spēka nav.¹¹⁸²

1.9. Noilgums

Krimināltiesībās ir nostiprināts noilguma princips, atbilstoši kuram personu var saukt pie atbildības, ja no dienas, kad tā ir izdarījusi noziedzīgu nodarījumu, nav pagājis šim nodarījumam noteikts laiks. Parasti tie ir daži gadi. Taču situācija mainījās 1968. gada 26. novembrī, kad pieņēma **Konvenciju par noilguma termiņa nepiemērošanu kara noziegumiem un noziegumiem pret**

¹¹⁷⁵ Vispārējā cilvēktiesību deklarācija. Grām.: Cilvēka tiesības. Starptautisko līgumu krājums. I sēj. Pirmā daļa. Universālie līgumi. Jur. red. J. Bojārs. Apvienotās Nācijas: Ņujorka un Ženēva, 1994, 1.–7. lpp.

¹¹⁷⁶ European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950). 213 U.N.T.S. 222. Tekstu angļu valodā sk.: International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments. Ed. by C. van den Wyngaert. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 2000, pp. 31–42.

¹¹⁷⁷ International Covenant on Civil and Political Rights (1966). U.N. Doc. A/6316, 999 U.N.T.S. 171. Tekstu angļu valodā sk.: International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments, ibid., pp. 5–9.

¹¹⁷⁸ *Nullum crimen sine lege* (latīņu val.) – princips, kuram atbilstoši darbība neveido noziegumu, kamēr tā nav iepriekš atzīta par noziedzīgu saskaņā ar tiesībām. A Dictionary of Law. 6th edition. Ed. by E. A. Martin, J. Law. Oxford, New York: Oxford University Press, 2006, p. 362.

¹¹⁷⁹ *Nulla poena sine lege* (latīņu val.) – princips, kuram atbilstoši persona var būt sodīta par noziegumu, ja sods ir paredzēts tiesībās. A Dictionary of Law, ibid., p. 362.

¹¹⁸⁰ Nillson J. The Principle *Nullum Crimen Sine Lege*. Book: Rethinking International Criminal Law: The Substantive Part. Groningen: Europa Law Publishing, 2007, p. 40.

¹¹⁸¹ Paparinskis M. Tiesiskuma princips starptautiskajās krimināltiesībās. Jurista Vārds, 2005. 1. marts, nr. 8, 1. lpp.

¹¹⁸² Krimināllikums: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 1998. 8. jūlijs, nr. 199/200.

cilvēcību.¹¹⁸³ Saskaņā ar šo konvenciju nekāds noilguma termiņš nav piemērojams kara noziegumiem, noziegumiem pret cilvēcību, kā arī genocīdam neatkarīgi no to izdarīšanas laika. Kā atzina PSRS pārstāvis, Padomju Savienības ieskatā šī konvencija neveidoja jaunas tiesību normas, bet gan no jauna apstiprināja esošos starptautisko tiesību principus.¹¹⁸⁴

Latvija ir pievienojusies šai konvencijai, un tā ir spēkā Latvijas Republikā no 1992. gada 13. jūlija.¹¹⁸⁵ Atbilstoši konvencijas 4. pantam Latvija ir transformējusi nacionālajās tiesībās, proti – Krimināllikuma 57. pantā, nosacījumu, ka: „Personai, kas izdarījusi noziegumu pret cilvēci, noziegumu pret mieru, kara noziegumu vai piedalījies genocīdā, kriminālatbildības noilgums neiestājas.”¹¹⁸⁶ Turklāt Krimināllikuma 5. panta ceturtajā daļā noteikts, ka persona, kas izdarījusi noziegumu pret cilvēcību, noziegumu pret mieru, kara noziegumu un piedalījies genocīdā, ir sodāma neatkarīgi no šo noziegumu izdarīšanas laika.¹¹⁸⁷ Kā redzams, atšķirībā no Konvencijas par noilguma termiņa nepiemērošanu kara noziegumiem un noziegumiem pret cilvēcību, Krimināllikumā paredzēts, ka Latvijas teritorijā noilgums neiestājas arī noziegumiem pret mieru. Šāda starptautiskās tiesību normas transformācija nacionālajās tiesībās lielākā apjomā daļēji var būt skaidrojama ar to, ka atbilstoši 1998. gada 17. jūlija Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtu 29. pantam Statūtos uzskaitītie noziegumi nav pakļauti nekādam noilgumam.¹¹⁸⁸ Latvija arī ir pievienojusies Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtiem,¹¹⁸⁹ un Statūtu 5. panta pirmās daļas d punktā ir minēts viens no noziegumiem pret mieru, proti – agresija.

1.10. Amnestija

ANO vairākkārt ir apstiprinājusi, ka amnestija nav piemērojama tādiem starptautiskiem noziegumiem kā genocīds, noziegumi pret cilvēcību, kara noziegumi, kā arī citiem starptautisko humanitāro tiesību pārkāpumiem,¹¹⁹⁰ un pat atzina amnestijas piemērošanu par prettiesisku saskaņā

¹¹⁸³ Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes against Humanity (1968). U.N. Doc. A/RES/2391, 754 U.N.T.S. 73, 8 I.L.M. 68. Book: International Criminal Law: A Collection of International and European Instruments. Ed. by C. van den Wyngaert. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 2000, pp. 399–401.

¹¹⁸⁴ Miller R. H. The Convention on the Non-applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes against Humanity. The American Journal of International Law, 1971, Vol. 65, p. 482.

¹¹⁸⁵ Par Konvenciju par noilguma neatzišanu kara noziegumiem: 10.04.2003. Ārlietu ministrijas dienesta informācija Nr. 40/480-3354. Latvijas Vēstnesis, 2003. 23. aprīlis, nr. 61.

¹¹⁸⁶ Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes against Humanity (1968), *ibid.*

¹¹⁸⁷ Krimināllikums: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 1998. 8. jūlijs, nr. 199/200.

¹¹⁸⁸ Rome Statute of the International Criminal Court (1998). U.N. Doc. A/CONF.183/9.

¹¹⁸⁹ Par 1998. gada 17. jūlija Romas Starptautiskās krimināltiesas Statūtiem: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 2002. 28. jūnijs, nr. 97.

¹¹⁹⁰ Sk.: United Nations Security Council Resolution 1315 (2000). S/RES/1315 (2000), 14 August 2000; The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies: United Nations Security Council, Report of the Secretary-General. S/2004/616, 23 August 2004; United Nations Guidance Note of the Secretary-General, United

ar starptautiskajām tiesībām neatkarīgi no tā, vai amnestija ir dota apmaiņā pret atzīšanos vai atvainošanos.¹¹⁹¹

1.11. Pārejas perioda taisnīgums

Starptautiskās tiesas ir ļoti palīdzējušas cietušajiem to cīņā par taisnīgumu un pret noziedznieku nesodāmību. Taču tiesu procesi ir lēni un dārgi, kā arī tie ne vienmēr sasniedz nospraustos mērķus. Līdz ar to ir attīstījusies pārejas perioda taisnīguma (angļu val. – *transitional justice*) koncepcija.

ANO definē **pārejas perioda taisnīgumu** kā veselu virkni procesu un mehānismu, kas saistīti ar sabiedrības centieniem tikt galā ar lieliem pagātnes pāridarījumiem, lai nodrošinātu atbildību, striktu taisnīgumu un sasniegtu samierināšanos. Tas var iekļaut kā juridiskos, tā arī citus mehānismus, reparācijas, taisnības meklējumus, institucionālās reformas u.c.¹¹⁹²

Kā atzīmē A. La Rosa, nav taisnīguma bez sociālā taisnīguma. Tāpēc pārejas perioda taisnīgums ir piemērojams papildus kriminālajai, taču tas nenozīmē kompromisu attiecībā uz kriminālo sankciju piemērošanu. Pārejas perioda taisnīgums īpaši piemērojams masu pārkāpumu gadījumos, kas turpinās vairākus gadu desmitus.¹¹⁹³

1.12. Secinājumi

Līdz ar to var secināt, ka starptautiskajās tiesībās paredzēta kā valsts, tās iestāžu un amatpersonu atbildība, tā arī fizisko personu atbildība par *jus cogens* normu pārkāpšanu. Valsts un fizisko personu starptautiski tiesiskā atbildība bija paredzēta starptautiskajās tiesībās vēl 20. gadsimta sākumā.

Promocijas darba 2. un 3. nodaļā pierādīts, ka PSRS kā valsts, tā arī tās iestādes, piemēram, Augstākā Padome un tās Prezidijs, TKP, Ārlietu tautas komisariāts, IeTK un tā struktūrvienības, VDTK un tā struktūrvienības, VK(b)P un tās Centrālā Komiteja u.c., bija atbildīgas par starptautisko tiesību pārkāpumiem un starptautisko noziegumu pastrādāšanu attiecībā uz Latviju un tās iedzīvotājiem.

No tā izriet arī to fizisko personu individuālā atbildība, kas bija iesaistītas šo pārkāpumu un noziegumu plānošanā un veikšanā. Personīgi atbildīgi ir VK(b)P CK 1. sekretārs J. Staļins,

Nations Approach to Transitional Justice, March 2010; Promotion and Prosecution of Human Rights: United Nations Economic and Social Council, Commission on Human Rights. E/CN.4/2005/102/Add.1, 8 February 2005, principle 24.

¹¹⁹¹ Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Rule-of-Law Tools for Post-Conflict States: Truth Commissions. New York, Geneva: United Nations, 2006, p. 12.

¹¹⁹² The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies: United Nations Security Council, Report of the Secretary-General. S/2004/616, 23 August 2004, para. 8.

¹¹⁹³ La Rosa A. Sanctions as a Means of Obtaining Greater Respect for Humanitarian Law: A Review of Their Effectiveness. International Review of the Red Cross, June 2008, Vol. 90, no. 870, pp. 239, 240.

PSRS ārlietu tautas komisārs V. Molotovs, PSRS iekšlietu tautas komisārs L. Berija, PSRS valsts drošības tautas komisārs V. Merkulovs, Gulaga priekšnieks V. Nasedkins un daudzas citas personas.

Taču Krievijas Federācija ir PSRS tiesību pēctece, un tas nozīmē, ka Latvijas Republikai ir tiesības prasīt no Krievijas reparācijas. Autoresprāt, šajā gadījumā nav iespējams piemērot tādu reparācijas veidu kā restitūcija. To vietā var piemērot kompensāciju Latvijai un tās iedzīvotājiem par okupācijas un represiju rezultātā nodarītajiem materiālajiem zaudējumiem un morālo kaitējumu, kā arī satisfakciju okupācijas fakta atzīšanas vai atvairošanās veidā.

II. LATVIJAS PRASĪJUMA TIESĪBAS¹¹⁹⁴

Diemžēl līdz šim laikam Krievijas Federācija nav atzinusi Latvijas okupācijas faktu un attiecīgi nav veikusi reparācijas Latvijai vai tās iedzīvotājiem. Sakarā ar to, ka Latvijas prasības nav apmierinātas, Latvija ir vērsusies pie starptautiskās sabiedrības ar lūgumu palīdzēt.

Šajā daļā sniegta detalizēta zinātniski praktiska notikumu hronoloģiska sistematizācija, ar nolūku apkopot un analizēt Latvijas galvenās aktivitātes jautājumā par reparācijas pieteikšanu Krievijai. Šāda analīze ir nepieciešama, lai apzinātu jau paveiktos darbus un sasniegtos rezultātus, kā arī izvirzītu jaunus mērķus.

2.1. Latvijas iekšlietas

Lai sasniegtu nospraustos mērķus, Latvija veica vairākas darbības.

2.1.1. Represētās personas, rehabilitācija, amnestija un kompensācijas

Vēl pirms neatkarības atjaunošanas Latvijā uzsāka komunistiskā režīma pastāvēšanas laikā nepamatoti represēto personu rehabilitāciju. Taču sākumā rehabilitācija attiecās tikai uz izsūtītām personām. *1988. gada 2. novembrī* Latvijas PSR Ministru Padome pieņēma dekrētu Nr. 350 **Par pilsoņu nepamatotu administratīvo izsūtīšanu no Latvijas PSR 1949. gadā**, atceļot Latvijas PSR Ministru Padomes 1949. gada 17. marta lēmumu Nr. 282 Par kulaku ģimeņu izsūtīšanu no Latvijas PSR un 1949. gada 24. marta lēmumu Nr. 297 (par izsūtāmo mantas konfiskācijas kārtību)

¹¹⁹⁴ Šīs apakšnodaļas pamatā ir autores raksts, taču rediģēts un papildināts: Sajadova V. Will Europe Help Us? Book: The Fifth Year as European Union Member States: Topical Problems in Management of Economics and Law: Proceedings of the International Conference, 8–9 May 2009. Rīga: Apgāds "Mantojums", 2009, pp. 37–54.

un atzīstot pilsoņu izsūtīšanu, kas notika saskaņā ar šiem lēmumiem, par nepamatotu un šos pilsoņus – par rehabilitētiem.¹¹⁹⁵

Savukārt *1989. gada 8. jūnijā* Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidijs pieņēma dekrētu **Par četrdesmitajos un piecdesmitajos gados no Latvijas PSR teritorijas izsūtīto pilsoņu rehabilitāciju**, ar kuru atzina minēto izsūtīšanu bez tiesas lēmumiem par nelikumīgu un nepamatotu, bet izsūtītos pilsoņus – par rehabilitētiem.¹¹⁹⁶

1990. gada 3. augustā Latvijas Republikas Augstākā Padome pieņēma likumu **Par nelikumīgi represēto personu rehabilitāciju**. Atbilstoši šim likumam nolēma rehabilitēt visas personas ar dažiem izņēmumiem, kuras, pamatojoties uz KPFSR Kriminālkodeksu (58.¹–58.¹⁴, 59.⁴–59.⁶, 60.–62., 64., 66., 68.–70., 79.¹–79.⁴, 82., 84.a, 87.a, 122., 192.a pants, 193.⁷ panta d punkts, 193.¹⁰a., 59.¹⁰, 59.¹³, 81., 84., 121., 182. panta pirmā un ceturtā daļa), represēja bez tiesu nolēmumiem un notiesāja vai pret kurām krimināllietas izbeigtas, pamatojoties uz nereabilitējošiem apstākļiem.¹¹⁹⁷

1992. gada 13. maijā Latvijas Republikas Augstākā Padome pieņēma likumu **Par politiski represētās personas statusa noteikšanu**. Atbilstoši šim likumam par noziedzīgiem tika atzīti „komunistisko un nacionālsociālistisko organizāciju totalitārie režīmi un politiskās represijas, ko šie režīmi vērta pret Latvijas Republikas pilsoņiem par viņu politisko pārliecību un/vai politisko darbību, par pretošanos totalitārajiem režīmiem, par reliģiskajiem uzskatiem, par rases vai nacionālo piederību, par piederību pie noteiktas sabiedrības šķiras vai iedzīvotāju sociālā slāņa, par strādāšanu noteiktā profesijā vai par nodarbošanos, kas nebija pretrunā ar Latvijas Republikas likumiem, par laulību vai radniecību ar politiski represēto, par palīdzību vajātajām vai represētajām personām”.¹¹⁹⁸

Savukārt *1995. gada 12. aprīlī* Saeima pieņēma likumu **Par politiski represētās personas statusa noteikšanu komunistiskajā un nacistiskajā režīmā cietušajiem**, bez tam likumā Par politiski represētās personas statusa noteikšanu minētajam par noziedzīgu atzina arī komunistisko un nacistisko ideoloģiju, kā arī komunistiskā un nacistiskā režīma represijas pret Latvijas pastāvīgajiem iedzīvotājiem. Saskaņā ar šo likumu par **komunistiskā režīma politiski represētām personām** atzina Latvijas, Lietuvas, Igaunijas, Polijas un Somijas esošos un bijušos pilsoņus un līdz 1940. gada 17. jūnijam Latvijā legāli iebraukušos un pastāvīgos iedzīvotājus, kā arī šo personu pēcnācējus (kuri piedzima gada laikā pēc tam, kad vecāki saņēma atļauju atgriezties Latvijā), kurus

¹¹⁹⁵ Par pilsoņu nepamatotu administratīvo izsūtīšanu no Latvijas PSR 1949. gadā: Latvijas PSR Ministru Padomes 1988. gada 2. novembra dekrēts nr. 350. Pieejams: NAIS Pārlūks.

¹¹⁹⁶ Par četrdesmitajos un piecdesmitajos gados no Latvijas PSR teritorijas izsūtīto pilsoņu rehabilitāciju: Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija 1989. gada 8. jūnija dekrēts. Latvijas PSR Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1989. 22. jūnijs, nr. 25.

¹¹⁹⁷ Par nelikumīgi represēto personu rehabilitāciju: LR Augstākās Padomes likums. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1990. 23. augusts, nr. 34.

¹¹⁹⁸ Par politiski represētās personas statusa noteikšanu: LR Augstākās Padomes likums. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1992. 4. jūnijs, nr. 22/23.

represēja: apcietināja, ieslodzīja, izsūtīja, nometināja vai pārvietoja no pastāvīgās dzīvesvietas.¹¹⁹⁹ Politiski represētās personas statuss netiek piešķirts personām, kas iebrauca Latvijā saskaņā ar 1939. gada 5. oktobra Savstarpējās palīdzības paktu, un personām, kas piedalījās komunistiskā un nacistiskā režīma politiskās represijās.

Ar 2011. gada 1. jūliju politiski represētās personas statusa piešķiršana kļuva centralizēta, un pašlaik politiski represētās personas apliecības piešķiršana deleģēta Iekšlietu ministrijas Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldei. Uz politiski represētās personas statusu vidēji piesakās 100 cilvēku gadā. Līdz 2012. gada 1. janvārim politiski represētās personas (komunistiskā režīmā cietušie) statuss piešķirts 16 670 cilvēkiem.¹²⁰⁰

Nevar nepieminēt arī Latvijas Republikas Augstākās Padomes *1991. gada 17. septembrī* pieņemto likumu **Par militāros noziegumus izdarījušo personu amnestiju**, ar kuru atbrīvoja no kriminālatbildības un soda izciešanas tos Latvijas Republikas pastāvīgos iedzīvotājus, kurus sauca pie kriminālatbildības un notiesāja par militāriem noziegumiem. Amnestijai pakļāva personas, kuras iesauca dienestā Padomju Armijā un kuras pastrādāja militāros noziegumus kopš 1940. gada, kad „Latvijas Republiku vardarbīgi iekļāva Padomju Savienības sastāvā”, jo pēc Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas militāros noziegumus izslēdza no Latvijas Kriminālkodeksa, un šos nodarījumus vairs neatzina par noziedzīgiem.¹²⁰¹

Latvijas valsts ir apņēmusies nodrošināt politiski represēto personu tiesību atjaunošanu civilo, ekonomisko un sociālo tiesību sfērā. Politiski represētām personām tiek garantēti dažādi atvieglojumi, piemēram, nodokļu maksāšanā, pensijas piešķiršanā, sabiedriskā transporta izmantošanā u.c. Saskaņā ar *1995. gada 2. novembra* likumu **Par valsts pensijām** politiski represēto personu nodarbinātības periodā ieskaita laiku, ko tās pavadīja ieslodzījuma vietā, nometinājumā un izsūtījumā, trīskāršā apmērā, bet Galējos Ziemeļos un tiem pielīdzinātos rajonos – pieckārt (Pārejas noteikumu 10. punkta 10. apakšpunkts).¹²⁰²

Turklāt saskaņā ar *1995. gada 16. marta* likumu **Par privatizācijas sertifikātiem** politiski represētām personām piešķir: divus sertifikātus par katru izsūtījumā vai nometinājumā pavadīto gadu, četrus sertifikātus par katru Galējo Ziemeļu rajonos vai tiem pielīdzinātajos rajonos izsūtījumā vai nometinājumā pavadīto gadu un piecus sertifikātus par katru ieslodzījumā pavadīto

¹¹⁹⁹ Par politiski represētās personas statusa noteikšanu komunistiskajā un nacistiskajā režīmā cietušajiem: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 1995. 26. aprīlis, nr. 64.

¹²⁰⁰ Ruska R. Uz represētā statusu – iesniegumu rekordskaits. Pieejams: http://la.lv/index2.php?option=com_content&view=article&id=346805:uz-represt-statusu-iesniegumu-rekordskaits&layout=print&tmpl=component&Itemid=93 [aplūkots 2012. gada 5. jūnijā].

¹²⁰¹ Par militāros noziegumus izdarījušo personu amnestiju: LR Augstākās Padomes likums. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1991. 3. oktobris, nr. 39.

¹²⁰² Par valsts pensijām: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 1995. 23. novembris, nr. 182.

gadu (8. pants).¹²⁰³ Politiski represētām personām ir iespējams dzēst sertifikātus, saņemot 28 latus par katru izsūtījumā, noņemšanā vai ieslodzījumā pavadīto gadu.

Papildus politiski represētām personām ir noteiktas tiesības saņemt kompensāciju par atņemto mantu. Sākumā šādas tiesības attiecināja tikai uz administratīvi izsūtītām personām,¹²⁰⁴ taču vēlāk kompensāciju saņēma arī personas, kurām padomju laikā uzlika paaugstinātus nodokļus un nodevas, kam sekoja mantas atņemšana un izlikšana no mājām, vai kuras izvairījās no komunistiskā režīma politiskajām represijām.¹²⁰⁵ Manta, kas saglabājusies un nav pārgājusi labticīgu juridisko un fizisko personu īpašumā, ir atdodama natūrā, pretējā gadījumā ir maksājama kompensācija – ne vairāk kā 2000 latu par ēkām un ne vairāk kā 500 latu par citu mantu. Likumā Par privatizācijas sertifikātiem papildus noteikts, ka politiski represētās personas un to mantinieki var saņemt kompensāciju par atņemto mantu īpašuma kompensācijas sertifikātu veidā (15. pants).¹²⁰⁶

Vienlaikus likums Par privatizācijas sertifikātiem paredz iespēju saņemt īpašuma kompensācijas sertifikātus nacionalizēto un citādi nelikumīgi atņemto īpašumu bijušajiem īpašniekiem vai viņu mantiniekiem, ja bijušo īpašumu nevar atdot vai bijušais īpašnieks vai viņa mantinieki atsakās no īpašuma tiesībām un vēlas saņemt kompensāciju īpašuma vietā (10. pants). Atbilstoši likumam kompensācijas sertifikāti pienākas par šādiem īpašumiem: zeme lauku apvidos; pilsētu zeme; namīpašumi; uzņēmumi un citi īpašuma objekti (IV nodaļa).¹²⁰⁷

Pašlaik ir spēkā 1998. gada 17. septembra likums **Par kompensāciju izmaksas atjaunošanu administratīvi nepamatoti izsūtītajām personām un šīm personām piešķirto īpašuma kompensācijas sertifikātu dzēšanu**, kas nosaka, ka sertifikāti dzēšami, izmaksājot kompensāciju naudā – 28 latus par vienu sertifikātu. Kompensāciju izmaksas jautājumu risināšana notiek pašvaldību līmenī.¹²⁰⁸

2.1.2. Citas darbības

Papildus iepriekšējā punktā minētajam Latvijā izveidoja Totalitārisma seku dokumentēšanas centru, Ģenerālprokuratūras totalitāro režīmu noziegumu izmeklēšanas nodaļu, Okupācijas muzeju,

¹²⁰³ Par privatizācijas sertifikātiem: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 1995. 4. aprīlis, nr. 52.

¹²⁰⁴ Sk.: Par to pilsoņu tiesībām, kuru administratīvā izsūtīšana no Latvijas PSR atzīta par nepamatotu: Latvijas PSR Ministru Padomes 1988. gada 5. decembra lēmums nr. 396. Latvijas PSR Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1989. 12. janvāris, nr. 2. Ar šo lēmumu apstiprināja Nolikumu par kārtību, kādā atdodama manta vai atlīdzināma tās vērtība pilsoņiem, kuru administratīvā izsūtīšana no Latvijas PSR atzīta par nepamatotu.

¹²⁰⁵ Sk.: Kārtība, kādā atgūstama manta vai kompensējama tās vērtība personām, kurām tā tika atsavināta sakarā ar uzlikto paaugstināto nodokļu un nodevu nesamaksāšanu vai kuras izvairījās no komunistiskā režīma politiskajām represijām: Ministru kabineta 1997. gada 30. decembra noteikumi nr. 443. Latvijas Vēstnesis, 1998. 3. janvāris, nr. 1/2.

¹²⁰⁶ Par privatizācijas sertifikātiem: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 1995. 4. aprīlis, nr. 52.

¹²⁰⁷ Turpat.

¹²⁰⁸ Par kompensāciju izmaksas atjaunošanu administratīvi nepamatoti izsūtītajām personām un šīm personām piešķirto īpašuma kompensācijas sertifikātu dzēšanu: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 1998. 29. septembris, nr. 280, 281.

Latvijas Vēsturnieku komisiju, Komisiju PSRS totalitārā komunistiskā okupācijas režīma upuru skaita un masu kapu vietu noteikšanai, informācijas par represijām un masveida deportācijām apkopošanai un Latvijas valstij un tās iedzīvotājiem nodarīto zaudējumu aprēķināšanai un citas iestādes, kā arī veikti citi pasākumi.

Turklāt 2005. gada 12. maijā Latvijas Republikas Saeima pieņēma **Deklarāciju par Latvijā īstenotā Padomju Sociālistisko Republiku Savienības totalitārā komunistiskā okupācijas režīma nosodījumu**. Ar to Saeima deklarēja, ka Latvijas valsts nosoda Latvijā īstenoto PSRS totalitāro komunistisko okupācijas režīmu un visu to personu rīcību, kuras piedalījās šā režīma noziegumu īstenošanā, ka Latvijas valsts atzīst un godina nacionālās pretošanās kustības dalībniekus kā cīnītājus par Latviju, kā arī apņemas atcelt pieejamības ierobežojumus dokumentiem, kuri var apstiprināt PSRS totalitārā komunistiskā režīma un tā represīvo iestāžu izdarītos noziegumus.¹²⁰⁹ Sakarā ar to deklarācijā iekļāva aicinājumu Eiropas Padomei, Eiropas Parlamentam (turpmāk – EP), Eiropas valstu parlamentiem un valdībām.¹²¹⁰ Šajā deklarācijā Saeima arī aicināja Krieviju atzīt Latvijas okupācijas faktu un atlīdzināt Latvijas valstij un tās iedzīvotājiem okupācijas rezultātā radītos zaudējumus.¹²¹¹

Saeimas deklarācijā vienlaikus uzdeva Ministru kabinetam:

- 1) Izveidot speciālu komisiju PSRS totalitārā komunistiskā okupācijas režīma upuru skaita un masu kapu vietu noteikšanai, informācijas par represijām un masveida deportācijām apkopošanai un Latvijas valstij un tās iedzīvotājiem nodarīto zaudējumu aprēķināšanai.

¹²⁰⁹ Deklarācija par Latvijā īstenotā Padomju Sociālistisko Republiku Savienības totalitārā komunistiskā okupācijas režīma nosodījumu: LR deklarācija. Latvijas Vēstnesis, 2005. 17. maijs, nr. 77.

¹²¹⁰ „**Latvijas Republikas Saeima aicina Eiropas Padomi un Eiropas valstu parlamentus un valdības:** - savā politikā un tiesiskajās attiecībās konsekventi ņemt vērā Latvijas taisnīgās politiskās un tiesiskās prasības, kas izriet gan no Latvijas okupēšanas fakta un tā sekām, gan arī no starptautisko tiesību principiem; - palīdzēt Latvijai likvidēt okupācijas sekas, sniedzot tai politisku atbalstu.

Latvijas Republikas Saeima, atgādinot par 1983. gada rezolūciju par situāciju Latvijā, Igaunijā un Lietuvā, aicina Eiropas Parlamentu:

- īstenojot demokrātiskās apziņas veicināšanas politiku, kuras neatņemama sastāvdaļa ir arī visu totalitāro režīmu un to noziegumu izvērtēšana un nosodījums;
- izveidot starptautisku komisiju PSRS totalitārā komunistiskā režīma noziegumu izvērtēšanai;
- atbalstīt starptautiska zinātniska institūta izveidošanu, kas nodarbotos ar PSRS totalitārā komunistiskā režīma vēsturisko un juridisko aspektu izpēti, apkopošanu un starptautiskās sabiedrības informēšanu.”

¹²¹¹ „**Latvijas Republikas Saeima aicina Krievijas Federāciju:**

- demokrātiskā veidā izvērtēt notikušo un atzīt visai pasaulei labi zināmos vēstures faktus attiecībā uz Latvijas okupāciju un Latvijas valstij un tās iedzīvotājiem nodarītajiem zaudējumiem;
- atzīt vispārzināmo faktu, ka PSRS okupēja Latviju, ievērot no šā fakta izrietošās tiesiskās un politiskās sekas un balstīties uz atbilstoši starptautisko tiesību normām joprojām spēkā esošo 1920.gada 11.augustā noslēgto Latvijas un Krievijas miera līgumu, ar kuru Krievija uz mūžīgiem laikiem atteicās no pretenzijām pret Latviju;
- turpināt Krievijas Federācijas Bruņoto spēku militārpersonu un to ģimeņu locekļu repatriāciju atbilstoši Latvijas un Krievijas noslēgtajiem starptautiskajiem līgumiem;
- atzīt, ka Krievijas Federācija kā PSRS tiesiskā un politiskā mantiniece ir morāli, tiesiski un finansiāli atbildīga par Latvijā izdarītajiem noziegumiem pret cilvēci un zaudējumiem, kas Latvijas valstij un tās iedzīvotājiem nodarīti okupācijas laikā, un pildīt savu pienākumu - saskaņā ar starptautisko tiesību pamatprincipiem atlīdzināt Latvijas valstij un tās iedzīvotājiem prettiesiskās darbības rezultātā radītos zaudējumus;
- pildīt solījumus, ko Krievijas Federācija devusi Eiropas Padomei, it sevišķi solījumu par izvesto arhīvu un citu Latvijas Republikas īpašumu atdošanu.”

Jāatzīmē, ka šo komisiju izveidoja ar 2005. gada 5. augusta Ministru kabineta rīkojumu Nr. 523.¹²¹² Ar 2006. gada 30. maija Ministru kabineta noteikumiem Nr. 446 apstiprināja šīs komisijas nolikumu.¹²¹³ Diemžēl 2009. gada 1. augustā komisijas darbību apturēja, jo taupības režīmā pieņēma lēmumu atteikties „no mazāk prioritārām funkcijām”¹²¹⁴. Komisijas darbs bija plānots līdz 2010. gadam, un tas palika nepabeigts. No 2005. gada 5. augusta līdz 2009. gada 30. jūlijam komisija paspēja sasaukt 25 sēdes, piesaistīja pētniekus un ekspertus, sagatavoja vairākas publikācijas. Uzturot sadarbības kontaktus, organizēja braucienus uz attiecīgām ārvalstīm. Notika cieša sadarbība ar valsts iestādēm: Latvijas Valsts arhīvu, Centrālo Statistikas pārvaldi, dažādām ministrijām un citām iestādēm. Aprēķinot zaudējumus, komisija saskārās ar tādām grūtībām, kā, piemēram, ierobežota piekļuve informācijai Krievijā, kvalificētu pētnieku trūkums, nepietiekams finansējums.¹²¹⁵ Tā kā komisijas darbs palika nepabeigts, tās aprēķinātie zaudējumi, kurus PSRS nodarīja Latvijai 50 okupācijas gados, pēc komisijas aplēsēm varētu būt aptuveni 150–200 miljardu latu, nerēķinot Latvijas zaudējumus pēc neatkarības atgūšanas. Savukārt pēc neatkarības atgūšanas Latvija ik gadu zaudē 70 miljonus latu, lai cīnītos ar okupācijas radītām sekām.¹²¹⁶ Pašreiz komisijas darbību tās iepriekšējā vadītāja E. Stankeviča vadībā ir pārņēmusi – pagaidām bez finansējuma – Latvijas okupācijas izpētes biedrība, kura dibināta Latvijas Republikas Uzņēmumu reģistra biedrību un nodibinājumu reģistrā 2009. gada 3. novembrī. Papildus jāatzīmē, ka līdzīgas komisijas PSRS okupācijas radīto zaudējumu aprēķināšanai tika izveidotas arī citās valstīs, piemēram, Lietuvā, Igaunijā un Moldovā.

- 2) Noslēgt ar Krieviju speciālu nolīgumu par savstarpējām saistībām materiālo izdevumu segšanā, kā arī palīdzības sniegšanā pārceļotājiem un viņu ģimenēm, kas pārceļas uz savu vēsturisko vai etnisko dzimteni. Īstenībā šāda vienošanās Latvijas un Krievijas starpā jau bija panākta 1993. gada 2. jūnijā.¹²¹⁷ Vienošanos parakstīja uz pieciem gadiem, taču tās darbības termiņu

¹²¹² Par komisijas izveidi PSRS totalitārā komunistiskā okupācijas režīma upuru skaita un masu kapu vietu noteikšanai, informācijas par represijām un masveida deportācijām apkopošanai un Latvijas valstij un tās iedzīvotājiem nodarīto zaudējumu aprēķināšanai: Ministru kabineta 2005. gada 5. augusta rīkojums nr. 523. Latvijas Vēstnesis, 2005. 9. augusts, nr. 124.

¹²¹³ Komisijas PSRS totalitārā komunistiskā okupācijas režīma upuru skaita un masu kapu vietu noteikšanai, informācijas par represijām un masveida deportācijām apkopošanai un Latvijas valstij un tās iedzīvotājiem nodarīto zaudējumu aprēķināšanai nolikums: Ministru kabineta 2006. gada 30. maija noteikumi nr. 446. Latvijas Vēstnesis, 2006. 8. jūnijs, nr. 89.

¹²¹⁴ Par Plānu par 2009. gada budžeta grozījumos iekļautajiem izdevumu samazinājumiem un strukturālo reformu ieviešanu: Ministru kabineta 2009. gada 13. oktobra rīkojums nr. 699. Latvijas Vēstnesis, 2009. 16. oktobris, nr. 165.

¹²¹⁵ Pazdere R. Informatīvais ziņojums par Ministru kabineta izveidotās Komisijas PSRS totalitārā komunistiskā okupācijas režīma upuru skaita un masu kapu vietu noteikšanai, informācijas par represijām un masveida deportācijām apkopošanai un Latvijas valstij un tās iedzīvotājiem nodarīto zaudējumu aprēķināšanai darbību laikā no 2005. gada 5. augusta līdz 2009. gada 30. jūlijam. [B.v.]: [B.i.], 2009, 2.–3. lpp.

www.mk.gov.lv/file/files/aktuali/info.../mkinf_300709_okkomatsk.pdf [aplūkots 2010. gada 13. septembrī].

¹²¹⁶ Turpat, 77. lpp.

¹²¹⁷ Latvijas Republikas valdības un Krievijas Federācijas valdības vienošanās par pārceļošanas procesu regulēšanu un pārceļotāju tiesību aizsardzību. Latvijas Vēstnesis, 1994. 10. decembris, nr. 144; Par Latvijas Republikas valdības un Krievijas Federācijas valdības vienošanos par pārceļošanas procesu regulēšanu un pārceļotāju tiesību aizsardzību: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 1994. 10. decembris, nr. 144.

vairākkārt pagarināja vēl uz pieciem gadiem. Beidzot ar Latvijas un Krievijas valdības 2005. gada 21. septembra protokolu vienošanās darbību pagarināja uz nenoteiktu laiku.¹²¹⁸

- 3) Uzturēt prasības pret Krieviju par okupācijas rezultātā Latvijai un tās iedzīvotājiem nodarīto zaudējumu atlīdzināšanu, kā arī no Latvijas izvesto arhīvu materiālu atdošanu Latvijai. Šī uzdevuma izpilde joprojām pilnībā nav panākta, taču, kā paziņoja toreizējais Latvijas ārlietu ministrs M. Riekstiņš Ministru kabinetam 2008. gada 22. aprīlī, tā ir iekļauta „Latvijas un Krievijas darba kārtībā”¹²¹⁹.

2.2. Latvijas–Krievijas divpusējās attiecības

Līdz šim laikam Krievija kā PSRS tiesību pēctece *nav atzinusi* Latvijas okupācijas faktu. Kā vairākkārt atzīmēja Krievijas augstākās amatpersonas, jautājums par Latvijas okupāciju ir slēgts, un Krievijai nedomā pie tā atgriezties.¹²²⁰ Taču šis jautājums jau sen ir ieguvis starptautisku skanējumu un nevar būt vienpusēji slēgts. Droši vien arī Krievija sāks ar laiku apzināties savas kategoriskās pozīcijas nepieņemamību.

2010. gada 9. maija priekšvakarā Krievijas prezidents D. Medvedevs asi nosodīja PSRS bijušo režīmu. Kā atzina Latvijas ārlietu ministrs A. Ronis, „šis paziņojums noteikti ir tuvinājis Krievijas prezidentu un viņa vēstures izpratni mūsu vēstures izpratnei un citu Centrāleiropas un Austrumeiropas tautas izpratnei”¹²²¹. Ministrs arī pieļāva, ka Krievijas prezidenta „secinājums, izteikumi atspoguļo arī desmitiem miljonu Krievijas iedzīvotāju viedokli”¹²²².

Vispār 9. maija kā Otrā pasaules kara beigu svinēšana katru gadu izraisa lielu rezonansi. Īpaši jāatzīmē Krievijas prezidenta V. Putina aicinājumu pasaules valstu vadītājiem pulcēties Maskavā 2005. gada 9. maijā. Šajā sakarā 2004. gada novembrī simts EP deputāti no tālaika visām 25 Eiropas Savienības (turpmāk – ES) valstīm parakstīja vēstuli pasaules valstu vadītājiem un sabiedrībai. Atklāto vēstuli ierosināja EP deputāts no Latvijas A. Kušķis no EP neformālās deputātu apvienības „Baltijas klubs”, kas vēlāk kļuva par oficiālu parlamentāriešu sadarbības grupu „Baltic

¹²¹⁸ Latvijas Republikas valdības un Krievijas Federācijas valdības Protokols par 1993. gada 2. jūnija Latvijas Republikas valdības un Krievijas Federācijas valdības vienošanās par pārceļošanas procesu regulēšanu un pārceļotāju tiesību aizsardzību pagarināšanu. Latvijas Vēstnesis, 2006. 9. februāris, nr. 24; Par Latvijas Republikas valdības un Krievijas Federācijas valdības Protokols par 1993. gada 2. jūnija Latvijas Republikas valdības un Krievijas Federācijas valdības vienošanās par pārceļošanas procesu regulēšanu un pārceļotāju tiesību aizsardzību pagarināšanu: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 2006. 9. februāris, nr. 24.

¹²¹⁹ Riekstiņš M. Par Saeimas 2005. gada 12. maija deklarācijas „Par Latvijā īstenotā Padomju Sociālistisko Republiku Savienības totalitārā komunistiskā okupācijas režīma nosodījumu” izpildi. Informatīvais ziņojums Ministru kabineta 2008. gada 22. aprīļa sēdē. Latvijas Vēstnesis, 2008. 29. aprīlis, nr. 66, 89. lpp.

¹²²⁰ Sk.: Вопрос об оккупации закрыт! *Час*, 2010. 20–22 августа, № 159, с. 7.

¹²²¹ Ārlietu ministrs: Par Latvijas ārpolitiku un attiecībām ar kaimiņvalstīm. Latvijas Vēstnesis. 2010. 14. maijs, nr. 76, 39. lpp.

¹²²² Turpat.

Europe".¹²²³ Atklātā vēstulē atgādināja Baltijas valstu un citu Centrāl- un Austrumeiropas valstu vēstures traģisko posmu no 1939. gada līdz 1991. gadam, kad Padomju Savienība netraucēti īstenoja totalitārā komunisma noziegumus. Tādēļ uzskatīja, ka 9. maijā Maskavā tiktu svinētas nevis Otrā pasaules kara beigas, bet gan padomju okupācija un totalitārā komunisma noziegumi. Līdz ar to vēstulē aicināja, lai valstu vadītāji, atbildot uz prezidenta V. Putina aicinājumu, nepārprotami nošķirtu cieņas izrādīšanu varonībai, militārpersonu un civiliedzīvotāju nestajiem upuriem no Baltijas valstu prettiesiskās okupācijas un vardarbīgas visas Centrāl- un Austrumeiropas pakļaušanas.¹²²⁴ Latvijas Valsts prezidente V. Vīķe-Freiberga piedalījās Otrā pasaules kara beigu svinībās *2005. gada 9. maijā* Maskavā, apņēmības pilna skaidrot starptautiskajai sabiedrībai Latvijas sarežģīto likteni – Valsts prezidente uzdāvināja Krievijas prezidentam V. Putinam 2005. gada sākumā tapušo un krievu valodā pārtulkotu grāmatu „Latvijas vēsture. 20. gadsimts”, kur sniegtas Latvijas pagājušā gadsimta vēstures ainas.¹²²⁵

Viens solis uz priekšu tika sperts arī *2005. gada 8. aprīlī* Latvijas ārlietu ministra A. Pabrika un Krievijas prezidenta palīga S. Jastržembska tikšanās laikā, kad, pārrunājot abu valstu attiecību perspektīvas, Krieviju aicināja uz atklātu dialogu par Baltijas valstu un Krievijas attiecību vēstures lappusēm, iesaistot abu valstu politologus, vēsturniekus un starptautisko tiesību ekspertus.¹²²⁶

Beidzot, *2006. gada 13. oktobrī* Maskavā Latvijas ekonomikas ministrs A. Štokenbergs parakstīja ar Krievijas Federācijas ekonomiskās attīstības un tirdzniecības ministru G. Grefu divus līgumus, viens no tiem ir Latvijas un Krievijas valdību **Vienošanās par starpvaldību komisijas izveidošanu ekonomiskās, zinātniski tehniskās, humanitārās un kultūras sadarbības jomās.**¹²²⁷ Šīs vienošanās izveidoja kvalitatīvi jaunu ietvaru abu valstu sadarbībai un apliecināja abu valstu gatavību turpināt politisko dialogu.¹²²⁸

Starpvaldību komisijas sastāvs tās pastāvēšanās laikā vairākkārt mainījās. Pēdējās izmaiņas komisijas sastāvā no Latvijas puses notika saskaņā ar Ministru kabineta *2012. gada 31. janvāra* rīkojumu Nr. 53.¹²²⁹ Pašreizējais komisijas vadītājs no Latvijas ir ārlietu ministrs E. Rinkēvičs.

¹²²³ Biseniece S. Par deputātu atklāto vēstuli pasaules valstu vadītājiem par Krievijas prezidenta ielūgumu uz Otrā pasaules kara beigu svinībām Maskavā 2005. gada 9. maijā. Latvijas Vēstnesis, 2004. 23. novembris, nr. 185, 11. lpp.

¹²²⁴ Eiropas Parlamenta deputātu atklātā vēstule pasaules valstu vadītājiem un sabiedrībai. Latvijas Vēstnesis, 2004. 23. novembris, nr. 185, 24. lpp.

¹²²⁵ Блейере Д. и др. История Латвии. XX век. Пер. с латыш. Ж. Эзит. Рига: Jumava, 2005, 473 с.

¹²²⁶ Par Krievijas Federācijas prezidenta palīga vizīti Latvijā. Latvijas Vēstnesis, 2005. 12. aprīlis, nr. 57, 7. lpp.

¹²²⁷ Latvijas Republikas valdības un Krievijas Federācijas valdības Vienošanās par Latvijas–Krievijas starpvaldību komisijas izveidošanu ekonomiskās, zinātniski tehniskās, humanitārās un kultūras sadarbības jomās. Latvijas Vēstnesis, 2006. 3. novembris, nr. 176; Par Latvijas Republikas valdības un Krievijas Federācijas valdības vienošanos par starpvaldību komisijas izveidošanu ekonomiskās, zinātniski tehniskās, humanitārās un kultūras sadarbības jomās: Ministru kabineta 2006. gada 3. oktobra noteikumi nr. 824. Latvijas Vēstnesis, 2006. 12. oktobris, nr. 163.

¹²²⁸ Par Latvijas un Krievijas noslēgto vienošanos par ekonomisko sadarbību un vienošanos par starpvaldību komisijas veidošanu. Latvijas Vēstnesis, 2006. 17. oktobris, nr. 165, 9. lpp.

¹²²⁹ Par Latvijas–Krievijas starpvaldību komisiju: Ministru kabineta 2012. gada 31. janvāra rīkojums nr. 53. Latvijas Vēstnesis, 2012. 2. februāris, nr. 19.

Līdz šim notikušas piecas komisijas sēdes.

1. Pirmā starpvaldību komisijas sēde notika *2007. gada 20. jūlijā* Rīgā. Sanāksmes laikā puses, starp citu, atzina, ka „kultūrvēsturiskās vērtības ir svarīga abu valstu tautu kultūras mantojumu daļa”¹²³⁰ un apstiprināja vēlēšanos sadarboties pārvietoto kultūrvēsturisko vērtību jautājumu risināšanā.¹²³¹
2. *2008. gada 11. novembrī* organizēja otro starpvaldību komisiju tikšanos Maskavā. Šajā tikšanās reizē Latvija panāca, ka saņems materiālus par 14 represētajiem. Latvija izteica vēlmi atgūt arhīva lietas arī par citiem represētajiem, tostarp materiālus par K. Ulmani, kā arī oriģinālās filmas, kas tapušas no 1919. līdz 1940. gadam. Latvija arī aicināja precizēt procedūras, kas jāpilda pētniekiem, kuri vēlas strādāt Krievijā.¹²³²
3. *2009. gada 29. jūlijā* Rīgā notika trešā komisijas sēde, taču vēstures jautājumus tajā neapsprieda.¹²³³
4. Ceturtā Latvijas–Krievijas starpvaldību komisijas sēde notika *2010. gada 4. jūnijā* Pleskavā. Tajā pārsvarā pārrunāti ekonomiskas dabas jautājumi. Taču komisijas locekļi no Latvijas, pieskaroties humānās sadarbības jautājumiem, atkārtoti izteica vēlēšanos iegūt represēto lietu kopijas. Uzsvēra nepieciešamību izveidot sarakstu ar Latvijas valsts piederīgo apbedījumu vietām Krievijas teritorijā.¹²³⁴ Šajā sakarā jāatzīmē, ka apbedījumu apzināšanu, uzskaiti, ierīkošanu, uzturēšanu un aizsardzību, kā arī karavīru un civiliedzīvotāju mirstīgo atlieku ekshumāciju, pārvešanu un pārapbedīšanu regulē *2007. gada 18. decembrī* Latvijas un Krievijas valdības starpā Rīgā parakstītā **Vienošanās par Latvijas apbedījumu statusu Krievijas Federācijas teritorijā un Krievijas apbedījumu statusu Latvijas Republikas teritorijā.**¹²³⁵ Ar 2010. gada 3. jūnija Latvijas Republikas likumu noteikts, ka paredzēto saistību izpildi no Latvijas puses koordinēs Aizsardzības ministrija, bet uzdevumu tehnisko izpildi nodrošinās

¹²³⁰ Riekstiņš M. Par Saeimas 2005. gada 12. maija deklarācijas „Par Latvijā īstenotā Padomju Sociālistisko Republiku Savienības totalitārā komunistiskā okupācijas režīma nosodījumu” izpildi. Informatīvais ziņojums Ministru kabineta 2008. gada 22. aprīļa sēdē. Latvijas Vēstnesis, 2008. 29. aprīlis, nr. 66, 89. lpp.

¹²³¹ Par Latvijas un Krievijas starpvaldību komisijas sēdi. Latvijas Vēstnesis, 2007. 24. jūlijs, nr. 118, 1. lpp.

¹²³² Par Latvijas un Krievijas starpvaldību komisijas sanākumi. Latvijas Vēstnesis, 2008. 13. novembris, nr. 177, 60. lpp. Sīkāk par dokumentārā mantojuma atgūšanu sk.: Demakova H. Par Krievijas teritorijā esošā Latvijas dokumentārā mantojuma atgūšanu. Informatīvais ziņojums Ministru kabineta 2008. gada 28. aprīļa sēdē. Latvijas Vēstnesis, 2008. 6. maijs, nr. 68, 51.–52. lpp.

¹²³³ Krapāne L. Par Krievijas transporta ministra darba vizīti un Starpvaldību komisijas trešo sēdi. Latvijas Vēstnesis, 2009. 30. jūlijs, nr. 120, 72. lpp.

¹²³⁴ Par ceturto Latvijas–Krievijas starpvaldību komisijas sēdi. Latvijas Vēstnesis, 2010. 8. jūnijs, nr. 90, 90. lpp.

¹²³⁵ Latvijas Republikas valdības un Krievijas Federācijas valdības vienošanās par Latvijas apbedījumu statusu Krievijas Federācijas teritorijā un Krievijas apbedījumu statusu Latvijas Republikas teritorijā. Latvijas Vēstnesis, 2008. 30. jūlijs, nr. 166. Par Latvijas Republikas valdības un Krievijas Federācijas valdības vienošanos par Latvijas apbedījumu statusu Krievijas Federācijas teritorijā un Krievijas apbedījumu statusu Latvijas Republikas teritorijā: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 2008. 30. jūlijs, nr. 166.

biedrība „Brāļu kapu komiteja”.¹²³⁶ Šī biedrība ir vienīgā Latvijas organizācija, kas nodarbojas ar Pirmā un Otrā pasaules kara upuru un kapavietu apzināšanu. Starp citu, biedrība veic arī vācu karavīru apbedījumu kopšanu atbilstoši 1996. gada 24. janvāra līgumam starp Latvijas un Vācijas valdībām.¹²³⁷ Pirmā Latvijas–Krievijas komisijas sēde par vienošanās izpildi notika 2011. gada 23. novembrī, t.i., vairāk nekā trīs gadus pēc minētās vienošanās spēkā stāšanās. Tāpēc komisijas pirmo sēdi uztvēra kā „pozitīv[u] apliecinājum[u] iesākto darbu apjomam un nozīmīgumam [V.S.]”¹²³⁸.

5. Piekto komisijas sēdi sasauca *2011. gada 10. jūnijā* Liepājā, taču vēstures jautājumus tajā neapsprida.¹²³⁹

Starpvaldību komisijas ietvaros izveidotas dažādas darba grupas: par humanitāro sadarbību, par ekonomisko sadarbību un par sadarbību transporta jomā. Šajā sakarā īpaši jāatzīmē komisijas darba grupas par humanitāro sadarbību otrā sēde *2008. gada 27. februārī*, kad pārrunāja Latvijas ekspertu iespējas iepazīties ar Krievijas arhīvu materiāliem.¹²⁴⁰ Latvijas ārlietu ministrs A. Ronis atzina, ka Krievijas „arhīvu atklātība kļūtu par lielu soli pretī Baltijas valstu okupācijas atzīšanai”¹²⁴¹.

Jautājumu par Latvijas okupācijas atzīšanu vēlreiz oficiāli pacēla Latvijas–Krievijas attiecībās sakarā ar robežlīgumu, ko parakstīja *2007. gada 27. martā*.¹²⁴² Tikai pēc tam, kad Latvija atteicās pievienot līgumam vienpusējo deklarāciju, kurā iekļauta atsauce uz 1920. gada Miera līgumu starp Latviju un Krieviju, Krievija piekrita ratificēt robežlīgumu.

Cerību pievērsties Latvijas 20. gadsimta vēstures problēmām deva Latvijas prezidenta V. Zatlera¹²⁴³ oficiālās vizītes laikā Krievijā 2010. gada 20.–23. decembrī panākta vienošanās ar Krievijas prezidentu D. Medvedevu par kopīgas Vēsturnieku komisijas izveidošanu. Turklāt Krievijas prezidents apliecināja, ka Latvijas vēsturniekiem būs pieeja Krievijas arhīviem.¹²⁴⁴ Vēl Latvijas prezidents G. Ulmanis 1998. gadā atzīmēja, ka: „Okupētās Latvijas vēsturi vēsturnieki nekad neuzrakstīs, pirms nebūs nodibināta Latvijas un Krievijas vēsturnieku komisija ar tiesībām

¹²³⁶ Grozījumi likumā „Par Latvijas Republikas valdības un Krievijas Federācijas valdības vienošanos par Latvijas apbedījumu statusu Krievijas Federācijas teritorijā un Krievijas apbedījumu statusu Latvijas Republikas teritorijā”: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 2010. 22. jūnijs, nr. 99.

¹²³⁷ Līgums starp Latvijas Republikas valdību un Vācijas Federatīvās Republikas valdību par karā kritušo personu apbedījumiem. Latvijas Vēstnesis, 1997. 23. maijs, nr. 126, 127; Par Līgumu starp Latvijas Republikas valdību un Vācijas Federatīvās Republikas valdību par karā kritušo personu apbedījumiem: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 1997. 23. maijs, nr. 126, 127; Par Krievijas apbedījumu aprūpi Latvijā. Latvijas Vēstnesis, 2010. 8. jūnijs, nr. 90, 72. lpp.

¹²³⁸ Par pirmo Latvijas un Krievijas jauktās komisijas sēdi. Latvijas Vēstnesis, 2011. 29. novembris, nr. 187, 82. lpp.

¹²³⁹ Bīviņa E., u.c. Par Latvijas un Krievijas Starpvaldību komisijas piekto sēdi. Latvijas Vēstnesis, 2011. 14. jūnijs, nr. 92, 82. lpp.

¹²⁴⁰ Par Latvijas–Krievijas starpvaldību komisijas darbību. Latvijas Vēstnesis, 2008. 4. marts, nr. 35, 1., 55. lpp.

¹²⁴¹ Вопрос об оккупации закрыт! Час, 2010. 20–22 августа, № 159, с. 7.

¹²⁴² Latvijas Republikas un Krievijas Federācijas līgums par Latvijas un Krievijas valsts robežu. Latvijas Vēstnesis, 2007. 29. maijs, nr. 85.

¹²⁴³ V. Zatlers bija Latvijas Valsts prezidents no 2007. gada 8. jūlija līdz 2011. gada 7. jūlijam.

¹²⁴⁴ Par Latvijas Valsts prezidenta triju dienu oficiālo vizīti Krievijas Federācijā. Latvijas Vēstnesis, 2010. 22. decembris, nr. 202, 59. lpp.

savstarpēji izmantot visus starptautiski pieejamo arhīvu materiālus, kuriem izbeidzies 30 gadu noilguma laiks.”¹²⁴⁵

Pašlaik jau ir apstiprināts Latvijas un Krievijas kopējās vēsturnieku komisijas sastāvs. Latviju pārstāv komisijas līdzpriekšsēdētājs Dr.habil.hist, profesors A. Zunda un astoņi komisijas locekļi,¹²⁴⁶ Krieviju – komisijas līdzpriekšsēdētājs akadēmiķis A. Čubarjans un citi komisijas locekļi.

2011. gada 14. novembrī Maskavā notika pirmā komisijas sēde, kurā komisiju oficiāli nodibināja. Krievijas puse piedāvāja sākt ar 18.–19. gadsimta vēstures jautājumu izpēti, par pirmo pētniecības tēmu izvēloties Latvijas un PSRS ekonomiskās, politiskās un kultūras attiecības laikposmā no 1912. gada līdz 1940. gadam. Starp pētījuma tematiem būšot 1920. gada Miera līgums, kā arī K. Ulmaņa apvērsuma ietekme uz abu valstu attiecībām.¹²⁴⁷ Nākamā komisijas sēde plānota 2012. gadā 26. novembrī Rīgā. Kaut acīmredzami Latvijas okupācijas fakta apspriešana nav pirmā un vienīgā komisijas darba tēma, taču jāpauž cerība, ka Latvijas un Krievijas kopējās komisijas darbs būs konstruktīvs.

2.3. Latvijas divpusējās attiecības ar Igauniju un Lietuvu

2.3.1. Baltijas ceļš un citas akcijas

Aizsākumi Baltijas valstu centieniem pievērst starptautiskās sabiedrības uzmanību savam traģiskajam liktenim meklējami vēl pirms šo valstu neatkarības pasludināšanas. 1989. gada 23. augustā organizēja vērīgu akciju. Vairāk nekā miljons cilvēku, sadevušies rokās, izveidoja Baltijas ceļu – 600 km garu ķēdi Tallina–Rīga–Viļņa. Tādējādi pieprasīja Molotova–Ribentropa pakta, 1939. gada 23. augusta un 1939. gada 28. septembra slepeno papildu protokolu publisku atzīšanu un Baltijas valstu neatkarības atjaunošanu. Jāatzīmē, ka 2009. gada jūlija beigās akcijas „Baltijas ceļš” dokumentārais mantojums tika iekļauts UNESCO programmas „Pasaules atmiņa” starptautiskajā reģistrā.¹²⁴⁸

Kopš Baltijas ceļa akcijas katru gadu 23. augustā parasti organizē citas akcijas. Tā, piemēram, atzīmējot Baltijas ceļa 20. gadadienu 2009. gada 22. un 23. augustā notika Baltijas

¹²⁴⁵ Lai mēs kā tauta un valsts pastāvam Latvijā, Eiropā, pasaulē. Latvijas Vēstnesis, 1998. 26. jūnijs, nr. 186/187, 4. lpp.

¹²⁴⁶ Par Latvijas un Krievijas kopējās vēsturnieku komisijas locekļiem: Valsts prezidenta paziņojums Nr. 13. Latvijas Vēstnesis, 2012. 2. augusts, nr. 121, 8. lpp.; Zunda nomaina Feldmani Latvijas–Krievijas Vēsturnieku komisijas vadībā. Pieejams: <http://www.delfi.lv/archive/print.php?id=42717244> [aplūkots 2012. gada 3. oktobrī].

¹²⁴⁷ Kerre E. Latvijas un Krievijas Vēsturnieku komisijas tikšanās noritējusi bez asumiem. Pieejams: <http://www.diena.lv/latvija/politika/latvijas-un-krievijas-vesturnieku-komisijas-tiksanas-noritejusi-bez-asumiem-13915174> [aplūkots 06.12.2011].

¹²⁴⁸ Par Baltijas asamblejas organizēto Baltijas ceļa 20. gadadienas atzīmēšanu. Latvijas Vēstnesis, 2009. 27. augusts, nr. 136, 36. lpp.

vienotības skrējieni „Sirdspuksti Baltijai”, tādējādi atjaunojot Baltijas ceļu skrējienā no Tallinas un Viļņas ar finišu Rīgā. Skrējienā piedalījās vairāk nekā 60 tūkstoš cilvēku, starp tiem Baltijas valstu augstākās amatpersonas.

Augsti vērtējot Baltijas ceļa nozīmi, *2009. gada 8. septembrī* Parīzē notika Francijas Senāta kopīgi ar Baltijas valstu vēstniecībām Francijā organizētais kolokvijs „Baltijas ceļš: trīs valstis roku rokā. Igaunija, Latvija, Lietuva. 1989–2009”.¹²⁴⁹

2.3.2. Baltijas asambleja

Baltijas asambleja ir Latvijas, Lietuvas un Igaunijas parlamentu sadarbības organizācija, nodibināta *1991. gada 8. novembrī*. Katrs Baltijas valsts parlaments pārstāvēts Baltijas asamblejā 12–20 deputātu sastāvā. Asamblejai ir koordinējošas un konsultatīvas funkcijas. Tā ir tiesīga izteikt viedokli Baltijas valstu parlamentiem rezolūciju, lēmumu, deklarāciju un ieteikumu formā, kā arī pieprasīt atbildes.¹²⁵⁰

2.3.3. Baltijas Ministru padome

Baltijas Ministru padome ir Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valdību sadarbības organizācija, nodibināta *1994. gada 13. jūnijā*. Tās augstākā lēmējinstance ir valdības vadītāju tikšanās, kas notiek vismaz reizi gadā. Baltijas Ministru padomes uzdevums ir nodrošināt sadarbības nepārtrauktību Baltijas valstu izpildvaras līmenī. Baltijas Ministru padome pieņem lēmumus par Baltijas asamblejas ieteikumu izpildi un risina būtiskus jautājumus Baltijas sadarbības kontekstā.¹²⁵¹

Promocijas darba mērķa sasniegšanai īpaši jāatzīmē Baltijas Ministru padomes sanāksme *2009. gada 6. novembrī* Viļņā, kad Baltijas valstu premjerministri minēja nepieciešamību turpināt totalitāro režīmu pastrādāto noziegumu novērtēšanu ES līmenī, iekļaujot šo jautājumu Stokholmas daudzgadu programmā brīvības, drošības un tiesiskuma jomā un izveidojot kopīgu Eiropas atmiņas un sirdsapziņas platformu.¹²⁵²

¹²⁴⁹ Par Baltijas ceļa lielo nozīmi – Parīzes kolokvijā 8. septembrī. Latvijas Vēstnesis, 2009. 11. septembris, nr. 145, 44. lpp.

¹²⁵⁰ Par Baltijas asamblejas balvu piešķiršanu. Latvijas Vēstnesis, 2011. 30. novembris, nr. 188, 28. lpp.

¹²⁵¹ Par Baltijas valstu sadarbības veicināšanu. Latvijas Vēstnesis, 2010. 4. februāris, nr. 20, 31. lpp.

¹²⁵² Piedaloties Baltijas Ministru padomes sanāksmē. Latvijas Vēstnesis, 2009. 10. novembris, nr. 178, 47. lpp.

2.4. Latvija un Eiropas Savienība

Līdz ar Latvijas iestāšanos ES *2004. gada 1. maijā* Latvijai pavērās agrāk neesošas un pat nepieejamas iespējas. Jau no pirmajām dienām ES sastāvā Latvija sāka aktīvi tās izmantot.

Neilgi pēc ES paplašināšanās Eiropas Nāciju grupas deputāti nolēma, ka jaunā EP sastāvā nopietni ir jāizvērtē tie vēstures fakti, kas savulaik radīja noziedzīgu Eiropas sadalīšanu interešu sfērās un tālāk jau atsevišķu valstu, to skaitā Latvijas, ilgstošu okupāciju, nodarot to iedzīvotājiem neatgūstamus, smagus zaudējumus un sekas.¹²⁵³ Šajā sakarā Ģ. V. Kristovskis – EP deputāts no Latvijas – sagatavoja partijas TB/LNNK deputātu grupas projektu rezolūcijai **1939. gada 23. augusta komunistiskās PSRS un nacistiskās Vācijas neuzbrukšanas līgums un slepenie protokoli. Sekas.**¹²⁵⁴

Jāatzīmē, ka vēstures faktu izpēte ir bijusi un paliek viens no galvenajiem mērķiem Latvijas dalībai ES. To apliecina arī Ārlietu ministrijas sagatavotais un *2006. gada 6. novembrī* Ministru kabinetā apstiprinātais informatīvais ziņojums **Latvijas dalība ES – pamatprincipi, mērķis, prioritātes un darbība 2007.–2013.** Atbilstoši šim ziņojumam Latvija kā vienu no savām prioritātēm ES izvirzīja nacionalitātes un kultūras vērtību stiprināšanu. Ziņojumā paskaidrots, ka Latvijas interesēs ir veicināt nacionālā kultūras mantojuma un vēsturiskās atmiņas saglabāšanu, izpēti un pieejamību, stiprināt nacionālo identitāti, veidot un popularizēt vienotu valsts tēlu, jo Latvijas kultūra ir valsts pastāvēšanas un attīstības stūrakmens un vienlaikus nozīmīga ES kultūru daudzveidības sastāvdaļa (3.6. punkts).¹²⁵⁵

Savukārt cita EP deputāte no Latvijas – I. Vaidere ar EP deputātu T. H. Ilvesu (Igaunija) un A. Vatanenu (Francija) *2005. gada 6. aprīlī* iesniedza grozījumus EP rezolūcijas projektam par ES attiecībām ar Krieviju. Iesniegtie rezolūcijas projekta grozījumi aicināja Krieviju, kas pieprasīja un saņēma PSRS tiesību pēcteces statusu, atzīt Baltijas valstu okupācijas faktu, tā juridiskās sekas, uzņemties pilnu atbildību par okupācijas rezultātā nodarītiem zaudējumiem, atklāti nosodīt komunistiskā režīma noziegumus, kā arī veikt izmeklēšanu un saukt vainīgos pie atbildības saskaņā ar starptautisko tiesību standartiem.¹²⁵⁶ *2005. gada 26. aprīlī* EP Ārlietu komiteja akceptēja šos grozījumus. Papildus EP Ārlietu komiteja akceptēja I. Vaideres priekšlikumu kompromisa grozījumā, aicinot ES dalībvalstis izmantot divpusējos kontaktus ar Krieviju.¹²⁵⁷

¹²⁵³ Par Eiropas Parlamenta Eiropas Nāciju grupas deputātu gatavoto rezolūciju par Molotova–Ribentropa paktu. Latvijas Vēstnesis, 2004. 24. aprīlis, nr. 133, 16. lpp.

¹²⁵⁴ Turpat.

¹²⁵⁵ Latvijas dalība ES – pamatprincipi, mērķis, prioritātes un darbība 2007.–2013: Ārlietu ministrijas informatīvais ziņojums. Pieejams: <http://www.mfa.gov.lv/lv/eu/diskusija-par-ES/zinojums/> [aplūkots 2009. gada 1. februārī].

¹²⁵⁶ Aizsalnieks J. Par ES un Krievijas attiecībām – EP rezolūcijā. Latvijas Vēstnesis, 2005. 7. aprīlis, nr. 55, 1. lpp.

¹²⁵⁷ Aizsalnieks J. Par grozījumiem EP rezolūcijas projektā par ES un Krievijas attiecībām. Latvijas Vēstnesis, 2005. 27. aprīlis, nr. 66, 1. lpp.

Beidzot 2005. gada 26. maijā EP pieņēma **rezolūciju par ES un Krievijas attiecībām**. Rezolūcijā norādīts, ka, pilnībā apzinoties Padomju Savienības cilvēku milzīgos pūliņus un upurus, cīnoties un atbrīvojot daudzas valstis un to iedzīvotājus Eiropā no nacistu terora režīma, kam nav vēsturiskas līdzības, bet arī nožēlojot milzīgās grūtības un upurus, ko vairākām valstīm, ieskaitot Baltijas valstis, un cilvēkiem ļoti bieži radīja Padomju Savienības okupācija un turpmākā aneksija un tirānija, EP cer uz to, ka Krievija pilnībā atzīs šos faktus kā pamatu vispārējai saskaņai starp Krieviju un visām ES dalībvalstīm (G punkts). Rezolūcijā iekļāva aicinājumu Krievijai un ES dalībvalstīm pilnībā atklāt visus Otrā pasaules kara slepenos dokumentus, lai tie būtu pieejami vēsturniekiem savstarpējas pētniecības un uzticības veicināšanai (24. punkts).¹²⁵⁸ Rezolūcija nepārprotami apliecināja pieaugošu Eiropas izpratni par Krievijas un Baltijas valstu, tostarp Latvijas, vēsturisko problemātiku.¹²⁵⁹

2005. gada 12. maijā pēc Nāciju Eiropas grupas deputātu Ģ. V. Kristovska (Latvija) un V. Roskovska (Polija) ierosinājuma EP pieņēma **rezolūciju par 60. gadadienu kopš Otrā pasaules kara beigām 1945. gada 8. maijā**. Šajā rezolūcijā pirmoreiz rakstiski nostiprināta izpratne par staļinisko tirāniju un Padomju Savienības diktatūru Austrumu un Centrālajā Eiropā, tika atvērta pilnīgi jauna lappuse Eiropas Parlamenta darbam vēsturiskās patiesības skaidrošanā.¹²⁶⁰ Rezolūcijā nosodīja gan nacistisko tirāniju, gan tirāniju, ko radīja staļiniskā Padomju Savienība (G punkts). Rezolūcijā nostiprināja vienotu nostāju pret jebkuru totalitāru režīmu (4. punkts) un aicināja visas valstis atvērt savus arhīvus attiecībā uz Otro pasaules karu (10. punkts).¹²⁶¹

2005. gada 14. jūnijā, godinot komunistiskā genocīda upuru piemiņu, Eiropas Parlamentā prezentēja Latvijas Vēsturnieku komisijas 14. sējuma **Slēptā un aizliegtā Latvijas vēsture Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas okupācijas laikā 1940.–1991. gadā** speciālizdevumu angļu valodā.¹²⁶² Pēc A. Kušķa iniciatīvas to finansējusi EP Eiropas Tautas partijas un Eiropas Demokrātu grupa (ETP–ED). Paredzēja, ka vērtīgā grāmata nonāks katra eiroparlamentārieša rokās.¹²⁶³

2006. gada 25. janvārī ES Padomes Parlamentārā asambleja pieņēma rezolūciju Nr. 1481 **Par nepieciešamību starptautiski nosodīt totalitāro komunistisko režīmu noziegumus**. No ziņojuma par šīs rezolūcijas pieņemšanas nepieciešamību izriet, ka tā pamatota arī ar Latvijas piemēru. Ziņojuma 31. punktā ir uzskaitīti paši nozīmīgākie komunistiskā režīma noziegumi, kuros

¹²⁵⁸ Rezolūcija par ES un Krievijas attiecībām: Eiroparlamenta rezolūcija. OJ 117 E, 2006. 18 May, pp. 0235 – 0241.

¹²⁵⁹ Bojāre I. Par Eiropas Savienības un Krievijas attiecībām. Latvijas Vēstnesis, 2005. 27. maijs, nr. 84, 39. lpp.

¹²⁶⁰ Sējāne B., Biseniece S. u.c. Par Eiropas nākotni 60 gadus pēc Otrā pasaules kara. Latvijas Vēstnesis, 2005. 13. maijs, nr. 76, 20. lpp.

¹²⁶¹ Rezolūcija par 60. gadadienu kopš Otrā pasaules kara beigām 1945. gada 8. maijā: Eiropas Parlamenta rezolūcija. Latvijas Vēstnesis, 2005. 13. maijs, nr. 76.

¹²⁶² The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia. Riga: Institute of the History of Latvia Publishers, 2005, 383 p.

¹²⁶³ Biseniece S. Par Latviju komunistiskās PSRS un nacistiskās Vācijas okupācijas laikā. Latvijas Vēstnesis, 2005. 15. jūnijs, nr. 94, 18. lpp.

ietilpst simttūkstoš poļu, ukraiņu, lietuviešu, latviešu, igauņu, moldovu un Baltkrievijas iedzīvotāju nogalināšana un deportācijas 1939.–1941. gadā un 1944.–1945. gadā. Ziņojuma 37. punktā ir norādīts, ka Padomju Armijas uzbrukums visvairāk ietekmēja arī Latviju, atstājot 119 000 upuru.¹²⁶⁴

Pamatojoties uz šo rezolūciju, 2008. gada 4. septembrī EP pieņēma **Rakstveida deklarāciju par 23. augusta pasludināšanu par Eiropas staļinisma un nacisma upuru atceres dienu**. Deklarācijas tekstu 2008. gada 7. maijā iesniedza pieci EP deputāti – M. Mikko (Igaunija), K. Bīzlijs (Apvienotā Karaliste), I. Vaidere (Latvija), Z. Gurmai (Ungārija) un A. Alvaro (Vācija). Vēlāk deklarāciju parakstīja vēl 404 deputāti. Savā rakstveida deklarācijā EP atzina, ka ar Molotova–Ribentropa pakta slepenajiem papildprotokoliem Eiropa tika sadalīta divās interešu sfērās. EP arī noteica, ka „staļinisma un nacisma agresijas ietvaros veiktās masu deportācijas, slepkavības un apspiešana ir klasificējamas kā kara noziegumi un noziegumi pret cilvēci, uz kuriem neattiecas noilguma termiņi”. Tai pašā laikā deklarācijā paredzēts: „Eiropā ir maz zināms par padomju režīma un okupācijas ietekmi un nozīmi bijušo komunistisko valstu pilsoņu dzīvē”. Vienlaikus deklarācijā ierosināja pasludināt 23. augustu par staļinisma un nacisma noziegumu upuru atceres dienu, lai paturētu atmiņā masu deportāciju un iznīcināšanas upurus, tā nostiprinot demokrātiju, mieru un stabilitāti mūsu kontinentā.¹²⁶⁵

Deklarācijas līdzautore I. Vaidere paskaidroja, ka pastāv divas šīs deklarācijas ieviešanas iespējas: visiem 27 ES nacionālajiem parlamentiem pieņemt un izsludināt šo atceres dienu savās valstīs vai uzdot savām valdībām risināt ES līmenī, lai 23. augusts kļūtu par atceres dienu Eiropas mērogā. Deputāte arī atzīmēja, ka līdz ar šīs deklarācijas pieņemšanu sperts vēl viens solis, lai veidotu kopīgu izpratni par Eiropas vēsturi, lai atzītu un nosodītu ne vien nacisma un fašisma, bet arī staļinisma noziegumus, lai atcerētos un pieminētu arī staļinisma upurus.¹²⁶⁶ 2008. gada 20. novembrī I. Vaidere tikās ar Saeimas priekšsēdētāju G. Daudzi un iesniedza Saeimā izskatīšanai jautājumu, ka saskaņā ar rakstveida deklarāciju jāpasludina 23. augusts par Eiropas staļinisma un nacisma upuru atceres dienu.¹²⁶⁷ Atsaucoties uz šo aicinājumu 2009. gada 16. jūlijā Saeima ārkārtas sesijā steidzamības kārtā grozīja likumu **Par svētku, atceres un atzīmējamām dienām** un noteica 23. augustu par staļinisma un nacisma upuru atceres dienu.¹²⁶⁸

¹²⁶⁴ Need for condemnation of crimes totalitarian communist regimes: Parliamentary January 2006 Resolution no. 1481 (2006). Pieejams: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta06/ERES1481.htm> [aplūkots 2009. gada 1. februārī].

¹²⁶⁵ Rakstveida deklarācija par 23. augusta pasludināšanu par Eiropas staļinisma un nacisma upuru atceres dienu: Eiropas Parlamenta deklarācija. Latvijas Vēstnesis, 2008. 5. septembris, nr. 138.

¹²⁶⁶ Eiropas Parlaments: Par Eiropas staļinisma un nacisma upuru atceres dienu. Latvijas Vēstnesis, 2008. 25. septembris, nr. 149, 56. lpp.

¹²⁶⁷ Ķezbere A. Par Eiropas staļinisma un nacisma upuru atceres dienu. Latvijas Vēstnesis, 2008. 21. novembris, nr. 181, 32. lpp.

¹²⁶⁸ Par staļinisma un nacisma upuru atceres dienu 23. augustā. Latvijas Vēstnesis, 2009. 17. jūlijs, nr. 113, 88. lpp.

2006. gada 8. jūnijā, lai vairotu eiropiešu izpratni par komunistisko režīmu noziegumiem Austrumeiropā un Centrāleiropā, Eiropas Parlamentā organizēja konferenci **Eiropas vēstures apvienošana**. Konferenci organizēja trīs Eiropas Parlamenta deputāti no Baltijas valstīm – A. Kušķis (Latvija), T. Kelams (Igaunija) un V. Landsberģis (Lietuva). Konferencē ierosināja izveidot starptautisku komisiju totalitārā komunisma noziegumu izmeklēšanai, kā arī nodibināt starptautisku zinātniski pētniecisku institūtu, kas pētītu padomju totalitārisma politiskos, vēsturiskos un tiesiskos aspektus, tādējādi nodrošinot lietišķos pierādījumus, lai panāktu padomju režīma noziegumu starptautisku nosodīšanu. Konferences dalībnieki aicināja Eiropas Parlamentu, pieņemot rezolūciju, tuvākajā laikā oficiāli nosodīt totalitāro komunismu, tādējādi paužot atbalstu Baltijas valstu centieniem panākt vēsturisko taisnīgumu.¹²⁶⁹

2006. gada 25. oktobrī EP pieņēma programmu **Eiropa pilsoņiem**, kuras ietvaros piešķirti 7,6 miljoni eiro nacisma un staļinisma upuru piemiņai. Uz šiem līdzekļiem no 2007. līdz 2013. gadam ir iespēja pieteikties tām organizācijām un iestādēm (arī no Latvijas), kas vēlas attīstīt projektus staļinisma masu iznīcināšanas un masu deportāciju upuru piemiņai, kā arī memoriālu un arhīvu saglabāšanai, kuros šie traģiskie notikumi dokumentēti. Ar šīs programmas ieviešanu EP pirmo reizi ne tikai ar vārdiem, bet konkrētām naudas summām atbalstīja staļinisma upuru piemiņu.¹²⁷⁰

2007. gada 22. janvārī Eiropas Parlamentā notika iniciatīvās grupas "Eiropas nesenās vēstures pārvērtēšana", kurā darbojās deputāti Ģ. V. Kristovskis (Latvija), T. Kelams (Igaunija), V. Landsberģis (Lietuva), V. Roškovskis (Polija) un Ģ. Šoplins (Ungārija), organizēta konference **Vienota Eiropa. Vienota vēsture**. Konferenci organizēja ar mērķi attīstīt politisku iniciatīvu par Eiropas vienotu un taisnīgi atspoguļotu 20. gadsimta vēsturi. Konferences organizatori izteica vēlēšanos Eiropas Parlamentā izveidot Patiesības, taisnīguma un samierināšanās komiteju, kas tālāk attīstītu iniciatīvu, lai 20. gadsimta pretrunīgi vērtētā vai noklusētā nedemokrātisko režīmu pagātnē tiktu aplūkota no cilvēktiesību, kā arī starptautisko tiesību un starptautisko saistību aspekta. Konferences organizētāju plānos arī ietilpa Eiropas vēstures institūta veidošana. Ar nolūku paplašināt iniciatīvo grupu konferences laikā pieņēma rezolūciju **Par darba grupas "Vienota Eiropa. Vienota vēsture" izveidošanu**.¹²⁷¹

2007. gada 14. jūnijā, pieminot komunistiskā režīma upurus, Latvijas tieslietu ministrs G. Bērziņš uzsvēra, ka ES līmenī ir jāveicina diskusija par komunistiskā režīma pastrādātajiem noziegumiem, sakarā ar ko tika pausts aktīvs atbalsts ES Tieslietu Padomes iniciatīvai organizēt īpašu šai tematikai veltītu konferenci. Lai kolēģiem no citām ES dalībvalstīm skaidrotu Latvijas

¹²⁶⁹ Par padomju totalitārisma izpēti – plašā, starptautiskā tvērumā. Latvijas Vēstnesis, 2006. 9. jūnijs, nr. 90, 59. lpp.

¹²⁷⁰ Vegnere Ž. Par piešķirtajiem līdzekļiem staļinisma upuru piemiņai. Latvijas Vēstnesis, 2006. 26. oktobris, nr. 171, 63. lpp.

¹²⁷¹ Eiropas parlaments: Par konferenci „Vienota Eiropa. Vienota vēsture”. Latvijas Vēstnesis, 2008. 23. janvāris, nr. 12, 5. lpp.

vēsturi, G. Bērziņš ES dalībvalstu tieslietu ministriem nosūtīja vēstuli, kurā skaidroja Latvijas nostāju šajos jautājumos, kā arī grāmatu "Latvijas Okupācijas muzejs: Latvija zem Padomju Savienības un nacionālsociālistiskās Vācijas varas (1940–1941)" angļu un franču valodā.¹²⁷²

2007. gada 19. aprīlī ES Padomes sesijas laikā pieņēma ietvarlēmumu **Par rasisma un ksenofobijas apkarošanu**. Ietvarlēmums paredzēja, ka pie atbildības būtu jāsauc personas, kuras noliedz Nirnbergas tribunāla atzītos noziegumus. Baltijas valstis un Polija uzskatīja, ka ietvarlēmums ir netaisnīgs, jo nacistiskā un komunistiskā režīma noziegumi ir līdzvērtīgi, un vēlējās panākt atsauci arī uz komunistiskā totalitārisma paveiktajiem noziegumiem.¹²⁷³ Taču šo prasību noraidīja, jo Polijā un Baltijas valstīs šos noziegumus nekvalificē kā genocīdu. ES Padome paskaidroja, ka ietvarlēmums aprobežojas tikai ar tiem noziegumiem, kas pastrādāti, pamatojoties uz rasi, ādas krāsu, reliģiju, izcelsmi, nacionālo vai etnisko piederību. Tas neattiecas uz citiem noziegumiem, piemēram, tiem, kurus pastrādāja totalitārie režīmi.¹²⁷⁴

Jebkurā gadījumā, izpildot šo ietvarlēmumu, 2008. gada 20. martā Latvijas Republikas Tieslietu ministrija iesniedza Ministru kabinetā likumprojektu par grozījumu veikšanu Krimināllikumā, proti, Krimināllikuma papildināšanu ar 71.² pantu, kas paredzētu, ka par genocīda režīma vai genocīdā notiesātas personas publisku slavināšanu, attaisnošanu vai īstenotā genocīda noliegšanu, t.i., genocīda attaisnošanu, jānosaka sods ar brīvības atņemšanu uz laiku līdz pieciem gadiem vai arī piespiedu darbs. Rezultātā ar 2009. gada 21. maija likumu Krimināllikums tiešām tika papildināts ar 71.² pantu, taču ar citu saturu, proti – paredzot kriminālatbildību par noziegumiem pret cilvēci. Savukārt kriminālatbildība par starptautisko noziegumu (genocīds, noziegumi pret cilvēci, noziegumi pret mieru un kara noziegumi) publisku slavināšanu vai īstenoto starptautisko noziegumu publisku noliegšanu vai attaisnošanu paredzēja jaunajā 74.¹ pantā.¹²⁷⁵

Taču līdz ar likumprojekta izstrādāšanu un pieņemšanu Latvija neatteicās no savas pozīcijas un turpināja uzstāt, ka arī komunistiskā režīma noziegumu noliegšana vai attaisnošana ir jānosoda. 2009. gada 14. oktobrī Eiropas Parlamentā rīkotajā Baltijas valstu parlamentu konferencē **Eiropa 70 gadus pēc Molotova–Ribentropa pakta** Saeimas priekšsēdētājs G. Daudze atzīmēja, ka ES mērogā ir „jāizveido juridisks instruments, kas paredzētu atbildību ne tikai par nacistiskā režīma, bet arī totalitārā komunisma izdarīto noziegumu noliegšanu vai attaisnošanu”¹²⁷⁶.

Atgriežoties pie ietvarlēmuma Par rasisma un ksenofobijas apkarošanu, taisnības labad jāatzīmē, ka to pieņēma, jo izdevās vienoties tikai par kompromisu, ka Eiropas Komisija sarīkos

¹²⁷² Par komunistiskā režīma pastrādātajiem noziegumiem. Latvijas Vēstnesis, 2007. 15. jūnijs, nr. 96, 17. lpp.

¹²⁷³ Par konferenci „Totalitāro režīmu pastrādātie noziegumi”: Eiropas Parlaments. Latvijas Vēstnesis, 2008. 8. aprīlis, nr. 54, 62. lpp.

¹²⁷⁴ Kalniete S. Neērtā pagātne. Kultūras Diena, 2007. 28. septembris, nr. 37, 16., 17. lpp.

¹²⁷⁵ Grozījumi Krimināllikumā: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 2009. gada 10. jūnijs, nr. 90.

¹²⁷⁶ Uzturoties darba vizītē Briselē, Beļģijā. Latvijas Vēstnesis, 2009. 15. oktobris, nr. 164, 1. lpp.

publisku noklausīšanos par totalitāro režīmu pastrādātajiem noziegumiem pret cilvēci, genocīdu un kara noziegumiem, kā arī par tiem gadījumiem, kad šie noziegumi tiek publiski noliegti, trivializēti vai attaisnoti.¹²⁷⁷

Un tiešām, 2008. gada 8. aprīlī pēc Eiropas Komisijas komisāra F. Fratīni (Itālija) iniciatīvas Briselē notika konference jeb publiska noklausīšanās **Totalitāro režīmu pastrādātie noziegumi**. Konferencē uzaicināja piedalīties visu ES dalībvalstu pārstāvjus. Ideja organizēt šādu noklausīšanos radās 2007. gadā sakarā ar minētā ES Padomes 2007. gada 19. aprīļa ietvarlēmuma Par rasisma un ksenofobijas apkarošanu pieņemšanu.¹²⁷⁸ Tāpēc konferences mērķis bija noklausīties par Eiropas Savienībā totalitāro režīmu īstenoto genocīdu, noziegumiem pret cilvēci un kara noziegumiem. Vienojās, ka šajā konferencē iesaistītie politiķi mēneša laikā iesniegs Eiropas Komisijai priekšlikumus par izvirzīto jautājumu risināšanu.

Sakarā ar to 2008. gada 15. maijā EP deputāts Ģ. V. Kristovskis iesniedza Eiropas Komisijas Ģenerāldirektorātam un ES prezidējošās valsts Slovēnijas pārstāvim savus priekšlikumus. Pirmkārt, deputāts piedāvāja „Eiropas Komisijai pieņemt jaunu likumdošanas aktu, kurā vienlīdz atspoguļo patiesību gan par nacisma, gan totalitārā komunisma noziegumiem, un attiecīgi jālabo minētais ietvarlēmums Par rasisma un ksenofobijas apkarošanu, kā arī ES valstu likumdošana”¹²⁷⁹. Otrkārt, Ģ. V. Kristovskis aicināja „izvērtēt Eiropas valstu nedemokrātisko pagātni, balstoties uz jau pastāvošiem likumdošanas principiem, kā arī izmantojot precedentus nacionālajā un starptautiskajā tiesvedībā”¹²⁸⁰. Deputāts uzdāvināja Eiropas Komisijai un īpaši tieslietu komisāra pienākumu veicējam Ž. Baro dokumentālo filmu „*The Soviet Story*” – „Padomju stāsts”, jo šī filma sniedz „plašāku skatu uz komunistiskā totalitārisma noziegumu mērogiem un saistību ar nacismu, kas savukārt palīdzēs izprast nepieciešamību arī tiesiskā un morāli ētiskā ziņā pret abiem šiem režīmiem izturēties līdzvērtīgi”¹²⁸¹. Šī filma tapa 2008. gadā, galvenokārt pateicoties EP Eiropas Nāciju grupas deputātu I. Vaideres un Ģ. V. Kristovska noorganizētajam finansiālajam atbalstam. Režisora un scenāriju autora E. Šņores filma vēsta par 1932. un 1933. gadā izraisīto badu Ukrainā, Katiņas slaktiņu 1940. gadā, masu deportācijām Padomju Savienībā, SS un čekistu sadarbību, medicīniskiem eksperimentiem Gulagā.¹²⁸² Filmas prezentācija notika Eiropas Parlamentā 2008. gada 9. aprīlī. Jāatzīmē, ka šī filma izraisīja neviennozīmīgu reakciju – bija gan protesta akcijas pie Latvijas vēstniecības Maskavā, gan filmas režisora un scenārija autora apbalvošanu ar Triju zvaigžņu ordeni.

¹²⁷⁷ Par konferenci „Totalitāro režīmu pastrādātie noziegumi”: Eiropas Parlaments. Latvijas Vēstnesis, 2008. 8. aprīlis, nr. 54, 62. lpp.

¹²⁷⁸ Turpat.

¹²⁷⁹ Par vienotu mērauklu totalitāro režīmu noziegumu izvērtēšanā. Latvijas Vēstnesis, 2008. 23. maijs, nr. 80, 38. lpp.

¹²⁸⁰ Turpat.

¹²⁸¹ Turpat.

¹²⁸² Pieejams: <http://www.sovietstory.com/about-the-film/> [aplūkots 2009. gada 14. septembrī].

Secinājumus par 8. aprīlī rīkoto publisko noklausīšanos Eiropas Komisijas priekšsēdētāja vietnieks Ž. Baro sniedza Eiropas Parlamentam 2008. gada 21. aprīlī, kad EP deputāti plenārsesijā Strasbūrā pievērsās pretrunīgajam jautājumam par totalitāro režīmu pastrādāto noziegumu vēsturisko interpretāciju. Viņš secināja, ka ES pilnībā nav apzinātas ciešanas, ko jaunajām ES dalībvalstīm radījuši totalitārie režīmi. Taču patiesības noskaidrošanu var sasniegt ar dažādām metodēm. Kaut arī tiek izvirzītas prasības pašai ES piedalīties šajā procesā, ceļš jāmeklē pašām dalībvalstīm, jo ES pilnvaras ir ierobežotas. ES var palīdzēt, tikai savedot kopā visas puses un veicinot diskusiju. Tai pašā laikā vairāki plenārsesijas dalībnieki uzstāja, ka visi totalitārie režīmi jāizvērtē un jānosoda pēc vienādiem, taisnīgiem kritērijiem. Citi uzsvēra, ka ES jābūt vienotai izpratnei, pieejai un nostādnei, respektīvi, lai ES valdītu solidaritāte.¹²⁸³

Šķiet paredzot šādus pretrunīgus secinājumus un priekšlikumus, vēl 2008. gada 11. aprīlī Eiropas Savienības pārstāvniecībā Rīgā notika Eiropas Savienības informācijas aģentūras un EP Informācijas biroja rīkotā panelīdiskusija par tēmu “*Vai ir iespējama vienota Eiropas vēsture?*”. Diskusijas laikā centās atbildēt uz jautājumiem: vai pastāv politiska nepieciešamība vienotai Eiropas/Latvijas vēstures koncepcijai; kādi ir Vācijas, Krievijas, Latvijas u.c. valstu grūti risināmie jautājumi vienotai vēstures koncepcijai; kā risināt dialogu par atšķirīgām vēstures koncepcijām Eiropā un Latvijā un – vai mūsu izglītības sistēma veicina vienotu vēstures koncepciju.¹²⁸⁴

Tomēr acīmredzot doma par vienotu Eiropas vēsturi uzvarēja, jo 2008. gada 15. septembrī pēc EP priekšsēdētāja profesora H. G. Pēteringa 2007. gada 13. februārī izskanējušā ierosinājuma EP apstiprināja Eiropas Vēstures muzeja koncepciju. Tā paredz, ka „muzeju veido kā mūsdienīgu izstāžu, dokumentācijas un informācijas centru ar mērķi padziļināt jebkuras Eiropas iedzīvotāju paaudzes zināšanas par kontinenta vēsturi, tā veicinot labāku izpratni par Eiropas attīstību mūsdienās un nākotnē”¹²⁸⁵. Eiropas muzeja atklāšana paredzēta 2014. gadā Briselē. Arī Latvija saņēma aicinājumu iesaistīties šī muzeja izveidē, un toreizējais Latvijas ārlietu ministrs M. Riekstiņš piedāvāja Latvijas Vēsturnieku komisijai piedalīties šī projekta īstenošanā, nodrošinot informāciju par notikumiem Latvijā Otrā pasaules kara laikā un pēckara gados.¹²⁸⁶

2008. gada 8. aprīlī rīkotā konference nebija vienīgā. Otra augsta līmeņa konference, ko sasauca komunistiskā totalitārisma izvērtēšanai, Eiropas Komisijā notika 2009. gada 25. martā. Konferencē piedalījās Čehijas vicepremjers A. Vonda, Eiropas Parlamenta viceprezidents A. Vidals-Kvadrass (Spānija), EK komisārs J. Figels (Čehija), vairāki EP deputāti, kā arī dažādu valstu

¹²⁸³ Eiropas Parlaments: Par debatēm, kā vērtēt totalitāro režīmu noziegumus. Latvijas Vēstnesis, 2008. 23. aprīlis, nr. 63, 76. lpp.

¹²⁸⁴ Vai iespējama vienota Eiropas vēsture? Pieejams: http://www.esia.gov.lv/lat/diskusiju_cikls/?doc=837 [aplūkots 2009. gada 1. februārī].

¹²⁸⁵ Ārlietu ministrs: Par Eiropas Vēstures muzeja izveidi. Latvijas Vēstnesis, 2010. 1. aprīlis, nr. 53, 133. lpp.

¹²⁸⁶ Turpat.

totalitārā komunisma noziegumu pētniecības, dokumentācijas un izmeklēšanas institūciju pārstāvji no Latvijas, Lietuvas, Bulgārijas, Rumānijas, Vācijas, Zviedrijas.¹²⁸⁷

2007. gada 10. maijā EP pieņēma rezolūciju **par ES un Krievijas augstākā līmeņa sanākumi Samarā 2007. gada 18. maijā**. Rezolūciju pieņēma sakarā ar gaidāmo ES un Krievijas sammitu, kā arī sakarā ar neseniem notikumiem Tallinā, kurus izraisīja Bronzas kareivja pieminekļa pārvietošana. Šo rezolūciju pieminam tādēļ, ka EP Nāciju Eiropas grupa iesniedza priekšlikumus papildināt rezolūciju ar atgādinājumu Krievijai par Baltijas valstu okupāciju.¹²⁸⁸ Tā, piemēram, deputātu grupa piedāvāja iekļaut rezolūcijā atgādinājumu, ka Igaunija un tās Baltijas kaimiņvalstis Otrā pasaules kara beigās ar varu pievienoja Padomju Savienībai un atguva neatkarību tikai 1991. gadā (Q punkts), ka nesen notikusī Padomju armijas karavīru pieminekļa pārvietošana igauņu tautības cilvēkiem simbolizē padomju represijas un okupāciju (R punkts). Šajā sakarā Krievijai piedāvāja atzīt deportāciju un Baltijas valstu okupācijas faktu, un uzņemt pilnu atbildību par PSRS nodarīto kaitējumu un zaudējumiem (7. punkts), kā arī skaidri un atklāti nosodīt totalitārā komunisma režīma, īpaši Staļina laikā pastrādātos noziegumus (8. punkts). Taču šos priekšlikumus neiekļāva rezolūcijas galīgajā tekstā, kaut arī rezolūcijā tika aicināts ES izrādīt solidaritāti ar Igauniju un sarunās ar Krieviju paust vienotu nostāju saistībā ar notikumiem Tallinā (4. punkts).¹²⁸⁹

2009. gada 2. aprīlī Eiropas Parlaments pieņēma **rezolūciju par Eiropas sirdsapziņu un totalitārismu**. Rezolūcijā, cita starpā, noteikts, ka EP: „stingri un nepārprotami *nosoda visus noziegumus pret cilvēci* un masveida cilvēktiesību pārkāpumus, ko veikuši visi totalitārie un autoritārie režīmi; izsaka šo noziegumu upuriem un viņu ģimenes locekļiem līdzjūtību un sapratni un atzīst viņu ciešanas [V.S.]”, „uzskata, ka, lai pienācīgi saglabātu atmiņas par vēstures notikumiem, *jāveic visaptverošs atkārtots Eiropas vēstures izvērtējums* un Eiropas mērogā *jāatzīst visi jauno laiku Eiropas vēsturiskie aspekti*, tādējādi sekmējot Eiropas integrāciju [V.S.]”, „atkārtoti apliecina konsekventu *atbalstu starptautiskās tiesu sistēmas nostiprināšanai* [V.S.]”, „prasa izveidot *Eiropas Atmiņas un sirdsapziņas platformu*, kas sniegtu atbalstu sakaru veidošanai un sadarbībai starp valstu pētniecības institūtiem, kuri specializējas totalitārās vēstures jomā, un izveidot Eiropas mēroga dokumentācijas centru/memoriālu visu totalitāro režīmu upuriem [V.S.]”, „prasa visā Eiropā pasludināt *23. augustu par Visu totalitāro un nedemokrātisko režīmu upuru atceres dienu*, kurā ar cieņu un taisnīgi piemin upurus [V.S.]” un „pauž pārliecību, ka komunistu totalitāro režīmu izdarīto noziegumu publiskošanas un novērtēšanas galīgais *mērķis ir*

¹²⁸⁷ Ar sāpēm pieminot 1949. gada marta deportācijas Baltijā – lai pasaule zina, apzinās, un nekad vairs nepieļauj! Latvijas Vēstnesis, 2009. 25. marts, nr. 47, 32. lpp.

¹²⁸⁸ Rezolūcijas par ES un Krievijas augstākā līmeņa sanākumi Samarā 2007. gada 18. maijā priekšlikums. Pieejams: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=B6-2007-0196&language=LV> [aplūkots 2009. gada 1. februārī].

¹²⁸⁹Turpat.

*samierināšana, ko var sasniegt, uzņemoties atbildību, lūdzot piedošanu un stiprinot morālo atjaunotni [V.S.]”.*¹²⁹⁰

2008. gada 28. novembrī ES Padome pieņēma ietvarlēmumu **Par dažu rasisma un ksenofobijas formu un izteiksmes apkarošanu ar krimināltiesību palīdzību** atbilstoši kuram par krimināli sodāmu ir jāatzīst publisks aicinājums veikt genocīdu vai noziegumus pret cilvēci.¹²⁹¹ Latvijas Krimināllikuma 71.¹ pantā kopš 2005. gada 1. jūnija paredzēta kriminālatbildība par publisku aicinājumu uz genocīdu.¹²⁹² Taču publisks aicinājums veikt noziegumus pret cilvēci nav aizliegts.

Deportācijas, kuras PSRS īstenoja Baltijas valstīs, bieži piemin arī EP plenārsesijās. Tā 2009. gada 23. martā EP priekšsēdētājs H. G. Pēterings, atklājot kārtējo plenārsesiju, aicināja pieminēt 100 tūkstoš Baltijas valstu iedzīvotāju deportācijas uz Sibīriju 1949. gada martā. Viņš atzīmēja, ka 1949. gadā naktī no 24. uz 25. martu desmitiem tūkstošu igauņu, latviešu un lietuviešu veselām ģimenēm vardarbīgi aizveda no mājām, viņiem atņemot pilsoniskās tiesības, it īpaši civiltiesības. Tā kā šī traģēdija skāra gandrīz katru ģimeni Lietuvā, Latvijā un Igaunijā un šie notikumi joprojām glabājas daudzu cilvēku atmiņā, EP priekšsēdētājs norādīja, ka „tā ir mūsu **morāla atbildība un pamatpienākums** kā eiropiešiem, godinot daudzu upuru piemiņu, apliecināt mūsu stingro un **skaidro nosodījumu visiem noziegumiem pret cilvēci Padomju Savienībā, ko paveicis totalitārais komunistu režīms**. Turklāt upuri pelna ne mazāk kā objektīvu, dziļu un pamatīgu pagātnes izvērtējumu, jo samierināšana nav iespējama bez patiesības un piemiņas [V.S.]”¹²⁹³.

2011. gada 6. jūnijā Eiropas Parlamenta plenārsesijas atklāšanā pieminēja 70. gadadienu kopš PSRS īstenojamām deportācijām Baltijas valstīs. Eiropas Parlamenta priekšsēdētājs J. Buzeks norādīja, ka šīs deportācijas veiktas ar mērķi „iznīcināt Igaunijas, Latvijas un Lietuvas nāciju sociālo un politisko iekārtu un inteliģenci”¹²⁹⁴. Savukārt 2011. gada 9. un 10. jūnijā notika kārtējā Eiropas Savienības tieslietu un iekšlietu ministru padomes sēde, kurā apstiprināja ES Padomes secinājumus par totalitāro režīmu izdarīto noziegumu piemiņu Eiropā.¹²⁹⁵

2011. gada 23. augustā notika Eiropas Savienības dalībvalstu tieslietu ministru paneldiskusija par totalitāro režīmu pastrādāto noziegumu izvērtēšanu un novēršanu, uzsverot, ka

¹²⁹⁰ Par Eiropas sirdsapziņu un totalitārismu: Eiropas Parlamenta rezolūcija. Pieejams: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+XML+V0//LV&language=LV> [aplūkots 2009. gada 7. septembrī].

¹²⁹¹ On Combating Certain Forms and Expressions of Racism and Xenophobia by Means of Criminal Law: ES padomes 2008. gada 28. novembra ietvarlēmums nr. 2008/913/JHA. O.J. L 328/56.

¹²⁹² Krimināllikums: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 1998. 8. jūlijs, nr. 199/200.

¹²⁹³ Pieminot 1949. gada marta deportācijas Baltijā. Latvijas Vēstnesis, 2009. 25. marts, nr. 47, 1. lpp.

¹²⁹⁴ Eiropas Parlamenta plenārsesijā piemin deportācijas Baltijā. Pieejams: <http://www.morning.lv> [aplūkots 2011. gada 8. jūnijā].

¹²⁹⁵ Saleniece I. Par totalitāro režīmu izdarīto noziegumu piemiņu Eiropā. Latvijas Vēstnesis, 2011. 14. jūnijs, nr. 92, 83. lpp.

Eiropā ir nepieciešama vienota nostāja attiecībā uz totalitāro režīmu pastrādātajiem noziegumiem.¹²⁹⁶

2.5. Latvija un starptautiskās organizācijas

2.5.1. Eiropas Drošības un sadarbības organizācija

2009. gada 3. jūlijā Eiropas Drošības un sadarbības organizācijas Parlamentu asambleja Viļņā notiekošajā sesijā pieņēma rezolūciju **Sadalītā Eiropa atkal apvienota** (angļu val. – *Divided Europe Reunited*). Rezolūcijā staļinisma un nacisma totalitāros režīmus novērtēja kā vienlīdz noziedzīgus. Rezolūcijā arī teikts, ka abi šie režīmi nodarīja lielu postu un veica noziegumus pret cilvēcību.¹²⁹⁷

2.5.2. UNESCO

2010. gada 11. februārī UNESCO programmā „Pasaules atmiņa” atklāja Latvijas nacionālo reģistru „Sibīrijā rakstītas vēstules uz bērza tāss”. Šīs vēstules 1940.–1950. gadā rakstīja no Latvijas uz Sibīriju deportētie saviem tuviniekiem uz Latviju vai citiem izsūtītajiem.¹²⁹⁸ Vēstules glabājas septiņos Latvijas muzejos: Latvijas Nacionālajā vēstures muzejā, Latvijas Okupācijas muzejā, Daugavas muzejā, Madonas Novadpētniecības un mākslas muzejā, Talsu novada muzejā un Aizkraukles Vēstures un mākslas muzejā.¹²⁹⁹ Kā atzīmēja Latvijas kultūras ministrs I. Dālderis: „Latvijas nacionālā reģistra izveide ļauj pamatoti cerēt uz Latvijas vēstures plašāku iepazīšanu un atpazīšanu pasaulē.”¹³⁰⁰

Īstenojoties šai cerībai, 2011. gada 14. jūnijā Eiropas Parlamenta ēkā Briselē atklāja ceļojošo izstādi, kur eksponēja šīs vēstules. Līdz ar to radās vēl viena iespēja pastāstīt starptautiskajai auditorijai par Latvijas vēstures īpaši traģiskajām lappusēm.¹³⁰¹

¹²⁹⁶ Saleniece I. Eiropas Savienības rīkotajā panelīdiskusijā par totalitārajiem režīmiem. Latvijas Vēstnesis, 2011. 24. augusts, nr. 132, 34. lpp.

¹²⁹⁷ Par EDSO Parlamentu asamblejas rezolūciju par Molotova–Ribentropa paktu. Latvijas Vēstnesis, 2009. 4. jūlijs, nr. 104, 198. lpp.

¹²⁹⁸ Erno J. Atceroties, sirdī glabājot, godinot 1949. gada 25. marta deportācijā aizvestos tūkstošus. Latvijas Vēstnesis, 2010. 25. marts, nr. 48, 1. lpp.

¹²⁹⁹ Sibīrijas bērza tāss vēstules ceļos uz Briseli. Pieejams: <http://kultura.delfi.lv/archive/print.php?id=39056114> [aplūkots 2011. gada 3. jūnijā].

¹³⁰⁰ Kreicberga I. Kultūras ministrs: Atklājot „Pasaules atmiņas” Latvijas nacionālo reģistru. Latvijas Vēstnesis, 2010. 12. februāris, nr. 25, 115. lpp.

¹³⁰¹ Sibīrijas bērza tāss vēstules ceļos uz Briseli. Pieejams: <http://kultura.delfi.lv/archive/print.php?id=39056114> [aplūkots 2011. gada 13. jūnijā].

2.6. Secinājumi

Var secināt, ka Latvija ir ieviesusi dzīvē pārejas perioda taisnīguma procesus un mehānismus. Kaut arī Latvijai vēl nav izdevies panākt pašu galveno, proti, lai Krievija atzītu PSRS veikto Latvijas okupāciju, nosodītu totalitārā komunistiskā režīma noziegumus un atlīdzinātu ar to saistītos zaudējumus, ir daudz kas panākts. Tā, piemēram, rehabilitēja komunistiskā režīma pastāvēšanas laikā nepamatoti represētās personas, pēc iespējas atdeva atpakaļ prettiesiski atņemtos īpašumus vai izmaksāja par tiem kompensācijas. Latvijā ir izveidotas vairākas iestādes, kas pēta un izmeklē komunistiskā režīma noziegumus. Pēdējos gados Latvija arī panākusi lielāku sadarbību ar Krieviju kopējās vēstures sarežģītajos jautājumos.

Protams, vislielākos panākumus Latvija ir sasniegusi, būdama Eiropas Savienības sastāvā. Latvijai izdevās panākt to, lai Eiropas Savienībā organizētu dažādas konferences un publiskās noklausīšanās attiecībā uz Latvijas vēstures padomju periodu. Latvija iepazīstināja Eiropas Savienību ar savas vēstures pētījumiem un dokumentālām filmām. Latvijai pat izdevās panākt savas vēstures izskatīšanu Eiropas vēstures kontekstā. Rezultātā Eiropas Savienība nosodīja staļiniskā režīma tirāniju un izteica cerību, ka Krievija atzīs Baltijas valstu okupāciju un aneksiju, ko veica PSRS, kā arī aicināja Krieviju un citas valstis atcelt slepenību visiem Otrā pasaules kara slepenajiem dokumentiem. Eiropas Savienība, kā arī Eiropas Drošības un sadarbības organizācija deklarēja 23. augustu par Staļinisma un nacisma upuru piemiņas dienu Eiropā.

Pēc dažu politiķu viedokļa, Latvija kļuva par Eiropas Savienības virzītājspēku minētajos jautājumos, jo noteiktas Latvijas idejas guva Eiropas Savienības atbalstu.

Latvijai ir nepieciešams turpināt savu darbību kā nacionālajā, tā arī starptautiskajā līmenī, sadarboties ar Krieviju, kā arī ar citām valstīm un starptautiskām organizācijām. Latvijai ir nepieciešams izmantot tās iespējas, ko sniedz Eiropas Savienība, un piedalīties Eiropas Atmiņas un sirdsapziņas platformas veidošanā, kopējās Eiropas vēstures institūta dibināšanā un citos pasākumos.

Noteikti Latvijai vajadzētu iegūt arī ANO atbalstu, jo, kā minēts šīs nodaļas I apakšnodaļas 1.6. punktā, tieši ar ANO palīdzību nodibināja vairākas starptautiskās tiesas vai tiesu kameras. Iespējams, Latvija varētu ierosināt izveidot totalitārā komunistiskā režīma pastrādāto noziegumu vērtēšanas starptautisko komisiju vai starptautisko zinātnisko institūtu, varbūt kā ES institūciju, kas nodarbosies ar totalitārā komunistiskā režīma vēsturisko un juridisko aspektu izpēti un apkopošanu.

Savukārt PSRS represijās cietušajiem pastāv iespēja vērsties Krievijas Federācijas tiesās ar prasījumu par kompensāciju izmaksu. Cietušajiem arī ir iespējams iesūdzēt Krievijas vai ārvalstu

tiesās tos uzņēmumus, kuros padomju laikā bija spiesti strādāt smagu un necilvēcisku darbu. Daļa šo uzņēmumu joprojām turpina saimniecisko darbību.

Latvijai ir nepieciešams turpināt meklēt un saukt pie atbildības personas, kas ir vainīgas padomju laika starptautiskajos noziegumos. Nepieciešamības gadījumā Latvijai ir jāprasa citu valstu palīdzība un sadarbība, atsaucoties uz universālās jurisdikcijas principu.

Diemžēl visi minētie pasākumi prasa laiku, kas acīmredzot ir vienīgais šķērslis Latvijas ceļā šo mērķu sasniegšanai.